

64085

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

TÜRKİYE'DE DİN EĞİTİMİ VE SİYASET
(T.B.M.M. ZABITLARINDA DİN EĞİTİMİ
TARTIŞMALARI 1920-1990)

Veli ÖZTÜRK

TEZ DANIŞMANI:
Prof. Dr. Selahattin PARLADIR

İZMİR
1997

ÖZET

Bu çalışmada, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi Tutanak Dergilerinde yer alan örgün ve yaygın din eğitiminin hukukî ve siyasî dayanaklarıyla ilgili Anayasa maddeleri ve yasaların müzakerelerinde öne sürülen görüşler incelenerek, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin 1920-1990 yılları arasındaki tarihî gelişimi yorumlanmaya ve din eğitiminin hangi nedenlere bağlı olarak siyasî bir sorun haline geldiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

İncelenilen anayasa maddeleri ve yasalarla ilgili Meclis tartışmaları, Türkiye'de örgün ve yaygın din eğitimi sistemelerinin istikrarlı bir hukukî ve siyasî dayanaktan yoksun olduğunu, din eğitimi kurumlarının oluşturulmasında, amaçlarının ve görevlerinin belirlenmesinde, kurumların işleyişinde, toplumun din eğitimi talebinin ve din eğitimi biliminin etkisinin bulunmadığını göstermektedir.

Bu araştırma sonuçlarına göre, Türkiye'de, din eğitimi talebinin anayasal bir hak olarak idarî yollardan karşılanamaması tek parti rejimi döneminde uygulamaya konulan ideolojik lâiklik politikasından kaynaklanmaktadır. Çok partili dönemde yeniden din eğitimine dönülerek bu hatalı politika terkedilmesine rağmen din eğitimi konusundaki tedirginlikler sürmüştür. Evrensel ve Anayasal bir hak olan din eğitimi ihtiyacının, toplumsal bir sorun olarak görülüp, eğitim bilimi ve din eğitimi bilimi verilerine göre karşılanamaması, Osmanlı yenileşme döneminden beri yoğun bir şekilde tartışılan din eğitiminin daha da siyasileşmesine neden olmuştur. 70 yıllık tecrübe, din eğitimi sorunlarının, yasaklamalar ve sınırlamalarla değil, demokrasi ve toplumun din eğitimi taleplerine cevap verilmesi ile çözülebileceğini açık olarak göstermiştir.

ABSTRACT

In this study, we examined the opinions and discussions about legal and political bases of the organic and prevalent religious education, and their relevant constitutional articles published in the periodicals of the Grand National Assembly of Turkey, the Assembly of Representatives, and the Assembly of Information. From all these, we tried to interpret the historical development of the relationship between the religious education and politics in Turkey in 1920-1990, and to find out the reasons caused the religious education to become a political problem.

It became clear that the articles of the Constitution and the relevant discussions on the code of laws proved the fact that the organic and prevalent systems of religious education in Turkey had no stable legal and political bases. Again, the science of religious education and the demands of religious education by people were not effective in the establishment of the religious institutions, and in the determination of their duties and aims, and in the function of these institutions.

According to the results of this study, the demands of religious education, as a constitutional right, could not be fulfilled by administrative means. The policy of ideological secularism that was put into practice by the regime of One Party is the main cause of this problem.

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 2/4/1997 tarih ve 11...sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü, Öğretim Yönetmeliği'nin 21... maddesine göre, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Veli Öztürk'ün "Türkiye'de Din Eğitimi ve Siyaset (T.B.M.M. Zabıtlarında Din Eğitimi Tartışmaları 1920-1990)" adlı tezini incelemiş ve aday 2/2/1997 tarihinde saat 230...da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan ana bilim dallarından soruları sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarılı olduğuna oybirliğiyle karar verildi.

prof. Dr. Beyza Bilgin

Başkan

Beyza Bilgin

prof. Dr. Selahattin Parlak
Üye
S. P. ...

Doç. Dr. Emin ...
Üye

M. ...

YEMİN

Doktora Tezi olarak sunduğum "Türkiye'de Din Eğitimi ve Siyaset (T.B.M.M. Zabıtlarında Din Eğitimi Tartışmaları 1920-1990)" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

..../..../1997

Veli ÖZTÜRK

Veli Öztürk

ÖNSÖZ

Yenileşme reformlarının başlatıldığı Tanzimat dönemine kadar, genel hatlarıyla islâm devleti olma özelliğini koruyan Osmanlı Devleti'nin hukukî, içtimaî ve siyasî yapısını dinî bir eğitim kurumu olan medrese şekillendirmiştir. 18. yüzyıla kadar çok milletli ve çok dinli bir nüfus yapısına sahip olan Osmanlı ülkesine giren yeni düşünce ve motifleri, islâm medeniyeti ve kültürünün güçlü sentezi içinde eritip kendi bünyesine adapte edebilen Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonlarından itibaren medreseyi islah etmeye yönelik eğitim politikası yerine, medreselerin yanında farklı bir medeniyet ve kültürün ürünü olan yeni mektepler açarak Batı kültür ve medeniyetinin egemenliği altına girmiştir. Başta eğitim olmak üzere, tüm alanlarda ortaya çıkan kurumlar ikilemi, Osmanlı Devleti'nde toplum ve devlet arasındaki iletişimi sağlayan medresenin islah edilememesi nedeniyle daha da artmış ve din eğitimi siyasî bir sonun haline gelmiştir.

Tanzimat döneminden itibaren siyasî sorunlar haline gelen din ve eğitim konuları, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük ve Batıcılık akımlarına mensup aydınlar ve siyaset adamları tarafından uzun yıllar tartışılmasına rağmen sağlıklı bir çözüm üretilememiştir. II. Meşrutiyet dönemi İslâmcılık ve Türkçülük akımına mensup mebuslardan oluşan I. T.B.M.M. döneminden itibaren, Cumhuriyet dönemi Meclislerinin de en önemli gündem maddelerinden biri olma özelliğini korumakta olan din eğitimi konusunda henüz bir uzlaşmaya varılabilmiş değildir.

Doğası itibarıyla bir toplum ve eğitim sorunu olması gereken din eğitiminin, hangi nedenlerle siyasî bir sorun haline geldiğini araştıran bazı çalışmalarda, sorunun yoğunlaşma tarihi olarak çok partili döneme geçiş süreci ve 1950'den sonraki siyasî iktidarların icraatları gösterilmektedir. Temelde resmi ideolojinin bakış açısını yansıtan bu görüş, din eğitiminin neden siyasî bir sorun haline geldiği sorusuna yeterli bir cevap verememektedir. Yukarıda belirtildiği gibi, bu sorunun ceabını ilmi bir anlayışla ortaya çıkarmak için, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşme sürecinin bölünmeden incelenmesi gerekmektedir. Bu nedenle, doktora çalışma konusu olarak seçilen "Türkiye'de Din Eğitimi ve Siyaset (T.B.M.M.'Zabıtlarında Din Eğitimi Tartışmaları 1920–1990)" isimli çalışmanın sınırlarının ve temel kaynağının tespit edilmesinde bu olgu esas alınmıştır.

Doktora çalışma konusunu belirlemeden önce yaptığımız ön araştırma; örgün ve yaygın din eğitimi sorunlarını çözmeye yönelik siyasî tartışmaların ve kararların, II. Meşrutiyet ve I. T.B.M.M. dönemlerinde yoğunlaştığını, Cumhuriyet Türkiye'si'nin tek partili rejim döneminde yapay olarak siyasi gündemden çıkarıldığını, halkın siyasete katılma hürriyetine kavuştuğu çok partili dönemden itibaren yeniden siyasi gündemdeki yerini aldığını ortaya koymuştur. Bu sonuca dayanılarak hem Osmanlı Devleti'nin son dönemini, hem de Cumhuriyet dönemini içine alacak şekilde doktora çalışmasının sınırları belirlenmiştir. 1960 ve 1980 yıllarında yapılan askerî ihtilâl ve darbenin ürünü olan 1961 ve 1982 Anayasaları, çok partili dönem örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin Anayasal dayanağını oluşturduğu için araştırmanın kaynakları arasına Kurucu Meclis ve Danışma Meclisi zabıtları da eklenmiştir.

Çalışmanın sınırlarını oluşturan 1920–1990 yılları arısında, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin gelişim sürecini belirleyen resmî-siyasî kurum T.B.M.M. olmuştur.

II

İncelenen Meclis zabıtları, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin farklı siyasalardan etkilendiğini göstermektedir. Bu siyasaların belirlenmesinde değişen, dünya konjonktürünün Türkiye'deki yansımaları ve iç dinamikler önemli rol oynamıştır. Ana hatlarıyla değerlendirildiğinde, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin gelişiminde etkili olan faktörün, din ve toplum ilişkilerinden çok, resmî ideoloji doğrultusunda şekillenen din ve devlet ilişkileri ile ilgili anayasal ve yasal düzenlemeler olduğu görülmektedir. Din eğitimi siyasi bir sorun olmanın ötesinde ideolojik kutuplaşma konusu yapan ana neden, devletin ve toplumun din eğitime farklı dünya görüşleri ile bakmalarıdır. Tek parti dönemi haricindeki Meclis zabıtları, bu tezi büyük ölçüde doğrulamaktadır.

Araştırmanın sınırlarını oluşturan 1920-1990 yılları arasında, örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarının siyasi-İdari sistem içerisindeki örgütsel konumunu, hangi içerikle, hangi yoğunlukla ve hangi kapsamda verileceğinin temel çerçevesini, Türkiye'de 1920-1990 yılları arasında yürürlükte olan Anayasalar ve örgün-yaygın din eğitimi konularında çıkarılan yasalar ve T.B.M.M. üyelerinin oluşturduğu hükümetler belirlemiştir. Bu açıdan 1961 ve 1982 anayasalarını hazırlamış olan Kurucu Meclis ve Danışma Meclisi'nin aldığı kararlarla gerçekleştirilen din eğitimi icraatları bir tarafa bırakılırsa, 70 yıllık süreçte örgün ve yaygın din eğitimi politikalarının belirlenmesinde etkili olan gücün T.B.M.M. olduğu görülmektedir. bu nedenle T.B.M.M. Zabıtları din eğitiminin en önemli resmî kaynaklarından biri olma özelliğine sahiptir.

Bu çalışmanın ana amacı, 1920-1990 yılları arasında yürürlükte olan Türkiye Anayasalarına göre, ana görevi yasama ve yürütme olarak belirlenmiş olan T.B.M.M.'nin ve 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askerî yönetimleri dönemlerinde Meclis'in yasama görevini yerine getirmek için oluşturulan Kurucu Meclis ve Danışma Meclisi'nin hazırladığı Anayasaları ve yasaları örgün ve yaygın din eğitimi kurumları açısından incelemek ve Meclis görüşmelerinden öne sürülen din eğitimiyle ilgili tartışmaları belirlemek, tasnif etmek ve din eğitimi bilim dalı verilerine göre yorumlamaktır.

Çalışmanın giriş bölümünde, problem tanımlanmış, araştırmanın önemi, sınırları, yöntemi ve kaynakları ile ilgili temel bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Türkiye'de örgün ve yaygın din eğitiminin anayasal dayanakları incelenmiştir. Birinci bölümde, incelenen beş anayasada yer alan din eğitimiyle ilgili maddelerin verilmesiyle yetinilmemiş, Meclis zabıtları taranarak din-toplum, din-devlet ilişkilerinin uzantısı olan din eğitim ve siyaset ilişkileriyle ilgili tüm tartışmalar orjinal alıntılar yapılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde, I.T.B.M.M. Hükümetleri, Cumhuriyet'in ilk yılları, tek-partili rejim ve çok-partili rejim dönemlerinde çıkarılan örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarıyla ilgili kanunlar incelenmiştir. Söz konusu kanunlar incelenirken, kanunların toplumsal-siyasî boyutu göz önünde bulundurularak Meclis müzakerlerinde öne sürülen görüşler de ele alınmaya çalışılmıştır.

Sonuç ve değerlendirme bölümünde, örgün ve yaygın din eğitiminin tarihi gelişimi çerçevesinde, elde edilen veriler yorumlanmaya çalışılmış ve araştırma sınırları içinde kalınarak bazı önerilerde bulunulmuştur.

Çalışma konusunun belirlenmesinde, araştırma ve yazma aşamalarında karşılaştığım güçlüklerin giderilmesinde bilgi ve tecrübe birikimlerinden yararlandığım saygıdeğer hocam Selahattin Parlador Bey'e teşekkür etmek benim için büyük bir zevk olacaktır.

Veli ÖZTÜRK
1997 / İZMİR

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
------------	---

GİRİŞ

1. PROBLEM	1
2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	4
3.TAHMİNLER.....	5
4. ARAŞTIRMANIN SINIRLARI.....	6
5.KAYNAKLAR.....	8
6.YÖNTEM.....	10

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, TEMSİLCİLER MECLİSİ VE DANIŞMA MECLİSİ ZABITLARINA GÖRE ÖRGÜN VE YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN ANAYASAL DAYANAKLARI

I. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE DİN EĞİTİMİ VE SİYASET İLİŞKİLERİ İLE İLGİLİ ANAYASA TARTIŞMALARI.....	12
--	----

1. 1876 OSMANLI KANUN-I ESASİSİ.....	12
2. 1921 TAŞKILAT-I ESASİYE KANUNU.....	19

II. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYESİNDE DİN EĞİTİMİ VE SİYASET İLİŞKİLERİ İLE İLGİLİ ANAYASA TARTIŞMALARI.....	53
--	----

1 CUMHURİYET İDEOLOJİSİ VE 1924 TEŞKİLAT-I ESASİYE KANUNU.....	53
2. 27 MAYIS 1960 YÖNETİMİ VE 1961 ANAYASASINA GÖRE DİN –DEVLET İLİŞKİLERİ VE DİN EĞİTİMİ TARTIŞMALARI.....	68
3. 12 EYLÜL 1980 YÖNETİMİ VE 1982 ANAYASASI'NA GÖRE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ VE DİN EĞİTİMİ TARTIŞMALARI.....	92

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABITLARINA GÖRE ÖRGÜN VE YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN YASAL DAYANAKLARI

I. ÖRGÜN DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI.....125

1. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE
ÇIKARILAN ÖRGÜN DİN EĞİTİMİ-ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA
İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI 125
2. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYESİNDE ÇIKARILAN ÖRGÜN
DİN EĞİTİMİ-ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA İLGİLİ KANUNLAR
VE MECLİS TARTIŞMALARI.....138

II. YAYGIN DİN EĞİTİMİ KURUMLARI (ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI) İLE İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI.....159

1. ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİ İLE İLGİLİ OLARAK
1920-1924 YILLARI ARASINDA ÇIKARILAN KANUNLAR
VE MECLİS TARTIŞMALARI.....159
2. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI İLE İLGİLİ OLARAK
1924-1990 YILLARI ARASINDA ÇIKARILAN KANUNLAR
VE MECLİS TARTIŞMALARI.....171

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....213 BİBLİYOGRAFYA.....219

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı Geçen Eser
A.g.m.	Adı Geçen Makale
A.Ü.	Anadolu Üniversitesi
Ans.	Ansiklopedi
A.Ü.İ.F.	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Bkz.	Bakınız
B.M.M.	Büyük Millet Meclisi
C.	Cilt
Çev.:	Çeviren
D.M.T.D.	Danışma Meclisi Tutanak Dergisi
D.İ.R.	Diyanet İşleri Reisliği
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
D.E.Ü.İ.F.	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
D.	Dönem
Haz.	Hazırlayan
K.E.	Kanun-ı Esasî
K.M.T.D.	Kurucu Meclis Tutanak Dergisi
M.B.K.T.D.	Milli Birlik Komitesi Tutanak Dergisi
M.G.K.T.D.	Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi
M.M.T.D.	Millet Meclisi Tutanak Dergisi
M.Ü.İ.F.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
R.G.	Resmi Gazete
S.	Sayı
s.	Sayfa
T.E.K.	Teşkilât-ı Esasiye Kanunu
T.M.T.D.	Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi
T.B.M.M.Z.C.	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
T.B.M.M.T.D.	Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve Benzeri
vd.	Ve devamı
Yay.	Yayını
y.	yıl
yy.	yüzyıl

GİRİŞ

1. PROBLEM

Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde din eğitimi ve siyaset ilişkileri bir problem durumu arz ediyor mu?

Soruya, bu cümledeki bazı kavramların kısa açıklamaları verildikten sonra cevap aranması uygun olacaktır.

Din, kısaca insanın metafizik alan karşısındaki tepkisidir. Sadece insan türü, sahip olduğu zihinsel anlama ihtiyacı ile fizik olayların sebeplerini ararken fizik ötesine yönelmekte; zayıflık ve eksiklik duygusunu fizik ötesinde sezdiği mutlak güce yakınlaşarak gidermeye çalışmaktadır. Din sadece kutsala bir yönelme değil, aynı zamanda bu tecrübeyi derin bir şekilde yaşayanların diğer insanlara intikal ettirdiği bir kısım bilgi ve değerleri de içermektedir. Bu bilgi ve değerler daha çok insanın kutsala yönelişini ve diğer insanlarla ilişkilerini düzenleyen kurallar mahiyetindedir. Bu içerik bir bakıma ibadetleri ve ahlâkı ifade etmektedir. Görüldüğü gibi kutsala yöneliş, aynı zamanda kutsalın sosyal ilişkiler hakkındaki emirlerine uymayı da gerektirdiğinden, din sosyal bir kurum haline gelir ve sağlıklı bir din eğitimi, toplumda bütünlüğü sağlayan bir harç görevi yapar.

Eğitim, belli amaçlar doğrultusunda insan davranışlarını şekillendirme sürecidir. Bu amaçların önemli bir kısmı toplum değerlerini ifade eder; yani eğitim ferdi, topluma benzer hale getirmeyi amaçlar. Bu yapılırken aynı zamanda ferdin hürriyet ve özgürlüğünün de korunması ve gözetilmesi önem arzeder. Din eğitimi, bir toplum kültüründeki dinî bilgi ve değerlerinin fertlere kazandırılmasıdır. Böylece fert, ait olduğu toplumun bir kısım değerlerine sahip olurken aynı zamanda dinî ihtiyaç ve yönelişini de tatmin eder.

Bir aradaki insanlar, üzerinde yaşadıkları yeri ve ortak değerlerini korumak, geliştirmek üzere toplumun üstünde yetkiler verdikleri bir kuruluşa, yani devlete sahip olmuşlardır. Toplumun gücünü ve manevî kişiliğini temsil eden devlet, halkını dış düşmanlardan korur, halkın eğitim, hukuk, emniyet, sağlık gibi ihtiyaçlarını giderecek hizmet kurumları oluşturur, birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kurallar koyar ve bunlara uyulmasını sağlayacak vasıtalar sahip olur. Siyasetin, bir bakıma toplumu yönetme yetkisini kazanma ve kullanma tarzlarını ifade eden bir kavram olduğu söylenebilir.

Din insana mahsus bir temel yöneliş, toplumsal bir kurum ve siyaset fert ve toplum ihtiyaçlarını gidermeye yönelik bir hizmet tarzı olunca din eğitimi ile siyaset arasında tabîî bir ilişki bulunacağı açıktır veya başka ifade ile, devlet veya onun bir yönetme tarzı olarak siyaset, kültürün önemli bir belirleyici unsuru olan dini yeni nesile aktarma göreviyle ilgili ve dini yönelişin sağlıklı bir şekilde giderilmesini sağlayacak tedbirler almak zorundadır.

Bu ilişkide bazı sorunların ortaya çıkması, tarafların yani idare eden ve idare olunanların din hakkında sahip oldukları anlayış farklılıklarına bağlanabilir. Genellikle din eğitime önem verip vermemede, din hakkında beslenen bu anlayışların etkisi olduğu şüphesizdir.

insanın önemli temel özelliklerinden biri olarak her devir ve toplumda görülmesine rağmen din, bazı düşünürler tarafından yanlış bir zihinsel çıkarım, bir yaygın vehim, gölge olay, insanın arzu ve hayallerinin bir yansıması olarak görülmüştür. 18 inci ve

19 uncu yüzyıllarda büyük bir gelişme kaydeden müsbet bilimlerden temellendiklerini iddia eden bu felsefî görüşler maddecilik, pozitivism gibi adlarla aydın kesim arasında hayli yaygın bir hal almıştır. Ayrıca Avrupa'da kilise-bilim mücadelesi, bilim geliştikçe din aleyhine olan cereyanların kuvvetlenmesine yol açmıştır. Bu yeni dünya görüşü bakımından din gerilik, bilim-dışılık manaları ifade eder, böyle olunca bilim ve yönetimin din etkilerinden korunması gerekir.

Halk genel olarak geleneğe bağlılık temayülü gösterdiğinden, bazan aydın, yönetici ile halk arasında din hakkında farklı duygu ve tutumlara sahip olmaları sebebiyle bir boşluk, hatta bir gerilim meydana gelmektedir. Tabii ki bu gerilimin dozu, demokratik bir ortamın bulunup bulunmamasına göre değişmektedir. Burada şunu da hatırlatmak gerekir ki, toplumda yöneten ile yönetilen arasında bir duygu ve görüş zıtlığının bulunması diye bir kural yoktur. Aslında demokratik anlayışın hakim bir durumda olmasıyla böyle bir gerginlik hiçbir zaman kronik bir hal almaz.

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde halkın din eğitimi ihtiyacının nasıl giderilmeye çalışıldığı, yani nasıl bir din eğitim politikası yürütüldüğü, özellikle din ve eğitimle ilgili Anayasa ve yasa maddeleri düzenlenirken Meclis'te yapılan müzakerelerde hangi görüşlerin ortaya konduğu, başka ifade ile Türkiye'deki din eğitiminin yasal dayanaklarının neler olduğu bu çalışmada esas soruyu oluşturmaktadır.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Türkiye Cumhuriyeti, laik ve demokratik bir yönetim biçimini tercih etmiş, tarihî yapısı itibarıyla bir cemaat teşkilâtına sahip olmadığı için Türk toplumunun din eğitimi ihtiyacının giderilmesini devletin bir kamu görevi olarak görmüştür.

Esas soruya cevap aranırken şu alt soruların da cevapları aranması gerekmektedir:

- 1) Türkiye'de din eğitimi politikası tek partili, çok partili ve askerî yönetim dönemlerinde farklılık arz ediyor mu?
- 2) Din eğitimi, Türkiye siyasetinin önemli bir konusu olma özelliği taşıyor mu?
- 3) Siyasî partiler arasında din eğitime yaklaşım tarzı bakımından farklılıklar bulunmakta mıdır?
- 4) Türkiye'nin modernleşme, gelişme sürecinde din eğitiminden nasıl bir rol beklenmektedir?
- 5) Din, Türk kültürünün önemli bir manevî unsuru olarak görülüyor mu?
- 6) Türkiye'de laiklik anlayışı açık bir tarife kavuşmuş mudur? Farklı laiklik anlayışları varsa, bunlar uygulamada nasıl görünüş arz etmiştir?
- 7) Türkiye'de din eğitimi siyasal bir sorun mudur? Halk ile yönetim zaman zaman bu konuda farklı düşüncelere mi sahip olmuşlardır?
- 8) Türk insanının taşıması istenen ortak özelliklerinden hangilerinin din eğitimi ile gerçekleşmesi beklenmektedir?
- 9) T.B.M.M.'de kanunlar yasalaşırken ortaya konulan görüşlerden Türkiye'de din eğitimi bakımından aydınlar arasında farklı zihniyetlerin bulunduğu sonucunu çıkarmak ve bu zihniyetlerin temel özelliklerini belirlemek mümkün müdür?

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

İnsanlık tarihinin her döneminde ilim, ilmi araştırmalar ve ilim adamları, temel ilkeleri ve çerçevesi hiç değişmeyen bir bilim felsefesine sahip olabilmiş değillerdir. Buna rağmen, tarihin her döneminde bu mutlak gerçeği aramaya yönelik ilmi faaliyetler yürütül-

müştür. Belirli ölçüde dünya görüşlerine ¹ göre oluşturulan bilim felsefeleri ve paradig-
malar, her dönemde evren, insan ve toplumla ilgili her olgu ve olayı aynı düzeyde göz-
lemlemiş ve incelemiş değildir. Batı bilim ve felsefe tarihi üzerine yazılmış bir kitap üze-
rinde yapılacak yüzeysel bir inceleme bile, her çağda bilimin gündeminde yer alan konu-
ların ve sorunların farklı olduğunu ortaya çıkarabilir. İlmi disiplin alanlarında yapılan ça-
lışmaların sonucunda büyük bir ilmi birikim oluşmasına rağmen, aynı konuyu inceleyen
bilim adamlarının kullandıkları yöntemlere ve bilgilere bağlı olarak ulaştıkları sonuçlar
çok farklı olabilmektedir. Hakim Batı medeniyetinin ve biliminin aşırı etkisi altında mo-
dernleşme çabalarını sürdüren az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde dünya görüşle-
ri ve buna bağlı olarak tüm toplumsal yapıda ikilikler ortaya çıkmaktadır. Gelişmekte
olan ülkelere biri olan Türkiye’de, eğitim sistemi ve bilim zihniyeti de bu ikilemi yaşa-
makta ve istikrara kavuşturulamayan eğitim ve bilim alanlarında ideolojilerin ağırlığı gö-
rülmemektedir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu doğrul-
tusunda gerçekleştirilen Millî Eğitim reformuna rağmen, Osmanlı Devleti yenileşme dö-
neminden itibaren toplumu ve eğitim sistemini yakından etkileyen kurumlar ve zihniyet
ikileşmesi sorunu fiilen çözülebilmemiş değildir. Hâlâ devam eden bu problem, ilim ve si-
yaset çevrelerini de yakından etkilemekte ve toplum için önemli olan bir konu, bazı ay-
dınların ve siyasetçilerin ilgi alanına girebilirken, diğer bazılarının ilgi alanına giremeye-
bilmektedir. Toplum için hayati bir öneme sahip olan bazı sorunların, aynı toplum ve eği-
tim sistemi içinde yetişen her aydın tarafından görülemediği gerçeğini tespit eden Şerif
Mardin, bu konuya şöyle dikkat çekmektedir:

"Toplumsal sorunları, hiçbir yerde entelektüel seviyede vazedilmiş soyut problemler olarak ortaya
çıkamaz. Halk bu sorunları ihtiyaçlarının tatmini olarak görür. Türk aydınları, bu hakikatlerden hareket
etmedikçe, bir taraftan toplumdaki uzaklıklarını sürdürecekler, diğer taraftan da sürprizlerle karşılaşmaya
devam edeceklerdir."²

Problem başlığı altında ana hatlarıyla çerçevesini çizmeye çalıştığımız din eğitimi
ve siyaset ilişkileri konusu, Türk siyaset tarihinde inkar edilmesi mümkün olmayan
sonuçlar doğuran ve toplum için vazgeçilmez bir gerçek olan din eğitimi sorunu, hâlâ
bazı aydın ve siyasî çevrelerin ilgi alanına, üzerinde ciddiyetle durulması gereken
ilmi bir sorun olarak girememiştir. Konu üzerinde yapılan ideolojik kısır tartışmalar
sorunun anlaşılmasına ve çözülmesine katkıda bulunamamış ve sorunu küçümseyen,
ideolojik, devşirme bilgiler ve yöntemlerle çözmeye çalışan aydın ve siyaset çevrele-
ri, sürekli olarak sürpriz sonuçlarla karşı karşıya gelmişlerdir.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili düzenle-
meleri, örgün ve yaygın din eğitiminin hukukî ve siyasî dayanaklarını, 70 yıllık örgün
ve yaygın din eğitiminin işleyişini, T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan din eğitimi ve öğ-
retimi konularıyla ilgili tartışmalar çerçevesinde tesbit etmek, ilmi yöntemler ve bil-
giler ışığında yorumlamaktır. 1920–1990 yılları arasında Türkiye’de gerçekleştirilen
örgün ve yaygın din eğitimi–öğretimi icraatları ve tartışmaları konusunda en önemli
resmi kaynak olan T.B.M.M. Zabıtları üzerinde yapılan bu çalışma, Cumhuriyet dö-
nemi örgün ve yaygın din eğitimi tarihimize önemli katkılarda bulunacaktır. Din eği-
timi tarihi ve sorunları üzerine yapılan çalışmalarda önemli bir kaynak olarak atıfta
bulunulan ve bazı dönemleri din eğitimi tarihimizin daha iyi anlaşılabilmesi için müs-
takil araştırma konusu yapılan T.B.M.M. Zabıtları üzerinde yapılan bu doktora çalış-

1. D. Schnapper, Saussure’ün "bakış açısı bilimi yaratır" sözünü aktarmakta ve araştırmacıların bakış açıları-
nın önemini belirtmektedir. Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemeati Modern Ulus Fikrine Dair*, (Çev: Öz-
lem Okur), Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 25

2. *Cagito, Laiklik Özel Sayısı*, s:1, Yaz 1994, sh. 13

masının diğerk bir amacı da, T.B.M.M.'nin günümüz Türkiyesinde din eğitimi sorunlarının çözümü konusunda tek resmi, anayasal siyasi kuruluş olduğı gerçeğini göz önünde bulundurarak, din eğitimi konusunun hangi tür politikalar nedeniyle siyasî bir probleme dönüştürüldüğünü ortaya çıkarmak, siyasî kutuplaşmanın göstergesi durumuna getirilen bu sorunun, bir eğitim sorunu haline getirilerek nasıl çözülebileceğini tartışmaktır. Bu çalışma, Türkiye'de 70 yıldır, tek-partili cumhuriyet dönemi Meclisleri haricinde tüm Meclislerin gündemlerine girmeyi başaran ve Türk toplumunda hayatî bir önemi bulunan din eğitimi sorununu çözme iddiasında değildir. Kökleri Osmanlı Devleti yenileşme dönemine dayanan ve incelediğimiz 1920-1990 yılları arasında, Türkiye Cumhuriyeti modernleşme sorununun ayrılmaz bir parçası olarak ağırlığını hissettiren din eğitimi sorununun tarihi gelişimini Meclis Zabıtları çerçevesinde ortaya çıkarmak ve din eğitiminin siyasî boyutunu ve arkaplanını anlamaya çalışmak, bu araştırmanın ana amacıdır.

T.B.M.M., tek parti dönemi haricinde, Türk milletinin egemenlik hakkını kullanarak özgür iradesiyle seçtiğı, toplumun çeşitli kesimlerinden gelen üyelerden oluşan ve önemli ölçüde toplumun aynası, göstergesi olan en üst düzeyde siyasal bir resmi kuruluştur. T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili düzenlemeler, örgün ve yaygın din eğitimi konularıyla ilgili tartışmalar, Mecliste toplumun temsilcisi olarak görev yapan çeşitli mesleklere ve siyasi partilere mensup milletvekillerinin ve büyük ölçüde Meclis üyelerinden oluşan hükümetlerin, Türk toplumunun büyük ekseriyetinin hayatî bir sorun olarak gördüğü din eğitim problemine nasıl yaklaştıklarını gösteren güvenilir belgelerdir. Bu birikimin objektif olarak tesbit edilip yorumlanmasına yönelik bu çalışma, hem toplumun, hem de milleti T.B.M.M.'de temsil etme imkânı bulan siyasi partilerin, hükümetlerin ve milletvekillerinin din eğitimi problemi konusundaki örtüşme ve ayrışma noktalarının anlaşılmasına ilmi bir katkıda bulunabilirse, belirlediğim amaçlar büyük ölçüde gerçekleşmiş olacaktır. Çalışmanın bundan sonra yapılacak din eğitimi ve siyaset ilişkisiyle ilgili çalışmalara ve oluşturulacak örgün ve yaygın din eğitimi politikalarının belirlenmesine katkıda bulunacağı ümit edilmektedir.

3- ARAŞTIRMANIN SINIRLARI

Bu çalışmanın ön aşamasında, T.B.M.M.'nin, Türk milleti adına yasama ve yürütme görevlerini yerine getiren Anayasal-siyasi organ olduğı göz önünde bulundurularak, örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin hukukî ve siyasî dayanakları ile ilgili Meclis Zabıtları taranmıştır. Fakat, 1961-1990 yılları arasında uygulamaya konulan örgün ve yaygın din eğitimi politikalarının Anayasal dayanağını 1961 ve 1982 Anayasalarında yer alan lâiklik ve din eğitimiyle ilgili maddeler oluşturduğu için, çalışmanın ana kaynakları arasına Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi Zabıtları da dahil edilmiştir.

İlk merhalede 1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunları ile ilgili Meclis Zabıtları, 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu değişiklikleriyle ilgili kanun teklifi müzakereleri, 1961 ve 1982 Anayasaları tasarılarının görüşüldüğü Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi'ne ait Tutanak Dergileri incelenerek, örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin Anayasal dayanakları tespit edilmiştir. İkinci merhalede, Anayasalar çerçevesinde örgün ve yaygın din eğitimi sistemleriyle ilgili kanunların yer aldığı Meclis zabıtları taranarak din eğitiminin yasal dayanakları ile ilgili Meclis tartışmaları incelenmiştir.

Belge tarama yöntemi kullanılarak yapılan araştırmanın sonucunda toplanan materyal, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin tarihi gelişimi konusunda yapılmış olan ilmi çalışma verilerinden yararlanılarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme

sonucunda, örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin anayasal ve yasal dayanaklarıyla ilgili materyalin, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı bütçe müzakereleriyle ilgili materyalden daha az olmakla birlikte, din eğitimi ve siyaset ilişkileriyle ilgili Meclis tartışmalarını da içerdği tespit edilmiştir. T.B.M.M. Zabıtlarını esas alarak yapılmış üç yüksek lisans çalışmasında, Şer'îye Vekâleti, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı bütçe müzakerelerinde öne sürülen örgün ve yaygın din eğitimi tartışmaları kısmen incelenmiş olduğu için, çalışma örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin Anayasal ve yasal dayanakları ile ilgili Meclis tartışmaları ile sınırlanmıştır. Bu sınırlamaya gidilmesinin ana nedeni, din eğitimi konularıyla ilgili siyasî polemiklerin birçok eserde incelenmiş olmasından kaynaklanmıştır. I.T.B.M.M. Hükümetleri ve çok partili demokrasiye geçiş dönemlerinde öne sürülen din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili görüşlerin dışında, özgün görüşler öne sürülmemiştir. Sık sık Anayasa değiştirmek zorunda kalan Türkiye'de, din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili temel görüşler, anayasa tasarılarının ve din eğitimiyle ilgili kanun tekliflerinin Meclis görüşmelerine büyük ölçüde yansımıştır. Aynı konuları bir üçüncü bölümde tekrar ele almamak için bu sınırlamaya gidilmiştir.

4. KAYNAKLAR

Çalışmamızın isminden anlaşılacağı gibi araştırmanın ana kaynağı T.B.M.M. Zabıtlarıdır. İncelediğimiz Meclis zabıtları, 27 Mayıs 1960 Askerî ihtilali ile XI. Dönem T.B.M.M.'nin kapatıldığı döneme kadar T.B.M.M. Zabıt Ceridesi ismi ile, XII. dönem olarak değil I. Dönem olarak başlatılan 1961 yılından sonra toplanan Meclis dönemlerinde ise T.B.M.M. Tutanak Dergisi adıyla yayınlanmıştır. Bu dergilerin dışında 1961 ve 1982 Anayasalarını hazırlamak için 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askerî Hareketleri döneminde toplanan Meclislerin Tutanak Dergileri* ve T.B.M.M.'nin gizli toplantı görüşmelerinin yer aldığı T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları da incelenmiştir. Belirttiğim resmi kaynaklar, bazı kanunlara ve Anayasa maddelerine dayanılarak yayınlanmakta ve T.B.M.M.'nin çalışmaları konusunda kamuoyu aydınlatılmaktadır.

1924 Anayasası'nın (Teşkilâtı Esasiye Kanunu) 20. maddesinde meclis müzakerelerinin çeşitleri ve yayınlanması monusunda şu hükme yer verilmiştir: "Meclis müzakarâtı alenîdir ve harfiyen neşrolunur. Fakat nizamnamei dahilide münderic şeriate tevfi kan Meclis hafî celseler dahi aktedebilir. Ve hafî celseler müzakeratının neşri Meclis'in kararına merbuttur." ³ Aynı konuya 1961 Anayasası'nın 87. maddesinde görüşmelerin açıklığı ve yayınlanması başlığı altında şöyle yer verilmektedir: "Meclis görüşmeleri açıktır ve ilgili Meclis'in tutanak dergisinde tam olarak yayınlanır. Meclisler, İçtüzük hükümlerine uygun olarak kapalı oturumlar yapabilir; bu oturumlardaki görüşmelerin yayımı ilgili Meclis'in kararına bağlıdır. Meclislerdeki açık görüşmelerin her türlü vasıta ile yayımı önlenemez." ⁴ 1982 Anayasası'nın 97. maddesinde de benzer bir hükme yer verilmiştir: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulundaki görüşmeler açıktır ve tutanak dergisinde tam olarak yayımlanır. Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzük hükümlerine göre kapalı oturumlar yapılabilir, bu oturumlardaki görüşmelerin yayımı Türkiye Büyük Millet Meclisi kararına bağlıdır. Meclisteki açık görüşmelerin, o oturumdaki Başkanlık Divanının teklifi üzerine Meclisçe başkaca bir karar alınmadıkça, her türlü vasıta ile yayımı serbesttir." ⁵

*27 Mayıs 1960 Askerî Hareketi döneminde yayınlanan Temsilciler Meclisi (Kurucu Meclis+Millî Birlik Komitesi) Tutanak Dergileri ve 12 Eylül 1980 Askerî Hareketi döneminde yayınlanan Temsilciler Meclisi (Danışma Meclisi+Millî Güvenlik Konseyi) Tutanak Dergileri de incelediğimiz kaynaklar arasındadır. Bu araştırmada sadece-633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu Değişikliği nedeniyle-1961-1980 yılları arasında çalışmalarını sürdüren T.B.M.M. Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi incelenmemiştir.

3. *T.C Gerekçeli Anayasa*, May Yayınları, İstanbul, 1971, s. 137

4. *Resmî Gazete*, 20.7.1961. 10859

5. *Türkiye Cumhuriyeti 1982 Anayasası*, İstanbul, 1983, s.72

Görüldüğü gibi Anayasaların ilgili maddelerinde TB.M.M.'nin açık oturumlarının ve zabıtlarının herkese açık olduğu belirtilmektedir. Çalışmamızın ilk elden kaynağı olan bu Zabıt Cerideleri (Tutanak Dergileri), Meclis görüşmelerinin günlük olarak yayımlandığı resmî belgelerdir. Meclis'te yapılan konuşmalar, alınan kararlar aynen zabta geçirilip neşredildiği, için bu dergilerin önemli bir değeri vardır. Ülke meseleleri konusunda milletin seçtiği milletvekillerinin ve hükümet üyelerinin aldığı kararları, yaptıkları konuşmaları, ileri sürdükleri tezleri objektif ve yorumlanmamış bir şekilde öğrenme ve tesbit etme imkânı, bu dergiler sayesinde mümkün olmaktadır. Cumhuriyet Senatosu Zabıtları hariç, 1920-1990 yılları arasında 18 dönem toplanmış olan T.B.M.M.'nin toplam zabıt miktarı 600 cilt civarındadır.

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Harf İnkılâbının yapıldığı 1928 yılına kadar Osmanlıca Türkçesi ile yayınlanmıştır. 1920-1928 yılları arasındaki zabıtların Osmanlıcaları ile yeni Türkçeleri karşılaştırılarak incelenmiştir. Zabıtları birden çok baskısı yapılmıştır. Zabıtların birden çok baskısı yapılmıştır. Gizli Celse Zabıtları'nın Orjinal metinleri ile yayınlanmış metinleri arasında bazı hatalar rastlanmıştır. Osmanlıca zabıtların yeni Türkçelerinde de bazı yazım hataları vardır. Özellikle I., II. ve III. dönem T.B.M.M. Zabıtları incelenirken, hem Osmanlıca, hem de yeni Türkçe nüshalara birlikte başvurulmuştur.

1960-1990 yılları arasında din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili Anayasal çerçeve gözönünde bulundurularak, 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askerî Hareketleri döneminde hazırlanan 1961 ve 1982 Anayasaları tartışmaları ve bu dönemlerde görev yapan hükümetlerin din eğitimi icraatları da o dönemlerin Tutanak Dergileri taranarak incelenmiştir. Bu dergiler de, normal Meclis Tutanak Dergilerine benzemekte, fihristlerinde hangi konuların yer aldığı belirtilmektedir.

T.B.M.M. Zabıtları dışında, resmi yayınlar arasında yer alan Düstur'lar, Resmi Gazete, Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi'nde bulunan din eğitimi ve siyaset ilişkisi, örgün ve yaygın din eğitim-öğretimi ile ilgili kanun, nizamname, yönetmelik ve kararlar da çalışmada kullanılmıştır.

Ayrıca, T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan din eğitimi-siyaset ilişkileri ve din eğitimi tartışmalarına yer veren bazı dergi ve gazete sayıları bu konularda yapılan sempozyum dökümanları gözden geçirilmiştir.

Çalışmada kullanılan diğer ilmi eserler ve dökümanlar şunlardır: Çalışmamızın teorik çerçevesini oluşturan din-siyaset (devlet), din eğitimi ve siyaset ilişkileri konusunda siyaset sosyolojisi, siyasî düşünce tarihi, Türk siyasî tarihi, siyaset bilimi, anayasa hukuku, sosyoloji, din sosyolojisi disiplinleriyle ilgili çalışmalardan, hükümet programları, siyasi parti programları ve kongreleri, seçim beyannameleri, T.B.M.M.'nin tarihi gelişimi ile ilgili dökümanlardan yararlanılmıştır. Din eğitimi disiplini alanında yapılan din eğitimi tarihi ve sorunlarıyla ilgili akademik çalışmalardan, Türk eğitim tarihi ve sorunları üzerine yazılmış eserlerden yararlanılarak ana başlıklar belirlenmiştir. Din eğitimi disiplinin verilerinden yararlanmak zorunda olduğu din psikolojisi, din sosyolojisi, din antropolojisi, din tarihi, klasik ilahiyat bilimleri, ahlâk felsefesi, eğitim felsefesi, eğitim bilimleri, eğitim psikolojisi, eğitim sosyolojisi, sosyal psikoloji gibi disiplinler üzerine yapılmış çalışmalardan da yararlanılmıştır.

Çalışmamızda yer yer T.B.M.M. Zabıtları ile bağlantı kurmak için başvurduğumuz önemli eserler arasında Atatürk'ün sözlerinin yer aldığı Nutuk v.b. çalışmalar, devlet adamlarının eğitim ve öğretim konuları üzerindeki konuşmaları, dönemle ilgili hatırat

türü eserler, bazı yabancı araştırmacıların Türkiye üzerine yaptığı çalışmalar da bulunmaktadır.

Türkiye'de T.B.M.M. Zabıtlarını esas alarak yapılan bazı yüksek lisans çalışmaları⁶ ve D.P. İktidarı döneminde ortaya çıkan dini inkişaf konusunda yapılan bir doktora çalışmasından⁷ da yararlanılmıştır.

Çalışmamızda, özetlemeye çalıştığım disiplinlerle ilgili eserlerden yararlanılmakla birlikte, çalışmanın siyasî boyutu ağır basan bir din eğitimi tarihi araştırması olduğu, malzeme toparlama ve yazma aşamasında devamlı gözönünde bulundurularak kaynaklar değerlendirilmiş ve uzmanlık alanımızın dışına çıkılmamaya çalışılmıştır. Çalışmanın T.B.M.M. zabıtlarında yer alan din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili tartışmaları yansıtmasına birinci derecede önem verildiği için ikinci el kaynaklar sınırlı ölçüde kullanılmıştır.

5. YÖNTEM

Belirlediğimiz tez konusunun ana kaynağının T.B.M.M. Zabıtları olduğu ve bu konuyla ilgili ikincil kaynakların çalışmamızda hangi amaçlarla kullanıldığı kaynaklar başlığı altında açıklanmıştır. Araştırmamızda, çalışma konumuzun ana belgeleri olan T.B.M.M. Zabıt Ceridesi incelenirken tarihi belge tarama metodundan yararlanılmış, Meclis Zabıtlarında yer alan 70 yıllık din eğitimi tarihimizle ilgili malzeme bütüncü (holistik) bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılırken Sosyal bilimler alanında kullanılan yöntem ve teknikler kullanılmıştır. T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan örgün ve yaygın din eğitim tarihimizle ilgili belgelere ölü tarihi malzeme olarak bakılmamış; konu ile ilgili kanun teklifleri, kanun tartışmaları, alınan kararlar ve kararlar üzerine yapılan tartışmalar, kanun ve kararlara göre uygulamaya konulan icraatlara gösterilen olumlu ve olumsuz tepkiler tarihî ve siyasî ortamından koparılmadan ele alınmaya çalışılmıştır. Türk siyasi tarihinin en önemli resmi belgeleri olan Meclis Zabıtlarında açık olarak yer alamayan din ve din eğitimiyle ilgili olayların anlatıldığı hatıratlar kullanılırken de Zabıtlarla bağlantı kurulmuş, mümkün olduğu kadar objektif davranılmıştır. Seçilmişlerce oluşturulmayan, 27 Mayıs 1960 ve 12 Eylül 1980 Askerî darbeleri dönemlerinde Millî Birlik Komitesi ve Millî Güvenlik Konseyi tarafından atanmış üyelerin hazırlamış olduğu 1961 ve 1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarında yer alan din eğitimiyle ilgili maddelerin tartışmaları da Kurucu Meclis ve Danışma Meclisi Zabıtlarından yukarda açıkladığım yöntemlere göre çıkarılmış ve değerlendirilmiştir.

Çalışmanın tüm aşamalarında, beşeri ilimlerin öncülerinden J.B. Vico (1668-1744) nun "tarih için en büyük kesinlik, olayları yapan kişinin bizzat onları anlattığı yerdeki kadar hiçbir yerde mevcut olamaz" ⁸ sözü gözönünde bulundurulmuş ve T.B.M.M.

6. a) Mehmet Bulut, *Birinci ve İkinci Dönem T.B.M.M.'nde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dinî Yayın Konularında Yapılan Müzakereler*, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991; b) Mustafa Kahveci, *T.B.M.M. Tutanaklarına Göre Din Öğretimi (1958 den 1990'a kadar)*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1990.

c) Mehmet Şanver, *T.B.M.M. Tutanaklarına Göre Din Eğitimi (1946-1957)*, U.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa, 1990. Üçü de yayınlanmamış olan bu çalışmalardan birincisi Beyza Bilgin'in, ikinci ve üçüncüsü ise Mustafa Öcal'ın danışmanlığında hazırlanmıştır. Birinci çalışmada ise sadece örgün din eğitimi açısından incelenmiştir. Mustafa Kahveci'nin çalışmasında tez isminde yer almasına rağmen 1980-1990 arası dönem orijinal zabıtlardan incelenmemiştir. Görüldüğü gibi bu üç çalışmada tek parti dönemi T.B.M.M. Zabıtları ve çok partili dönem T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan yaygın din eğitimi (D.İ.B) ile ilgili icraat ve tartışmalar incelenmemiştir. Doktora çalışmamda, araştırma materyali ve planı bakımından bu çalışmaların eksikliğini tamamlamak ve örgün-yaygın din eğitimi tarihimizin siyasî arkaplanını ortaya çıkarıp yorumlamak amaçlanmıştır.

7. Şaban Sitem bölükbaşı, *Türkiyede İslâm'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995. Çalışmanın basılmamış İngilizce metnini de inceledim. Çalışma sadece D.P İktidarlari dönemi ile sınırlandırılmış, tek parti dönemi din eğitimi ve siyaset ilişkileri üzerinde çok az durulmuştur.

8. Julien Freund, *Beşerî Bilim Teorileri*, (çav: Bahaeddin Yediyıldız), T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991, s.9.

Zabıtlarında yer alan din eğitimi ile ilgili kararlar ve tartışmalar Din eğitimi ve siyaset ilişkileri çerçevesinde ele alınırken, her karar ve tartışma önce kendi dönemi içinde anlaşılmaya çalışılmış, daha sonra dönemler arasında bağlantılar kurularak önemli olay ve olgular üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Araştırma konumuzun birincil kaynaklarından elde edilen malzemenin yeterli olduğu bölümlerde ikincil kaynaklar kullanılmamış ve araştırmanın ansiklopedik bir çalışma olmasından kaçınılmıştır. Buna rağmen, incelediğimiz dönemin uzun olması, din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili düzenlemelerin ve bunun oturduğu zemini oluşturan din-siyaset (devlet) ilişkileri ile ilgili yasal, siyasal ve ideolojik belgelerin büyük ölçüde benzerliği nedeniyle bölümlerde bazı konulara yeniden yer verilmek zorunda kalınmıştır. T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan alanımız dışındaki konular, ilgili kaynaklardan yararlanılarak ele alınmış, fakat uzmanlık alanımızın dışına çıkarak yorum yapmaktan mümkün olduğu kadar kaçınılmıştır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, çalışmamızda sadece örgün ve yaygın din eğitim-öğretimi tarihinin kronolojisi ile yetinilmemiş, özellikle Türkiye siyasî tarihinde önemli dönemler olarak kabul edilen I.T.B.M.M. Hükümetleri dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin resmen kurulup, köklü siyasal ve yasal reformların yapıldığı II. T.B.M.M. dönemi, tek partili rejime giden yolu hazırlayan III.T.B.M.M. dönemi, çok partili demokrasiye geçiş ve yeniden din eğitime dönme kararlarının alındığı VIII. T.B.M.M. dönemi, D.P. Hükümetleri dönemi, 27 Mayıs 1960 Askeri Hareketi dönemi, 1961 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra kurulan koalisyon hükümetleri döneminde toplanan XII. T.B.M.M. dönemi ve A.P hükümetleri döneminde toplanan XIII ve XIV. T.B.M.M. dönemleri, 12 Mart 1971 Askerî Muhtırası ile kurdurulan koalisyon hükümetleri dönemi, CHP-MSP Koalisyon Hükümetinin ve Milliyetçi Cephe Koalisyon Hükümetinin kurulduğu XV.T.B.M.M. dönemi, yeniden milliyetçi cephe, CHP azınlık ve CHP hükümetlerinin ve A.P azınlık hükümetinin kurulduğu XVI. T.B.M.M. dönemi, 12 Eylül 1980 Askerî Hareketi dönemi ve 1982 Anayasası'nın yürürlüğe konulduktan sonra ANAP hükümetleri döneminde toplanan XVII, XVIII, XIX. T.B.M.M. dönemlerinin siyasî, ideolojik ve toplumsal özellikleri ve dünya görüşleri çerçevesinde din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin tarihi gelişimi ele alınmaya çalışılmıştır. Sadece örgün ve yaygın din eğitimi tarihinin kronolojisini çıkarmaya yönelik bir çalışmanın din eğitiminin 70 yılda nasıl önemli bir siyasî sorun haline getirildiği sorusuna cevap veremeyeceği düşünülerek T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan örgün ve yaygın din eğitimi tartışmalarına geniş bir perspektifle bakılmaya çalışılmış ve konumuza benzeyen teorik sosyal bilimler çalışmalarının yöntemlerinden yararlanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, TEMSİLCİLER MECLİSİ VE DANIŞMA MECLİSİ ZABITLARINA GÖRE ÖRGÜN VE YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN ANAYASAL DAYANAKLARI

Türkiye'de örgün ve yaygın din eğitiminin en önemli hukukî dayanağı Anayasalar olmuştur. İncelediğimiz 70 yıllık dönemde beş tane anayasanın değişmiş olması nedeniyle örgün ve yaygın din eğitimi alanlarıyla ilgili çeşitli sorunlar anayasa tasarılarının Meclis müzakerelerinde detaylarıyla tartışılmıştır. Bu bölümde, I.T.B.M.M. Hükümetleri döneminde yürürlükte olan Osmanlı Kanun-ı Esasî'si ve yeni Türkiye'nin ilk Anayasası olan 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti döneminde hazırlanmış olan 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında yer alan din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili maddeler Meclis tartışmaları çerçevesinde ele alınacaktır.

Yapılan ön araştırmada örgün ve yaygın din eğitimiyle ilgili maddelerin verilerek bu bölümün oluşturulması planlanmıştı. Fakat, incelenen Meclis zabıtlarında, geniş bir şekilde din eğitiminin toplumsal ve siyasal boyutlarıyla ilgili sorunların tartışılması nedeniyle, 1920-1990 yılları arasında yürürlükte olan tüm Anayasaların din eğitimi ile ilgili maddelerinin meclis görüşmeleri çerçevesinde ele alınmasının daha uygun olacağı düşünülerek bölümün sınırları genişletilmiştir. Bu bölümdeki amacımız, Anayasalarda yer alan din eğitimi ile ilgili maddeleri aktarmaktan ziyade, Anayasaların hazırlık ve müzakere süreçlerinde vazife yapan Meclis üyelerinin din eğitimi ve siyaset ilişkileri ile ilgili görüşlerini tespit etmektir. Bu görüşleri değerlendirerek din eğitiminin arka plânındaki ideolojik görüşleri ortaya çıkarmak da mümkün olacaktır. İncelenen beş anayasa metni, sadece birer hukuk metni değil, dönemlerinin dünya görüşünü ve din eğitimi ve siyaset ilişkilerini de ortaya koyan toplumsal-siyasî belgelerdir. Bu nedenle, özellikle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda birinci derecede rol oynayan I.T.B.M.M. döneminde öne sürülen din-toplum ve din-siyaset ilişkileri ve siyasî rejimle ilgili görüşler hiçbir yoruma tabi tutulmadan aktarılmıştır. Diğer Anayasa tasarılarının müzakere zabıtları incelenirken de aynı yöntem kullanılmıştır. Bu bölümde belirli ölçüde Türk siyasî tarihi de incelenmiştir. İlk bakışta teknik açıdan hukuk belgeleri olarak görülen anayasalar, temelde siyasî, ideolojik ve toplumsal yönü ağır basan, özellikle siyasal olayları inceleyen siyasal tarihle bağlantısı olan hukuk metinleridir. Türkiye siyasal rejiminin özelliklerinin belirlenmesi açısından da önemli olan anayasa belgelerinin, ancak içinde yeşerdikleri ortamdan koparılmadan incelenirse daha iyi anlaşılacakları⁹ gözönünde bulundurularak beş anayasa metni incelenmeye çalışılacaktır.

I. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ, HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE DİN EĞİTİM VE SİYASET İLİŞKİLERİ İLE İLGİLİ ANAYASA TARTIŞMALARI:

1. 1876 OSMANLI KANUN-I ESASÎ'Sİ

Senedi İttifak (1807), Gülhane Hattı Hümayunu (1839) ve İslahat Fermanı (1856) gibi anayasal içerikli belgelerle temelleri atılan Osmanlı Devleti Anayasacılığının ilk somut örneği olan Kanun-ı Esasî 1876 yılında Yeni Osmanlılar tarafından hazırlanmış ve ilk Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın kapatıldığı 1878 yılında yürürlükten kaldırılmıştır. 1908 yılında yeniden yürürlüğe konulan ve 1909, 1912 yıllarında bazı maddeleri değiştirilen¹⁰ Kanun-ı Esasî, T.B.M.M. Rejimi döneminde de yürürlükte kal-

9. Selçuk Özçelik, *Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, Birinci Cilt, Umumî Esasları*, İ. Ü. yay., İstanbul, 1982, s. 190; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)* 3. Baskı, Afu Yay., İstanbul, 1996, s.12

10. Değiştirilen maddeler için bkz. *Düstur*, I, sh. 638-644; *Düstur*, II, 6, sh. 749-750; *Düstur*, II, 7, sh. 224-225

mıştır. 1924 Anayasası'nın 103. maddesi ile yürürlükten kaldırılan ve Anayasa Tarihi belgesi haline gelen Kanun-i Esasî'de yer alan din eğitimi ile ilgili maddeleri ele almak , Osmanlı Devleti dönemi din eğitiminin Anayasal dayanaklarının anlaşılması açısından önemlidir.

İlk Osmanlı Devleti anayasası olan Kanun-i Esasî, 12 bölüm ve 119 maddeden oluşmaktadır. Bu maddeler içinde din eğitimini doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren hükümlere yer verilmiştir.

3., 4., 5. ve 7. maddeler Halife-Sultan'ın statüsü, nasıl seçileceği ve görevleriyle ilgilidirler. 3. maddede Osmanlı Saltanatı'nın "Hilafet-i Kübra-yı İslâmiyeyi haiz" olduğu, 4. maddede Padişah'ın din-i İslâm'ın hâmisî olduğu belirtilmekte ve 7. maddede¹¹ Halife-Sultan'ın görevleri şöyle açıklanmaktadır:

"Hutbelerde namının zikri ve meskûkat darbı, kanun-u mahsusuna tevfikân rütbe ve mehasıp tevcihi, nişan itası Sadriazam ve Şeyhülislâmın intihap ve tâyini Sadriazamın teşkil ve arz edeceği Vükelânın tasdiki, memuriyetleri, icabında Vükelânın alel usul azl ve tebdili, kavanin-i umumiyenin tasdiki ile ilânı meriyeti, devair-i hükûmetin muamelâtına ve kavaninin suver-i icraiyesine müteallik nizamnameler tanzimi, her nevi kavanin teklifi, ahkâm-ı şer'îye ve kanuniyenin muhafaza ve icrası,...."

Görüldüğü gibi Padişahın görevleri arasında, II. Meşrutiyet döneminden itibaren kabineler içerisinde yer almaya başlayan şeyhülislamların seçim ve atamasının Padişahlar tarafından yapılacağı hususuna yer verilmekte ve Şer'i hukuku koruma ve icra görevinin Padişahlar tarafından yerine getirileceği belirtilmektedir. 1909 Kanun-i Esasî değişikliğinde Padişah'ın siyasî yetkileri sınırlandırılmasına rağmen dinî yetkilerinde bir değişiklik yapılmamıştır.¹²

Kanun-ı Esasî'nin Vükelây-ı Devlet bölümünde yer alan 27. maddede Meşihat-i İslamiye'ye atanacak Şeyhülislamların seçim ve atama usulüne şöyle yer verilmiştir:

"Mesned-i Sadaret ve Meşihat-i İslâmiye emniyet buyrulan zevata ihale buyrulduğu misillü teşkil-i Vükelâya memur olan Sadriazamın tensip ve arzı ile sair Vükelânın memuriyetleri dahi ba irade-i şahane icra olunur."

Aktarılan bu madde de Şeyhülislam'ın hükûmetin başbakanı mevkiinde olan Sadriazam'ın tensip ve arzı, Padişahın onayı ile atanacağı hükmüne yer verilmiştir. 1909 kanun-ı Esasî değişikliğinden önce Sadriazam ve Şeyhülislam'ı seçme ve atama yetkisi sadece padişaha aitti. Bu değişiklikte Meşihat-i İslamiye, hükûmeti oluşturan bir vekalet statüsüne indirilmiş ve eski saygın ve yarı özerk konumunu kaybederek siyasî-idarî bir organ haline getirilmiştir. Bu husus Hükümet Vekillerinin sorumluluklarının açıklandığı 30. maddede belirtilmiştir.

Kanun-i Esasî'nin Mehakim bölümünde yer alan 87. maddede Şer'î davaların hangi mahkemelerde görüleceği şöyle belirtilmiştir:

"Deavi-i şer'îye mehakim-i şer'iyede ve deavi-i nizamiye mehakim-i nizamiyede rüyet olunur."

II. Meşrutiyet dönemi öncesi Meşihat-i İslâmiye'ye bağlı olan Şer'î mahkemeler İttihat ve Terakki Hükûmetleri döneminde Adalet Bakanlığına bağlanarak hukuk alanında tevhid sağlanmaya çalışılmıştır. Söz konusu mahkemeler T.B.M.M. Rejimi döneminde de Adalet Bakanlığına bağlı olarak çalışmalarını sürdürmüş ve Cumhuriyet döneminde ilga edilmiştir.¹³

11. 7. madde 1909'da değiştirilmiş ve Padişahın yetkileri sınırlandırılarak, neredeyse cumhurbaşkanının görevlerine benzer bir padişah anlayışına ulaşılmıştır. Mukayese için bkz. Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Cem yay., İstanbul, 1976, s.7, 72-73

12. Mukayese için bkz. Server Tanilli, *A.g.e.*, s.26, 47

13. Bkz. *Düstur*, III, 5, 403-404

Sınırlı ölçülerde Anayasal parlamenter rejime geçilen II. Meşrutiyet döneminde, Şeyhülislâmlar da kabineye dahil edildiği için Kanun-i Esasî'nin 1909'daki değişikliğinde 118. maddeye aşağıdaki hüküm ilave edilerek, Meclis'in çıkaracağı yasaların meşruiyet sınırları belirlenmiştir:

"... Kavanin ve nizamatin tanziminde muamelât-ı nasa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkâm-ı fıkhiye ve hukukiye ile adab ve muamelât esas ittihaz kılınacaktır..."

Kanun-i Esasî'de dinî açıdan yapılan en köklü değişiklik budur. Bu değişiklikle daha önceki dönemde Osmanlı siyasî-idari sisteminin içinde yer almadan Kanun-i Esasî'ye dahil edilen görevleri yerine getiren Meşihat-ı İslamiye bu düzenleme ile devlete bağlı bir kurum haline getirilmiştir. O dönemin bazı Avrupa Anayasalarında olduğu gibi Kanun-i Esasî'nin 11. maddesinde devlet dinine yer verilmiş, din ve vicdan hürriyetinin sınırları şöyle belirtilmiştir: "Devlet-i Osmaniye'nin dini, din-i İslâmdır. Bu esasî vikaye ile beraber asayiş-i halkı ve adab-ı umumiyeyi ihlâl etmemek şartile memaliki Osmaniyede maruf olan bilcümle edyanın serbest-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazatı mezhebiyenin kemakân cereyanı Devletin tahd-i himayetindedir" hükmü ile Devletin dininin İslâm olduğu belirtilmiş ve tüm dinlerin mensuplarının din hürriyeti Devlet tarafından himaye altına alınmıştır.

Kanun-i Esasî'nin Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-u Umumiyesi bölümünde, eğitim ve din eğitimi hürriyeti ile ilgili maddelere de yer verilmeytir.

15. maddede genel ve özel eğitimin serbest olduğu şöyle belirtilmektedir:

"Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartile her Osmanlı Umumi ve hususi tedrise mezundur."

16. ve 17. maddelerde din eğitimi ve dinî hukukla ilgili hükümlere yer verilmektedir. 16. maddede "Bilcümle mektepler Devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihat ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-u itikadiyelerine müteallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir" şeklindeki ifadelerle gayri müslim cemaat okullarının da devlet denetimine tabi olduğu, fakat bu okullarda verilen din eğitim hürriyetine müdahale edilmeyeceği güvence altına alınmaktadır. 17. maddede din ve mezhep farklılıklarının hukukî eşitliğe aykırı olmadığı hükmüne yer verilerek azınlık cemaatlerinin din hürriyeti Devletin himayesine alınmaktadır.¹⁴

Daha sonra inceleyeceğimiz Türkiye Anayasalarının iskeletini oluşturan Kanun-i Esasî'de yer alan din örgütü, eğitim ve din eğitimi ile ilgili bu maddeler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşme süreçlerinin birbirleri ile yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Kanun-i Esasî'nin din, ibadet ve din eğitimi hürriyeti konusundaki yaklaşımı, Tanzimat Fermanlarının ve Islahat Projelerinin siyasal rejim üzerinde etkili olduğunu, özellikle 1870'lerden itibaren Osmanlıcılık ideolojisinin yerini alan İslâmcılık ideolojisinin toplumsal gücüne rağmen, 1876 yılında hazırlanan Kanun-i Esasî üzerinde etkili olamadığını göstermesi bakımından üzerinde durulması gereken bir konudur.

Kanun-i Esasî bütünlük içinde incelendiğinde, İlk Osmanlı Anayasası'nın arka planında Osmanlıcılık ideolojisinin bulunduğu ve bu ideolojisinin ana amacının Osmanlı vatandaşı bilincini geliştirmek olduğu görülmektedir. II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin hakimiyeti altında bulunan Meclis-i Mebusan tarafından gerçekleştirilen Kanun-i Esasî değişikliklerinde Meşihat-ı İslâmiye ve Şeyhülislam'ın hükûmet içindeki statüsü ve atanmasındaki yüzeysel değişiklik dışında dinle ilgili maddelerde

14. 1876 Kanunu-i Esasî'sinin orjinal metni ve değiştirilen maddeleri için bkz. Server Tanilli, *A.g.e.*, s. 23-53; Kanun-i Esasî'nin genel bir değerlendirmesi için bkz. Bülent Tanör, *A.g.e.*, s. 101-114

hiç bir değişikliğe gidilmeden Tanzimat dönemi hukuk reformları onaylanmıştır. Hal-buki Yeni Osmanlılar ve İslamcılık ideolojisinin gelişimi konusunda yapılan çalışmalarda, Kuleli Vakası (1859)'nden itibaren Islahat Fermanına ve Tanzimat bürokrasisinin gerçekleştirdiği reformlara karşı sert tepkilerin görülmeye başlandığı, Namık Kamâl ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlı düşünürlerinin hukuk, idare ve eğitim alanlarında yapılan reformları İslam hukuku ve geleneksel Osmanlı siyaset felsefesine aykırı bularak eleştirdikleri görüşü ileri sürülmektedir.¹⁵ İncelediğimiz bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlar orjinal belgelere dayandığına göre, Kanun-i Esasî'nin islam dini konusundaki yaklaşımı ile bu çalışmalarda ileri sürülen görüşler arasındaki paradoks nasıl çözümlenebilir?

Mardin ve Türköne'nin çalışmalarında Tanzimat döneminden en az 100 yıl sonra dönemin dergi ve gazete koleksiyonları taranarak İslamcılık ideolojisinin temelleri, neden ortaya çıktığı ve nasıl geliştiği incelenmeye çalışılmış ve İslamcılık ideolojisinin çağdaşı olan Osmanlıcılık ve Batıcılık ideolojilerine göre daha büyük toplumsal tabana sahip olduğu ortaya konulmuştur. İslamcılık ideolojisinin Kitabî İslam ve toplumun hayatında geçerli olan İslâmı özdeş olmadığına ve 19. yüzyılda popüler olan ideolojiler çerçevesinde anlaşılması gerektiğine dikkat çeken Mardin ve Türköne, bu yaklaşımları ile yukarıda belirttiğim paradoksu kısmen çözümlemeye çalışmaktadırlar. İslam isimli çalışmasında, 19. yüzyıl İslâm modernizmine ve Yeni Osmanlı hareketine temas eden Fazlurrahman'ın tesbitleri de oldukça tutarlıdır. Fazlurrahman 19. yüzyıl geleneksel medrese ulemasının ve medrese dışındaki okullardan yetişmiş müslüman modernist aydınının bilgi ve fikrî donanımlarını değerlendirdikten sonra, geleneksel ulemanın batıyı tanımadığı için modernizm ve islâm arasında sağlıklı bir ilişki kurmaktan uzak olduğunu, Batıyı tanıyan ve modernizmle İslam arasında mukayese yapma yeteneğine sahip olan modernist aydınının ise köklü İslamî bilgi donanımı olmadığını için İslam modernizmini daha ileri bir düzeye ulaştıramayacağını ileri sürmektedir.¹⁶

Osmanlı Devleti'nin tavize dayalı denge politikalarıyla ayakta kalmaya çalıştığı ve Batı medeniyetinin tüm dünyaya hâkim olduğu 19. yüzyılda ortaya çıkan Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Batıcılık İdeolojilerinin hangisinin toplumsal alanda ve siyasî-idarî sistem üzerinde etkili olduğu bazı çalışmalarda incelenmiştir. ¹⁷ Bunlardan sonra ortaya çıkan ve bir kanaldan Batıcılıkla kaynaşarak Cumhuriyet dönemi ulusculuğunu, diğer kanaldan islamcılıkla kaynaşarak Cumhuriyet dönemi Türkçülüğünü doğuran bu ideolojilerin İstikbalini 20. yüzyılın başında tahlil ederek bir tahminde bulunan Yusuf Akçura, ¹⁸ en şanslı ideoloji olarak Türkçülüğü görüyordu. Abdullah Cevdet'in aşırı Batıcılığı bir kenara bırakılırsa, İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerinin günümüze kadar ağırlığını hissettirdiği fakat, İslamcılığın ve Türkçülüğün İslam dini ve Türklük ile olan bağlantısının da salt dini değil, ideolojik olduğu gözönünde bulundurulmalıdır. Yerel ve ulusal kongreler döneminde ve I.T.B.M.M.'nde etkin olan bu ideolojilerin tarihi temellerini ortaya koymak için özellikle Islahat Fermanı (1856) sonrasında Osmanlı Devletinde kurulmaya başlayan gizli cemiyetlerin, Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketinin ideolojisinin incelenmesi gerekmektedir. bu konuda yapılan sınırlı sayıda araştırma, II. Meşrutiyet döneminde somut olarak ortaya çıkan ideolojilerin

15. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlıların Doğuşu*, s. 315-399, Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991. Özellikle kitabın sonuna eklenen Namık Kemal ve Ali Suavi'nin yazılarında islamcılığın temelleri ve Tanzimat'ın eleştirisi açık olarak görülmektedir.

16. Fazlurrahman, *İslam* (çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ), Selçuk Yay., Ankara, 1992, s. 316-320.

17. İdeolojilerin ortaya çıkışı için bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasî ideoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, s.20-45; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay. İstanbul, 1995, s.9-108.

18. Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*. (Haz. Recep Duymaz), Boğaziçi Yay., İstanbul, 1995, s.17 -41

fikrî temellerinin Tanzimat ve I. Meşrutiyet sonrası dönemde oluşmaya başladığını göstermiştir.

Din eğitimini siyaset ve din ilişkileri açısından ilgilendiren Kanun-i Esasî'nin Halife-Sultanı'nın egemenlik hakları ve siyasi görevleriyle ilgili 7. maddesinde yapılan değişiklik, Bernard Lewis ve Toynbee¹⁹ gibi yabancı araştırmacıların da dikkatini çekmiştir. Rusya ile yapılan Büyük Kaynarca Anlaşmasında Halife Padişahın Rusya egemenliği altında bulunan müslümanlar üzerinde ruhanî haklarına yer verilmesi ve 1876 Kanunu-i Esasî'sinin 7. maddesi ile Padişahın siyasî ve dinî yetkilerinin ayrılması Hilafet ve islam siyaset teorisinden sapma, Halifeliği Papalığa benzetme olarak yorumlanmıştır.²⁰ Halifenin siyasi ve dini yetkilerinin bir bütünlük mü oluşturduğu, egemenliğin dini ve siyasî olarak ayrılıp ayrılamayacağı sorunu I. ve II. T.B.M.M. dönemlerinde de yoğun tartışmalara neden olmuş ve bu konuda yeni risaleler kaleme alınmıştır.²¹

Tanzimat döneminde girilen kanunlaştırma hareketlerine, Namık Kemal ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlı düşünürlerinin sert eleştirilerine rağmen, büyük bir tepki göstermeyen Osmanlı toplumunun, en zor benimsediği ve içine sindiremediği konu, Tanzimat Fermanlarında ve Kanun-i Esasî'de yer alan ve dönemin eğitim reformları ve politikaları üzerinde de etkili olan "müsavat" (eşitlik) prensibi olmuştur.²² Modernleşme sürecinde ulema tarafından çağın şartlarına uygun bir İslam hukuk sistemi oluşturulamadığı için, Batılı ülkelerin çıkarları nedeniyle yaptıkları baskılar gözdardı edilmek şartıyla pratik, süratli ve etkili bir yargılamayı gerçekleştirmek amacıyla Batı ülkelerinden tercüme edilen Ceza ve Ticaret Kanunlarına şer'i açıdan herhangi bir itiraz yapılmamıştır. Osmanlı siyasi sisteminin şer'i ve örfî hukuk ayrımından ustaca yararlanan Tanzimat döneminin yeni bürokrasisi, Fransa'dan tercüme edilen Ceza Kanunnamesi'nin dayanağını şer'î hukukça tanınan "tazir" yetkisine bağlayarak, kanunun meşruiyetini sağlamıştır. Bazı araştırmacılar bu tür meşruiyet sağlama araçlarını çok iyi bilmedikleri için Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketlerini laik düzenleme ihtiyacına hamletmekte ve hukukî alanda laikleşmenin temellerinin bu dönemde atıldığı görüşünü ileri sürmektedirler.²³ Osmanlı Devletinde "hikmet-i hükümet", "maslahat" ve "nizâm-ı âlem" gibi kavramların ve devletin dine göre vazgeçilmez önceliğinin farkında olan ve özgün medeniyetinin ve siyasî-idarî sisteminin çöküş aşamasında kurallarını büyük ölçüde Batılı ülkelerin belirlediği şartlarda yeniden Devleti güçlendirme amacıyla modernleşme reformlarını başlatan Osmanlı Devleti fermanlarının ve kanunlarının toplumun aynası olmadığını kavrayan araştırmacılar, bu teze katılmaktadırlar.²⁴ Bir toplumu ve siyasî sistemi sadece kanunlarla özdeş görüp, kanunlar

19. Arnold J. Toynbee, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, (Çev. Kasım Yargıcı), Milleyit yay., İstanbul, 1971, s. 192 vd.; Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Olarak Lâiklik*, M.Ü.İ.F.V.Yay., İstanbul, 1993, s. 173-174.

20. Mümtazer Türköne sorunun nasıl aşılıp çalışıldığını şu çalışmada inceliyor. Bkz. "İslâmlaşma, Laiklik ve Demokasi", *Türkiye Günlüğü*, sayı 13, Kış 1990, s.27-28

21. Adliye Vekili Seyit Bey, Antalya mebusu Rasih (Kaplan) efendi ve Afyon mebusu İsmail (Çelikalay) efendi'nin Hilafetle ilgili risalelerinin T.B.M.M.'ye yansıyan tartışmaları için mkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, Y:2, C:1, s.26-78

22. M. Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, s. 151-152; Yeni Osmanlı düşünürlerinden Ali Suavi ve Namık Kemal, Ziya Paşa'nın eleştirileri için bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s.315-420.

23. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 123-134

24. Türköne bu tezi savunur. Bak. M. Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokasi*, s.151 Tanzimat Hukuk Reformlarının salt Laik reformlar olmadığı görüşü için bkz. Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, (Haz. H. Dursun Yıldız) T.T.K.Yay., Ankara, 1992, s. 11-33

doğrultusunda din ve din eğitimi gibi bireysel ve toplumsal olguları yorumlamaya çalışmak büyük ilmî yanılgılara neden olmaktadır. ²⁵ Kanun-ı Esasî'de yer alan din eğitimi ile ilgili maddeleri incelerken belirtildiği gibi, Osmanlı-Türkiyesinin ilk Anayasası olan Kanun-ı Esasî çerçevesinde din ve din eğitiminin toplumsal ve kültürel işlevlerinin yorumlayabilmek hemen hemen imkansızdır. Yukarıda Türköne'den aktarılın bölümde de vurgulandığı gibi, I. T.B.M.M. döneminde 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile birlikte bazı maddeleri yürürlükte kalan Kanun-ı Esasî, ²⁶ Tanzimat döneminde Batılı ülkelere verilen ödünler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Türkiye'nin Osmanlı modernleşme sürecinde yaşadığı Batılılaşma serüveni, sadece anayasal nitelikli belgelerde yer alan din ve din eğitimi ile ilgili maddeleri tahlil ederek anlaşılamaz. Osmanlı modernleşmesi, Batılı düşüncelere ve kurumlara kapı aralamanın yanında yerli geleneğe bir hamle gücü ve geniş bir kendini ifade imkânı da kazandırmıştır. 19. yüzyıla İslam dininin temel naslarına ve müslüman toplumun ihtiyaçlarına uygun, nitelikli bir İslam modernizmi projesi hazırlamaktan uzak olarak giren Osmanlı toplumunda, özellikle 1860'lardan sonra, İslam geleneğinin güçlendiği ve yaygınlık kazandığı görülmektedir. Tanzimat'ın 1860 sonrası sürecinde sayıları aktarılan ve eğitim tarihinde mektep dönemi olarak adlandırılan dönemin "mekteb"i ile yaygınlık kazanan gelenek ve kültür, Batı geleneği ve kültürü değil, İslâm geleneği ve kültürüdür. Mekteplerin kitap ihtiyacını karşılamak için matbaalarda basılan eserlerin büyük çoğunluğu İslâm klasikleri ve geleneğe yeni bir ifade gücü kazandıran telif eserlerdir. Dönemi içinde hayatî işlevler yerine getiren gazetenin yaydığı ve modernleştirdiği kültür de aynı yerli kültürdür. ²⁷ Tanzimatçıların takip ettiği son derece mutedil reform siyaseti, özellikle II. Abdülhamid döneminde, genel eğitim kurumlarında dini derslere daha fazla yer verme ve basılan halk tipi dini eserlerle ve tarikatlar kanalıyla yaygın din eğitimi güçlendirme politikaları, ²⁸ bir çok araştırmada kurumlar ve değerler ikiliğinin nedeni olarak görülmekte ve eleştirilmektedir. Modern ulus devletin, yasa zoruyla yapılacak plan ve projelerle kurulabileceğini düşünen Jakoben çevrelere, Tanzimatın 1870 lerden sonraki dönemi sevimli gelmemektedir. Belki bu nedenden dolayı, I.T.B.M.M. Rejiminin de temellerini oluşturan 1870-1923 dönemi, Türk siyasî-düşünce tarihi, resmi tarih anlayışına ve tarihi kopuş tezine dayanan çalışmalarda, özellikle okul kitaplarında belgelere dayalı olarak yeterince ele alınmamaktadır. Az sonra Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nu incelerken sık sık atıfta bulunup, referans olarak göstereceğimiz I.T.B.M.M. Zabıtları, Osmanlı yenileşme döneminin son 60 yılında yaşanan dini geleneğe dönüş ve çağın şartları doğrultusunda din ve kültürü, eğitim sistemini yeniden inşa etme çabalarının yoğunlaştığı dönemin labaratuvarı ve aynası gibidir.

Tanzimat'ın politik düzeyde ifade ettiği veya "imtizac-ı akvam ve ittihad-ı anasır" politikaları, ²⁹ Tanzimat Fermanları ve Kanunu Esasî'ye de yansımış ve Anayasal prensipler haline getirilmiştir. Toplumsal destekten yoksun ve klasik Osmanlı siyasî-

25. Örnek bir çalışma için bkz. Cahit Tanyol, *Laiklik ve irtica*, Altın Kit., İstanbul, 1989. bu yanılgıya resmi İdeolojiyi güvenilir zanneden Batılı araştırmacılar da düşmekte ve sadece yasal mevzuata göre Türkiye'de din ve din eğitimi ele almaktadırlar. Bkz. H.C. Armstrong, *Gray Wolf: The Life of Kemal Atatürk*, New York, 1965, p. 199-200; Arnold J. Taynbee and Kenety Kirkwood, *Turkey*, New York, 1927, p. 269

26. Kanun-ı Esasî 1924 Anayasası'nın 103 maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. Bkz. Bülent Tanör, *A.g.e.*, 191-193

27. Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, s. 150-151; Mardin, *A.g.e.*, s. 281-307.

28. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, T.T.K. yay., Ankara, 1991, s. 66, 70, 78, 88, 111, 132, 142, 149.

29. Bu kavramların yorumu için bkz. Bilâl Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s.11-13, M. Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, s.128-136

idarî sisteminin felsefesine aykırı gibi gözüken yukarıdaki ifadeler ve kavramlar, 1860 sonrası dönemde aydınlar tarafından islamcı ve milliyetçi bir ideolojiye dönüştürülmüştür. Osmanlı milleti yaratmanın uzun çabalar gerektiren zahmetli bir iş olduğunu ve müslüman toplum tarafından benimsenmediğini keşfetmekte gecikmeyen aydınlar, özellikle Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, Osmanlı milleti kavramına karşılık "uhuvvet-i siyasiye"yi geçmişte temin etmiş ve o gün de dimdik ayakta duran bağıllık odağı "İslam kardeşliği" idealinden yararlanarak "İslam milleti" kavramını geliştirmişlerdir. Türk milleti ve Türk milliyetçiliği kavramlarının ve şuurunun oluşumunda bu temel etkili olmuştur.

İslam milleti ve kardeşliği kavramının 2. Meşrutiyet dönemindeki gücünü açıklamak için T.B.M.M. Zabıtlarından bir olayı aynen aktarıyorum. I.T.B.M.M.'nde İcra Vekillerinin Sureti İntihab ve vezâfine Dair Kanun'un müzakerelerinde Sıhhiye Vekaleti konusundaki görüşlerini açıklamak için söz alan Kastamonu mebusu Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey'in, "...Her Türk'ün söyleyeceği şey, memleketimizde görülecek ilk iş sıhhiye işidir. Çünkü sıhhat olmazsa, çünkü Türklük bulunmazsa, o Türkler üzerine bina edeceğimiz hiçbir iş kalmaz... Türkleri muhafaza etmek için evvelâ sıhhati muhafaza etmeli..." şeklindeki sözlerinden rahatsız olan ve tepki gösteren Sivas mebusu Emir Paşa şunları söylemiştir: "Yusuf Kemal Beyefendi Hazretlerinin, irad-ı kelâm ettiği sırada yalnız sıhhatlarının muhafazası lüzumunu Türklere hasretmiş olmasına itiraz ediyorum. (İslâm demekti sadalar), (Kelime ile oynamayın sesleri) Müsaade buyurun, zannederim ki, müslümanlık namına teessüs etmiş bir hilâfet vardır. Değil buradaki müslümanlar, aktar-ı cihanda bulunan umum müslimin bu hilâfete merbutiyetlerini unutmamak iktiza eder. Rica ederim ki, yalnız Türklük namına istimal etmeyelim. Çünkü Türklük namına biz buraya cem olmadık (Gürültüler). Rica ederim yalnız Türkler değil, müslümanlar deme kâfidir efendim (İslâm deniliyor sadaları). Bu vatanda Çerkes, Çeçen, Kürd, Laz ve daha bir takım kabail-i İslâmiye vardır. Bunları hariçte bırakacak tefrikaya bais olacak, söz söylemeyelim (Gürültüler)... Bu gibi sözlerin şimdiye kadar bir ifadesini görmedik. Hepimiz hilâfete merbutuz. Bu hilâfet-i muazzamayı birçok asırlardan beri muhafaza eden Türk kavm-i necibi olduğunu da kimse inkar edemez. Yalnız tefrikayı icab edecek hiç bir söz söylenilmemesini tekrar temenni ediyorum."

Havanın sertleştiğini gören Mustafa Kemal Paşa, hemen devreye girmiş ve şunları söylemiştir:

"Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasile bir iki nokta arz etmek isterim: Burada maksud olan ve Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkeb anasır-ı islâmiyedir, samimî bir mecmuadır... hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsuru İslâma münhasır değildir... Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İslâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamen müşterek olan vatandaşımızdır... Tahsiline azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil hepsinden memzuç bir unsur-u İslâmdır. Bunun böyle telâkkisini ve su-i tefehhümata meydan verilmemesini rica ediyorum." ³⁰

Bu örnek metin, Tanzimat Fermanları ve Kanunu Esasî'ye tebaanın eşitliğini sağlamak amacıyla girmeyen İslam milleti ve İslâm kardeşliği kavramlarının Müslüman Türkiye toplumunda ne kadar güçlü olduğunu göstermek ve Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerinin atıldığı I.T.B.M.M. Rejiminin amaçlarını vurgulamak için aktarılmıştır. Tanzimat dönemi Batılılaşma politikalarının eleştirildiği ³¹ bu çoğulcu, millî ve İsl-

30. T.B.M.M.Z.C., Cilt 1, s. 163 – 165

31. I.T.B.M. M. Dönemi Şer'iye ve Evkaf Vekaleti Bütçe tartışmalarında, Tanzimat dönemi din eğitimi politikası eleştirilmiştir. Bkz. T.B.M.M.Z.C., D:1,y:3,C:22, s.428-432.

lamî niteliklere sahip Meclis'de Osmanlı Kanun-i Esasî'si ve Meclis'in açılışından dokuz ay sonra çıkarılan 1921 Teşkilât-ı Esasî'ye Kanunu'nun bir arada nasıl yürürlükte kaldığını anlayabilmek için I.T.B.M.M. Zabıtlarının dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Resmi tarih tezinin etkisinde kalarak yazılmış yakın dönem tarih eserlerinde,³² maalesef orjinal Meclis Zabıtları esas alınmadan, bu çok önemli geçiş süreci ele alınmakta ve bu zengin siyasî tecrübeden yeterince yararlanılmamaktadır. M.Kemâl Atatürk'ün kıymetli eseri Nutuk'un bile I.T.B.M.M. Zabıtları incelenmeden anlaşılamayacağı gerçeği gözardı edilmemelidir.³³

32. Yüksek Öğrenim öğrencilerine okutulmak için Devletçe yayınlanan bir İnkılap Tarihi kitabı için bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, Devlet Bas. İstanbul, 1982

33. Birinci T.B.M.M. Dönemi İktidar–muhalefet ilişkilerini Meclis Zabıtları çerçevesinde inceleyen Demirel, Nutuk'un bile iyi okunmadan muhalefetin yerildiğini ve iktidarın öğüldüğünü belirtmektedir. Bkz. Ahmet Demirel, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Muhalefet, İkinci Grup, İletişim Yay., İstanbul, 1994, s. 10-49

2.1921 TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU

I. T.B.M.M.'nin Türk siyasi tarihinde büyük bir önemi vardır. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin temelleri bu dönemde atılmış, Ulusal Kurtuluş Savaşımız bu Meclis tarafından yürütülmüştür. Bu nedenle 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Milli Mücadele Tarihi çerçevesinde incelenecektir.

I. Dünya savaşından yenik çıkan ve Mondros Antlaşması ile toprakları parçalanmış Osmanlı Devleti'nin resmen varlığını sürdürdüğü 1918-1920 yılları arasındaki dönem, Anadolu'da yerel ve ulusal kongrelerin toplanıp T.B.M.M. Rejimine giden yolun açılmaya çalışıldığı dönemdir. 23 Nisan 1920 tarihinde ülkenin her yerinde ve Ankara'da düzenlenen dini törenlerle açılan ve çalışmalara başlayan Büyük Millet Meclisi'nin siyasi ideolojisini anlayabilmek için yerel ve ulusal kongrelerin aldığı kararların ve döneme damgasını vuran dünya görüşünün bilinmesi gerekmektedir. Bu bölümde önce yerel ve ulusal kongreler dönemi, daha sonra ise B.M.M. Rejiminin niteliği ve esas konumuz olan 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda yer alan din ve din eğitimiyle ilgili maddeler T.B.M.M. tartışmaları çerçevesinde ele alınacaktır.

30 Ekim 1918'de Ege Denizi'ndeki Limni adasının güney kıyısında küçük bir liman kenti olan Mondros'ta Osmanlı Devletinin İtilaf Devletleri karşısındaki konumunu belirleyen ateşkes anlaşması,³⁴ İtilaf Devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanan bir savaş sona erdirirken, iç içe geçmiş bir olaylar yumağı olan Milli Mücadele sürecini de başlatmıştır. Yerel ve Ulusal kongreler süreci öncesinde ve sonrasında gizli, B.M.M. Rejimi döneminde açık, siyasî ve ideolojik mücadelenin verildiği bu dönem, resmi tarih yazımında objektif olarak ele alınamamış, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmen ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihi merkeze alınıp, yüceltilerek Milli Mücadele dönemi değerlendirilmiştir. Tarihi kopuş tezine dayanan yakın tarih çalışmalarının bazısında, bu döneme ait tarihi belgelerin bazı metinleri bile objektif olarak verilmemiştir.³⁵ Tarihi kopuş tezine karşı çıkan, tarihi devamlılık tezine dayanan çalışmalar da resmi tarih anlayışının ideolojik baskısından kurtulamamıştır.³⁶ Bu nedenle B.M.M. Rejimine giden yolu açan yerel ve ulusal kongreler dönemi ele alınırken sadece kongre kararları arasında yer alan konumuzla ilgili kararlar ve dönemin dünya görüşü içerisinde İslam dininin ve ulemanın konumu tesbit edilmeye çalışılacak ve ideolojik yorumlardan kaçınılacaktır.³⁷

Özellikle, 1922 yılında kazanılan zaferden sonra, B.M.M.'de, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı birinci grup ve Hüseyin Avni Ulaş, Ali Şükrü Bey gibi milletvekillerinin liderliğindeki ikinci grup, üyelerinin çoğunluğunu medrese kökenli

34. Rauf Bey başkanlığındaki heyetin imzaladığı Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan İstanbul hükümetinin memnun olmasına karşın, sonuçtan Padişah memnun olmamış ve Rauf Bey başkanlığındaki kurulu hemen kabul etmemiştir. Dönemin Gazete haberleri için bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, T.T.K.Bas, Ankara, 1993, s.5.

35. 1982 yılında Yüksek Öğretim Kurumlarında ders kitabı olarak okutulması için M.E.B.'ca bastırılan bir kitapta, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları ve Mustafa Kemal'in B.M.M.konuşmaları içerisinde açıkça zikredilen Hilafet ve Saltanat'la ilgili cümlelere yer verilmemiştir. Bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 188-197, 202-206.

36. Resmi (ideolojik) tarih tezinin eleştirisi için bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İltişim Yay; İstanbul, 1995, s.1-35

37. Milli Mücadele dönemi direniş örgütlerine *Siyasî Partiler* isimli kitabının 3. cildinde genişçe yer vermesine rağmen, ideolojik yorumlardan kurtulamayan Tarık Zafer Tunaya ve *Milli Mücadelede Erzurum* (Ankara, 1946, s. 119) isimli eserin yazarı Cevat Dursunoğlu'nun yaklaşımı pek çok çalışma arasından seçilen iki ideolojik çalışma örneği olarak gösterilebilir. İki çalışmada da Milli Mücadele dönemi, Osmanlı fikir akımlarıyla ilişki kurulmadan yorumlanmış, çalışmalar, klasik muhafazakarlar ve İnkılâpçılar çatışması temeline oturtulmuştur.

ulemanın oluşturduğu bağımsız grup arasında bazen açık bazen gizli olarak sürdürülen sert siyasî mücadeleler sonucunda dini temele dayalı bir imparatorluktan laik, ulusal bir cumhuriyete geçişin temellerinin atıldığı Milli mücadele dönemi, oldukça kısa süre içinde yaşanan yoğun ve değişik siyasî olayları içinde barındırmaktadır. Bir yanda Osmanlı Devleti'nin hızla çöküşü, öte yanda açık olarak söylenmesede yeni bir devletin kuruluşu, ülkenin işgali ve işgalci güçlere karşı yapılan çok cepheli savaş, İstanbul ve Ankara hükümetleri arasındaki siyasî mücadeleden kaynaklanan iç savaş, ülkenin sınırlarının belirsizleşmesi, aynı devlete bağlı olduğunu ilan eden iki yönetimin kurulması, iktidar boşluğu ve buna bağlı olarak iktidar mücadelesinin sürekli gündemde kalması ve farklı siyasal rejim anlayışlarının birbirleriyle çarpışması gibi bir çok önemli siyasî olay hep bu kısa dönem içinde yaşanmıştır.³⁸

25 maddeden oluşan ateşkes anlaşmasının şartları son derece ağırdı. Anlaşmanın birinci maddesiyle Çanakkale ve İstanbul boğazlarının denetimi İtilaf Devletlerinin eline geçiyor, beşinci madde uyarınca sınır güvenliği ve iç güvenlik için gerekli görülecek sayıdaki asker dışında kalanlar terhis ediliyordu. Anlaşmanın 7. ve 24. maddeleri ise Anadolu'nun işgal edilmesinin zeminini hazırlıyordu.

Ateşkesin hemen ardından son İttihat ve Terakki Hükümeti'nin önde gelen yöneticileri Enver, Talat ve Cemal Paşalar bir Alman gemisiyle yurt dışına kaçarken, I. Dünya Savaşı'nın galibi İtilaf donanması 13 Kasım 1918'de İstanbul limanına demir atıyordu. Bunu ateşkes anlaşması şartlarının adım adım devreye sokulması, ülkenin değişik bölgelerinin İngiliz, Fransız, İtalyan Kuvvetlerince işgali izledi.

Lider kadrosu yurt dışına kaçmasına rağmen, savaştan sorumlu tutulan İttihat ve Terakki Hükümeti'nin önde gelen yöneticilerinden Padişah Vahdettin ve İtilaf devletleri tarafından hesap sorma çabalarının giderek arttığı bu dönemde, önde gelen İttihatçılar tutuklanmış ve çoğunluğunu ittihatçıların oluşturduğu Osmanlı Meclis-i Mebusanı 21 Aralık 1918'de feshedilerek padişah ve hükümetin kararları üzerindeki denetim mekanizması ortadan kaldırılmıştır.³⁹

Bu ortamda, Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'da ve Anadolu'da ne tür kurtuluş stratejileri oluşturuluyordu sorusu cevaplanması gereken bir konudur. Saray çevresinin kurtuluş stratejisinin temelinde imparatorluğun bütünlüğünü korumak yatıyor, bunun yolu olarak da 30-35 yıllık bir süre için İngiliz mandacılığının bazı aydınlar ve bürokratlarca da desteklendiği bu kritik dönemde İttihatçıların neden olduğu krizin İngilizler'in yardımıyla aşılabileceğini hayal eden Saray çevresi İngiltere ile anlaşmanın yolunu arıyordu.⁴⁰ Milli Mücadele döneminde somut bir savunma stratejisi geliştirmeyen Saray çevresi, Anadolu'ya şehzadelerin liderliğinde heyetler gönderip hal

38-Milli Mücadele Döneminin Objektif bir tasviri ve B.M.M.'de birinci ve ikinci grupların mücadelesini Meclis Zabıtlarına göre inceleyen bir çalışma için bkz. Ahmet Demirel, Birinci Meclis'te Muhalefet, İletişim Yay, İstanbul, 1994.

39 Ahmet Demirel, A.g.e., s. 51-52

40 Tarık zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasi Partiler, 473-475; Demirel, A.g.e., s. 53

kın moralini yükseltecek ve iktidar boşluğunu dolduracak bazı çalışmalar yapıyordu.⁴¹ Liderleri yurt dışına kaçmasına rağmen, Anadolu'da sağlam bir örgüt yapısına sahip olan İttihat ve Terakki, kurduğu yeni parti ve müdafaa-i hukuk dernekleri ile Milli Mücadeleyi gerçekleştirecek zemini oluşturmaya çalışıyordu.⁴² Bu nedenle Milli Mücadele dönemi boyunca Saray çevresi ve İtilaf kuvvetleri, Anadolu hareketini sürekli bir İttihatçı komplosu olarak nitelemiş, yerel ve ulusal müdafaa-i hukuk derneklerinin birleşik bir güç oluşturmalarını önlemeye çalışmıştır.⁴³ Bu iktidar mücadelesine rağmen Anadolu'da örgütlenen tüm müdafaa-i hukuk dernekleri, mevcut Osmanlı cemiyetler kanununa göre kurulmuş ve yapılan çalışmalar hukuka aykırı görülmemiştir. Yerel müdafaa-i hukuk derneklerini kurarken yıpranmış parti önderlerinden ziyade bölgelerin sevilen ulemasını (özellikle halkın büyük saygı duyduğu müftüler, şeyhler ve diğer din adamları), mahalli idarecilerini, eşraf ve bürokratlarını⁴⁴ ustalıkla kullanan İttihat ve Terakki kurmayları, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkıp müdafaa-i hukuk derneklerini milli bir örgüt haline getirmeye çalıştığı dönemden önce, özellikle Ege bölgesinde örgütlenme çalışmalarına başlamışlar ve temel ilkeleri belirlemişlerdir.

II.Meşrutiyet döneminde, İttihat ve Terakki Partisi iktidarlarının en önemli muhaliflerinden birisi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Padişah Vahdeddin tarafından ciddi bir şekilde desteklenmediği için Anadolu'da güçlü bir örgüt ağına sahip değildi. Milli Mücadele konusunda Saray çevresinin pasif tutumuna benzer bir politika izleyen Hürriyet ve İtilaf Fırkası ise, İngiltere ile iyi ilişkiler kurulmasını ve barış konferansının en az kayıpla kapatılmasını öneriyor ve Anadolu'da İttihat ve Terakki'ye karşı örgütlenbilmesi için kendilerine yardım yapılmasını istiyordu. Saray çevresinden gerekli desteği alamayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası, Milli Mücadele Döneminde ağırlığını hissettiren bir güç olamamıştır.⁴⁵

İstanbul'da, beklemeyi yeğleyen pasif politikalar gündemi belirlerken, Anadolu'da halkın destek ve katılımını sağlayarak gerçekleştirilen yerel müdafaa-i hukuk dernekleri aracılığıyla devletten bağımsız bir sivil toplum örgütlenmesi oluşuyordu.⁴⁶

41 Şehzade Abdurrahim başkanlığındaki Türk, Rum ve Ermenilerden oluşan Ögüt Kurulu, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Aydın, Antalya, Konya ve Eskişehir gibi illeri dolaşmış ve halka Padişah'ın bildirilerini okumuştur. Kurulu, özellikle İzmir, milli bir gösteriye dönüşen kalabalıkla karşılaşmıştır. Kurul, halka sabretmelerini, asayişini korumalarını ve Padişaha- hükümete itaat etmelerini öğütlemiştir. Bu kurul, gezilerini İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden ve M. Kemal Paşa'nın Samsun'a gönderilmesinden önce gerçekleştirmiştir...Bkz. Z. Sarıhan, A.g.e., s.194, 215, 221

42. T. Zafer Tunaya, A.g.e., s.481-483.

43. Milli Mücadele dönemi ile ilgili belge ağırlıklı bir çalışma için bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, (Çev: Cemal Köprülü), T.T.K. Bas, Ankara, 1991.

44. L. Müftüler, *Milli Mücadele de Aydın Cephesinin Kurucusu Denizli Heyeti Millîyesi*, Balıkesir, 1947, s.3-4; A.A. Tütenk, *Milli Mücadelede Denizli*, İzmir, 1949, s.5

45. Ahmet Demirel, A.g.e., s.54

46. Bu yerel direniş örgütlerinin genel bir listesi, gayeleri ve faaliyetleri için bkz. T. Zafer Tunaya, A.g.e., c:3, s.478-509

Düzenli ordu faaliyetlerini gerçekleştiren "Kuva-yı Milliye" örgütlerini kuran ve yönlendiren de bu müdafaa-i hukuk dernekleridir. Bu derneklerin kurulmasında ittihatçıların önemli katkıları olmasına karşın, bu hareketlerin temel özelliği fırkacılık mücadelesini ikinci plana iterek, çözümü bölgesel kurtuluşa arayıp bütün gücünü işgal güçlerine karşı seferber etmesidir.⁴⁷

Anadolu'da şekillenmeye başlayan bu sivil toplumcu müdafaa-i hukuk örgütlenmesi konusunda acaba halkın ve ittihatçıların amaçları örtüşüyor muydu? Can derdine düşen halk, II.Meşrutiyet döneminde yaşanan fırkalar mücadelesini ortadan kaldırıp canını, malını, namusunu, dinini ve yurdunu muhafaza edecek bir örgütlenmeden yandı. Osmanlı Devletini, Padişahı bile zorlayarak savaşa sokmakla suçlanan ve savaşın yenilgi ile sonuçlanmasından sorumlu tutulan İttihatçılar, mevcut durumun ancak direnişle düzelebileceğine inanmakla birlikte, yeniden iktidara gelmeyi de amaçlıyorlardı. Bu amaçla İttihat Terakki Fırkası kendisini feshetmiş ve yerine Teceddüt Fırkası kurulmuştur. Ayrıca direniş hareketini yönlendirmek amacıyla İttihatçılar, Karakol Cemiyeti adıyla bir de gizli örgüt kurmuştur. Bu örgüt Milli Mücadele döneminde bir çok kişiyi İstanbul'dan Anadolu'ya kaçırarak, Anadolu'ya silah sevki yürüterek önemli işlevler gördüğü gibi, İttihat ve Terakki adına iktidar mücadelesini de sürdürmüştür. İttihatçıların direniş örgütleri üzerindeki ağırlığını tesbit eden Mustafa Kemal, hem Saray ve İtilaf kuvvetleri çevrelerinin tepkisini çekmemek, hem de örgütçülük gücünü yakından bildiği İttihatçıların yeniden sivrilmesini önlemek için Karakol Cemiyetine karşı tavır almış ve Sivas Kongresi sırasında Kara Vasıf Bey'e cemiyetin dağıtıldığını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Vasıf Bey'i Karakol Cemiyeti aracılığıyla İttihat ve Terakki'yi yeniden iktidara getirmeye çalışmakla ve hala başkomutan olarak gördüğü Enver Paşa ile ilişkide bulunmakla suçlamıştır.⁴⁸ Anadolu'da, Erzurum Kongresi ile birlikte yerel müdafaa-i hukuk derneklerinin merkezi bir örgütlenme modeliyle millileştirilmesi görevini yerine getirmek amacıyla çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal Paşa'dan önce Sovyetler Birliği 10 ocak 1920'de Rusya Federatif Sovyetler Cumhuriyeti adına hareket eden halk komiseri sovyetinin Kafkasya'daki İştirakiyun Fırkası Yerel Merkez Komitesi temsilcisi " ile " Türkiye devrim hareketini temsil eden Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Yürütme Kurulu adına hareket eden Kafkasya'daki temsilci " Baha Sait Bey arasında 15 maddelik karşılıklı işbirliği ve dostluk anlaşması imzalanmıştır.⁴⁹ Bu anlaşma Mustafa Kemal Paşa tarafından onaylanmamıştır. Karakol Cemiyeti'nin bağımsız girişimlerini tehlikeli bulan M. Kemal Paşa, 12 Mart 1920'de bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'ne, Karakol Cemiyeti hakkında bir uyarı yazısı göndermiştir. İstanbul'a da uyarıda bulunan M. Kemal Paşa, İstanbul'un Karakol Cemiyeti nizamnamesini bir kenara bırakıp, A.R.M.H.C. nizamnamesini uygulaması gerektiği uyarısında bulunmuştur.⁵⁰ Karakol Cemiyeti'nin gücü 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler tarafından işgaliyle kırılabilmiştir. 16 Mart

47. Halkın milli mücadeleye katılımı konusunu ilginç bir şekilde inceleyen bir çalışma için bkz. İlhan Tekeli ve Selim İkin, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşına Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*. T.T.K.Bas., Ankara, 1989. Yukarıda belirttiğimiz çalışmanın tersine, halkın kurtuluş savaşına gönüllü katılmadığını, savaşın müsebbibi olarak gördüğü İttihat ve Terakki'den ve Subaylardan hoşlanmadığını ileri süren bazı çalışmalar da vardır. Örnek için bkz. Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal yay. İstanbul, 1994. s.16

48. Karakol Cemiyeti hakkında belge ağırlıklı bir makale için bkz. Hasena Ilgaz, "Milli Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet: KARA-KOL Cemiyeti", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, 1 Ocak 1981, Yıl: XVII, Sayı: 193, s.11 ve Mustafa Kemal Paşa ve Kara Vasıf Bey'in mücadeleleri için bkz. Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, T.T.K. Bas., Ankara, 1991, s. 17-22; Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul, 1938, s.67.

49. Anlaşmanın tam metni için bkz. Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk. yay.y İstanbul, 1988, s.598-600

50. Ahmet Demirel, *A.g.e.*, s.78

1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nı basan işgal kuvvetleri başta Karakol Cemiyeti lideri Kara Vasıf Bey olmak üzere önde gelen İttihatçı mebusları tutuklamışlar ve Malta'ya sürmüşlerdir.⁵¹

Yabancı Ülkelerin arşivlerini de kullanarak İttihatçıların milli mücadeledeki rolü üzerine ayrıntılı bir inceleme yapan Hollandalı bilim adamı Erik Jan Zürcher, Mustafa Kemal Paşa ile Kara vasıf arasında geçen bu mücadeleyi, iki rakip hareketin iktidar mücadelesi şeklinde değerlendirmek yerine, aynı tabana dayalı mili direniş hareketi içinde bir iç mücadele şeklinde nitelendirmenin daha doğru olduğunu belirtir.⁵²

Bu araştırmanın amacı, T.B.M.M Rejimi öncesi iktidar mücadelesini detaylarıyla araştırmak değil, B.M.M Rejimine giden yolun nasıl açıldığını ana hatlarıyla özetleyip, B.M.M'nin temellerini oluşturan toplumsal ve siyasi yapının bazı özelliklerine dikkat çekmektir.

1918 yılından itibaren örgütlenmeye başlayan ve 1919 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde merkezi bir örgütlenme biçimine dönüşen müdafaa-i hukuk hareketinin ideolojisi, B.M.M. rejiminin ideolojisini de belirlemiştir.

Yerel ve ulusal kongreler döneminde, Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin, iktidar talepleri henüz açık bir biçimde ifade edilmemiş, Halife - Sultan'ın iktidarının tartışma konusu olmayacağı görüntüsü hakim kılınmıştır. Bu aşamada Saray'ı iyi bilen Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tüzüğüne hakim olan Osmanlı yurtseverliğine ve İslamcılığına dayalı idolojiye herhangi bir tepki göstermemiştir.⁵³

Osmanlı yurtseverliği ve islamcılığı'nın yansıdığı Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları arasından seçilen bazı bölümleri aynen aktararak döneme egemen olan ideolojinin bazı yönlerine dikkat çekmek istiyorum.

Erzurum Kongresi kararlarının 1. maddesinde, Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesinde "yaşayan bir cümle anasır-ı İslâmiye yekdiğerine karşı mütekabil bir hiss-i fedakârî ile meşhun ve vaziyet-i ırkıye ve içtimaiyelerine riayetkâr öz kardeşirler" ifadeleriyle İslam kardeşliğinin ve dayanışmasının önemi vurgulanmıştır. 2. maddede de Kongrenin amacı şöyle belirtilmiştir; " Osmanlı vatanının tamamıyeti ve istiklâl-i millimizin temini ve Makam-ı Saltanat ve Hilafetin masuniyeti için kuva-yi milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak esastır."

5. maddede azınlıkların başta din hüriyeti olmak üzere temel hak ve hüriyetlerinin titizlikle korunacağı, 6. maddede ise Osmanlı Devletine karşı istilâ emelleri beslemeyen medenî ülkelerle fennî, sınaî ve iktisadi ilişkilerin sürdürüleceği açıkça vurgulanarak Batı ülkelerine barış mesajı ulaştırılmaya çalışılmıştır. 8. maddede " mili irade"nin önemi vurgulanıp "Meclis-i Mili"nin toplanması ve hükümet-i merkeziyenin irade-i milliyeye tabî olması istenmiştir. 9.madde de ise bilcümle islâm vatandaşları-

51. Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey, Meclisi Mebusan üyelerinin kaçma tekliflerinin bilinçli bir şekilde reddetmişler ve ülkede başarılı bir Kurtuluş savaşı yönetimini gerçekleştiren T.B.M.M.'nin açılmasına zemin hazırlayan ateşi tutuşturmuşlardır. Bkz. Fethi Tevetoğlu A.g.e., s.18-19

52. Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yay., İstanbul, 1987, s. 130

53. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Yurt yay., Ankara, 1981, s.28; Ahmet Demirel, A.g.e., S.19. Bu iki eserin ilimi objektifliğine karşın, Millî Mücadele dönemini salt ulusalcılık ve laiklik ideolojisi doğrultusunda ele alan ve islamcılık, Türkçülük ideolojilerinin bu dönemde geçerliliğinin kalmadığını ileri süren çalışmalar daha yaygındır. Belgelere ideolojileri doğrultusunda bakan bu çalışmalara örnek için bkz. Mizyal Karaçam Şengül, *Birinci Dönem T.B.M.M.'nde Düşünce Akımları*, Cem yay., İstanbul, 1996, s.112-113; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Üçüncü Baskı, Afa yay., İstanbul, 1996, s171-219.

nın cemiyetin tabîî azası olduğu ve cemiyetin her türlü fırkacılık ceryanından külliyyen âri bulunduğu belirtilmiştir. Bir Temsil Heyeti oluşturup Mustafa Kemal Paşa'yı bu heyetin reisliğine getiren Erzurum Kongresinde alınan kararların benzerleri Sivas Kongresi'nde de tekrar edilmiştir.⁵⁴

Sivas Kongresi istenilen düzeyde katılım olmamasına ve alınan kararlara bazı yerel örgütlerin karşı çıkmasına rağmen, Kongerenin aldığı kararla yerel direniş örgütleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ünvanıyla merkezi bir çatı altında toplanmıştır. 16 kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçen Kongere delegeleri, cemiyet ve temsil heyeti başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa'yı getirmişler ve İstanbul hükümetinden bağımsız yeni bir yönetim organı kurmuşlardır. Cemiyetin her türlü fırkacılık ceryanlarından ve "ihtirasat-ı şahsiyeden külliyyen müberra ve münezzeh" olduğu Sivas Kongresinde de tekrar edilmiş ve bilcümle müslümanların cemiyetin doğal üyesi olduğu⁵⁵ vurgulanarak toplumsal destek artırılmaya çalışılmıştır.

11 Eylül 1919 tarihinde toplantısını bitiren ve aldığı tarihi kararla yerel direniş örgütlerini A.R.M.H.C. çatısı altında toplayan Sivas Kongresi'nin aldığı kararlara yerel direniş örgütlerinden tepkiler geliyordu. Başta Şark-î Anadolu Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi, Batı Anadolu Kuvay-i Miliye liderleri, Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi, Sivas Kongresi kararını eleştirmişler ve A.R.M.H.C.'nin mutlak egemenliği altına girmek istememişler. Bölgesel direniş örgütlerinin merkezileşmeye karşı tepkilerinin kırılması B.M.M.'nin açılması ve Meclis üyelerinin tümünün A.R.M.H.C.'nin temsilcisi sayılması ile mümkün olabilmektedir. Meclis açıldıktan sonra Trakya ve Ege bölgelerindeki sorun çözülmüştür. 9-14 Mayıs 1920 tarihleri arasında toplanan Büyük Edirne Kongresi ile Trakya'daki, 2 Ağustos 1920'de toplanan Afyon Kongresi ile de Ege bölgesindeki sorunlar çözülmüş ve Anadolu'daki tüm yerel direniş örgütleri Ankara'nın denetimine girmiştir.⁵⁶

Resmi tarih yazımında, yukarıda örneklerini verdiğimiz bazı çalışmalarda, Milli Mücadelenin T.B.M.M. öncesi döneminde ağırlığı açık olarak belgelere yansıyan İslamcılık ve İslamcılığa dayalı milliyetçilik ideolojisinin önemi gizlenmeye çalışılmasına rağmen, 1918-1920 yılları arasında kurulan yerel ve milli direniş örgütleriyle ilgili orjinal belgeler ve bu ideolojilere sahip mebusların I. T.B.M.M.'ndeki etkinlikleri resmi tarih tezinin yeniden gözden geçirilmesini zorunlu kılmaktadır. Osmanlı yenileşme dönemi üzerinde yapılan ilmi çalışmalar⁵⁷ ve orjinal belgelere dayanarak gerçekleştirilen Milli Mücadele dönemiyle ilgili çalışmalar birbirleriyle fikri bağlantı kurularak incelendiğinde, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar Türk düşünce ve siyaset tarihinin bir bütünlük arzettiği görülecektir.⁵⁸ Yerel ve ulusal kongreler döneminde üzerinde durulması gereken önemli konulardan birisi de modernleşmedir. Temelleri 18. yüzyıl Osmanlı yenileşme reformları ile atılan ve 19. 20.yüzyılda sadece askeri alanda değil, başta idare, hukuk, eğitim alanlarında yapılan köklü reformlarla sürdürülen modernleşme olgusuna Erzurum ve Sivas kongreleri kararları arasında da yer verilmiş

54. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin kararları için bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s.120,167-168; Nurettin Peker, *İstiklâl Savaşı*, İstanbul, 1953, s.87-91.

55. Mete Tunçay, *A.g.e.*, s.28

56. Tevfik Bıyıkoglu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C:I, T.T.K.yay., Ankara, 1987, s.248-291; İlhan Tekeli- Selim İlkin, *A.g.e.*, s.357.

57 Bu konuda özellikle Şerif Mardin'in bazı çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bkz. Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996; Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995. Ayrıca İletişim Yayınevinde basılan diğer eserleri.

58 İleri sürdüğüm görüşleri teyid eden bazı çalışma örnekleri için bkz. Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme, Laiklik ve Demokrasi*, Ark Yay., Ankara, 1994; M.Türköne, *Siyasî Bir İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1991.

ve Avrupa'da Türkler aleyhine başlatılan iftira kampanyalarına basın yoluyla cevaplar verilerek bu tez çürütölmeye çalışılmıştır.⁵⁹ İstanbul ve Anadolu'da yerel ve ulusal düzeyde direniş örgütlerinin kurulup milli bir çatı etrafında toplanmasında İslam dini ve ulemanın önemli görevler üstlendiğı, İstanbul ve Anadolu'da tekkelerin direniş örgütleriyle yakın ilişkileri bilinmektedir. I. T.B.M.M.'nde medrese ve tekke kökenli bir çok mebusun yer alması ve özellikle 1922 yılına kadar milli-islami-demokratik ilkelere dayalı bir dünya görüşünün Meclis'e hakim olması Meclis Zabıtlarına yeterince yansıdığı için ulemanın milli mücadele örgütlenmesindeki rolü üzerinde durmayı gerekli bulmuyoruz. Ayrıca, T.B.M.M.'ndeki yapılan konuşmalarda Millî Mücadele dönemi⁶⁰ üzerinde yeterince durulmuş olduğundan dolayı, bu çalışmanın sınırlarını aşacak kronolojik malûmatı özetlemekten kaçınılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına katıldığı 1914-1918 yılları arasında, örgün din eğitimi yapılan medreseler kapatılmış ve medrese öğrencilerinin büyük çoğunluğu ve yetişmiş medrese mezunları, İttihat ve Terakki iktidarı askerlik tecillerini kaldırdığı için askere alınmıştır. Bu durum, kısmen II. Abdülhamid döneminde çıkarılan askerlik tecil kanunları ile sayıları kısmen artırılan din adamlarının sayısının hızla azalmasına neden olmuş, yaygın din eğitimi ve cami hizmetleri de büyük ölçüde aksamıştır. Aynı problem genel eğitim kurumlarında okutulan din dersleri öğretimi konusunda da ortaya çıkmıştır. 1918-20 yılları arasında da iktidar boşluğu nedeniyle medreseler açılmamış ve pek çok medrese öğrencisi tahsilini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Savaş şartlarının doğurduğu ekonomik buhran ve ülkeye hakim olan siyasî kaos nedeniyle genel eğitim sisteminde de büyük aksamalar olmuştur. Medreseler kapalı olduğu için sadece yaygın din eğitimi kurumları olan camilerde din eğitimi sınırlı ölçülerde yapılabilmektedir. 1918-1920 yılları arasında ortaya çıkan iktidar boşluğu, siyasî-idari sistemin yapısını da bozmuş, Maarif ve Din eğitimi alanlarında İstanbul ve Anadolu ikiliğı ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Anadolu'da genel eğitim, yaygın din eğitimi ve cami hizmetleri ile dini mahkemelerin çalışmaları Osmanlı Devleti mevzuatına göre sürdürölmüştür. Örgün ve yaygın din eğitiminin anayasal dayanağı olan Kanun-ı Esasî bu dönemde de yürürlükte olmuş ve Osmanlı yenileşme döneminde oluşturulan din eğitimi ve siyaset ilişkileri sistemi çok küçük hukukî değişikliklerle T.B.M.M. Rejimi döneminde de sürdürölmüştür.

Millî Mücadele döneminin yerel ve ulusal kongre kararlarında, üzerinde durulan en önemli konulardan birisi milli iradeyi yansıtacak Meclisin bir an önce toplanmasıydı. Sivas Kongresi sonrasında İstanbul Hükümetini kuran Ali Rıza Paşa, 9 Ekim 1919'da bir kararname yayınlayarak, Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılacağını duyurdu. Sivas Heyet-i Temsiliyesi ile ilişkileri yumuşatma yolunu seçen Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey ve Bekir Sami Bey arasında 20 Ekim 1920'de yapılan görüşmede İstanbul Hükümeti, Sivas Heyet-i Temsiliyesini tanıdı ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın toplanması için mebus seçimlerinin bir an önce yapılması ka-

59 Yerel ve ulusal Kongrelerin yapıldığı bu dönemde Batı kamuoyunda Türklerin aleyhine müthiş bir kampanya başlatılmış ve Türklerin barbar, insanlık düşmanı ve gayri medeni olduğu tezi işlenmiş e Türkler İslam aleminin kızıl derilileri olarak görölmüştür. Bu nedenle yerel ve ulusal kongre kararlarında bu tezi çürütecek maddelere yer verilmiş ve Basın yoluyla karşı propaganda başlatılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Atatürk ve Atatürkçölük*, Baha Matb., İstanbul, 1964, s. 47-52

60. Mustafa Kemal Paşa'nın B.M.M.'nin ilk günlerindeki Millî Mücadele'nin gelişimi hakkında bir konuşması için bkz. *T.B.M.M. Z.C.,D:1,Y:1, C:1, s.28-30*

rara bağlandı. Mustafa Kemal Paşa Meclis'in İstanbul'da değil Anadolu'da toplanması görüşüne sahipti. Mustafa Kemal Paşa'dan farklı düşünen Heyet-i Temsiliye'nin 1919 Kasım'ında Sivas'ta yapılan toplantısında Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da toplanması kararı alındı.⁶¹

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adaylarının büyük başarı elde ettiği seçimlerin ardından son Osmanlı Meclis-i Mebusanı 12 Ocak 1920'de toplandı. 31 Ocak 1920'de Meclis'in başkanlığına sarayın desteklediği Reşat Hikmet Bey seçildi. Bu sonuç Heyet-i Temsiliye'nin aleyhine dönüşebilirdi. Meclis başkanının vefatı üzerine 4 Mart 1920'de yapılan seçim sonucunda Erzurum mebusu Celalettin Arif Bey'in başkan seçilmesi Anadolu hareketine bir rahatlama getirmesine rağmen, Meclis-i Mebusan'da Anadolu Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir grup kurulması mümkün olmadı. Ancak bu grubun yerine 6 Şubat 1920'de Felah-ı Vatan Grubu kurulabildi. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın 3 aylık kısa ömrü boyunca yaptığı en önemli icraat, Sivas Kongresi'nde belirlenen Misak-ı Milli'yi kabul etmesidir.⁶² Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Anadolu hareketiyle yakın ilişkiler içine girmesi; İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'ın Misak-ı Milli 'yi kabul etmesi, İtilaf Devletlerini bir hayli rahatsız etmiştir. 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal eden İtilaf Devletleri, 18 Mart 1920'de Meclis-i Mebusanı basmıştır. Meclis-i Mebusan'ın önde gelen üyelerinden Hüseyin Rauf Bey ve Kara Vasıf Bey gibi karizmatik liderleri tutuklayan ve diğer İttihat Terakki kökenli mebus, asker ve aydınlarla birlikte Malta'ya sürgüne gönderen İngilizlerin Meclisi çalıştırmayacağı kanaatine varan mebuslar, 17 imzalı bir teklifi oy birliğiyle kabul ederek Meclis-i Mebusan'ın faaliyetlerine son vermiştir.⁶³ Kararı duyan duymaz Meclis Başkanı Celalettin Arif Bey'le ilişki kuran Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa, kolordu kumandanları ve valilerle temasa geçerek, Ankara'da bir "Kurucu Meclis" in toplanmasına ve bu meclis üyelerinin seçiminde uygulanacak esaslara ilişkin görüşlerini kendilerine aktarmıştır. Bu görüşün bazı ilkelerine III. Kolordu Komutanı Albay Salahattin (Köseoğlu) Bey ile XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir karşı çıkmıştır. Kurucu Meclis kavramına karşı çıkan Salahattin Bey, böyle bir adla toplanacak meclisin meşruiyetini sağlaması ve alacağı kararları halka kabul ettirme şansının düşük olduğunu belirtmiştir. Karabekir de, Kurucu Meclis Kavramına karşı çıkmış ve toplanacak meclisin adının Meclis-i Milli olmasını, üyelerinin ise eski Meclis-i Mebusan'dan kaçıp gelen mebuslarla yeni seçilecek mebuslardan oluşmasını önermiştir. Bu önerileri değerlendirilen ve yeni açılacak meclis için fevkalade yetkilere sahip Meclis⁶⁴ kavramını kullanan Mustafa Kemal, 19 Mart 1920'de seçimlerin yapılacağını tüm yurda duyurdu. Buna göre olağanüstü yetkilerle donatılmış Meclis Ankara'da toplanacak, İstanbul Meclis-i Mebusan'ından gelecek mebuslarla, yeni seçilecek mebuslardan oluşacaktı.⁶⁵

Yerel kongrelerin Millî bir çatı etrafında örgütlenmesi aşamasında Karakol Cemiyeti'ni tasfiye etmek için bir hayli uğraşan ve Doğu'da Kazım Karabekir Paşa, Batı'da

61. Ahmet Demirel, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Muhalefet*, s.80-81.

62. A.Demirel, *A.g.e.*, s.81

63. Ahmet Demirel, *A.g.e.*, s.81.

64. Ahmet Demirel, *A.g.e.*, s.81-82

65. Mustafa Kemal Paşa T.B.M.M.'nin açıldığı 23 Nisan 1920'de yaptığı konuşmada Meclis'in nasıl teşekkül ettiğini açıklamıştır. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,Y:1,C:1,s.2

Ali Fuat Cebesoy Paşa kanalıyla ordunun desteğini arkasına alan M. Kemal Paşa, toplanacak yeni Meclis'te liderliğe en yakın mebus olma avantajlarını elde etmişti.⁶⁶

Bu girişten sonra esas tez çalışmamızın tarihi sürecinin ilk aşaması olan T.B.M.M. Rejiminin niteliklerini ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun çıkarıldığı döneme kadar Meclis'in gerçekleştirdiği önemli icraatları incelemeye geçebiliriz.

1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda, din ve din eğitimi doğrudan ve dolaylı olarak ilgilendiren maddeleri incelemeye geçmeden önce, Türk Siyasi Tarihinde çok önemli bir yere sahip olan T.B.M.M. Rejimi'nin nitelikleri üzerinde durulacaktır.

Genelde, T.B.M.M. Rejimi dönemi iki tarihi aşamaya ayrılarak incelenmektedir. Osmanlı Kanun-ı Esasi'si ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun birlikte yürürlükte olduğu iki Anayasalı T.B.M.M. Rejimi'nin 1920-1922 arası dönemi II.Meşrutiyetle, 1922-1923 arası dönem ise Türkiye Cumhuriyeti'yle bağlantılı olarak ele alınmaktadır.⁶⁷ Bu tarihi çerçeve içinde T.B.M.M. Rejiminin ana özelliklerini inceleyeceğiz.

Mustafa Kemal Paşa 23 Nisan 1920'de toplanacak B.M.M.'nin ülke çapında yapılacak dini merasimlerle açılacağını Anadolu'ya telgrafla bildirmişti.

23 Nisan Cuma sabahı, Hacı Bayram Camii ile B.M.M. 'nin açılacağı eski İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü olan bina arasındaki bölgede büyük bir halk kitlesi toplanmıştı. Cum'a namazından sonra okunan Kur'an-ı Kerim'in akabinde kalabalık bir cemaat Hacı Bayram Camii'nin bahçesinde geldi. "En önde Hacı Bayram Veli'nin üzerinde ayetler yazılı sancağı ve Sinop Mebusu Hoca Abdullah Efendi'nin başı üzerinde taşıdığı bir rahlede Kur'an-ı Kerim ve Sakal-ı Şerif taşınıyordu. Ulema, şeyhler, mebuslar, şehrin ileri gelen yöneticileri, yüksek rütbeli askerler ve halk onları izliyordu. Meclis'in önüne gelindiğinde kurbanlar kesildi. Bursa mebusu Fehmi Hoca yüksek sesle hatim duası okuduktan sonra; Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclis'in kapısındaki kurdeler kesilerek içeri girildi. Kürsü bayraklarla süslenmişti. Kürsünün arkasındaki duvarın üzerinde "veşavirhüm fil emr" ayeti yer alıyordu. Binada elektrik tesisatı yoktu. Bir kahveden alınan gaz lambası tavanın ortasına asılmıştı."⁶⁸ B.M.M. üyelerinin oturacağı sıralar da bir okuldan getirilmişti. Velidedoğlu, ilk B.M.M.'nin tasvirini şöyle yapmaktadır: "Okul sıralarında, kılıkları, giysileri, yaşları, düşünsel düzeyleri ve görgüleri çok değişik, beyaz sarıklı, aksakallı, cüppeli, eli tesbihli hocalarla, pırl pırl üniformalı genç subaylar; yazma veya şal sarıklı aşiret beyleri, külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle Avrupa'daki yüksek öğrenimlerini bitirip yeni dönmüş, batı kültürüyle yetişmiş "Kuvay-ı Millîye" kalpaklı gençler yan yana oturuyordu."⁶⁹ B.M.M.'nin büyük hatibi Hamdullah Suphi'nin ifadeleri ile "İç Anadolu'nun dört bin senelik kerpiç evi, koynunda ne varsa orada teşhir ediyordu."⁷⁰

Sadece kılık ve kıyafetleri değil, düşünceleri de farklı olan bu mebuslar, Osmanlı'nın kendine özgü çoğulculuğunun son temsilcileri olarak tek bir amaç uğruna bir ölüm kalım savaşı vermek için toplanmışlardı. Ya Anadolu'dan düşmanı kovup, Hilafet ve Saltanatı kurtaracaklar ya da bu uğurda öleceklerdi.

66. T.B.M.M. Reisliği için yapılan seçimde Mustafa Kemal 110 oyla Reis seçilirken, 109 oy alan Celallettin Arif Bey Reis Vekili secildi. Bkz. *T.B.M.M. Z.C.*, D:1, Y:1,C:1,s.38.

67. Tarık Zafer Tunaya, "İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk", *İdare Hukuku İlimleri Dergisi*, Yıl:2, sy:3, Aralık 1981, s.104-105; Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri", *İ.Ü.H.F.Dergisi*, C:23, sy:3-4,1957,s.221-222

68.Sacit Karaibrahimoğlu, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ege Matb., Ankara 1968, s.42-43; Hakimiyet-i Milliye, 28 Nisan 1920.

69. Hıfzı Veldet Velidedoğlu, *İlk Meclis, Millî Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş yay.y İstanbul, 1990, s.15.

70. Hamdullah Suphi Tanrıöver. *Güne Bakan*, Kültür ve Turizm Bak. Yay. İzmir, 1987,s.170.

En yaşlı üye olarak B.M.M.'nin ilk açış konuşmasını yapan Sinop Mebusu Şerif Bey,⁷¹ Meclis'in toplanma amacını şöyle açıklıyordu:

"Metbu-u akdesimiz olan bütün Müslümanların Halifesi ve Osmanlılar'ın Padişah'ı Sultan Mehmed Han-ı Sadis Hazretlerinin kuyudatı ecnebiyeden tahlisine ve ebedî payitaht-ı saltanat-ı seniye olan İstanbul'umuz ile işgal altında ve envai mezalim ve fecayi içinde maddeten ve manen bilâ insaf imha edilmekte bulunan bilcümle vilâyât-ı mazlûmemizin istihlâsını muvaffakiyet ihsan buyurmasını Cenabı Allah'tan niyaz eylerim."⁷²

Buna göre bütün müslümanlar Osmanlının mukaddes tâbileri sayılıyor; bunların halifesi olarak da Vahdettin takdim ediliyor. Padişah Vahdettin'in ve işgal altındaki İstanbul ve diğer vilayetlerin yabancıların elinden kurtarılmasında başarılı kılması için Allah'a duada bulunuluyor.

Heyet-i Temsiliye Reisi ve Ankara Mebusu olarak ilk B.M.M. Konuşmasını yapan Mustafa Kemal Paşa, "Selahiyet-i Fevkalâdeyi Haiz" olarak toplanan B.M.M.'nin, yeni seçilen ve kapatılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının Ankara'ya gelebilen üyelerinden oluşacağını belirtmiştir. İlk gün Mazbataları Tetkik Encümeni ve Mavakkat Kâtip İntihabını gerçekleştiren B.M.M.'nin ilk içtimasına 120 mebus katılmıştı.⁷³ 24 Nisan 1924 günü yapılan B.M.M. Reisi Seçiminde 110 oy alan Mustafa Kemal Paşa Meclis Başkanlığına, 109 oy alan eski Osmanlı Meclisi Mebusan Reisi Celaledin Arif Bey Meclis İkinci Başkanlığı'na, Konya Mevlevi Çelebisi Abdülhalim Efendi ile Hacı Bektaş Çelebisi Celaledin Efendi de Meclis Başkan Vekilliklerine seçildiler.⁷⁴

24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa, Mütareke'den Meclis'in açılışına kadar geçen süredeki gelişmeleri özetlediği ünlü nutkunu okumuş ve nutkunun sonunda hükümet kurulmasına yönelik teklifini açıklamıştır. Tunaya, Mustafa Kemal Paşa'nın Teşkilât-ı Hükümet Hakkındaki Teklif'ini siyasal rejim açısından yedi maddede özetlemektedir. Hükümet Teşkili konusunda verilmiş başka önergeler ve kanun teklifleri de vardır. Celaledin Arif Bey, muvakkat bir icra encümeninin kurulmasını, Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey ve arkadaşları, seçilecek İcra Vekillerinin Muvakkat olmasını

71. Meclis'in en yaşlı üyesi Şerif Bey 1845, en genç üyesi Kütahya mebusu Cevdet Bey ise 1891 doğumluydu. Yaş ortalaması, tahsil seviyesi ve ideolojik yapısı bakımından I.T.B.M.M., Osmanlı Modernleşme sürecini en iyi yansıtan çoğulcu, demokratik, millî ve İslamî özelliklere sahip bir Meclis'ti. Aşırı Batıcı çevreler hariç, toplumla iyi ilişki kurabilmiş tüm düşünce akımları ve II.Meşrutiyet döneminde kurulmuş partilerin temsilcileri I.T.B.M.M.'ne girebilmiştir. Bkz.İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Ün.yay., Eskişehir, 1985; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul,1994.

72. *T.B.M.M.Zabıt Ceridesi* T.B.M.M. Matb., 2. Basılış, Ankara, 1940.,D:1,Y:1,C:1,s.2 Bundan sonra *T.B.M.M.Z.C.* kısaltması kullanılacaktır.

73. 23 Nisan 1920 günkü B.M.M.toplantısına kaç mebusun katıldığı, o güne ilişkin yoklama tutanağı olmadığından değişik kaynaklarda farklı sayılarla gösterilmiştir. Velidedeoğlu (*İlk Meclis*, s.221'de) ve Şapolyo (*Mustafa Kemal ve I.T.B.M.M.Tarihcesi*, s.56'da) İlk gün Meclis toplantısına 115 mebusun katıldığını yazmaktadırlar. Refik Koraltan (*I.T.B.M.M. B.T.T.D. Sayı:31, Nisan 1920*, s.29'da) 70 kişi olduğunu belirtmektedir.Ayrıca bkz. Mizyal Karaçam Şengül, *Birinci Dönem T.B.M.M.'nde Düşünce Akımları*, Cem Yay., İstanbul, 1996,s.76; Ahmet Demir, *A.g.e.*, s.85-92; Kazım Öztürk(haz.), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, 1920-1973*, önder Matb., Ankara, 1973, s.1-73. 24 Nisan 1920'de yapılan B.M.M.Reisi secimine 120 mebusun katıldığı gözönünde bulundurularak ilk gün meclis'de 120 üyenin bulunduğu söylenilebilir. Bkz. *T.B.M.M.,Z.C.*D:1,C:1,s.38.

74. *T.B.M.M.Z.C.*,D:1,Y:1,C:1,s.38.

ve kesin seçimlerin teşkilâtı idariye programının kabulünden sonra yapılmasını önermişlerdi.⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın hükümet teşkili ile ilgili teklifinden bazı bölümleri aktararak, 1920-1922 yılları arası B.M.M. Rejiminin Osmanlı Devleti ile bağlantısını belirtmek istiyorum. **Mustafa Kemal Paşa'**nın hükümet teşkili ile ilgili görüşü şöyledir:

"Hükümet teşkilâtının şekli-i esasisi gayr-i mesul Reis-i Hükümette tesbitedilen nokta-i tevazüne istinadan kuvve-i teşriye vazifesile mükellef bir heyet-i murakabe ile vazifede devamı bu heyetin inzıamı itimadına mütevakkıf bir kuvve-i icraiye ve bu kuvve-i icraiye vazaifi milliyeye göre taksim ve tenkisinden ibarettir. Bu şekilde kuva-yı icraiye, Reis-i Hükümet tarafından müntehab ve kuvve-i teşriyenin itimad ve muvafakatine müstenid bir kuvvettir ki, hilafet ve saltanat makamının tahsiline muvaffakiyet hâsıl olduktan sonra Padişahımız ve Halife-i müslimin Efendimiz her nevi cebir ve ikrahtan âzade ve tamam ile hür ve müstakil olarak kendini milletin ağışu sadakatında gördüğü gün Meclis-i Âlinizin tanzim edeceği esasat-ı kanuniye dairesinde vazı muhterem ve mübeccilini ahzeder. Meclis-i Âliniz murakıb ve müdekkik mahiyetinde bir Meclis-i Mebusan değildir. Binaenaleyh yalnız teşri ve taknin ile vazifedar olarak mesul bir mevkiden mukadderat-ı milliyeyi nezaret altında bulunduracak değil, bilfiil onunla iştiğal edecektir... Biz ittifakı cümhura her kuvvetten ziyade salâhiyet bahşeden İslamiyet esasatını nazarı dikkate alarak Meclis-i Âlinizi kâffe-i umuru millette doğrudan doğruya vaziyüled tanımak taraftarıyız... Heyet-i İcraiye Meclis-i Âlinin tasvibile tevkil edilecek ve heyet-i umumiye karşı mesul olacak ve hatta isimleri de (vekil) tesmiye edilecektir. Reis olacak zat vakıa ağır bir mesuliyet altında bulunacaktır. Çünkü Heyet-i İcraiye evvel emirde kendisine raci ve bu mesuliyet hem Meclis-i Âlinizdeki hem Heyet-i Vekiledeki riyaset makamının ikisine birden saridir... Devleti Osmaniye diğer her hangi bir devlet gibi hükümdarın nüfuzu cismanisi etrafında müteşekkil değildir.

Makam-ı saltanat aynı zamanda makam-ı hilâfet olmak itibarile Padişahımız Cümhur-u İslâmın da reisidir. Mücadehatımızın birinci gayesi ise saltanat ve hilâfet makamlarının tefrikini istihdaf eden düşmanlarımıza irade-i milliyenin buna müsait olmadığını göstermek ve bu makamat-ı mukaddeseyi esaret-i ecnebiyeden tahlis ederek ululemrin salâhiyetini düşmanın tehdid ve ikrahından azade kılmaktır. Bu esasa göre Anadolu'da muvakkat kaydile dahi olsa bir hükümet reisi tanımak veya bir padişah kaymakamı ihdas etmek hiç bir suretle kabil-i cevaz değildir. Şu halde reis-siz bir hükümet vücade getirmek zarureti içindeyiz. Halbuki bir nokta-i vahdette tevazün etmeyen kuva-yı devletin ahengi mesaisini idameye dahi imkan yoktur. Diğer taraftan her hangi bir makama kuvayi devlet ve milleti tevhid ve tevzin salâhiyeti bahs ederek o makamı gayri mesul tanımak mucibi felâkettir. Halifenin bile mesuliyetini esas olarak kabul etmiş olan İslamiyetin böyle suret-i tesviyelere müsait olamayacağı aşikardır."

Yukarıdaki metin, B.M.M.'nde ortaya çıkan siyasal rejim sorununu çok açık bir şekilde ifade etmektedir. Paradoksun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, sorunun şekilde çözülebileceğini belirtmekteydi:

"Bu müşkül ve yekdiğeri ile telifi imkânsız esasat içinde dürüdiraz tedkidat icra ederek nihayet İslâmiyetin şerait-i esasiesine müracaatla Meclis-i Âlinizde teksif edilmiş olan ve bütün cümhur-u islâmın da müzaheret ve muvafakatine mazhar bulunan irade-i milliyeyi bilfiil mukadderat-ı vatana vazıüled tanımak umde-i esasiesini kabul ediyoruz.

Binaenaleyh Meclis-i Âliniz, haiz olduğu salâhiyeti fevkâladeye binaen karşısına çıkacak bir

75. Tüm teklif ve takrirler için bkz. T.B.M.M.Z.C., C:1, s. 30-32, 55 v.d.

kuvvei icraiyei yalnız murakabe etmek ve mesail-i hayatiye-i millet üzerinde böyle bir heyetle mücadeleyle mecbur kalmak gibi vaziyet-i haziranın mütehammil olamayacağı mahdud bir vazife-i teşriye ile değil, idare umumiye-i milleti fiilen deruhde ve selamet-i memleket ve hilâfe-i bizzat temine müdafaa vazife ve salâhiyetile teşekkül etmiştir ve artık Meclisi Âliniz fevkinde bir kuvvet mevcut değildir."76

Memleketin içine düştüğü buhranın Avrupa taklidçiliği ve devletin şahsi görüşler doğrultusunda yönetilmesinden kaynaklandığını vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, devletin ve milletin uzun zamandır güçsüz kaldığının gözönünde bulundurularak geriaksiz nazari tartışmalardan kaçınılmasını ve kısa sürede sağlıklı bir karara varılmasını önermiştir.77

Mustafa Kemal Paşa'nın ve diğer mebusların tekliflerini tartışan B.M.M. üyeleri, 25 Nisan 1920'de Muvakkat İcra Encümeni seçimini yaparak ilk geçici B.M.M. Hükümetini kurmuşlardır. 8 kişiden oluşan İcra Encümeni'nin Tabii Reisi Mustafa Kemal Paşa ve Erkanı Harbiye Reisi İsmet Bey seçimsiz, diğer üyeler Celaleddin Arif Bey (Erzurum), Câmî Bey (Aydın), Bekir Sami Bey (Amasya), Fevzi Paşa(Kozan), Hamdullah Suphi Bey (Antalya) ve Hakkı Behiç Bey (Denizli) ise seçimle göreve gelmişlerdir.78 Aynı gün, konumuzla yakından ilgili Şer'îye ve Evkaf, Maarif ve İrşad Encümenlerinin de içinde bulunduğu 11 ana alanda ilk encümenler oluşturulmuştur. 11 Encümen'in dışında oluşturulan ve az sonra inceleyeceğimiz 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu da dahil, önemli B.M.M. kanunlarını hazırlayan Layiha Encümenini' de, bu 11 Encümene ilave etmek gerekmektedir. Yozgat mebusu Mehmed Hulusi Efendi ve arkadaşları tarafından verilen bir takrirden, Maarif umurunun Şer'îye'ye rabtedilerek İdare Encümenlerinin sayısının 10'a indirilmesi önerilmiştir. İslamî bir tevhid açısından Umuru Şer'îye, Evkaf, Maarif ve Adliye umurunun bir encümen olarak birleştirilmesini öneren Sivas mebusu Mustafa Taki Efendinin B.M.M.'nce kabul edilme-yen takriri, çalışmamızın diğer bölümlerinde ele alınacaktır.

Muvakkat İcra Encümeniyle ilgili teklif ve takrirlerin tartışmalarında söz alan Bursa mebusu Muhittin Bey, B.M.M. Hükümetinin nitelikleri hakkında şu düşüneyi savunmuştur.

"...Bizim hükümetimiz Osmanlı Hükümetidir. Bizim Hükümetimizi idare eden makam-ı celil-i hilâfet ve saltanattır. Binaenaleyh bir hükümet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz heyet-i mil-liyedir, buraya gelmemiz bir hükümet teşkili için değil, hukuku payimal edilen bir hükümetin hukuku mağsubesini müdafaa ve istirdad etmek içindir. Binaenaleyh, burada bir Hükümet teşkili mevzubahs olamaz, hukuku gasbedilen millet efradı hukukunu müdafaa ve istirdad için yine millet sıfatile icrayı faaliyet edecektir.Bu itibarla bir hükümet teşkili teklifini bir hükümet-i muvak-kateye isim vermek teklifini muvafık bulmuyorum...milleti uzun zaman intizarda bırakmamak için mesul zevat intihabile hukuku icraiyesini onlara bazı kuyud ve şurut dairesinde devretme-mizi teklif ediyorum."79

Muhittin Baha Bey, muvakkat heyet-i icraiye intihab buyurulan 6 vekil arasın-

76 . T.B.M.M.Z.C.,D:I,C:1,s. 30 – 32

77. T.B.M.M.Z.C.,D:I,C:1,s.32

78. T.B.M.M.Arşivi, Dönem. 1, Toplantı, 1, Esas No:9, Şube ve Encümenler Defteri (25.4.1336)

79. T.B.M.M.Z.C.,C:1,s.55; Diğer öneri ve tartışmalar için bkz. T.B.M.M.Z.C., C:1, s.34-59.

da, "ulema-yı kiramdan ve umuru şer'îye mütehasşsılarından birinin olmamasını eleştirmiş ve bir takrir hazırlamıştır. Hamdullah Suphi Bey'in kurulacak encümenler arasında şer'îye ve evkaf encümeninin de yer alacağını belirtmesi üzerine Muhittin Baha Bey, takririni geri almıştır.⁸⁰ Muvakkat İcra Encümenine bir isim verilmemesinde M. Baha Bey'in konuşmasının etkisi olmuştur. B.M.M. üyeleri İcra Encümeni ve İdarî Encümenlerin seçimi ile uğraşırken, Meclis Reisi'nin onayı ve üyelerin oy birliği ile B.M.M.'nin memleket halkına seslenen ilk beyannamesi de Hamdullah Suphi tarafından kaleme alınmıştır. Daha sonra da B.M.M.'nin kararıyla benzerleri yayınlanan "Büyük Millet Meslisi'nin Memleketine Beyannamesi" bazı bölümleri şöyledir:

"Anadolu'nun her köşesinden gelen vekillerinizin teşkil ettiği Büyük Millet Meclisi olanı biteni dinleyip anladıktan sonra millete hakikati söylemeğe lüzum gördü. İngilizler tarafından satın alınan ve milleti birbirine düşürmek maksadını güden bazı hainler sizi aldatmak için türlü yalanlar söylüyorlar. İzmir Vilâyetinin, Antalya'nın, Adana'nın, Anteb'in ve Maraş ve Urfa havâlisinin düşmanlar tarafından işgali üzerine silaha sarılan milletdaş ve dindaşlarımızı yine size mahvettirmek için padişah ve halifeye isyan sözünü ortaya atıyorlar. **Millet Meclisi halife ve padişahımızı düşman tazyikından kurtarmak**, Anadolu'nun şunun, bunun elinde parça parça kalmasına mâni olmak, payitahtımızı yine anavatana bağlamak için çalışıyor. Biz vekilleriniz Cenabı hak ve Resulü Ekremi namına yemin ederiz ki padişaha ve halifeye isyan sözü bir yalandan ibaret tir..."⁸¹

Söz konusu beyanname telgrafla her tarafa tebliğ edilmiş ve B.M.M.'nin Halife-Sultan'a isyan etmediği açık bir şekilde belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Padişaha çektiği telgrafta ve B.M.M.'nin yayınladığı diğer beyannamelerde de aynı hususa yer verilmiştir.⁸² Hilafet ve Saltanata bağlılık ve Anadolu'nun düşman istilasından kurtarıldıktan sonra Padişahın statüsünün ne olacağı konusuna Nisab-ı Müzakere Kanunu ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yer verilmiştir.⁸³ B.M.M.'nin çıkardığı Men-i Müskirat Kanunu, Düğünlerde İsrafın Meni Hakkında Kanun ve Frenginin Meni Hakkında Kanun tekliflerinin müzakerelerinde ileri sürülen görüşler ve 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nu incelerken belirteceğimiz B.M.M. üyelerinin yemin şekli ile ilgili öneriler, B.M.M. rejiminin oluşmasında İslami dünya görüşünün etkili olduğunu gösteren somut belgelerdir.⁸⁴

B.M.M. Muvakkat İcra Encümeni, yerini, 2 Mayıs 1920'de kabul edilen B.M.M. İcra Vekilleri Heyeti'nin İntihabına Dair Kanun'la, 3 Mayıs 1920'de kurulan İcra Vekilleri Heyeti'ne terketmiş ve B.M.M.'nin ilk hükûmeti kurulmuştur. Yeni İcra Vekilleri Heyeti'nde Şer'îye ve Evkaf Vekiline de yer verilmiştir.⁸⁵ B.M.M.'nin amaçları ve ilk icraatları ile ilgili olarak verilen bu bilgilerden sonra, biraz da B.M.M. üyelerinin sosyo-ekonomik kökenleri üzerinde durulacaktır.

80. A.g.e., s.71

81. *T.B.M.M.Z.C.*, C:1,s.60.

82. Bu telgraf ve diğer beyannamelerde, İstanbul Hükümeti'nin Dürriade'ye baskı ile hazırlattığı fetva çürütülmüş, bu konuda sadece B.M.M.Şer'îye ve Evkaf Encümeni değil, tüm Anadolu uleması seferber edilmiştir. Bkz..*T.B.M.M.Z.C.*,C:1,s.123-124,246-250.

83. Tartışmalar ve Kanunların metni için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,C:1, s.137-145; A.g.e., C:3, s.280.

84. *T.B.M.M.Z.C.*, C:2. s.245 v.d., 308 v.d.; A.g.e., C:2, s.63 vd.; A.g.e., C:7, s.38-71; A.g.e, C:2, s.186-187-187. B.M.M.Rejiminin siyasal ideolojisi içerisinde İslam'ın ağırlığı için bkz. Mehmet Bulut, A.g.e., s.7-15

85. B.M.M.İcra Vekilleri'nin Sureti İntihabına Dair Kanun'un metni ve tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,C:1,s.156-186

Birinci T.B.M.M. kaç mebusan olduğu sorunu ötedenberi tartışmalı bir konu olagelmıştır. Değişik kaynaklarda, farklı sayılardan söz edilmektedir. Birinci Meclis üyelerinden Ali Fuat Cebesoy bu sayının 337 olduğunu öne sürerken⁸⁶, diğer bir mebus Mazhar Müfit kansu, Meclis'e 399 mebusun katıldığını, seçildiği halde katılmayan 38 mebusla birlikte toplam sayının 437'ye ulaştığını söylemiştir. O dönemde İstanbul mebusu olan Yenibahçeli Ahmet Şükrü (Oğuz) bey, Meclis'e 338 mebusun katıldığını, katılmayan 199 kişi ile birlikte sayının 537'ye ulaştığını belirtmiştir. Adana mebusu Damar (Arıkoğlu) Bey, Mecliste toplanan üye sayısının 381, ölen ve istif eden mebus sayısının ise 33 olduğunu ileri sürmektedir. Daha sonra yapılan çalışmalarda da sayı üzerinde ittifak sağlanamamıştır. Yılmaz Altuğ'a göre 383, Mahmut Goloğlu'na göre 376, Ahmet Mumcu'ya göre 390, Sabahattin Selek'e göre 300, Falih Rıfkı Atay'a göre 381, Kurt Steinhaus'a göre 441 mebus Birinci Millet Meclisi'nde görev yapmıştır.⁸⁷

Konu ile ilgili detaylı bir çalışma yapan Ahmet Demirel, Veysel Genya'nın hazırlamış olduğu T.B.M.M. İsim Defteri'ni⁸⁸ esas almakta ve 437 mebusan 51'inin T.B.M.M.'ne hiç katılmadığını, buna karşılık 386 mebusun oturumlara katıldığını belirtmektedir.⁸⁹ Frederick W.Frey'in 1965'te yayınlanan *The Turkish Political Elite* adlı kitabında, Birinci Meclis mebuslarının meslek, eğitim, yaş ve T.B.M.M. oturumlarında konuşma sıklığı vb. gibi kriterlere yer vermektedir.⁹⁰ Kazım Öztürk'ün 1973 'de yayınlanan T.B.M.M. ile ilgili kitabında da Birinci Dönem T.B.M.M. mebuslarının mesleki hakkında bilgiler yer almaktadır.⁹¹ Frey'in çalışması, bu konuda yapılan aratırmalarda hala temel kaynak olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmayı temel kaynak olarak kullanan Demirel, I.T.B.M.M.'ne katılan 437 mebusun 349'unu yeni seçilmiş, 88'inin ise Meclis-i Mebusan kökenli olduğunu belirtmektedir. Üyelerin mesleki dağılımının istatistiğini veren Şengil'in tablosu oldukça karışıktır. Çalışmasının konusuna bağlı olarak I.T.B.M.M. Mebuslarının mensup olduğu grupları da belirleyen Demirel'in çalışmasından bazı istatistikler aktarılacaktır.

Demirel'in tespitine göre mebusların 202'si M.Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Birinci Grub'a, 63'ü ikinci Grub'a mensuptur. Çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu Bağımsız Grup'ta 90 mebus yer almaktadır.⁹² Birinci Grup üyelerinin 21,3%'ü Rüstiye, 11,9%'i idadi, 2,0%'si Sultani, 1,0%'i Meslek Okulu, 7,4%'ü Harbiye, 5,4%'ü Harp Akademisi, 31,2%'si Yüksek Okul, 17,3%'ü Medrese mezunudur. 7,3%'ü Hususi Eğitim almış, 5,0%'inin eğitim seviyesi bilinmemektedir. İkinci Grup üyelerinin 22,2%'si Rüstiye, 9,5%'si İdadi, 4,8%'i Sultani, 4,8%'si Meslek Okulu, 6,3%'ü Harbiye, 7,9%'u Harp akademisi, 27%'si Yüksek Okul, 14,3%'ü Medrese mezunu olup, 6,3%'ü Hususi Eğitim görmüştür. Eğitim seviyesi bilinmeyenlerin oranı ise 11,1%'dir.

86. Ali Fuat Cebesoy, *Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1957, C:1, s.310.

87. Bu konuda bazı çalışmalar için bkz. Yılmaz Altuğ, *Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)*, s.39; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, 1920, s.159; İhsan Güneş, *Birinci T.B.M.M.'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, s.62; Suna Kili, *Türk Devrim Tarihi*, s.57; Ahmet Mumcu, *Tarih Açısından Türk Devriminin Gelişimi ve Temelleri*, s.54; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli*, s.335; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, s.242; Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s.70. Sayılar hakkında genel bir değerlendirme için bkz. Ahmet Demirel, A.g.e., s.86-107.

88- Veysel Genya(yay.), *T.B.M.M.İsim Defteri, Devre I.*

89. Ahmet Demirel, A.g.e., s.108, Mizyal Karaçam Şengül, A.g.e., s.88-89.

90. Frederick W.Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass. M.I.I.Press, 1965. Özellikle 300-322 sayfalar arasında karşılaştırma ve istatistiki analizlere yer verilmiştir.

91. Kazım Öztürk (yay.), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, 1920-1973*, Önder Matb, Ankara, 1973.

92. Ahmet Demirel, A.g.e., s.134-137.

Çoğunluğunu medrese kökenlilerin oluşturduğu Bağımsız Grup mebuslarının 1,2%'si İbtidai, 21,1%'i Rüstiye, 6,7%'si İdadi, 2,2%'si Meslek Okulu, 3,3%'ü Harbiye, 4,4%'ü Harp Akademisi, 24,4%'üHususi Eğitim görmüştür.Eğitim seviyesi bilinmeyenlerin oranı ise 8,9%'dur.⁹³

Yabancı dil bilen-bilmeyen mebusların ve bilinen dillerin dağılımı da T.B.M.M üyelerinin o günkü şartlara göre oldukça yüksek bir eğitim düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Tüm mebusların 58,8%'i yabancı dil bilmemektedir. Dil bilen 41,2%'lik bölüm içinde de birden çok yabancı dil bilenler önemli bir yer tutmaktadır. Fransızca, Arapça ve Farsça bilinen yabancı diller içinde başta gelmektedir. Fransızca bilenler tüm meclis üyelerinin 23,8%'ini, Arapça bilenler 19,2%'sini, Farsça bilenler de 13,5%'ini oluşturmaktadır. Bu üç dilli 4,8%'lik oranlarla İngilizce ve Almanca izlemektedir. Az sayıda Rumca (2,3%) Rusça (1,8%) ve İtalyanca (0,9%) bilen mebuslar da vardır. Üç Grubun mebuslarının dil bilme oranı birbirine yakındır. Resmi Türk Tarih yazımında, genellikle gericilik ve muhafazakarlıkla suçlanan İkinci Grubun ve çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu Bağımsız Grubun⁹⁴ eğitim seviyeleri ve dil bilme oranları, Mustafa Kemal liderliğindeki Birinci Gruptan daha düşük değildir.

I.T.B.M.M. üyelerinin meslekî dağılımı konusunda da kesin bir uzlaşma yoktur. Demirel ve Şengil'in istatistikleri arasında, özellikle din adamlarının oranı konusunda büyük bir fark vardır. I.T.B.M.M. üyelerinin 46,9%'u Memur Bürokrat, İşçi, 1,6%'si Belediye Başkan'dır.⁹⁵ Demirel'in çalışmasında 11,2% (49kişi) olan Din adamlarının oranı, Şengil'in çalışmasında 17% olarak gösterilmiştir. Kazım Öztürk'ün yayınladığı T.B.M.M. ile ilgili çalışma ile mukayese edildiğinde, Demirel'in çalışmasında din adamlarının Meclis'teki sayısını gösteren oranın düşük, Şengil'in çalışmasında verilen oranın ise Öztürk'ün çalışmasına daha yakın olduğu görülmektedir. Tarafımızdan yapılan araştırmada, 80 civarında medrese çıkışlı mebusun I.T.B.M.M'de görev yaptığı tesbit edilmiştir. Demirel'in din adamlarının sayısının az göstermesinin nedeni, bazı medrese çıkışlı mebusları memur ve serbest meslek sahibi olarak değerlendirmesidir. İslam'da ruhbanlığın ve din adamları sınıfının olmadığı gözönünde bulundurulduğunda, Demirel'in verdiği oranın düşük olduğu söylenebilir. Medrese kökenli mebuslar, sadece Bağımsız Grup da değil, Birinci ve ikinci grupta da yer almış ve I.T.B.M.M.'inde önemli görevler üstlenmişlerdir.

23 Nisan 1920'de toplanan T.B.M.M.'nde, 1921 yılına kadar yeni çıkarılan kanunlara ve kararlara aykırı olmayan Kanun-ı Esasî maddeleri ve 16 Mart 1920 tarihinden

93. Demirel, A.g.e., s.145; Frey, A.g.e., s.170

94. Mizyal Karaçam Şengil, A.g.e., s.90-91; Demirel, A.g.e., s.144-147; Demirel çalışmasının kaynaklar bölümünde Resmi Tarih Tezi doğrultusunda I.T.B.M.M Dönemi muhalefet hareketlerini inceleyen çalışmaları Meclis Zabıtlarını esas alarak değerlendirmekte ve muhalefete yönelik dinci, gerici suçlamalarının ideolojik olduğunu belirtmektedir. Bkz. A.Demirel, A.g.e., s.14-51.

95.İstatistik tabloları için bkz. Ahmet Demirel, A.g.e., s.145-150, Mizyal Karaçam Şengil, A.g.e.,s.88-91

önceki tüm Osmanlı kanunları ve tüzükleri yürürlükte kalmıştır.⁹⁶ Çıkarılan yeni kanunlarda ve yayınlanan beyannamelerde İslamî dünya görüşünün ağırlığı açık olarak hissedilmektedir.⁹⁷ B.M.M.mebuslarının çoğunluğu II. Meşrutiyet dönemi İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık İdeolojilerine mensuptur. Batı emperyalizmine karşı Sovyetler Birliği ile kurulan siyasî ilişkilerin etkisiyle, büyük ölçüde Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolünde olan sosyalizm akımına mensup mebusların da geçici bir etkinliği olmuştur.⁹⁸ Düzenli Ordunun oluşmasından sonra Yeşil Ordu ve Türkiye Komünist Partisi tasfiye edilmiş ve Tokat mebusu Nazım Bey, B.M.M.'nin aldığı kararla yargılanmış ve ceza almıştır.⁹⁹ Milli Mücadele döneminde, Sovyetler Birliği yardımına büyük ihtiyaç olmasına rağmen, gerek Mustafa Kemal Paşa, gerekse B.M.M.mebusları sosyalizm ideolojisine ve tarihi düşman kabul edilen Rusya'ya sıcak bakmamış, Anadolu'da örgütlenme çalışmalarını yoğunlaştıran sosyalist hareketlerin yayılmasına izin verilmemiştir. İstanbul hükümeti ve İngilizler, B.M.M.Rejimini bolşeviklikle suçladığından dolayı Mustafa Kemal Paşa ve Meclis bu propagandaya karşı oldukça dikkatli davranmış ve Sovyetler Birliği ile İdeolojik ilişkiler kurmaktan kaçınılmıştır. Meclis'in muhafazakar islamcı yapısı nedeniyle sosyalizm ideolojisi Meclis Gizli oturumlarında ağır eleştirilere uğramış ve sosyalist hareket mensuplarının acilen cezalandırılması istenmiştir.¹⁰⁰

21 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun yürürlüğe konulduğu döneme kadar Hilafet ve Saltanat'a karşı açık bir cephe almaktan titizlikle kaçınılmıştır. Bunun böyle olmasının "Meclis'in bizatihi yapısından, başlangıçta hayli geniş olan muhafazakâr bir kitlenin tatmini zaruretinden" doğduğunu belirten Tunaya, Mütareke Dönemi (1918-1922)'nde, Büyük Millet Meclisi hükümetinin, Meclis üyelerince de , İstanbul karşısında bir devletin adı sayılmadığını,¹⁰¹ ikiliğin ancak Saltanat'ın İlgası'yla ortadan kaldırıldığını belirtir.¹⁰²Başta Selahattin Bey, Kazım Karabekir Bey gibi Mustafa Kemal'in yakın silah arkadaşları olan mebusların kurucu meclisi ve ihtilal meclis kavramlarına şiddetle karşı çıktıklarını¹⁰³ görmezden gelen Tunaya ve diğer bazı araştırmacılar Meclis'in niteliği konusunda şu yargıya

96. Kazım Öztürk, *T.B.M.M.Albümü (1920-1923)*, önder Matb,Ankara, 1973,s.1-73 Frey, I.T.B.M.M.Üyelerinin %18,8'nin medrese mezunu olduğunu belirtmekte ve bu oranıyla Öztürk'le uzlaşmaktadır. Frey, A.g.e., s.170.

97. T.B.M.M. 7 Haziran 1920'de kabul edilen 7 numaralı Kanun'la 16 Mart 1920'den itibaren B.M.M.'nin onayı dışında olarak İstanbul'ca yapılmış olan bütün antlaşma, anlaşma, sözleşme, kanun, tüzük ve kararları geçersiz ilan etmiştir. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, C:2,s.139-145.

98. Mizyal Karaçam Şengil, A.g.e., s.163-200; Enver Behnan Şapolya, *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi*, s.100; Fethî Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, T.T.K.Bas. Ankara 1991.

99 F.Tevetoğlu, A.g.e., s.216-221, M.Kemal Atatürk, *Nutuk*, 6.Baskı, İstanbul 1963, C:II,s.467-471.

100. Fethî Tevetoğlu, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1991, s.197-222.

101. Tarık Zafer Tunaya, "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri*", s.222

102. Tarık Zafer Tunaya, "*İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk*", s.104

103. Ahmet Demirel, A.g.e., s.82; İnan Arı, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir. İzmit Konuşmaları*, T.T.K.yay, Ankara, 1982, s.55.

varmaktadırlar: "T.B.M.M kendisini bir ihtilal organı olarak ilan etmiş; Manevi kişiliğinden Başkomutanlığı Muhafaza¹⁰⁴ (Yani İstiklal Savaşının bilfiil idare) eden, millet ve memleketin alinyazısını elinde tutan, en üstün kudret olan milli hakimiyeti kullanacak, rakip tanımayan tek meşru organ. Fakat, rakipsiz olması, yetkisinin sınırsız olması demek değil. Bu sınır, kendi yaptığı kaideler ve bunlara kaynak olan gayesidir."¹⁰⁵ Bu tezi orijinal Meclis Zabıtlarına dayanarak savunmada zorlanan Tuna'ya, çözümlemesinin devamında bir yandan milli hakimiyet prensibini benimsemek ve siyasal kurumları buna göre kurmak ve Meclis'in üstünde hiç bir kuvvet olmadığını kabul etmek çabasının, bir yandan da Saltanat ve Hilafet'i kurtararak, bir monarşiyi devam ettirmek "isteği"nin birbirini inkar eden iki siyasal şeklin bir arada muhafazası anlamına geldiğini ve böylelikle daha başlangıçta "çelişkili" bir durum ortaya çıkmış olduğunu da işaret eder.¹⁰⁶ Gerçekten de, Meclis'in gayesini, muhafazakar kesimlerin tepkisini çekmemek ve desteğini sağlamak kaygısıyla, Saltanat ve Hilâfet'in kurtarılması olarak tanımlaması, ardarda gerçekleştirilen ve aslında adım adım Cumhuriyet yönetimine geçilmesi anlamına gelen yasal düzenlemelerle çelişiyordu. Ya da tersten bakılırsa, bu yasal düzenlemeler, Meclis'in sözde gayesi olan Hilafet ve Saltanat makamının kurtarılması muhafaza edilmesini sağlamak yerine, bu kurumları yok etmeye yönelik adımlardı. Bu durum, Milli Mücadele Dönemi Anadolu'sunu yakından izleyen İngiltere yetkililerinin raporlarında da görülmektedir. Lord Curzon'a gönderilen 17 Eylül 1919 tarihli telgrafta, "gelen bilgilere göre, Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyet kurulmasına doğru gidilmektedir" denilmektedir.¹⁰⁷ Saltanat'ın kaldırıldığı 1 Kasım 1922'ye kadar bu çelişki sürmüştür. Bundan sonraki dönemi merkeze alan bazı çalışmalarda, 1920-1922 arası T.B.M.M. Dönemi resmi ideoloji doğrultusunda yorumlanmakta ve 1870-1920 arasında oluşan ve büyük bir toplumsal tabana sahip olan İslamcılık ve İslama dayalı milliyetçilik ideolojisi görmezden gelinerek toplumsal bir gerçekliğin üstü örtülmeye çalışılmaktadır. Resmi tarih tezinin ulusallaşma, ulusal egemenlik konusundaki yorumları da belgelerden ziyade ideolojik bakış açılarını yansıtmaktadır. Özellikle 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'yla ilgili bazı Anayasa Tarihçilerinin yorumları, büyük ölçüde ideolojiktir.¹⁰⁸ Bu çalışmalarda, Tanzimat dönemi Batılılaşma ile özdeşleştirilmekte ve 1860 sonrası İslamcılık ve Türkçülük ideolojilerinin toplumsal temelleri görmezden gelinip, Milli Mücadele döneminde oluşan ulusallaşma süreci, Türk-İslam temellerinden kopararak Batılı ulusculuk ideolojisi doğrultusunda yorumlanmaktadır. Bu yorumların toplumsal gerçekliği yansıtmadığı çok partili dönemde ortaya çıkan dini canlanma olgusu ve din eğitimi-siyaset ilişkileri ile görülmüştür. Çalışmamızın ana konusu olmadığı için resmi tarih tezinin bu zayıf noktası üzerinde daha fazla durulmayacaktır. 1920-1921 yılları T.B.M.M. Zabıtlarından aktarılan örnekler, T.B.M.M.'nin siyasi-ideolojik amaçlarını açık olarak ortaya koymaktadır. Verdiğim konuşma örnekleri, daha sonra C.H.P.'ni kuracak olan Musta-

104. Birinci ve İkinci Grubun aralarının açılma nedenlerinden biri olan Başkomutanlık Kanunu tartışmaları için bkz. Ahmet Demirel, A.g.e., s.432-436

105. Tarık Zafer Tunaya, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri", s.220-221

106. A.g.m., s.222

107. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, T.T.K. yay., Ankara, 1973,C:I, s.104

108. 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile ilgili bir ideolojik değerlendirme için bkz. Bülent Tanör, A.g.e.,s.172-173, 187-188; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1992,s.17; Tefvik Bıyıkoglu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Yapısı ve İhtilalci Karakteri" BELLETEN,C:XXIV, Sayı:95,1960,s.20-22

fa Kemal Paşa ve arkadaşlarına aittir. Millî Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlandırıldığı döneme kadar, farklı siyasî düşüncelere sahip mebuslar arasında vatanın düşman istilasından kurtarılması konusunda mutlak uzlaşma vardır. Tartışmaların ve gruplaşmaların nedenleri de, birinci derecede, dini değil, siyasî ve ideolojiktir.¹⁰⁹

Bu kısa değerlendirmeden sonra 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu tartışmalarına geçebiliriz.

24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa'yı B.M.M. Reisi seçen ve 25 Nisan 1920'de Muvakkat İcra Encümeni ve diğer İdarî Encümen seçimlerini yapan B.M.M., Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Nizamname-i Dahiliyesiyle çalışmalarını yürütmüştür. Hukuk-u Esasiye Encümeni'nin hazırladığı, Büyük Millet Meclisi'nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevad-ı Kanuniye başlıklı kanun tasarısı Meclis'te reddolunmuştur.¹¹⁰ Bu nedenle, T.B.M.M. çalışmalarını Osmanlı Meclisi Mebusan Nizamname-yi Dahiliyesi ile sürdürmüştür. T.B.M.M.'nin çıkardığı çeşitli kanun ve kararlarla bir "anayasal mevzuat" oluşturulmaya çalışılmasına rağmen, sadece bu kanun, karar ve Osmanlı Kanun-ı Esasî'si ihtiyaçlara cevap veremediği için rejim tartışmaları yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bunun gereğini yakından duyan İcra Vekilleri Heyeti'nin hazırladığı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Lâyihası 18 Eylül 1920 günü Meclis genel kuruluna sunulmuştur. Bu metin, "Anayasa Tasarısı" başlığını taşımakla birlikte, muhtevası bakımından daha çok bir hükümet programı niteliğindeydi. Bu belge, Türk Siyasi Tarihi çalışmalarında "Halkçılık Programı"¹¹¹ adıyla anılagelmiştir.¹¹²

T.B.M.M. genel kurulunda metnin hukukî niteliği ve içeriği tartışmalara konu olmuştur. Meclis'te metnin bir yasa (anayasa) tasarısı mı, yoksa bir hükümet programı mı olduğu soruları gündeme gelmiştir. Eleştirileri cevaplayan İcra Vekilleri Heyeti sözcüleri bile, ortada bir yasa (anayasa) tasarısından çok bir hükümet programının bulunduğunu kabul ediyorlardı. Sonunda belge, her encümenden seçilen üçer kişiden oluşturulan Encümen-i Mahsus adlı özel ve geçici komisyona gönderildi. Komisyon'un hazırladığı rapor Meclis'te iki aya yakın bir süre tartışılmış ve Halkçılık Programı'nın ilk dört maddesi ayrı bir "Beyanname" haline getirilerek yayınlanmıştır. Daha önce örneklerini zikrettiğimiz diğer beyannamelerde olduğu gibi, bu T.B.M.M. Beyannamesi'nde de, Meclis'in "milli hudutlar dahilinde (İslam ekseriyetinin) hayat ve istiklâlini temin ve hilafet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül ettiği" vurgulanmış ve T.B.M.M.'nin "Türkiye halkını, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı

109. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı Birinci Grup ve Ali Şükrü Bey, Selahattin Bey ve Hüseyin Avni Ulaş Bey gibi mebusların öncülüğünü yaptığı İkinci Grup arasındaki ihtilaf konuları hakkında nitelikli bir araştırma için bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yay., İstanbul 1996; Belge açısından zengin yorum açısından ideolojik bir çalışma için bkz. İhsan Güneş, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Ün. Yay., Eskişehir, 1985.

110. Bülent Tanör, A.g.e., s.188-189; İhsan Ezherli, A.g.e., s.113-114; T.B.M.M.Z.C., C:3,s.378-387

111. 8 Eylül 1920'de *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesinde yayınlanan Halk Zümresi Siyasi Programı'nın tam metni için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, s.421-423.

112. T.B.M.M.Z.C., C:4, s.178-184.

belirtlmıştır. ¹¹³ Bazı çalışmalarda, Kemalizm'in halkçılık ilkesinin fikri temeli olarak gösterilen ve yüceltilen "Halkçılık Programı", Meclis'in muhafazakar mebusları ve Mustafa Kemal Paşa tarafından Türkiye gerçeklerine uygun bulunmadığı için büyük ölçüde budanmış ve doğrudan demokrasi, tek türlü seçim sistemi gibi milli iradeyi doğrudan Meclis'e yansıtabak maddeleri reddolunmuştur. Anayasa Tarihi Çalışmalarında laikliğin ve çağdaşlaşmanın temeli olarak yüceltilen milli egemenlik, halk hakimiyeti ve millî irade gibi kavramlar ve ilkeler¹¹⁴ aslında bu dönemde ortaya çıkmış değildir. Bu kavramların temelleri, daha önce de belirttiğimiz gibi, Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler döneminde İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık ideolojisi düşünürlerince atılmış, Tanzimat'ın Osmanlı milleti kavramı, İslam milleti ve Türk milleti kavramlarına dönüşmüştür.¹¹⁵ Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ilk maddesi olan ve Fransa Anayasası'ndan aktarılan "milli egemenlik" ilkesine T.B.M.M. üyelerinin hiç birisi tepki göstermemiştir.¹¹⁶ Bazı araştırmacılar, Halkçılık Programı'nda yer alan "Türkiye Halkı" gibi kavramlara ve programın anti emperyalist içeriğini gözönünde bulundurup, yayınlanan "Beyanname"nin "sol" bir yaklaşıma sahip olduğunu ve "sosyalizm" havası taşıdığını ileri sürmektedirler.¹¹⁷ Bu tezlerini, B.M.M. tarafından reddedilen "mesleki temsil" sistemine dayalı demokrasi fikrine dayandıran araştırmacılar, Yeni Osmanlı düşünürleri tarafından yoğun bir şekilde işlenen şûra, meşveret ve biat kavramları ile ilgili fikri temelleri görmezden gelirken ¹¹⁸ halkçılık programı çevresinde önerilen şûra yönetimi ile ilgili tüm fikri tartışmaları sosyalizm ideolojisi ile ilişkilendirmektedirler. Tuncay, 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun ilk taslağını oluşturan halkçılık programının ideolojik boyutu hakkında şu görüşü savunmaktadır: "Halk zümresinin açıklanan siyasal görüşleri, Tıpkı Yeşil Ordu gibi, İttihatçı Pan-İslamizmi ile toplumsal içerikli bir ekonomi politikası tasarımının bileşimine dayanıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Halk Zümresi'nin İttihatçı bir grup olarak Meclis'e egemen olmasından çekinerek, Zümre'nin başlıca görüşlerini hükümete mal etmiştir." ¹¹⁹ Tuncay'ın yorumu, T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan tartışma metinlerine uygundur. 28 maddelik Halkçılık Programı'nın 5. maddesinde Hilafet ve Saltanat sorununa da temas edilmiş, "hilafet ve saltanat makamının kurtarılması başarıldıktan sonra padişah ve İslamların halifesi esas kanunlar çerçevesinde muhterem ve yüksek yerini alır" denilerek, padişah ve halifenin hukukî statüsünün T.B.M.M. tarafından belirleneceği belirtilmiştir. ¹²⁰ Bu madde 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yer verilen Nisab-ı Müzakere Kanunu'nun 4.5. ve 6. maddelerine uygundur. Sovyetler Birliğinden sağ-

113 .T.B.M.M.Z.C., D:1, C:4, s.184

114. Bkz. Bülent Tanör, A.g.e., s.172-214

115. Mümtaz'er Türköne, "Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu," *Türkiye Günlüğü*, Sayı 8, Kasım 1989; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay., İstanbul, 1996. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1989, s.202.

116. Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun tüm maddelerinin tartışmaları için bkz. T.B.M.M.Z.C., C:4, s.179-186; C:5, s.365-418; C:6, s.131-136, 258-351; C:7, s.249-339.

117. Bülent Tanör, A.g.e., s.190; Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s.276

118. Türköne, A.g.e., s. 128-138; Mardin, A.g.e., s.95-123, 315-441

119. Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, BSD Yay., İstanbul, 1991, s.154-156.

120. T.B.M.M.Z.C., C:5, s.368-371; Atatürk'ün halkçılık programı ile ilgili görüşleri için bkz. İsmail Arar, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, Baha matb., İstanbul, 1963.

lanması gereken askeri yardım ihtiyacını görmezden gelen araştırmacıların, Halkçılık Programı'nın dini içerikten yoksun olduğu, Hilafet ve Saltanat sorununun ikinci plana itildiği noktalarında yoğunlaşan görüşleri belgelerin çarpıtılmasına dayanmaktadır. Çünkü gerek Halkçılık Programı'nın Hilafet ve Saltanat'ın hukukî statüsü ile ilgili 5. maddesi, gerekse 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun "Madde-i Münferide"si, 5 Eylül 1336 tarihinde B.M.M. tarafından kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu ile çelişmektedir. Dinin ve geleneksel kurumların toplumsal dayanakları ve tarihi şartlarının görmezden gelindiği bu tür çalışmalarda, Meclis'in çıkardığı kanunlar bütüncü bir bakış açısıyla incelenmemektedir.

18 Kasım 1336'da, Teşkilatı Esasiye Kanunu Layihasının birinci maddesinde yer alan "Hakimiyet bilâ kaydu şart milletindir" maddesini açıklayan Burdur mebusu İsmail Suphi Bey, bu maddeyi şöyle yorumlamaktaydı:

"... Hayatımın en kıymetli anı bu andır. Çünkü; bu maddeye muadil zavallı millet bu kadar kan akıttığı halde daha böyle bir satır yazı hiç bir yerde görmemiştir. Bu şeref Meclis-i Âlinize nasip oluyor ve böyle kıymetli bir maddenin vaznı bulunuyorsunuz. Eski Kanun-ı Esasî'yi baştan aşağı tetkik ediniz (Hakimiyet bilâ kaydu şart milletindir) diye bir satır yazıya bile tesadüf edemezsiniz... Bu memlekette hakiki idare, halkın ihtiyacatına muvafık idare vazedilmemiştir... Türkiye köylüsü meşrutiyetten evvel ne ise yine o halde kalmıştır. Yine Türkiye köylüsünün başında jandarma, yine Türkiye köylüsünün başında bitmez tükenmez harpler, vergiler başlamış ve devam etmiştir. Türkiye köylüsü yine Balkan'da, yine Karadağ'da, yine Şark Cephesi'nde, yine Yemen'de ölmüş, öldürmüştür... Jandarmanın kırbağı altında öküzünü satarak, teknesini satarak ölmüş, ezilmiş, harap olmuştur...Biliyorsunuz ki, devr-i meşrutiyette vakit vakit teşebbüsler oldu... bazen halka doğru sözleri işitildi. Halkın ihtiyacını düşünmek, yukarı tabakanın aşağı tabakaya inerek, halkı anlamak dinlemek, birlikte yükseltmek emelleri başgösterdi. Fakat bunlar ihtilal gulguleleri ve harp topları arasına karıştı gitti. Hiçbir netice hasıl edemedi."¹²¹

Bu ifadeler, milli egemenlik ve halkçılık kavramlarının tarihi temellerini de ortaya koymakta, tarihi kopuş tezine dayalı olarak Milli Mücadele dönemi 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile ilgili tepeden inme yorumları çürütmektedir. Toplumsal yapının aynası olan I.T.B.M.M. Zabıtları çerçevesinde 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nda yer alan din ve din eğitimi ile ilgilendiren maddeler incelenirken, daha çok Meclis tartışmaları kullanılacak ve ideolojik bakışla belgeleri çarpıtan yorumlardan kaçınılacaktır. Yukarıda İsmail Suphi Bey'in konuşmasında yer alan ifadeler, sadece I.T.B.M.M. öncesi dönemde değil, çok partili dönemde 1950 öncesi C.H.P. Hükümetlerinin politikalarını eleştiren D.P'li milletvekilleri tarafından da değişik biçimlerde kullanılmıştır.¹²² Toplumsal yapıların çok kısa sürede değişmediğini gösteren bu belgeler, zaman

121. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,C:V,s.364-365; Halkçılık Programı'nın İttihat ve Terakki Fırkası tarafından hazırlandığını ileri süren belgeler ve yorumlar için bkz. Mizyal Karaçam Şengil, *A.g.e.*, s.210-211; Mete Tuncay, *A.g.e.*,s. 153-156.

122. örnek için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,D:IX,y:1,C:1,s.24-25.

geçtikçe daha farklı yorumlanabilmekte ve 1921'lerde sosyalizm ile bağlantı kurularak değerlendirilen halkçılık ilkeleri, çok partili dönemde populist demokratik söylemin ilkeleri haline gelebilmektedir.¹²³

Üç aydan daha fazla bir süre T.B.M.M.'nde yoğun tartışmalara neden olan 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile ilgili Meclis zabıtlarını esas alarak yapılan bu değerlendirmelerin amacı, I.T.B.M.M. dönemi din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin hukukî ve siyasî boyutlarına dikkati çekip, dönemin dünya görüşünün anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

7 Aralık 1920'de, Teşkilatı Esasiye Kanunu Tasarısı'nın 5. maddesinin görüşmelerinde söz alan İzmit mebusu Hamdi Namık ve Karesi mebusu Hasan Basri Bey'ler Halkçılık Programı'nın hilafetle ilgili beşinci maddesinin, komisyonun hazırladığı tasarıda yer almadığını belirterek konuyla ilgili gizli bir oturum yapılmasını istemiştir.¹²⁴ Gizli oturuma geçildiğinde, Komisyon adına bir açıklama yapan Karesi mebusu Mehmed Vehbi Bey, hilâfetle ilgili görüşmelerin gizli olarak yapılmasını yararlı bulduklarını açıklamıştır.¹²⁵ Bunun üzerine Hasan Basri Bey, Halkçılık Programı'ndaki "hilâfet makamı, esaretten kurtarıldıktan sonra, esas kanunlar içerisinde muhterem ve yüksek yerini alır" şeklindeki 5. maddenin Teşkilatı Esasiye Kanunu Tasarısının uygun bir yerine eklenmesini önermiştir. **Hasan Basri Bey**, mevcut halifeyi meşru görmediğini, maddenin ona yönelik olmadığını belirterek, madde tasarıya eklendiği takdirde bunun, esas hukuk gereklerine bir etkisi olmayacağını, buna karşılık Meclis'in hilâfete karşı olduğu yolundaki dedikoduları sona erdireceği gibi "İslam Dünyası" üzerinde de pek iyi bir etki yapacağını savunmuştur.¹²⁶ İlk defa bu gizli oturumda Padişahı eleştiren **Mustafa Kemal Paşa**, padişahın uzun süreden beri haince davrandığını, konunun nazik ve önemli bir konu olduğunu belirterek şunları söylemiştir:

"Biz öteden beri diyoruz ki, halife ve padişahımız şer'i kuvvet ve kudretini kullanmaktan menedilmiştir, haince hareket ediyor. Bu nedenle, bu mesele ile uğraşmak caiz değildir. Nerede bizim halife ve padişahımız deriz ve bugün ya onu tanımak lazım veyahut onun yerine derhal birisini ikame etmek lazım gelir buyurursunuz. Bu nedenle bu işi böyle muğlak yapmak, halife ve padişah nerede, makamı hilâfet ve saltanat nerededir, esirdir, yahut kudret ve kuvvetini kullanamaz dersek ilga ederiz. İçinden çıkamayız. Sonra ufak bir madde ile içinden çıkamayız. İrtibatı nedir? Onlar için kanun yapmak lazım gelir... Meclis-i Âli, asıl maksadını unutup halifeler davasıyla mi uğraşacak? Ali ile Muaviye devrini mi yaşayacağız? Hülâsa, bu mesele vasî, nazik ve mühimdir. Halli, bugünün işlerinden değildir."¹²⁷

Halife- Sultan'ın hukukî ve siyasî statüsünün B.M.M. tarafından belirlenmesi için faaliyet gösteren bazı mebusları, mantıkî gerekçelere dayalı politikaları ile etkisiz kı-

123. Bkz. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti*, A.Ü.S.B.F.Yay. Ankara 1970; Celal Bayar, *Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz* (derleyen. İsmet Bozdağ), Kervan Yay., İstanbul, s.59; Samet Ağaoğlu, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sehepleri, Bir Soru*, Baha Matb., İstanbul, 1972,s.60-61,69-70.

124. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,C:6,s.258-259

125. Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (*T.B.M.M.G.C.Z.*), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, 2. Basım, C:1,s.133-134.

126 *T.B.M.M.G.C.Z.*, C:1, s.133-134

127. *T.B.M.M.G.C.Z.*, C:1, s.136; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1970, 10. Baskı, C:II, s.566-567.

lan Mustafa Kemal Paşa'nın bu tavrı, Teşkilatı Esasiye Kanunu üzerinde yapılan tartışmaları da etkilemiş ve Teşkilatı Esasiye Kanunun ana maddelerinde değil, madde-i münferide olarak kanuna eklenen Nisab-ı Müzakere Kanunu ile Halife-Sultanın zaferden sonraki hukukî statüsü belirlenmiştir.¹²⁸ Aralık ve Ocak 1921'de Teşkilatı Esasiye Kanunu Tasarısı B.M.M.'nde yoğun olarak tartışılmıştır. 17 Ocak 1921'de yapılan görüşmelerde tasarının 4. maddesinde yer alan "Meslekî Temsil" usulüyle tek dereceli seçim yapılması konusundaki görüşlerinde ısrar eden komisyonun gerekçelerini Mahmut Esat Bey, karşıt görüşü ise Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey savunmuşlardır. Türkiye'de meslekler henüz teşkilatlanmamış olduğu için mesleki temsil usulüyle seçim yapılacak şartların oluşmadığını gerekçe gösteren Hüseyin Avni Bey, siyasete katılımı önleyen temel sorunun iki dereceli seçim olduğunu vurgulamış ve şunları söylemiştir:

"Millet oyunu hakkıyla kullanamıyor. İkinci seçmenler etki yapıyor, ya da ikinci seçmenlere etki yapıyor. Buraya gelen mebusların bütün oylara haiz olması için bir dereceli seçim uygulanmalıdır... Meşru bir şekilde oy hakkını kullanarak bize, buraya millet tarafından mebus gelir. İster köylü dayı gelsin, İster Ahmet ağa gelsin, yalnız meşru mebus odur. Onun yapacağı meşrudur, doğrudur."¹²⁹

"Mesleki temsilin memleketin selameti için gerekli olduğuna" inandığını ve "Türk tarihi önünde tarihi görevini" yaptığını belirten komisyon sözcüsü Mahmut Esat Bey'in gerekçeleri B.M.M.üyelerinin çoğunluğunu ikna etmeye yetmemiştir. Hüseyin Avni Bey'in önerdiği tek dereceli seçim sistemini de benimsemeyen Meclis, verilen önergeler doğrultusunda iki dereceli seçim sistemini kabul etmiştir.¹³⁰

Meslis içinde ikinci bir meclis oluşturma anlayışını getiren tasarının 7. maddesi 20 Ocak 1921'de yeniden görüşülürken yine hararetle tartışmalara konu olmuştur. Meclis içinden ayrılacak kırk elli kişiye bütün yasama ve yürütme yetkilerinin verilmesinin milli egemenlik ilkesine aykırı olduğunu ileri süren Hüseyin Avni Bey, halkın seçtiği mebusların tümünün devre sonuna kadar görevde kalmaları gerektiğini söylemiştir.¹³¹ Maddenin mesleki temsille ilgili prensibin uzantısı olduğunu belirten **Mustafa Kemal Paşa**, maddenin Teşkilatı Esasiye Kanunu'ndan çıkarılmasını önermiştir. Bu öneriler doğrultusunda 7. madde Anayasa'dan çıkarılmıştır.¹³²

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun İslam dini ile ilgili iki maddesinden birisi olan 7. madde, B.M.M.'nde görüşülürken Hüseyin Avni Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasında sert tartışmalar cereyan etmiştir. Önce kesin şeklini alan 7. maddeyi vermek, sonra tartışmaları aktarmak uygun olacaktır.

Büyük ölçüde Kanun-ı Esasi'nin dinle ilgili 7. ve 118. maddelerinin sentezi olan 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi şöyledir:

"Ahkâmı şer'îyenin tenfizi, umum kavaninin vazı, tadili, feshi,(ve) muahede ve sulh akdi ve vatan müdafaası ilânı gibi hukuku esasiye Büyük Millet Meclisi'ne aittir. Kavanin ve nizamât tanzi-

128. *Düstur*, III, 1, s.196-199. Teşkilatı Esasiye Kanunu'na ekli "madde-i münferide"

129. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,Y:1,C:7, s.302

130. *T.B.M.M.Z.C.*, C:7,s.310-312

131. *T.B.M.M.Z.C.*, C:7,s.325-326

132. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1,C:7, s.327

minde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacatı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelat esas ittihaz kılınır. Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyeti kanunu mahsus ile tayin edilir."¹³³

Hüseyin Avni Bey ve Mustafa Kemal Paşa arasındaki sert tartışma, İslâm dini ile ilgili değil, daha çok T.B.M.M. ve Heyeti Vekile'nin yetkileri konusunda yoğunlaşmıştır. Bu tartışmayı demokrasi ve içinde bulunulan tarihi, toplumsal şartlar çerçevesinde değerlendiren Goloğlu, Hüseyin Avni Bey'in Meclis egemenliği hakkındaki yaklaşımını demokrasiye uygun, fakat erken dile getirilmiş bir görüş olduğunu belirtmekte, ülke düşman işgalinden kurtarılmadığı için hilafet ve saltanat konusuna daha dikkatli yaklaşan Mustafa Kemal Paşa'nın görüşünü ise daha gerçekçi bulmaktadır. T.B.M.M. Zabıtlarındaki tartışma metnini Goloğlu'nun kitabından aynen aktarmak istiyorum. **Mustafa Kemal Paşa 7. madde görüşülürken şunları söylemiştir:**

"Reis Bey Ben de Hükümet adına anlamak istiyorum. Yapılması Padişah Buyruğu ile ilgili her şey Yüksek Meclis'e gelecek deniyor. Bir kere, bugünkü durumumuza göre, hangilerinin gerekmeyeceği belli değildir. İkincisi; bugün yürütme ve uygulamayı sorumlu kimseler yapmaktadır,

Mesela, kaymakam atanması, mutasarrıf atanması, elçi atanması gibi. Eğer bunları hemen Heyet-i Vekile'den alıyorsanız, önce Heyet-i Vekile'nin düşüncelerini dinlemenizin yararlı olacağı kanısındayım. Çünkü, bu kayıt ve şartla, belki bu dakikadan itibaren, ben de dahil olduğum halde, Heyet-i Vekile görevine devam edemez. Bu kayıt ve şartla, sorumluluk yüklenemez. Belki Yüksek Kurulunuzun içinde, mesela Hüseyin Avni Bey arkadaşımız vardır ki, bu kayıtlar ve şartlarla hükümeti kurmaya cesaret edebilir."

Mustafa Kemal Paşa'nın sitemlerine sert tepki gösteren **Hüseyin Avni Bey** şu sözlerle eleştiriyi cevaplandırmıştır:

"Size şurada belge veririm ki, ne Heyet-i Vekile'ye girmek istiyorum, ne de hiçbir şey olmak istiyorum. İhtiras bende yoktur. Bu, bir Anayasadır. Bu Anayasayı yaparız. O şartlarla kim kabul ederse o gelir hükümete, etmezse gider, öbürü gelir. Gidenlere uğurlar olsun."¹³⁴

20 Ocak 1921'de oya sunulan ve B.M.M.'nin 85. kanunu olarak kabul edilen Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 11. maddesinde "Vilayet" yönetimlerinin dini görevleri arasında dini işlere de yer verilmiştir. Söz konusu madde şöyledir:

"Vilayet mahalli umurda manevi şahsiyeti ve muhtariyeti haizdir. Harici ve dahili siyaset, şer'i, adlî ve askeri umur, beynelmilel iktisadi münasebat ve hükümetin umumi tekâlifi ile menafii birden ziyade vilâyata şâmil hususat müstesna olmak üzere Büyük Millet Meclisi'ne vaz edilecek kavanin mucibince Evkaf, Medaris, Maarif, Sıhhiye, İktisat, Ziraat, Nafia ve Muavenati içtimaiye işlerinin tanzim ve idaresi vilayet şûralarının salâhiyeti dahilindedir."¹³⁵

Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanması, aynı zamanda siyasal bir zafer demektir. Dönemin zor şartları içerisinde, millî, islâmî ve çoğulcu özelliklere sahip dünya görüşü çerçevesinde milli egemenliği ve demokratik kurumları oluşturan I.T.B.M.M., 30 Ekim ve 1-2 Kasım 1922 tarihli işlemlerle Saltanatın Hilâfetten ayrılarak kaldırıldığını ve B.M.M.'nin egemenlik hakkının gerçek temsilcisi olduğunu

133. Maddenin orjinal metni için bkz. *Düstur*, III,1,s.196-199; Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985,s.91-94; *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, C:7, s.327-334.

134. Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, Başnur Matb., Ankara, 1971, s.65-66; Tartışmanın orjinal metni için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:7, s.333-334.

135. 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun orjinal Metni için bkz. *Düstur*, III,s.196-199

Heyet-i Umumiye Kararı ile ilân etti.¹³⁶ Bu kararın alınmasında Sadrazam Tevfik Paşa'nın B.M.M.'ne yolladığı bir telyazısı etkili oldu. İtilâf Devletleri'nin Lozan'daki barış konferansına hem İstanbul hem de Ankara hükümeti temsilcilerini daveti üzerine, bu tel yazısını gönderen İstanbul hükümetine verilen cevap (30 Ekim 1922 tarihli ve 307 sayılı Osmanlı İmparatorluğu'nun İnkıraz Bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Teşekkül Ettiğine Dair Heyet-i umumiye Kararı) şöyledir:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun münkariz olduğuna ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşkkül ettiğine ve yeni Türkiye Hükümeti'nin Osmanlı İmparatorluğu yerine kaim olup onun hudud-u milli dahilinde yeni varisi olduğuna ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile hukuku hükümrani milletin nefsi-ne verildiğinden İstanbul'daki padişahlığın madum (yok) ve tarihe müntakil (göçmüş) bulunduğu-na ve İstanbul'da meşru bir hükümet mevcut olmayıp İstanbul ve civarının Büyük Millet Meclisi'ne ait ve binaenaleyh oraların umur-u idaresinin de Büyük Millet Meclisi memurlarına tevdi edilmesine ve Türk hükümeti'nin hakkı meşruu olan makamı hilafeti esir bulunduğu ecnebilerin elinden kurtaracağına karar verildi."¹³⁷

Bu operasyonu, 1-2 Kasım 1922 tarihli ve 308 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisinin Hukuku Hakimiyet ve Hükümrininin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyet-i Umumiye Kararı izledi. Kararın giriş bölümünde, "Yeni ve milli bir Türkiye Devleti"nin kurulduğu belirtilmektedir. İki kalemde oluşan asıl kararlar bölümünde, gerçek temsilcisi olarak T.B.M.M.'ni seçmiş olan Türkiye halkının, "hakimiyeti şahsiyeye müstenit olan İstanbul'daki şekli hükümeti 16 Mart 1920'den itibaren ve ebediyen tarihe müntakil addeylemiştir" hükmüne yer verilmiştir. Hilâfetle ilgili karar da şöyledir:

"Hilâfet; hanedanı Âli Osman'a ait olup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâken erşet ve eslah (daha uygun ve iyi) olanı intihap olunur. Türkiye Devleti makam-ı hilâfetin istinatgâhıdır."¹³⁸

Bu tarihsel kararlarla saltanat halifelikten ayrılıp kaldırılıyor, halifelik makamı ise saklı tutuluyordu. Görüldüğü gibi bu çok önemi değişim, bir kanunla değil Meclis'in kararı ile gerçekleştirilmiştir. Saltanat'ın hilâfetten ayrılarak kaldırılması, Meclis'te ve komisyonlarda uzun tartışmalara konu oldu. T.B.M.M.'nin 24 Nisan 1920 tarihindeki oturumunda yaptığı konuşmada savunduğu Halife-Sultan tezinden çok farklı bir şekilde, Saltanat'ın Hilâfetten ayrılabilirliğini ileri süren **Mustafa Kemal Paşa**, yaptığı uzun konuşmada tezinin tarihi delillerini arzetmiş ve milli egemenlik makamının B.M.M. olduğunu belirtmiştir. Fikri tartışmalarla sorunun çözilemeyeceğini anlayan Mustafa Kemal Paşa sözünü şöyle tamamlamıştır:

"Bu behemahal olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir."¹³⁹

Vahdettin'in yurt dışına kaçması üzerine yukarıdaki karar doğrultusunda ilk Hali-

136. Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi*, s.84; B.Tanör, A.g.e., S.212-213

137. *Düstur*, III. 3, s.149; A.Ş.Gözübüyük - S.Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.98

138. Orjinal metin için bkz. A.Ş.Gözübüyük-S.Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.99-100

139. Söylev ve Demeçler. C:1,s.261

fe Seçimi'ni yapan B.M.M., Abdülmecid Efendi'yi Halife seçmiştir. Halifeye Emanetleri teslim etmek ve onun tebrik etmek üzere Meclis'ten bir heyet seçimi sırasında, yeni halifenin sıfatının ne olacağı meselesi tartışılmıştır. Halifenin Efendi diye anılması önerisine karşı çıkan Mustafa Kemal Paşa, durumu kısaca izah ettikten sonra halifenin hakiki ünvanı için "Halife-i Müslimin"dir, Hadimül Haremeyndir ve Hazret-tir" ifadesini kullanmıştır.¹⁴⁰

Resmi tarih yazımında, ilerici birinci grup, gerici ikinci grup şeklinde sloganlaştırılan iktidar-muhalefet mücadelesi, zaferden sonra daha yoğunlaşmış, özellikle Lozan Görüşmelerinde Heyet-i Vekile'nin temsilcisi İsmet İnönü'nün izlediği politika ağır eleştirilere uğramıştır. Bu Meclis'le Lozan Anlaşmasının imzalanmasının ve onaylanmasının oldukça zor olacağını düşünen Mustafa Kemal Paşa, ikinci grubun daha önce Meclis'in dağılması konusunda verdiği önergeyi gündeme getirmiş ve 1 Nisan 1923'de seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır.¹⁴¹ Halk Fırkası'nı kurma çalışmalarını başlatan Mustafa Kemal Paşa, "Dokuz Umde"yi ilan etmiş ve bütün Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti örgütlerini seçime hazırlanmaya çağırmıştır. Haziran-Temmuz aylarında eşit olamayan şartlar altında yapılan seçimleri, birkaç bağımsız dışında, Mustafa Kemal Paşa'nın kendi grubu adına belirlediği milletvekili adayları kazanmıştır.¹⁴²

11 Ağustos 1923'de çalışmalarına başlayan II.T.B.M.M.'nin ilk işi, mebuslar için bir yemin metni kabul etmek oldu. Yeni yemin metninde, eski metindeki dini kavramlar korunmakla birlikte "milletin bilâ kayıt ve şart hâkimiyeti esasına" ibaresine yer verilmiştir.¹⁴³ Anayasa Hukuku açısından önemli bir başka gelişme de, 13 Ekim 1923 tarihli kanunla Ankara şehrinin "Türkiye Devleti'nin makarr-ı İdaresi" (yönetim yeri) ilân edilmesidir. Aslında Ankara, Millî Mücadelenin başından beri fiilen Anadolu'nun başkentiydi. Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki tüm yasa ve kararların Osmanlıya Tepki çerçevesinde yorumlayan B.N.Esen'e göre bu seçim, halifeliğin, dünya islamının ve dinselliğin önemli merkezi olan İstanbul'a karşı bir tavidir. Yeni devletin kurucuları, dinselliğin etkisindeki İstanbul yerine, ulusal egemenliğin merkezi Ankara'yı başkent ilân etmekle, anlamlı bir seçim yapmış oluyorlardı.¹⁴⁴

T.B.M.M.'nin ikinci yasama döneminde, 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nda önemli bir değişiklik yapıldı. 29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaadinın Tavzihan Tâdiline Dair Kanun başlığını taşıyan bu

140. Vahdettin 17 Teşrinisani 1338 (1922)'de yurt dışına kaçmış ve 18 Teşrinisani 1338'de B.M.M.'de şerîye ve Evkaf Encümeni'nin hazırladığı fetva ve oylama ile yeni halife seçilmiştir. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:3, C:24, s.318-325, 580-584; C:25, s.24-25, 91-92, 353-359.

141. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:4, C:28, s.293; mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, s.166.

142- Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim sorunu*, s.110-134; Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.216; Ahmet Demirel, *A.g.e.*, s.525-527; T.Z.Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s.580-582

143. Tahlif Sureti Hakkında Heyeti Umumiye Kararı, No:1, K.t.11 Ağustos 1923. Bak.A.Ş.Gözübüyük-S.Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.101; D.Gök, *İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (1923-1927)*, Konya, 1995.

144. Bülent Nuri Esen, *La Turquie*, LGDJ, Paris, 1969, p.47'den kendi yorumlarıyla birlikte aktaran Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.216; Olayın siyasî boyutu için bkz. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Rey Yay., C:3, s.82 v.d.; İsmet İnönü ve arkadaşlarının kanun teklifi için bkz. Naşit Uluğ, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, Milliyet Yay., İstanbul, 1973, s. 362-369

yasa, "Cumhuriyetin İlânı"nın yanısıra, hükümet sistemiyle de ilgili önemli değişiklikler getirmiştir. Ankara'nın resmen başkent yapılması gibi, 29 Ekim 1923 tarihli Anayasa değişikliği de aslında var olan ama adı konmamış bir durumu açıklığa kavuşturmaktaydı. 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu 1. maddesine eklenen bir cümle, "Türkiye Devleti'nin şekli hükümeti, Cumhuriyettir" hükmünü getirmiştir. Kanun-ı Esasî Encümeni'nin hazırladığı 2/209 sayılı mazbatada, Millî Mücadele döneminden beri yürürlükte olan B.M.M. rejiminin fiilen Cumhuriyet olduğu belirtilmiştir. Bu husus, Anayasa değişikliği tartışmalarında konuşan mebuslar tarafından da vurgulanmıştır.¹⁴⁵ T.B.M.M.'ne sunulan Anayasa değişikliği ile ilgili kanun teklifinde, 1921 T.E.K.'nin 1,3,8 ve 9. maddelerinin değiştirilmesi ve "Devletimizin dininin, dini islâm ve lisanı Türkçe olduğuna dair" olarak hazırlanan yeni maddenin kabulü arz ve teklif edilmiş, kanunun müstacelen müzakeresi istenmiştir. I.T.B.M.M. Döneminde Osmanlı Kanun-ı Esasî'si yürürlükte olduğu için K.E.'nin 11. maddesinde yer alan devlet dini ile ilgili hükme 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nda yer verilmemiştir. 1923 değişikliği siyasal rejimin adını değiştirmesine rağmen, K.E.'de yer alan "Devletin dini, dini İslamdır..." hükmü (11 md) ile "...Devletin lisanı resmisi olan Türkçe..." hükmü (18.md.) birleştirilmiş ve 2. madde olarak 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'na dahil edilmiştir. II.T.B.M.M.'nde eleştirilmeden kabul edilen 2. madde şöyledir: "Türkiye Devleti'nin dini; dini İslâmdır, resmî lisanı Türkçe'dir." Kanun-ı Esasî Encümeni Reisi olarak yasa teklifini savunan İzmir mebusu **Yunus Nadi Bey**, Teşkilât-ı Esasîye Kanunu 2. maddesinde yer alması için hazırladıkları İslam dini ve Türkçe ile ilgili maddenin, zaten mevcut ve asli olan bir hakkatin ifade edilmiş şekli olduğunu belirtmiştir.

Bu önerinin 10. ve 11. maddeleri ile Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'na ve Türk siyasal sistemine yeni bir siyasî kurum olan Reisicumhurluk girmiştir. Komisyonun kanun teklifinde yer alan tüm maddeler tartışmasız kabul edilmiş ve aynı gün (29.10.1339) yapılan seçimle Gazi Mustafa Kemal Paşa Türkiye'nin ilk Cumhurreisi olmuştur.¹⁴⁶ Türk siyasi literatüründe Cumhuriyet kavramı ile özdeş görebilirken, toptan rejimlerin de cumhuriyet ismini taşıyabileceğini ileri süren çevreler, bu görüşe katılmamakta, demokrasi ve cumhuriyetin farklı siyasal kavramlar olduğu görüşüne katılmaktadırlar. Araştırma konumuzu birinci derecede ilgilendirmeyen bu tartışmaya kısaca değindikten sonra, o dönem T.B.M.M. üyelerinin Cumhuriyet kavramına ne anlam yüklediklerini gösteren bazı konuşma örneklerini aktarılacaktır.

Millî Mücadele tarihini duygusal bir şekilde özetleyerek konuya giren Manisa mebusu **Vasîf Bey**, "Kur'an'ın, dinin, mâbedin çiğnendiği, Türk kızlarının ismetinin parçalandığı" çok zor bir dönemde T.B.M.M.'nin öncülüğünde başlatılan mücadelenin hem düşmanı, hem de saray ve sultanı yenerek mukaddes gayeye ulaşıldığını vurgulamış ve Cumhuriyet kavramından ne anladığını şöyle açıklamıştır:

"Türk Milleti bundan sonra başında hiçbir şahsın hâkimiyetini kabul etmez. Türk Milleti bundan sonra hiçbir ferdin esiri olamaz. Bundan böyle doğrudan doğruya kendisi hâkim, kendisi efendidir. Mukaddesatına kendisi vâzilyedir... Meclisi Âli milletin ruhundan doğan bu arzuyu bütün vuzuhu, sarahatı ile ilân etmelidir... Tacidarlar Milletin bu ebedi azmi karşısında daima ölmeye,

145. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, Y:1, C:2, s. 89-100; Mustafa Kemal paşa "*Neue Freie Press*" Gazetesine verdiği beyanatta yeni rejimin adının Cumhuriyet olacağını belirtmişti Bkz. A.E.Yalman, *A.g.e.*, C:3, s.75-76.; *Söylev*, C:II, s.1063.

146. Oylamaya katılan 158 mebusun oybirliği ile Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurreisi seçildiği bu toplantıya Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rafet Bey gibi ünlü asker kökenli siyasetçiler ve 100 civarında mebus katılmamıştır. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, Y:1, C:2, s.110. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Kazım Karabekir, *Paşaların Kavgası: Atatürk, Karabekir*, Emre Yay.y istanbul, 1991.

daima gebermeye mahkûmdurlar. ¹⁴⁷

Teşekkül ettiği günden beri B.M.M. Hükümeti'nin Cumhuriyet olduğunu belirten Konya mebusu **Eyüp Sabri Efendi**, bazı gazetelerde gündeme gelen Millet Meclisi'nin Anayasayı değiştirme hakkının olup olmadığı sorununa değinmiş ve Meclis'in bu hakka sahip olduğunu söyleyerek, Cumhuriyet kavramına şu anlamı yüklemiştir:

"Millet kendini bilmeyen bir adam tarafından idare olunamaz. Millet hiçbir zaman kendisiyle temas etmeyen eşhasa mukadderatını veremez. Kafes içerisinde bulunanlar bu milleti idareye salâhiyetdar olamaz. Şimdiye kadar bizim canımızı, kanımızı emen hükümdarların hangi birisi geldi de bizim halimizi sordu. Koyunu yayan çobandan haberdar oldu mu? Bunun aksini iddia edebilecek var mıdır? Yoktur efendiler! İddia edemezsiniz."¹⁴⁸

Eyüp Sabri Efendi'nin konuşmasının arasında sözü kesen Kırşehir mebusu Yahya Galip Bey'in, Osmanlı Padişahları için söylediği "Camilerde bile ayrı"dırlar ibaresi, II. Meşrutiyet dönemi İslâmcı düşünürlerin ve özellikle I.T.B.M.M. Burdur mebusu ve İstiklâl Marşı yazarı Mehmet Akif Bey'in II. Abdülhamid'e yönelttiği eleştirilere¹⁴⁹ çok benzemektedir.

Medrese kökenli Antalya mebusu **Rasih Efendi**'nin yaklaşımı da yukarıdaki mebuslardan farklı değildir. Uzun konuşmasından seçilerek alınan aşağıdaki ifadeler onun Cumhuriyet kavramından ne anladığını göstermektedir.:

"... Şu teklif, mevcut olan şeklimizin tesbit ve takririnden başka erbab-ı tam'in ve irsen kendilerinde hak görenlerin tama'larının ebediyen bu millet tarafından idama mahkûm olunduğunun bir defa daha bu B.M.M. kürsüsünden ilân edilmesinden başka bir şey değildir... Türk Devleti bundan sonra Riyasette irsen gelmiş, oturmuş kimse görmiyecektir. Türkler, Devletin Riyasetini, ilmi ile fazlı ile kendi memleketine, kendi milletine, kendi hizmetiyle tanınan şahıslara verecektir... Türk milleti ihtilâlini yaparken-mâziden ve tarihten ahzu kabz süretiyle-mâzideki tecrübelerinden intibah dersleri aldığı gibi herşeyde müktedası olan ve her şey yolunda kendisini tenvir eden dininden de ahz-u feyz ve ahz-u nur etmiştir. O dinde kendisine hakkın cumhurda ve cumhuru ümmette olduğunu pek vâzih, pek ayan olarak beyan buyuruyor. Bugün tesbit ettiğimiz Milli Hükümet, ancak o esasat-ı âliyenin size telkin ettiği şekildir. Millet doğrudan doğruya hak ve hâkimiyetini kendisi istimal ediyor... Seçme usulünü de kabul ediyorsunuz ki bu milletin ilelebet kendisini kurtaracak yollar ve günler içerisinde yaşıyorsunuz."¹⁵⁰

Kısa bir dönemde Doğu Roma ve İran egemenliği altındaki bölgede hâkim din ve yönetim statüsüne sahip olan İslam dininin asr-ı saadet dönemini Cumhuriyete benzeten Karahisar-ı Şarki Mebusu **Mehmed Emin Bey**, şunları söylüyordu:

"Esir yaratmayan Allah, hırs ve gururu tedibettirmek için bir elinde kılınc bir elinde âsa olduğu halde dünyaya İnkılâp yapacak bir büyük Peygamber'in gönderilmesine ihtiyaç gördü ve gönderdi. O, kılıcı ile zâlim hükümdarları tedib ettiği gibi, âsası ile de kanlı tahtları, kanlı saltanatları yerlerin dibine geçirtti. Adsız şeref, esire hürriyet, zayıfa hak, sefile saadet verdirecek bir Allah'ın hükümetini kurdu ve bunun adı Cumhuriyetti. Ondört asır sonradır ki, ey arkadaşlar! Allah, yine böyle bir ilâhi hükümet kurdurmak, ikinci bir mucizesini yaptırmak için en müntehap, en

147. T.B.M.M.Z.C., D:2, Y:1, C:2, s.93.

148. T.B.M.M.Z.C., d:2, Y:1, C:2, s.94-95

149. Mehmet Akif Ersoy, *Safahat*, (Yay. M.Ertuğrul Düzdağ), 12. Baskı, inkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1979, s. 401-402.

150. T.B.M.M.Z.C., D:2, Y:1, C:2, s.95-96.

büyük bir milleti intihabetmiştir, bu millet Türk Milletidir. Ondört asır evvel, Peygamber Muhammed'in Mekke duvarlarında kurduğu Hükümeti, bugün de Türk Milleti Ankara'ya kurmuştur. Şu aziz saatte ben, Allah'ımdan bu Hükümeti takdis ederim. Bu Hükümetin temellerinin, arzın temelleri kadar sağlam olmasını isterim... Hükümetin hak ve adalet güneşinin büyük ve küçük bütün caniplere, zayıf ve kuvvetli alınmalara mütesaviyen nurunu saçmasını isterim. Ve bu duâmın kanatları altında, Cumhuriyetin ruhu önünde tazimen kıyam ederek üç kere: "Yaşasın Cumhuriyet" diye Hükümetimizi tâziz etmelerini muhterem arkadaşlardan temenni eylerim."¹⁵¹

II. T.B.M.M. Dömeminde, özellikle, 3 Mart 1924'de İnkılâp Kanunlarının çıkarılmasında önemli rol oynayan Urfa mebusu **Şeyh Saffet Efendi**, önce fiilen ve hakikaten mevcut olan İslâm dini ile ilgili maddeyi Anayasaya dahil ettiği için komisyona teşekkür etmiş ve Anayasa hakkında şu İslami değerlendirmede bulunmuştur:

"Tükiye Devletinin dini, Dini İslamdır deniyor, bu hakikat zaten mevcuttur. Diğer maddeleri tetkik edilirse hepsi de *Dini islâm'ın* esasatı üzerine kurulmuş birtakım esaslardır. Fakat 0 93 Kanunu Esasisinde diğer birkaç maddeler vardır ki, Dinî İslâm'ın esasatına muhalif idi, ferdi saltanatı, takviye edecek birtakım hukuklar ilâve edilmişti. Onun mevaddı sairesi dini islâmın esasatına muhalif olduğu halde Devletin dini, din-i islâmdır, deniyordu... Biz bugün Teşkilât-ı Esasiyemizde Cumhuriyeti tasrih etmekle tamamıyla Hulefa-yı Raşidin Efendilerimizin devrine rücu etmiş bulunuyoruz."¹⁵²

Aktarılan konuşma örneklerinden de anlaşılacağı gibi, Cumhuriyet'i ilk Anayasa'ya devlet dini ile birlikte dahil edenler bu kavrama islami ve demokratik anlamlar yüklemişler, tartışmaların sonunda Afyon mebusu Kâmil Hoca'nın duası ile Cumhuriyeti ilân etmişlerdir.

Dua öncesinde T.B.M.M. kürsüsüne gelen ilk Cumhurreisi Gazi Mustafa Kemal Paşa önce teşekkür etmiş, Türk Milletinin özelliklerini ve fedakarlıklarını belirterek şunları söylemiştir:

"Allah'ın inayetiyle, şahsıma tevcih buyurduğunuz ve buyuracağınız vazaifi hüsnü ifaya muvafak olabileceğimi ümid ederim. Daima muhterem arkadaşlarımin ellerine, çok samimi ve sıkı bir surette yapışarak onların şahıslarından kendimi biran bile müstağni görmeyerek çalışacağım. Milletin teveccühünü daima nokta-yı istinat telâkki ederek, hep beraber ileriye gideceğiz."¹⁵³

1924 Anayasası'nın kabul edildiği tarihe kadar Osmanlı Kanun-ı Esasî'si ile birlikte yürürlükte kalmasına rağmen yeni Türkiye'yi şekillendiren 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'dur. Yeni bir devletin kurulduğunu bildirmekle, egemenlik hakkını kesin olarak millete vermekle, bütün devlet aygıtını seçime dayandırmakla, yasama ve yürütme hatta yargı yetkilerini B.M.M.'nde toplamakla, aslında Kanun-ı Esasî'nin varlık nedenlerini kaldırmış bulunuyordu. Fakat Mustafa Kemal Paşa, uzun bir dönem bu amaçları açıkça telaffuz etmekten kaçındı. Saltanat'ın kaldırılmasından önce yapılan 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu müzakerelerinde, Hüseyin Avni Ulaş, Padişahın tüm yetkilerinin T.B.M.M.'ne devredildiğini ileri sürüp T.B.M.M.'nin görevlerinin detaylarıyla belirlenmesini önerdiği halde Mustafa Kemal Paşa şartların müsait olmadığını

151. T.B.M.M.Z.C., D:2,Y:1, C:2, s.96

152. A.g.e., s.96-97

153. T.B.M.M.Z.C., D:2, Y:1, C:2, s.100. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunun'nda yapılan değişikliğin orjinal metni için bkz. *Düstur*, III, 5, sh. 398; Anayasa değişikliği öncesi ve sonrasında siyasi gelişmeler için bkz. Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yay., İstanbul, 1994.

düşünerek öneriyi reddetmiştir.¹⁵⁴ 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu metin olarak çok kısa bir Anayasa olmasına rağmen, yürürlükte kaldığı üç yıllık kısa bir dönem içinde çok önemli işlevler icra etmiştir. Türkiye'nin ilk Anayasası'nın yürürlükte olduğu dönemde, Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet ilanı, Hilafetin kaldırılması, şer'îye ve Evkaf vekaletinin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ile çok önemli siyasî ve hukukî dönüşümler yaşanmış ve bu pratikle 1921 teşkilât-ı Esasiye Kanunu zenginleşmiştir.

Atatürk inkilâbının temellerini oluşturan ve Türkiye siyasal rejimi ve Anayasaları ile yakından ilgili olan, 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilmiş bulunan 429, 430 ve 431 sayılı İnkılâp Kanunları üzerinde kısaca durulması gerekmektedir.

I.T.B.M.M.'nin Hilâfetle ilgili yaklaşımını Meclis Zabıtları çerçevesinde ana hatlarıyla ele almış ve T.B.M.M.'nin en önemli amaçlarından birinin düşman esareti altında bulunan Saltanat ve Hilâfeti kurtarmak olduğunu belirtmiştik. Zaferle birlikte B.M.M.'nin amaçlarında büyük değişiklikler olmuş ve 1-2 Kasım 1922'de alınan Meclis kararlarıyla Saltanat kaldırılırken, B.M.M.'nin fetvası ve oylaması ile yeni halife seçimi gerçekleştirilmiştir. II.Dönem T.B.M.M.'nin ilk yasama yılının başlarında dar çerçeveli bir istişare ile Cumhuriyet'in ilan edilmesi Mustafa Kemal Paşa ve yakın arkadaşları arasında kırılganlıkların doğmasına neden olmuş ve yeni kurulan Halk Fırkası'nda ciddi bölünmeler ortaya çıkmıştır. İkinci Dönem T.B.M.M.'nde Cumhuriyet'e karşı olan hiç bir mebus bulunmadığı halde Hilâfet konusunda farklı görüşler savunulmuş ve Halk Fırkası en kısa sürede Hilafeti ve geleneksel kurumları tasfiye etmek için çalışmalarını yoğunlaştırmıştır.¹⁵⁵ Başta Rauf Bey olmak üzere, Refet Bey, Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa, halife ile yakın ilişkiler içinde bulunmak ve Orduyu Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kullanma planı yapmakla suçlanmışlardır.¹⁵⁶ Birtakım iç ve dış gelişmeler tedirginliği artırıyordu. Ağa Han ve Emir Ali'nin halifelik konusundaki mektuplarının iç siyaset üzerinde uyandırdığı tepki, mektupları yayınlayan gazetecilerin tevkifi ve İstanbul Barosu Başkanı lütfi Fikri Bey'in Tanin Gazetesi'nde çıkan yazısından dolayı yargılanması, Halife Abdülmecid Efendi'nin daha fazla bütçe talebi Hilafetin kaldırılması sürecini hızlandırmıştır.¹⁵⁷ Basın, üniversite ve Ordu çevrelerinde başta Hilafet olmak üzere Tevhid-i Tedrisat ve Şer'îye ve Evkaf Vekaleti konularını tartışan ve özellikle Ordudan büyük destek alan Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924'te İzmir dönüşü, T.B.M.M. açış konuşmasında Hilafetin kaldırılma-

154. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:7, s.331-332. H.Avni Ulaş, bu konuşması ile Padişah'ın tüm Anayasal yetkilerinin B.M.M.'ne devrini sağlayacak bir anayasal düzenleme önermiştir. Toplumsal şartların oluşmadığını düşünen Mustafa Kemal Paşa, bu öneriyi gerçekçi bulmamıştır. Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru*, s.64-65.

155. M.Kemal Paşa, Anadolu'ya yaptığı gezilerde bazı konuları açık, bazı konuları ise üstü kapalı olarak halka, aydınlara ve basın mensuplarına anlatmış ve inkılâplar için toplumsal destek oluşturmaya çalışmıştır. Konuşmalar ve tartışmalar için bakınız: *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir- İzmit Konuşmaları* (yay.Haz. Arı inan), T.T.K.Yay., Ankara, 1982; Necdet Uğur, *İsmet İnönü*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 1995, s.14.

156. Bülent Tanör, *Kuruluş üzerine 10 Konferans*, Der Yay., İstanbul, 1996, s.46, 49; Dönemin basınındaki haberler için bkz. Nevin Yurdsever Ateş, *A.g.e.*, s.86-97; *Söylev*, C:II, s. 1135-45.

157. Emir Ali ve Ağa Han'ın Hilâfetle ilgili yazıları için bkz. *Tanin*, 5 ve 6 Aralık 1923, *İkdam*, 5 ve 6 Aralık 1923; *Nutuk*, II. 299-300

sı, Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin ilgası ve Tevhid-i Tedrisat'ın kabulü üzerinde durdu. 158 2 Mart 1924'de Halk Fırkası Grubu toplantısında hazırlanan bu konularla ilgili yasa teklifleri, 3 mart 1924'de müstacelen müzakere edilmek üzere T.B.M.M. Başkanlığına sunulmuş ve encümenlere bile gönderilmeden yasalaşmıştır. 159 3 Mart 1924'de kabul edilen üç kanunla ilgili T.B.M.M. Zabıtları oldukça kısadır. Temel İnkılâp Kanunları olarak kabul edilen ve 1961,1982 Anayasalarında koruma altına alınan 429, 430 ve 431 sayılı kanunların, 3 Mart 1924'deki müzakerelerine Gümüşhane mebusu Zeki Bey'in dışında hiç bir muhalif milletvekili katılmadığı için tartışmalar çok sönük geçmiştir. Tevhid-i Tedrisat'ın kabulü ve Şer'iye ve Evkaf Kanunları, örgün ve yaygın din eğitiminin hukukî dayanakları bölümünde ele alınacaktır. Burada kısaca Hilâfetin kaldırılması ile ilgili 431 sayılı kanun'un tartışmaların Meclis Zabıtları çerçevesinde özetlenecektir.

Urfa Mebusu **Şeyh Saffet** ve arkadaşlarının imzalarıyla T.B.M.M.'ne sunulan Hilâfetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmani'nin Türkiye Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun Teklifi 13 maddeden oluşmaktaydı. Kanun teklifinin gerekçesinde, Hilâfetin Türkiye'nin "dâhili, harici siyasetinde iki başlılığa" neden olduğu, "İstiklâlinde ve hayatı milliyesinde müşareket kabul etmiyen Türkiye'nin zahiren ve zimmen bile olsa ikiliğe tahammülü" olmadığı, "asırlardan beri Türk Milletinin sebebî felâketi olduğu" vurgulanmış ve Hilâfet kurumunun işlevlerini Hükümetin yerine getireceği şöyle belirtilmiştir:

"Esasen hilâfet, imarat evail-i İslam'da Hükümet mâna ve vazifesinde ihdas edilmiş olduğundan dünyevî ve uhrevî bilcümle vazaif-i müteveçciheyi ifa ile mükellef olan zaman-ı hazır Hükümet-i İslâmiye'nin yanında ayrıca bir hilâfetin sebeb-i mevcudiyeti yoktur. Hakikat bundan ibarettir. Türk Milleti selâmeti muhafaza etmek için hakikate ittibadan başka bir hatt-ı hareket ihtiyar edemez."¹⁶⁰

Kanun Teklifinin müzakeresinde Heyet-i Vekile Reisi İsmet Bey ve Adliye Vekili Seyid Bey'le birlikte 15 mebus söz almıştır. Kanun teklifine sadece Gümüşhane Mebusu Zeki Bey ve Kastamonu Mebusu Halid Bey eleştirel bir gözle bakarken, diğer 13 konuşmacı adeta Meclis'in tek bağımsız mebusu olarak müzakereye katılan Zeki Bey'e savaş açmıştır. İlmi nitelik açısından en seviyeli konuşma Adliye Vekili Seyid Bey tarafından yapılmıştır. Önce kanun teklifine eleştirel gözle yaklaşan Zeki Bey'in ve Halid Bey'in görüşlerini ele almak, sonra gerekçeye uygun şekilde görüşlerini açıklayan mebusların düşüncelerini özetlemek istiyorum.

Zeki Bey, çok sert sataşmalarla karşı karşıya kalmasına rağmen (saray uşaklığı, Damat Ferid ajanlığı gibi) medeni cesaret ve mantıkî tutarlılık içerisinde görüşlerini savunmuştur. Ona göre Halk Fırkası 1923 seçimlerine girerken yayınladığı dokuz umdelik beyannamede¹⁶¹ Hilâfetin kaldırılması konusuna yer vermemiş ve milletle yapılan bu akit sayesinde seçimleri kazanmıştır. Esas umdelerden biri olan Hilâfet, ancak millet tarafından veyahut seçim öncesi millete Hilâfeti kaldırma sözü veren ve yeniden seçilen B.M.M. tarafından değiştirilebilir. Ülkenin çok önemli siyasî ve iktisadî sorunları dururken asırların kurumu Hilâfeti kaldırıp "ananat-ı milliyemizi âni surette sarsmak" ve yıkmanın Türkiye'nin değil düşmanların işine yarayacağını ve siyaseti

158. *Nutuk*, II, 301; *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:1,C:7,s. 5-6

159. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:1, s.26-78.

160. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, Y:2, C:7,s.29.

161. 8 Nisan 1923'te A.R.M.H.C. Reisi sıfatıyla, Mustafa Kemal Paşa tarafından yayınlanan 9 Umde Bildirisi'nin 2. maddesinde, " Saltanatın kaldırılması kararının değişmezliği, T.B.M.M.'ne dayanan Hali-feliğin İslâmlararası yüksek bir makam olduğu " açık bir şekilde Türk Milletine ilan edilmiştir. Orjinal Metin için bkz. Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)*, s.52-53.

kirleteceğini iddia eden Zeki Bey, Türkiye'de Cumhuriyet ve yenilik karşıtı bir saltanatçı muhalefetin olmadığını, bu nedenle Hanedan-ı Osmanî'nin sınır dışı edilmesinin anlamsız olduğunu belirtmiş ve şunları söylemiştir:

"... Heyet-i Celileniz hüküm verdikleri zaman en ziyade milletin arzusunu efkârını düşünerekten ve onlara istinad ederekten hüküm vermek mecburiyetindedir. Yoksa onların duygularının hislerinin haricinde vukubulan şeyler hiçbir şeye istinad edemez.. İyi bir çığıra doğru gitmiyoruz. Zira bugün gördüğüm vaziyet şudur: Cumhuriyet, devam ettiği halde saltanata doğru yürüyor."¹⁶²

Hilâfetin şer'i cihetini değil, siyasî cihetini düşündüğünü belirten Halid Bey, 1300 senelik Hilâfet kurumunu ilga etme kararını vermeden önce meselenin soğukkanlılıkla düşünülmesini ve I.T.B.M.M.'nin toplandığı ve Milli Mücadelenin yapıldığı dönemde Hilâfet konusunda millete verilen sözün gözönünde bulundurulmasını önermiş ve Hilâfetin Türk Milletine sadece külfet değil, saygınlık da kazandırdığını şöyle açıklamıştır:

"Yunan taarruzunda Yunanlılar Eskişehir ve Afyon hattına geldikleri zaman işgal altında bulunan yerler garp vilâlatını kurtarmak için bir tek nefer gönderebildi mi? Hayır gönderemedi. Çünkü mağdur idiler. Onlar esir vaziyette idiler. Onlarla da münakalâtımız yoktu. Binaenaleyh onları da esir farz etmek pek tabiidir. Sonra Araplar bize karşı şöyle yapmış böyle yapmış diyoruz. Halbuki hep biliyoruz ki bu Arabistan'da takibettiğimiz hatalı siyaset neticesidir... Âlemi İslâm'ın bize karşı gösterdiği teveccüh ve muhabbet zannediyorum ki yalnız bir din kardeşliğinden değildir. Türkiye Büyük Millet Meclisi makamı hilâfetin istinatgâhıdır. Ve makamı hilâfet beynelislâm bir makamı muallâdır dedik. Eğer o makam bir makam-ı muallâ değil ise neden halka ilân etmeyi lüzumlu gördük. Hilâfet Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i mâneviyesinde deriz. Doğrudan doğruya mülğadır demek hatalıdır."¹⁶³

Adliye Vekili Seyit Bey, çok uzun konuşmasında, Hilâfet ve Hâkimiyeti Milliye isimli kitabını özetleyip, Hilâfetin İslâmî boyutuyla ilgili sorunları Kur'an, Hadis, Fıkıh ve Kelam eserlerinden yaptığı alıntılarla açıklamaya çalışmıştır. Amacının Hilâfetin dini boyutunu anlatmak olduğunu, siyasî boyutuyla ilgili kararı Meclis'in vereceğini belirten Seyit Bey, Türk İnkılâbının en önemli boyutu olarak gördüğü Hilâfeti Kaldırma kararı konusunda şunları söylemiştir:

"Tarihi İslâm'da azîm bir inkılâp yapıyoruz. Diyebilirim ki bundan daha büyük inkılâp olamaz. Bu inkılâbın azametindendir ki zihinler bununla meşguldür. Kalpler endişe ve tereddüt içindedir. Meclis-i Âli, hilâfet meselesini mahiyeti şeriye ve siyasetin bilerek mi ittihazı karar ediyor, yoksa bilmeyerek mi ? Bu cihetler tamamiyle tavazzuh etsin. Âlem-i İslâm'da daha şimdiye kadar böyle bir inkılâp vâki olmamıştır. Değil âlem-i İslâm'da belki küre-i arzda vâki olan İnkılâbatın en büyüğü en mühimidir. Bunun için meseleyi bilerek halletmek icabeder."

Çok uzun bir konuşma yapan Seyit Bey'in hilâfetin dini boyutuyla ilgili görüşlerini burada aynen aktarmanın anlamı yoktur. Konuşmasından seçtiğimiz önemli bölümleri şöyle özetlemek mümkündür:

"Hilâfet meselesi dinî olmaktan ziyade dünyevî bir meseledir ve itikat meselelerinden değil, millete ait hukuk ve mesalihi âmmе cümlesindendir. İtikada taallûku yoktur... Hilâfet Hükümet demektir. Doğrudan doğruya millet işidir. Zamanın icbına tabidir. Onun içindir ki, Risaletpenah Efendimiz irtilali nebevilerinde Ashabı Kiram Hazeratına bu Hilâfet meselesini izah etmemişlerdir... Asıl kanun-u din olan Kur'an'ı Kerime müracaat ederseniz görürsünüz ki, bizim şekli-

162. T.B.M.M.Z.C., C:7, s.31-33

163. T.B.M.M.Z.C., C:7, s. 35-36.

Hilâfet hakkında yani İslâm Hilâfeti hakkında hiç bir ayeti kerîme yoktur. Kur'an'ı Kerim emr-i hükümette yani idare-i memleket hususunda bize iki düstur gösteriyor: Bîri; bugün âlem-i medeniyette câri olan kaide-i meşverettir ki, o da "ve emrühüm şûra beynehüm" düsturudur. (Müslümanların işi kendi aralarında meşveretle görülür). İkinci düstur da "ülûlümre itaat" düsturudur. (Allah'a ve Peygambere ve sizin içinizden emir sahibi olanlara itaat ediniz). Bu da anarşiyi, Hükümeteşizliği ref' ve def etmek içindir. O emr-i Hükümete itaatin dinen vacibolduğunu beyan ediyor... İşte idarei memleket hususunda Kur'anı Kerimde bu iki âyetten başka bir âyet yoktur. Vâkıa emanatı yani memuriyetleri, vazaifi hükümetleri ehline tevdi etmek hak ve adle riayet eylemek gibi hususata müteallik âyatı Kuraniye vardır. Lâkin bunlar doğrudan doğruya usulü idareye mütaallik değildir, İkinci derecededir. Kur'anı Kerimde "Halife" ve "imam" tâbirleri vardır. Fakat bunlar Hazreti Peygamber hakkında veyahut sonra gelecek olan halifeler hakkında vâridolmamıştır. Enbiya-yı Sâlife hakkında vâridolmuştur. Hilâfet konusundaki hadislerin bir kısmı yalandır, mevzudur, zayıftır. Böyle mühim meselelerde kıymeti ilmiyesi yoktur." ¹⁶⁴

Seyit Bey'in hilafetin dini boyutunu anlatırken kullandığı temel dini çerçeve yukarıda aktarılan pasajlardır. Diğer bilgiler, bu çerçeve doğrultusunda İslam tarihi, kelam ve fıkıh kitaplarında yer alan Hilâfet-İmamet meselesi ile ilgili hususların değerlendirilmesine yöneliktir. Burada ele alınması çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Hilâfet meselesini din eğitiminin anayasal dayanakları bölümünde ele almamızın nedeni, Kanun-i Esasî'de Halife Sultan'ın yetkileri arasında toplumun inanç, İbadet, ahlâk ve islam hukuku ihtiyaçlarını karşılama görevinin bulunmasıdır. Örgün ve yaygın din eğitimi faaliyetlerini Halife-Sultan'ın atadığı Şeyhülislam'ın yönetimindeki Meşihat-i İslamiye Örgütü ile yürüten Osmanlı yönetiminin din eğitimi sistemi küçük tadillerle T.B.M.M.Rejimi tarafından da sürdürülmüştür. 1922'de Saltanatı kaldıran ve ilk halifesini seçen T.B.M.M.'nin siyasi sisteminde din eğitimi faaliyetleri Heyet-i Vekile içerisinde yer verilen Şeriye ve Evkaf Vekaletince yürütülmüş ve yeni seçilen Halife'nin anayasal statüsü; görev ve yetkileri belirlenmemiştir. Halifeliliğin ilgası ile ilgili Kanun teklifinin müzakeresinde ileri sürülen görüşlere göre Hilâfet, İslam cumhuriyetiyle özdeş olan siyasî bir kurumdur. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na Cumhuriyet ve devlet dini ile ilgili maddelerin dahil edilmesini sağlayan kanun teklifinin müzakeresinde de sık sık vurgulandığı gibi, Hz. Peygamber ve Dört Büyük Halife döneminde uygulamaya konulan yönetim biçimi, islamî prensiplere dayalı cumhuriyettir. Aynı tez, Halifeliliğin Kaldırılmasının dinî gerekçeleri olarak Seyit Bey ve Şeyh Safvet Efendi tarafından da savunulmuş, Halifenin dini ve siyasi görevlerini Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinin yerine getirebileceği, bu yönetim biçiminin Osmanlı Saltanatı'ndan daha islami olduğu belirtilmiştir. Hilâfetin yerine getirdiği "dünyevi ve uhrevi bilcümle vazaifi " mevcut "Hükümeti İslamiyenin" yerine getirdiği, bu nedenle de Hilâfetin sebebi mevcudiyetinin yok olduğu ifade edilmiştir¹⁶⁵ Bu gerekçe çerçevesinde savunulan tezler T.B.M.M. tarafından benimsenmiş ve 3 Mart 1924'de Hilâfetin İlgası ve Hanedanı Osmaniyenin Türkiye Haricine çıkarılmasına dair Kanun ile 13 asırlık Hilâfet kurumu kaldırılmış, 4 asırdır halife-sultanlara bağlı olarak

164. T.B.M.M.Z.C., C:7, s.40-65. Seyit Bey'in ve Mustafa Kemal Paşa'nın Hilâfetle ilgili görüşleri ve yorumları büyük ölçüde birbirine benzemektedir..

165. Hilâfetin İlgası ... ile ilgili kanun'un tüm tartışmaları için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:2, C:7, s.26-68.

örgün ve yaygın din eğitimi faaliyetlerini yürüten Meşihat-ı İslamiye örgütü de tasfiye edilerek tarihe karışmıştır.3 Mart 1924'de kabul edilen 429 ve 430 sayılı kanunlarla Meşihat-ı İslamiye örgütü ve Efkafe nezaletinin birleştirilmesi ile kurulmuş olan Şeriye ve Efkafe Vekaleti kaldırılıp, Medreseler ve diğere vakıf okulları kapatılarak, Osmanlı Monarşisi ve geleneksel din eğitimi kurumları tamamen tasfiye edilmiştir.¹⁶⁶

429 ve430 sayılı kanunlar örgün ve yaygın din eğitimi ile ilgili kanunlar başlığı altında incelenecektir.Birinci T.B.M.M.'nin üçüncü yasama döneminde, Osmanlı Saltanatı'nı kaldıran 1-2 Kasım 1922 tarihli Meclis kararlarında Hilâfetin T.B.M.M.'ne bağılı olduğu hükmüne yer verilmişti. Bu kararı yansıtan hükme 3 Mart 1924 tarih ve 431 sayılı Kanun'un 1. maddesinde şöyle yer verilmiştir:

"Halife hal'edilmiştir. Hilâfet, Hükümet ve Cumhuriyet manâ ve mefhumunda esasen mündemic olduğundan hilâfet makamı mülğadır."¹⁶⁷

Kanun metni ve T.B.M.M. tartışmalarında açık bir şekilde görüldüğü gibi, Hilâfet kurumu kaldırılmakla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve Hükümetlerinin Hilâfetin işlevlerini üstlendiği vurgulanmıştır. Kanun teklifinin müzakeresinde Osmanlı Saltanatı ve Hilâfeti konusuna oldukça radikal yaklaşan Vasıf Bey ve Ekrem Bey bile, Seyit Bey'in İslâmi referanslarını kullanmışlardır. Bu belgelere rağmen resmi tarih tezi doğrultusunda yapılan çalışmalarda, Seyit Bey'in yaklaşımı değil, Ekrem ve Vasıf Beylerin radikal eleştirileri ölçü olarak alınmıştır.¹⁶⁸ Resmi tarih yazımında ağırlığı olan bu anlayışın fikri temellerini oluşturmada önemli rol oynayan bir örnek olduğu için Ekrem ve Vasıf Beylerin konuşmalarından bazı bölümleri aktarmak yararlı olabilir. Rize Mebusu Ekrem Bey'in Osmanlı Saltanat ve Hilafet konusundaki görüşleri şöyledir:

"Efendiler, Millete hizmet etmiş tarihimizde birçok sadrazamlar gösterebilirsiniz. Fakat padişah göstermek için müşkülât çekeceksiniz. Bunların tahta merbut olmalarını saik yalnız menfaat, ihtiras bundan ibarettir...Türk milletinin bu kadar geri kalmasına sebep, mesul padişahlardır.Çünkü onlar milleti kahhar bir idarei mutlaka altında boğarak ve yalnız kendi menfaatlerini düşünerek onun terakkisi için hiç bir şey yapmamışlardır... Bu son inkılâp fikri istisna edilirse Türk Milletinin altıyüz sene evvelki umranı ve ruhu ile son zamanlardaki umranı ve ruhu arasında hiç bir fark yoktur...Bu tarihi yukarıdan aşağıya doğru tetkik edersek hep cinayet, şahsi ihtiras görürüz... Sultan Fatih'ten mi bahsedeceksiniz. Benim gözümün önünde sırf bir arzusu için en kıymetli sadrazamımız olan Mahmut Paşa'yı satranç oynadığı için katlettirmiştir.... Mazisi cinayetlerle dolu ve Türk Milletine Hizmet etmemiş olan bu ailenin hilâfetle münasebeti nedir? Hilâfet esasen İslâm dininin hükümetinde mündemiçtir, bundan ibarettir. Bununla beraber ben bu isme de çok ehemmiyet vermem. Artık bu ismin oynıyacağı siyasi rol çoktan geçmiştir. Harb-i Umumi bize hilâfet kuvvetinin hiç bir işe yaramadığını göstermiştir."¹⁶⁹

Hilafet kurumunun I.Dünya Savaşında hiç bir fonksiyon icra etmediğini ve müslümanların Türk Ordusunu arkadan vurduğunu ve İngiltere cephesinde Türklere karşı savaştığını belirten Saruhan Mebusu Vasıf Bey, tek muhalif mebus olan Zeki Beyi de

166. 3 Mart 1924 tarih ve 429,430,431 sayılı kanunların tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2,C:7, s.17-69.

167. *A.g.e.*, s.65.

168. Örnek bir çalışma için bkz. Hamza Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, M.E.Bas., İstanbul, 1982 Vasıf ve Ekrem Beylerin konuşmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:7, s.29-30, 36-40.

169. *A.g.e.*, s.29-30

ihanetle suçlamış ve Hilâfeti, Osmanlı gericilik hareketleriyle özdeşleştirmiştir:

".. Arkadaşlar entaralist bir siyaset takibetmediğimizi ve yalnız kendi varlığımız dâhilinde, kendi medeni, asrî esaslara ibtina ederek mevcudiyetimizi kurtarmak istediğimizi bu sarîh ve muvazzah kararı ilân ettiğimiz zaman haricî siyasetimizdeki vaziyetimiz çok daha kuvvetli olacaktır... Bugün o münfesi ve çürük siyaseti bütün ruhumuzdan kalbimizden attık ve yalnız Türk varlığının Türk medeniyetinin varlığı, kuvveti için çalıştığımızı cihana ilân ediyoruz... Cumhuriyeti çok zayıf bir ihtimalle icabında za'fa uğratabilecek olan bütün müesseseleri, kuvvetleri milletvekili burada müdafaa etmiyecekti. Müdafaa etmekle millete karşı isyan etmiştir. Milletın arzusuna karşı süistimal etmiştir. Meclis-i Âlinin kıymetli âzaları mütehassis ve mesud olarak bu kararı vermiştir ve o gaye bilâkaydî şart yürütecektir ve yürümek için o kavanini ihdas edenlerin kafalarını ezerek, kırarak yürütecektir... Nazarımızda karşımıza çıkanlar en büyük inkılâp ve ihtilâl içinde ancak bir Patrona Halil vaziyetindedir... Diyorlar ki biz bu zaferi kazanırken makam-ı hilâfeti kurtaracağız diye propaganda yapmışız, bunu ilân etmişiz, şimdi nasıl oluyor da geri dönüyoruz. Meclisi Âlinin husule getirdiği şey vekayin, hadisatin, zamanın bir zarureti katiyesi olarak tecelli etmiştir. Bir milletin siyaseti bir milletin idaresi bir devletin şekl-i idaresi hiçbir zaman kafalar da kısılmış kalmış bâtil fikirlerle, kıymetsiz oldukları bir çok âsar ile sabit olan fikirlerle izhar edilemez. Cihan bir mecra-yı tekâmül takibetmektedir."¹⁷⁰

Bu müzakerede savunulan iki görüşün örtüşmediği kısa sürede anlaşılmıştır. Yukarıda aktarılan ifadeler ile önergeyi veren **Şeyh Saffet Efendi'nin** "Her hangi bir hükümeti İslamiye âdil ve hak üzere umuru âmmeyi idare ederse o Hükümet yer yüzünde Allah'ın halifesidir... Hilâfetin mahiyeti aklen ve mantıkan Büyük Millet Meclisi'nin şahsı mânevisinde tamamiyle tecelli etmiş oluyor" şeklindeki İslam modernizmini çağrıştıran görüşler, 1925 yılından itibaren terkedilmeye başlanmış ve 1928'de yapılan Anayasa değişiklikleri ile T.B.M.M. Rejimi ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarına dahil edilen dinle ilgili maddeler ve kurumlar tasfiye edilmiştir. 1925 sonrasında öne sürülen İslam reformu tezleri, İslam dinini modernleşmenin basit bir aracı olarak görürken, İslam modernizminin hareket noktasında İslam bulunmakta, yaşanan çağda müslümanların nasıl var olacağı sorunu İslami ilkelere dayalı dünya görüşü çerçevesinde çözülmeye çalışılmaktadır. Bu yönüyle İslam modernizmi, köksüz radikal modernizm ve katı geleneksel İslam anlayışını benimsememekle birlikte, İslami ilkelere hareket ettiği için geleneksel İslamı, modern çağın İslami ilkelere aykırı düşmeyen yönlerini benimsediği için de radikal modernizmin yararlı yönlerini içermektedir. Seyit Bey'in ve Şeyh Saffet Efendi'nin Hilâfet, din ve siyaset ilişkileri konusundaki görüşleri, temelleri 1860 sonlarında atılan ve ağırlığını II. Meşrutiyet öncesi ve sonrasında hissettirmiş olan Siyasî İslamcılık ideolojisinin niteliklerine sahiptir.¹⁷¹ Vasıf Bey ve Ekrem Bey'in hilâfet, din ve siyaset ilişkileri ile ilgili görüşleri II. Meşrutiyet İslamcılığına atıfta bulunmasına rağmen temelde Batıcıdır. 1924'ten itibaren Batıcı Ulusalılık İdeolojisi, resmi platformda ve Meclis'de diğer ideolojileri tasfiye ederek, 1946'ya kadar sürecek tek parti rejiminin temellerinin atılması ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin resmi ideolojisinin oluşturulmasında belirleyici bir konuma ve işleve sahip olmuştur. 1924 Anayasası'nın hazırlandığı II. T.B.M.M. Dönemi-

170. A.g.e., s.36-40.

171. I.T.B.M.M.dönemi İslamcılık ideolojisinin temelleri ve daha önceki dönemle mukayesesi için bkz. Mümtaz'er Türköne, *Siyasî Bir İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu*, s.266-270 Ş.Mardin, *Yeni Osmanlıların Doğuşu*, s.281-327; Jön Türklerin Siyasî Fikirleri, s.12,30-31; Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslamcılığın Doğuşu*, Risale Yay, İstanbul, 1989, s.119; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale yay., İstanbul, 1986, C:1, s.XXI; *Türkiye Nasıl Laikleştirildi*, (yay. Haz. Hüseyin Durukan), Çıdam yay., İstanbul, 1991, s.40-48.

nin başlarında ağırlığını istediği ölçüde hissettirmeyen bu ideoloji, 1925 yılında kabul edilen Takrir-i Sükun Kanunu¹⁷² ile tek egemen ideoloji haline gelmiş ve bu dünya görüşü çerçevesinde Atatürk İnkılâpları tamamlanarak Yeni Türkiye Cumhuriyeti rejiminin kurumlaşma süreci tamamlanmıştır.

II. CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYESİ'NDE DİN EĞİTİMİ VE SİYASET İLİŞKİLERİ İLE İLGİLİ ANAYASA TARTIŞMALARI

1. CUMHURİYET İDEOLOJİSİ VE 1924 TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU

3 Mart 1924'de kabul edilen üç temel kanun ile geleneksel Osmanlı kurumları tamamen tasfiye edilmiş ve bu radikal yasalardan sonra, 1921 Anayasası'nın yetersiz kaldığı düşünülerek, Kanunî Esasî Encümeninin hazırladığı taslakla 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu çalışmaları başlatılmıştır. 1921 ve 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunları'nın din ve siyaset ilişkileri konusundaki hükümleri arasında köklü değişiklikler yoktur. Bu nedenle 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun din ve din eğitimiyle ilgili maddeleri konusunda T.B.M.M.'nde ciddi tartışmalar yapılmamış, 1921 Anayasası'nda yer alan din ve din eğitimiyle ilgili maddelere 1924 Anayasası'nda da yer verilerek sorun çözülmüştür.¹⁷³

1921 Anayasası, özgün bir metine ve dünya anayasacılık hareketleri içinde kendine özgü bir yere sahip olmasına rağmen, olağanüstü koşulların ürünü olan eksik ve yetersiz bir metindi. 1924 yılına kadar Osmanlı Kanun-ı Esasî'si ile birlikte yürürlükte kalan 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu devletin temel kuruluşunu, toplumun ve bireylerin konumunu ve haklarını belirleyen bir içeriğe sahip değildi. Girişim genel kurdan gelmemekle birlikte, T.B.M.M.'nin ikinci yasama yılında Kanun-ı Esasî Encümeni bir tasarı hazırlayarak Meclis genel kuruluna sunmuştur.¹⁷⁴ 1921 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nu özel kurallar koymadan adi yasalar gibi oy çokluğuyla kabul eden T.B.M.M., 1924 Teşkilât-ı Esasîye Kanunu'nun görüşülmesinde bir tek usul kuralı koymuştur. Meclis, anayasanın kabulü için toplantı yeter sayısı olan salt çoğunluğun üçte ikisinin kabul oyu vermesini gerekli ve yeterli saymıştır.¹⁷⁵

172. Takrir-i Sükun Kanunun tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:14/15, s.131-158 (4 Mart 1925), Tpcf ve İcra Vekilleri Heyeti başkanı Ali Fethi Bey'in karşı çıktıkları bu Kanun, Fethi Bey Hükümeti'nin düşürülmesinden sonra kurulan İsmet İnönü Hükümetinin teklifi ile yasalasmıştır. Oldukça sert uygulanan ve 1929 yılına kadar yürürlükte kalan bu Kanunla, muhalefet partisi olan Tpcf. kapatılmış ve Atatürk Devrimleri tamamlanmıştır. Bkz. N.Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s.103-111, 308-310; Dönemin istiklâl Mahkemelerinin çalışmaları için bkz. Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri 1920-1924*, s. 358-366, 485-489

173. 1924 Anayasası'nın tümü üzerindeki tartışmalar için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:7 ve 8. Bu Anayasa beş kez değiştirilmiştir. Bkz. İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusanı (1877-1920)*, s.60.

174. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s.222.

175. Teşkilatı Esasîye Kanunu'nun, Ekseriyeti Mutlakının sülûsan Ekseriyetiyle Kabul Edilmesine Dair Heyeti Umumiye Kararı, No:83, 11.3.1924 (A.Ş.Gözübüyük/S.Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, s.110.

Encümen mazbata muharririnin açıklamalarından anlaşıldığı gibi, taslağın oluşturulmasında dört yıllık hızlı değişimin birikimleri esas alınmış ve Fransa 1875 anayasal kanunları ile Lehistan (Polonya)1921 Anayasası'ndan yararlanılmıştır. Amaç, Tanzimat'tan beri süren bir özlemin ifadesi olarak "kuvvetli bir devlet" düzeni yaratmaktır.¹⁷⁶ Şu var ki, bu devletin üstün ve merkezi organı olarak tasarlanan güç, yürütme değil, demokratik ve temsili bir kimlik taşıyan T.B.M.M.'dir. 1924 Anayasası ile ilgili Meclis Müzakereleri incelendiğinde, genel kurulun liberal ve demokratik dünya görüşünü son metne iyice sindirdiği görülmektedir. Anayasa'nın metni ve tartışmalar birlikte değerlendirildiğinde, 1924 Anayasası'nın demokratik bir rejim için yapıldığı görüşü ileri sürülebilir.¹⁷⁷ II.T.B.M.M. üyeleri, kuvvetli devlet, inkılâp, millî egemenlik ve B.M.M.'nin egemenliği gibi ana konularda çok duyarlı olmuşlar, Cumhurbaşkanı'nın T.B.M.M.karşısındaki yetkilerini artıran önerileri şiddetle reddederek millet ve meclis egemenliğinden taviz vermemişlerdir.¹⁷⁸ B.M.M.üyeleri, çift meclis, Cumhurbaşkanı'na Meclis'i feshetme yetkisi verilmesi gibi önerilere sıcak bakmamıştır. İkinci T.B.M.M.üyelerinin hemen hepsinin adaylıklarını Halk Fırkası lideri Mustafa Kemal Paşa'ya borçlu olmalarına karşın, bir "diyet borcu" altında ezilmemeleri ve Meclis egemenliği konusunda taviz vermemeleri dikkat çekicidir.¹⁷⁹ Mustafa Kemal ve İsmet İnönü'nün karizmatik, askeri ve siyasi konumları III. T.B.M.M.döneminden itibaren ağırlığını hissettirmiş ve çok partili demokratik bir rejimi kurmak için hazırlanan 1924 Anayasası, fiilen 20 yıla yakın bir dönem Türkiye'yi yöneten tek partili rejimin kurulmasını önleyecek bir işlevi yerine getirememiştir.¹⁸⁰ Aynı Anayasa ile 1945-1960 arasında Çok Partili Sisteme geçilmesi, aynı Anayasa maddelerine dayanarak din eğitime son verilmesi ve yeniden din eğitime dönülmesi Türkiye Siyasi sistemini anlamak için Anayasaların tek başına yeterli olamayacağını göstermektedir.

491 sayılı ve 4 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, klasik anayasa anlayışına ve sistematiğine uygun olarak yapılandırılmıştır. İncelediğimiz diğer iki anayasadan farklı olarak devletin kuruluşu, organları ve bunların işleyişi düzenlenmiş, hak ve özgürlüklerle ilgili hükümlere yer verilmiştir.¹⁸¹ 1924 Anayasası altı fasıldan oluşur. Genel esasların yer aldığı birinci fasılda devletin nitelikleri ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Birinci maddede Türkiye Devletinin bir Cumhuriyet olduğu hükmü yer alırken, İkinci maddede Türkiye Devleti'nin resmi diniyle ilgili hükme şöyle yer verilmiştir: "Türkiye Devletinin dini, din-i İslâmdır."¹⁸² Bu hüküm 1924 Anayasası'na yeni girmiş değildir. 1876 Kanun-ı Esasi'si ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda bu hüküm aynı ibarelerle yer almıştır.

Kanun-ı Esasi ve 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan "ahkam-ı şeriye ve fıkhiye"nin uygulatılması hükmüne 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 26. maddesinde şöyle yer verilmiştir:

"Büyük Millet Meclisi, ahkamı şeriyenin tenfizi, kavaninin vazi, tadili, tefsiri, fesih ve ilgası..."¹⁸³

176. 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, (Haz. AŞ.Gözübüyük/Z.Sezgin), A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1957, s.29-35.

177. B.Tanör, A.g.e., S.223.

178. 1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri, s.87,93,140,147.

179. B.Tanör, A.g.e., s.224.

180. 1924. Anayasası'nın tek partili ve çok partili dönemlerdeki uygulaması ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Bülent Tanör, A.g.e., s.240-276.

181. B.Tanör, A.g.e., s.225.

182. 1924 Taşkilat-ı esasiye Kanunu ve 2. maddenin metni için bkz. Düstur, III, 5, 1019-1032

183. 1924 Anayasası'nın tüm metni ve 26. madde için bkz. Server Tanilli, Anayasalar ve Siyasal Belgeler, s.68-84,71

Görüldüğü gibi Türkiye Cumhuriyeti döneminin ilk anayasası olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda da T.B.M.M.'nin görevleri arasında dini görevlere yer verilerek, eski gelenek sürdürülmüştür. 1924 Anayasası'nın 16. ve 31. maddelerinde yer alan mebusların ve Cumhurbaşkanı'nın yemin metinlerinde de dini terimler değiştirilmiştir.¹⁸⁴

1924 Anayasası'nın 3. maddesinde "Hakimiyet; bilâkaydüşart milletindir" hükmüne yer verilmesine rağmen, egemenlik hakkının kullanılması bakımından geriye gidiş vardır. 1921 Anayasası'nda yerel ve doğrudan demokrasiyi çağrıştıran "İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir." hükmünün uzantısı olan Vilâyet ve Nahiye şûralarına 1924 Anayasası'nda yer verilmeyerek merkezîyetçiliği yeniden öne çıkaran bir siyasi rejim kurulmuştur. 1924 Anayasası'nın 4. maddesinde, egemenlik hakkının kullanılışı ile ilgili olarak şu hükme yer verilmiştir.

"Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümesseli olup Millet namına hakkı hâkimiyeti istimâl eder"¹⁸⁵

Millet egemenliğinin mutlak Meclis egemenliği haline dönüştürülerek milletin egemenliğinin sınırlandırılabilceğine ilk defa dikkati çeken II. T.B.M.M.'nin tek bağımsız mebusu olan Zeki Bey'dir. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti lideri olarak 1923 milletvekili seçimleri öncesinde Mustafa Kemal Paşa tarafından yayınlanan dokuz umdelik seçim beyannamesinde Hilâfetin kaldırılması konusuna yer verilmediğini ve bu nedenle Hilâfeti kaldırmanın millî hakimiyet ilkesine aykırı olduğunu ileri süren Zeki Bey'in tezine karşın, Vasıf Bey ve diğer mebuslar 200, 300, mebusdan oluşan Meclisin yanılmayacağını, millî egemenliğin Meclis egemenliği ile özdeş olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁸⁶ 1924 Anayasası'nın "millet adına egemenlik hakkını kullanır" ibaresi, fiiliyatla milletin değil, Meclisi oluşturan Halk Fırkası'nın gücünü artırmış ve yapılan inkılâplar da, parti egemenliği altındaki Meclis'in daha bağımsız kararlar alabilmesini kolaylaştırmıştır.¹⁸⁷

1921 Anayasası'nda kuvvetler birliği prensibi çerçevesinde yasama, yürütme ve istiklâl mahkemeleri yoluyla yargı görevleri T.B.M.M.'nde toplanmıştı. 1924 Anayasası'nda T.B.M.M. egemenliği korunmakla birlikte parlamenter sisteme doğru bir geçiş vardır. 5. maddede yasama yetkisi ve yürütme kudretinin T.B.M.M.'nde toplandığı hükmüne yer vermekle birlikte, 6. ve 7. maddelerde, Meclis'in yasama yetkisini bizzat, yürütme yetkisini ise kendi seçtiği cumhurbaşkanı ve onun tayin ettiği icra vekilleri eliyle kullandığı ve hükümeti her an denetleyip, düşürebildiği hükmü ile parlamenter ve meclis hükümetleri sistemlerinin sentezine dayanan karma bir hükümet sistemi benimsenmiştir.¹⁸⁸

1924 Anayasası'nın ikinci bölümünü oluşturan " Vazifei Teşriiye" ile ilgili maddelerde yasama görevine ilişkin hükümlere yer verilmiştir. Çalışma konumuzla doğrudan ilgili olmayan bu bölümde, yasama organı olan tek meclisli T.B.M.M.'nin oluşumu, çalışma esasları, görevleri, seçme ve seçilme esasları ile ilgili hükümler yer al-

184. S.Tanilli, A.g.e., s.70-71.

185. S. Tanilli, A.g.e., s.69.

186. Sözkonusu tartışmalar için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:II, C:7, s.29-42

187 B. Tanör, A.g.e., s.240-252 1950 yılında iktidar olan D.P.'nin ilk Hükümet Programını T.B.M.M.'ne sunan Adnan Menderes, Anayasa'da 29 yıldır yer alan " Millî egemenlik" ilkesinin, ancak 1950 seçimlerinde fiilen uygulamaya dönüştüğünü şöyle vurgulamıştır: "... Tarihimizde ilk defadır ki yüksek heyetiniz millî iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hâkim olmak mevkiine gelmiş bulunuyor..." T.B.M.M.Z.C., D: IX, Y:1, C:1, s.24 (29.5.1950)

188. B.Tanör, A.g.e. s.225-227.

maktadır. Anayasa'nın üçüncü bölümünü oluşturan " Vazifei İcraiye" ile ilgili maddelerde ise Türkiye Reisicumhuru ve İcra Vekilleri Heyeti'nun seçilmesi, görev süresi, hak ve vazifeleri konularındaki hükümlere yer verilmiştir.¹⁸⁹

1924 Anayasası'nda, din eğitiminin anayasal dayanakları konusuna beşinci fasılı oluşturan "Türklerin Hukuku Ammesi" ile ilgili 70.,75. ve 80. maddelerde yer verilmiştir. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu kişi hak ve özgürlüklerini düzenlememişti. 1924 Anayasası Türklerin Hukuku Ammesi başlığı altında bu konuyu ele almıştır. Burada, hak ve özgürlüklerin felsefî kökeni ile sınırları konusunda tabiî hukukçu, liberal ve ferdiyetçi bir yaklaşım egemendir.¹⁹⁰ Bölümün ilk maddesi olan 68. maddede temel hak ve hürriyetlerin sınırları şöyle belirlenmiştir:

"Her Türk, hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına muzır olmayacak her türlü tasarrufta bulunmaktır. Hukuku tabiiyeden olan hürriyetin herkes için hududu başkalarının hududu hürriyetidir.

Bu hudut ancak kanun marifetiyle tesbit ve tayin edilir."

Görüldüğü gibi 1961 ve 1982 Anayasalarından farklı olarak bu maddede, özgürlüklerin sınırı olarak devlet, kamu yada toplum çıkarları gibi kavramlara yollama yoktur. Bu tavır, Fransız Devrim ilkelerinin etkisini taşıyan seçkinlerin liberal ve bireyci eğilimlerini yansıtır. Gerçekten de 68. madde, 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin 4. maddesinden alınmıştı.¹⁹¹ Bu madde ve az sonra aktarılacak temel hak ve hürriyetlerle ilgili diğer maddeler, Meclis'de çok yüzeysel düzeyde tartışılmış, hiç bir değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir. Din eğitimi ve siyaset ilişkilerini genel anlamda ilgilendiren 70.maddede şu hükme yer verilmiştir:

"Şahsî masuniyet, vicdan, tefekkür, kelâm, neşir, seyahat, akit, sâyüamel, temellük ve tasarruf, içtima, cemiyet, şirket hak ve hürriyetleri Türklerin tabiî hukukundandır."

1921 Anayasası'nda hiç yer verilmeyen dernek ve siyasî parti kurma hak ve hürriyetine 1924 Anayasası'nın 70.maddesinde oldukça kapalı bir şekilde yer verilmiştir. 1924-1945 yılları arasındaki çok partili sistem denemeleri ve çok partili hayata geçiş bu madde ve 79. maddeye dayanılarak gerçekleştirilmiştir.

1924 Anayasası'nın din ve ibadet hürriyeti ile ilgili 75. maddesi şöyledir:

"Hiç bir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefî ictihadından dolayı muaheze edilemez. Asayiş, adabı muaşeretini umumiye ve kavanine mugayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir."

1924 Anayasası'nda yer alan din ve ibadet hürriyeti ile ilgili bu madde, özü itibarıyla 1876 Kanun-i Esasi'sinin 11. maddesi ile hemen hemen aynıdır, maddenin sadece ifade biçimi değiştirilmiştir. Kanun-i Esasi'de yer alan eğitim hürriyeti ile ilgili hükme 1924 Anayasası'nın 80. maddesinde şöyle yer verilmiştir:

"Hükümetin nezaret ve murakabesi altında ve kunun dairesinde her türlü tedrisat serbesttir."¹⁹²

ilk bakışta liberal bir anlayışla temel hak ve hürriyetlerin düzenlendiği intibayı

189 1924 Anayasası'nın metni için bkz. *Düstur*, III, 5, 1019-1032.

190. B. Tanör, *A.g.e.*, s.236. 1924 Anayasasında yer alan kişi hak ve özgürlüklerinin mutlak yargı güvencesine sahip olmadığı görüşü, bazı araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir. Mustafa Kemal paşa'ya göre, yargı, yeni rejimin ve inkılâpların bekçisi olmalıydı. İnkılâpçı rejimin, yasama ve yürütme işlem ve eylemleri üzerinde etkili bir yargı denetimini istemediği açıkça görülmektedir. E.Emini, " 1924 Anayasasında Yargı Organının Yeri", *Ata Dergisi*, selçuk Üniv. Yay., Sayı:2, 1992, s.105-113.

191 Turan Güneş, *Araba Devrilmeden önce*, Kaynak yay., İstanbul, 1983, s.72; B.Tanör, *A.g.e.*, s.236.

192. 1876 Kanun-ı Esasi'nin 15 maddesi ve 1924 Anayasası'nın 80. maddesinin mukayesesi için bkz. Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal belgeler*, s. 27, 81

veren 1924 Anayasası'nın "Örfi İdare"düzeniyle ilgili 86.maddesi, fiiliyatta din ve ibadet hürriyetinin doğal uzantısı olan din eğitimi hürriyeti başta olmak üzere diğer temel hak ve hürriyetleri olumsuz yönde etkilemiştir. Bu anayasa maddesine dayanılarak çıkarılan 4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükun Kanunu, örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarını olumsuz yönde etkilemiş, Anayasa'da yer alan din eğitimi hürriyeti ile ilgili maddelere ve 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun açık hükümlerine rağmen, programında çok yüzeysel bir şekilde din ve vicdan hürriyeti ile ilgili bir maddeye yer veren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, iktidar partisi olan Halk Fırkası liderlerinin ağır eleştirilerine hedef olmuştur. ¹⁹³ Bu konu ile ilgili tartışmalar din eğitiminin siyasi dayanakları bölümünde ele alınacaktır. 1924 Anayasası'nın teorik ve pratik görünümü birlikte ele alınmadan 1924-1960 yılları arasındaki örgün ve yaygın din eğitimi politikalarının hukukî dayanakları yeterince anlaşılamaz. Bu nedenle 1924 Anayasası'nda yapılan değişiklikler ele alınırken, Tek Parti Rejimi olgusu ve bu rejimle eşanlı olarak yaşanan İnkılâplar dizisi gözönünde bulundurulacaktır. Bunların siyasal ve anayasal rejim üzerinde önemli etkileri olmuştur. ¹⁹⁴ Aşamalı ve gel-gitli bir şekilde kurulan ve yerleşen tek parti rejimi, başlangıçta liberal özelliklere sahip olan 1924 Anayasası'nın öngördüğü esasları birçok bakımından ele alınılabilir. 1924 Anayasası ile ilgili 1928, 1931, 1934 ve 1937 değişiklikleri incelenirken bu çerçevede gözönünde bulundurulup, ilgili çalışmalara atıflar yapılmaya çalışılacaktır.

Din eğitimi ve siyaset ilişkileri açısından en önemli değişiklik 1928'de gerçekleştirilmiş ve 1924 Anayasası'nın 2., 16., 26. ve 38. maddelerinde yer alan dinle ilgili hükümler kaldırılmıştır. 1924 Anayasası'nda hangi nedenlerden dolayı Kanun-i Esasi ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda yer alan dinle ilgili maddelere yer verilmiş olduğu hususuna Mustafa Kemal Paşa açıklık getirmiştir.

"Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları" ¹⁹⁵ 'nda, Lausanne Barış Konferansı, yeni Türkiye devletinin temel esasları, hükümet ve yönetim biçimi, Saltanat ve Hilâfet meseleleri, toplum yaşamının çeşitli alanlarında yapılacak devrimler, siyasî parti olarak bir "Halk Fırkası"nın kurulması v.b.sorulara cevaplar verilmiştir. Kemalizm projesinin temel çerçevesini oluşturan ve CHP egemenliği altındaki T.B.M.M.'nin çıkardığı yasalarla büyük ölçüde gerçekleşen bu görüşler arasında 1924 Anayasasında yer alan dinle ilgili konulara da yer verilmiştir. Bu konuşmalarda yer alan soru ve cevaplar, 1924-1937 yılları arasındaki Meclis Zabıtları ile büyük ölçüde örtüşmektedir. 3 Mart 1924'de kabul edilen 429, 430 ve 431 sayılı temel inkılâp Kanunları, 1924 Anayasası ve değişiklikleri, 1925 yılından sonra yapılan diğer inkılâplar büyük ölçüde Mustafa Kemal Paşa'nın düşünceleri ve direktifleri doğrultusunda gerçekleştiği için bu konuşmalar T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan kanunlar ve Anayasa değişikliklerinin ideolojik arka planını oluşturmuştur. ¹⁹⁶ Mustafa Kemal

193. İktidarda bulunan C.H.P' nin önde gelen liderlerinden Yunus Nadi, T.P.C.F Programının 6. maddesinde yer alan " Fırka efkâr ve itikadât-ı diniyyeye hürmetkârdır" şeklindeki sıradan bir ifadeyi ağır bir üslupla eleştirmektedir: " ...Terakkiperver Fırka bariz vasıf olarak mukaddesat-ı diniyyeye hürmeti kendi programı ile kendi inhisarı altında göstermekle acaba ne kastediyordu. Memleketin tarihinden bu kadar gaflet gösterebilecek adamların fırka teşkil etmek hakkı yoktur, denilse mübalağa olur mu?... Terakkiperver Fırka'nın bu bahiste Teşkilât-ı Esasiye'yi de gölgede bırakma gayreti neden ileri gelmiştir?... Cumhuriyet, 3 Haziran 1341/1925

194. Bkz. Bülent Tanör, *A.g.e.*, s. 248-276.

195. Bkz. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir- İzmit Konuşmaları, (Haz. Arı İnan), T.T.K. Yay., Ankara, 1982

196. 3 Mart 1924 tarih ve 429, 430, 431 sayılı Kanunların müzakeresi için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:, Y:2, C:7, s. 26-68.

Paşa'nın Türk ordusunun eğitim seviyesini görmek, halk ile yakından temas etmek ve gerçekleştirecek inkılâplara hazırlık olmak üzere, fikir alış-verişinde bulunmak amacıyla gerçekleştirdiği yurt içi gezisinde elde edilen veriler, büyük ölçüde Kemalizmin toplumsal projesinin temellerini oluşturmuştur. Mustafa Kemal, bu seyahatini Nutuk'ta ana hatlarıyla özetlemiştir. ¹⁹⁷

İzmit halkına verdiği konferansta ve İstanbul gazetecileri ile yaptığı basın toplantısında Hilâfet ve Devletin resmi dinî meselelerini ele almıştır. Afyon Mebusu Hoca Şükrü Efendi imzasıyla yayınlanan "Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" isimli risalenin ana tezini oluşturan "Hilâfetin üssü'l-esası kudreti maddîye ve kuvvet-i hükümettir" prensibini çeşitli delillerle eleştiren Mustafa Kemal'in bu konudaki son değerlendirmesi şöyledir:

"Millete şunu da ihtar ettim, kendimizi cihanın hâkimi zannetmek gafleti, artık devam etmemelidir. Hakikî mevkiimizi, dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felâketler yetişir! Bile bile aynı faciâyı devam ettiremeyiz!" ¹⁹⁸

Bu görüşler, Hilâfetin kaldırılması ile ilgili kanun tartışmalarında Ekrem Bey ve Vasıf Bey tarafından ısrarla savunulmuş ve Hilâfetin kaldırılmasına karşı çıkan Zeki Bey ve Halid Bey ağır eleştirilere ve hakaretlere maruz kalmıştır. Seyid Bey ve Şeyh Safvet Efendi tarafından savunulan modernist İslâmî tez; Hz. Peygamber ve dört halife döneminde kurulan islamî yönetimin cumhuriyet olduğu, saltanat olmadığı, Müslüman halkın kurduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin Hilâfeti içerdiği görüşü, sadece Cumhuriyeti meşrulaştırma aracı olarak kullanılmış ve C.H.P politikaları üzerinde her hangi bir etkiye sahip olamamıştır. ¹⁹⁹ Seyit Bey'in Medeni Kanun'la ilgili önerileri de nazarı itibara alınmamıştır. 1923'de gerçekleştirilen 1921 Anayasası değişikliği ile kabul edilen ve 1924 Anayasası'nın 2. maddesinde aynen yer verilen "Türkiye Devletinin dini, din-i islâmdır" hükmüne temas edilen Mustafa Kemal Atatürk ile Kılıçzade Hakkı bey arasındaki konuşma metnine Nutukta şöyle yer verilmiştir:

"...Bu cümle daha Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu'na geçmeden çok evvel, İzmit'te, İstanbul ve İzmit erbâb-ı matbuatıyla uzun bir mülâkat ve hasbihâlimiz esnasında muhâtablarımdan bir zâtın, şu sualine mâruz kaldım: "Yeni Hükûmetin dini olacak mı?" İtiraf edeyim ki, bu suâle muhâtab olmayı hiç de arzu etmiyordum. Sebebi, pek kısa olması lâzım gelen cevabın o günkü şeraite göre ağzımdan çıkmasını henüz istemiyordum. Çünkü, teba'ası meyanında edyân-ı muhtelifeye mensûb anâsır bulunan ve her din mensubu hakkında âdilâne ve bi-tarafâne muamelede bulunmaya ve mahkemelerinde tebaası ve ecânib hakkında seyyânen tatbik-i adaletle mükellef olan bir hükûmet, hürriyet-i efkâr ve vicdana riâyete mecburdur. Hükûmetin; bu tabîî sıfatının, şübheli mâna atfına sebep olacak sıfatlarla takyîd edilmesi elbette doğru değildir... Efendiler gazeteci

197. Arı İnan, A.g.e., S.1 vd.

198. Arı İnan, A.g.e., s. 2-5.

199. T.B.M.M.Z.C., D:2, Y:2, C:7, s. 26-68 Mustafa Kemal'in Hilâfetle ilgili görüşleri Seyit Bey'in T.B.M.M.'ndeki uzun konuşması ve risalesindeki tezleriyle örtüşmektedir. Bkz. A.g.e., 31-33, 64-67, 71-72, 102-108. Atatürk bağımsızlıklarını kazanan İslâm ülkelerinin bir kongre toplayarak Şûra ile Halifesini seçebileceklerini şöyle belirtmiştir: "... ve o şûranın bir makam-ı riyâseti olacaktır. İşte o makama intihâb olunacak zât Halîfe-i Müslimin olacak zâttır! " Atatürk, daha önce Ziya Gökalp'in ortaya attığı bu tezi savunarak İslâm Birleşmiş Milletler Teşkilâtının fikri öncülüğünü yapmıştır. A.g.e., s. 109. CHP İktidarları 1950'ye kadar bu tezle hiç ilgilenmemişlerdir. Türkiye 1950'den sonra İslam ülkeleriyle ilişki kurmaya başlamıştır. 1970'li ve 1980 li yıllarda kurulan İslâm ülkeleri ile ilgili birliklere Türkiye Devleti de katılmıştır. Türkiyenin imzaladığı anlaşmalar T.B.M.M. ve 12 Eylül 1980 Askeri âreketinin oluşturduğu Danışma Meclisi tarafından onaylanmıştır. Halâ, İslâm ülkeleriyle yapılan anlaşmaları Atatürkçülük ve laikliğe aykırı blamlar vardır. Bkz. Çetin Yetkin, 12 Eylül'de İrtica, Ümit Yay., Ankara, 1994

muhâtabımın suâlîne; Hükûmetin dini olamaz! diyemedim. Aksini söyledim. Vardır Efendim; İslâm dinidir dedim.²⁰⁰ Fakat derakab"İslâm dini hürriyet-i efkâra mâliktir cümlesiyle cevabımı tavzih ve tefsir lüzumunu hissettim. Demek istedim ki, hükûmet efkâr ve vicdana riâyetle mukayyet ve mükellef olur."²⁰¹

Mustafa Kemal Paşa'nın belirttiği, Osmanlı modernleşme döneminden beri sürüp gelen bu ikilem, 1924 Anayasası ile de çözülememiştir. 1923'de yapılan milletvekili seçimlerinde adaylar büyük ölçüde Mustafa Kemal tarafından belirlenip, I.T.B.M.M.'de ciddi muhalefet yapmış olan ikinci Grup ve çoğunluğunu ulemanın oluşturduğu Bağımsızlar Grubu II. T.B.M.M.'ne girememiş olmasına rağmen, CHP homojen bir parti olamadığından Anayasa değişikliği II.T.B.M.M.'de gerçekleştirilememiştir.²⁰²

1922'de aldığı kararla Saltanat (Monarşi) rejimini kaldıran T.B.M.M., ikinci yasama döneminde 1921 Anayasası değişikliği ile Cumhuriyet'i kurmuş (1923) ve 1924 Anayasası öncesi çıkarılan 3 Mart 1924 tarih ve 429,430, 431 sayılı Kanunlarla geleneksel Osmanlı dinî kurumlarını ve Hilâfeti tasfiye ederek, II. Mahmud dönemine benzer bir şekilde merkezi devleti güçlendirmeye yönelik inkılâplar devrine girilmiştir.

II. T.B.M.M. döneminde hazırlanan 1924 Anayasası'na dahil edilen din ile ilgili maddeler, Kanun-ı Esâsi ve 1921 Anayasası'nda yer alan maddelerden çok farklı değildir. Bu nedenle 1924 yılından itibaren ağırlığını hissettiren laisizm, laikleştirme politikalarının etkisiyle 1924 Anayasası'nda yer alan dinle ilgili hükümler muhafazakâr kesime verilmiş geçici bir taviz olarak değerlendirilmiştir. Denge politikaları nedeniyle 1924 Anayasası'nda yer verilen dinle ilgili maddeler, 1928'de gerçekleştirilen Anayasa değişikliği ile Anayasadan çıkarılmıştır.²⁰³

1924 yılında gerçekleştirilen köklü devrimler, kurtuluş savaşı'nın lider kadrosunun arasını açmış ve Halk Fırkası'ndan ayrılan mebuslar Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurarak, ilk çok partili sistem denemesini başlatmışlardır. 1925 yılında ortaya çıkan şeyh Sait İsyanı'nı önlemek amacıyla Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkaran CHP Hükûmeti, isyanı destekleyen Tarikat şeyhleri ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası arasında ilişkilerin olduğunu öne sürerek yeni kurulan partiyi kapatmış ²⁰⁴ ve ilk çok

200 Orjinal metinde, Hakkı Bey'in " Yani hükûmet bir din ile tedeyyun edecek mi? sorusuna, M. Kemal Paşa şöyle cevap vermiştir: Edecek mi, etmeyecek mi bilemem! Bugün mevcut olan kanunlarda aksine biryeş yoktur. Millet dinsiz değildir. Mütedeyyindir v dini, din-i İslâmdır. Yani Koministlik gibi dini reddedecek ortada bir meslek yoktur." A.g.e., s. 67.

201. Nutuk, (1969 basımı), C:2, s.716; Orjinal metin için bkz. Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 *Es-kişehir İzmit Konuşmaları*, s.67.

202. I.T.B.M.M.'de Siyasi grupların mücadelesi için Bkz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, İletişim Yay, İstanbul, 1994; Nevin Yurdsever Ateş, A.g.e., s. 65; II.T.B.M.M.'nde muhalefet için bkz. F.Rıfki Atay, *Çankaya*, s. 362

203, *Düstur*, III. 9, 273-274; R.G. 14-4. 1928- 863

204. Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, s. 103-111; Yabancı bir araştırmacının çalışması için bkz. Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (Çev. Gül Çoğalı Güven), Bağlam yay., İstanbul, 1992.

partili sistem denemesine izin vermemiştir. 1925-1929 yılları arasında yürürlükte kalan Takrir-i Sükun Kanununu çok sert bir biçimde uygulayan CHP Hükümetlerinin egemen olduğu T.B.M.M.'nde çıkarılan kanunlarla Atatürk İnkılapları gerçekleştirilmiş ve tek parti rejiminin temelleri atılmıştır. 1961 ve 1982 Anayasalarıyla koruma altına alınmış olan temel devrimler II. ve III. T.B.M.M. dönemlerinde kabul edilen kanunlarla gerçekleştirilmiştir.²⁰⁵ 1924 anayasası liberal ve demokratik bir felsefenin ürünü olmasına rağmen, seçme ve seçilme hakkıyla ilgili maddeler doğrultusunda seçim ve siyasî partiler kanunlarının çıkarılmaması, CHP dışındaki partilerin örgütlenmelerine izin verilmemesi, iki dereceli seçim sistemi ile seçimlerin yapılması ve muhalif basının susturulması gibi uygulamalarla 1924 Anayasası pratikte çok farklı uygulanmıştır.²⁰⁶ Millet egemenliği yerine Meclis egemenliği ilkesinin benimsenmesi ve T.B.M.M.'nin CHP kontrolünde olması devrimlerin yapılmasını kolaylaştırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ve tek parti döneminde modern devleti kurmak, dünyaya Türk milleti'nin medeni olduğunu göstermek ve köklü sosyal yapı dönüşümünü gerçekleştirmek için T.B.M.M.'nin çıkardığı kanunlarla gerçekleştirilen temel inkılâplar şunlardır:

1. 1-2 Kasım 1924 tarihli ve 308 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuku Hakimiyet ve Hükümrâninin Mümessili Hakikisi Olduğuna Dair Heyeti Umumiye Kararı.²⁰⁷ Daha önce belirtildiği gibi bu kararla Saltanat (monarşi) rejimi kaldırılmış ve son Halife-Padişah Vahdettin 17 Kasım 1922'de İngiltere'ye sığındığı için T.B.M.M.'nin oylaması ve Şeriye Encümeni'nin fetvasıyla Abdülmecid Halife seçilerek T.B.M.M.'ne bağlı, yetki ve sınırları belirlenmemiş bir Hilafet anlayışı benimsenmiştir. Böylece 23 Nisan 1920'den beri devam eden iki rejimli sisteme son verilerek T.B.M.M. rejiminin mutlak egemenliği sağlanmıştır. I.T.B.M.M. döneminin son yasama yılında sert tartışmalara neden olan Lozan görüşmeleri,²⁰⁸ 24 Temmuz 1923'de imzalanan Lozan Barış Andlaşması ile sonuca ulaştırılmış ve ismi yasal olarak belirlenmeyen Türkiye Büyük Millet Meclisi Rejimi'nin varlığı tüm Avrupa Devletleri tarafından kabul edilmiştir. Lozan Barış Antlaşması 23 Ağustos 1923'de T.B.M.M. tarafından onaylanmış ²⁰⁹ ve 13 Ekim 1923 tarihli Kanun'la Ankara şehri Türkiye Devleti'nin başkenti yapılmıştır.²¹⁰

2. 29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı Teşkilât-Esâsiye Kanunu'nun Bazı Mevadinin Tavzihan Tâdiline Dair Kanun ²¹¹ :1921 Teşkilat- Esasiye Kanunu bölümünde üzerinde durulduğu gibi, bu kanunla Anayasa'ya bazı yeni maddeler ilave edilmiş ve-

205. T.B.M.M. Zabıtları ışığında Atatürk İnkılâplarının kronolojik gelişimi için bkz. *Kanunlarımız* (Haz. Edip Kemal), 3. Baskı, Necmi İstikbal Matb., İstanbul, 1929, I. Cilt.

206 1924 Anayasası'nın tek parti rejimi dönemi eleştirileri ve değerlendirmeleri için bkz. B.Tanör, *Osmanlı, Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, s. 240-253.

207. *Düstur*, III, 1, 152.

208. Lozan Görüşmeleri en yoğun bir şekilde I.T.B.M.M.'de tartışılmıştır. Bu Meclis'in Lozan Antlaşmasını onaylamayacağı kanaatine sahip olan Mustafa Kemal Paşa, yeni seçilecek Meclis tarafından bu antlaşmanın imzalanabileceğini düşünerek, II. Grupla anlaşıp seçimlere gitmeyi uygun görmüştür. Lozan Görüşmeleri tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.G.C.Z.*, C:3, s.972-1006, 1146-1163, 1168-1197, 1220-1229, 1136-1263, 1267-1288; C:4,s.2-28,30-71, 74-104, 106-191; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, s. 505-507.

209 *Söylev*,C:2,s.1059; Lozan Andlaşmasının metni için bkz. İsmail Soysal, *Türkiyenin Siyasal Andlaşmaları*, T.T.K.Yay., Ankara, 1989, C:1,s.95-97 (Azınlıklarla ilgili hükümler)

210. Bülent Tanör, *A.g.e.*, s.216.

211. *Düstur*,III, 5, 158.

Türkiye Devleti 'nin yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu ilan edilmiştir. Fiili durumu resmileştiren bu değişiklik, başsız bir devlet olarak kurulmuş olan T.B.M.M. rejimi, yeni yönetim biçimini tüm dünyaya ilan edip, Türkiye Cumhuriyeti Devleti ismini almıştır.

3.3 Mart 1924 tarih ve 431 sayılı Hilâfetin İlgasına ve Hanedanı Osmani'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun²¹² Bu İnkılâp Kanunu ile I.T.B.M.M.'nin seçtiği son Halife'yi hal' eden ve Hilâfet makamını kaldıran II.T.B.M.M., Halife ve Hanedan mensuplarının yurt dışına çıkarılması ve bazı taşınmaz malların millete intikali kararı ile 600 yıllık Osmanlı Saltanatı ve 400 yıllık Osmanlı Hilâfetine son vermiştir.

4.3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun²¹³ Bu İnkılâp Kanunu ile Osmanlı Devleti siyasî-idarî sistemi içinde önemli işlevleri olan Meşihat-ı İslâmiye Örgütü ve Evkaf Nezareti'nin birleştirilmesiyle T.B.M.M. rejimi döneminde kurulan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmış ve geleneksel Osmanlı din eğitimi kurumları tasfiye edilmiştir.

5. 3 Mart 1924 tarihli ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Hakkında Kanun²¹⁴ Örgün din eğitiminin en önemli hukukî dayanağını oluşturan bu İnkılâp Kanunu ile Türkiye dahilindeki tüm eğitim ve ilim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır.

6. 8 Nisan 1924 tarihli Mehakimi Şer'îyenin İlgasına ve Mehakim Teşkilâtına Ait Ahkamı Muaddil Kanun²¹⁵ Bu kanunla, Tanzimat dönemine kadar tek başına, Tanzimat'tan 1924 yılına kadar diğer laik mahkemelerle birlikte yargı görevini yerine getiren geleneksel Osmanlı şer'îye mahkemelerinin varlığına son verilerek, 80 yıldır sürdürülen hukuk sisteminin lâikleştirilmesi amacı gerçekleştirilmiştir.²¹⁶ Yukarıda belirtilen kanunların T.B.M.M. tarafından kabul edilmesiyle ulusal egemenlik ilkesini temel alan Cumhuriyet'in, hukukî yapıyı oluşturma sürecinin önemli halkaları oluşturulmuştur.²¹⁷

7. 30 Teşrinisani 1341(1925) tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men Ve İlgasına Dair Kanun²¹⁸ Bu kanunla Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında, Anadolu Selçuklu Devleti ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasında, Türk-İslam dünya görüşü ve kültürünün oluşumunda önemli etkisi bulunan geleneksel yaygın eğitim kurumu olan Tekke ve Zaviyeler resmen kapatılmıştır. Daha çok Şeyh Sait isyanı gerekçe gösterilerek kapatılan Tarikat ve Tekkeler, Millî Mücadele ve I.T.B.M.M. döneminde de önemli roller üstlenmiştir.²¹⁹

8. 25 Teşrinisani 1341 (1925) tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisası Hakkında Kanun²²⁰ ilk bakışta şekilci bir devrim olarak gözükse de bu kanunla toplumun asırlardır kullandığı başlıkları terkederek medenileştirilmesi amaçlanmıştır. Bu konu,

212 *Düstur*, III, 5, 323-324.

213 *Düstur*, III, 5, 320-321.

214 *Düstur*, III, 5, 322.

215 *Düstur*, III, 5, 403-404.

216 Atatürk İnkılâplarının hukuk reformu açısından değerlendirilmesi için bkz. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s.18; Ş.Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, s. 120-122

217 İ.B.Tarhanlı, A.g.e., s.18

218 *Düstur*, III, 7, 113; R.G.13 kânunuevvel 1341-243.

219 I.B.M.M. döneminde Meclis Başkan vekilliklerine seçilen Konya Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendi Mevlevî, Kırşehir Mebusu Abdülhalim Çelebi Efendi ise Baktaşî şeyhidir. Meclis üyeleri arasında başka şeyhler vardır. *T.B.M.M.Z.C.*, D:I, Y:1, C:1, s.38,44.

220 *Düstur*, III, 7, 108; R.G. 28 teşrinisani 1341-230.

I.T.B.M.M. döneminde de tartışılmış, fes yerine kalpak giyilmesi önerilmişti. Bu kanun II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen fes reformuna büyük ölçüde benzemektedir.²²¹

9. 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisi:²²² Türk toplumsal yapısını köklü bir şekilde dönüştürme amacıyla, İsviçre Medeni Kanunu'nun çevirisi olarak kabul edilen bu kanunla İslam hukuku tasfiye edilmiştir. T.B.M.M. aynı yıl Batı ülkelerinin ceza ve ticaret hukuklarının çevirisi olan 765 sayılı Türk Ceza Kanunu²²³ ve 865 sayılı Türk Ticaret Kanunu²²⁴ 'nu da kabul etmiştir.

10. 26 Kanunuevvel 1341(1925) tarihli ve 698 sayılı Takvimde Tarih Mebdeinin Tebdili Hakkında Kanun:²²⁵ Bu kanunla Avrupa'da yürürlükte olan takvim aynen alınmış ve çağdaşlaşma politikalarının temelleri oluşturulmuştur.

11.1 Teşrinisani 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun:²²⁶ Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen en köklü devrimlerden biri olan Harf Devrimi ile Batı kültür ve medeniyetine yönelik kapı açılmış ve eğitim sistemi uzun bir dönem, bu devrimi yerleştirmek için seferber edilmiştir. Meclis, Maarif Vekâleti ve T.B.M.M. kararlarında bu kanunun geleneksel kültür düşmanlığına vesile olacak şekilde yorumlanamayacağı belirtilmesine rağmen, kanun, uygulamada din eğitiminin ve geleneksel millî İslamî kültürün aleyhine sonuçlar doğurmuştur.

Takrir-i Sükun Kanunu'ndan yararlanarak bu köklü reformları gerçekleştiren CHP Hükümetleri, az sonra üzerinde duracağımız 1928, 1931, 1934 ve 1937 Anayasa değişiklikleri ile hukuk reformunu tamamlamıştır. Tek parti dönemi Meclisi'nin toplumsal modernleşme projesiyle bağlantılı olarak çıkardığı diğer inkılâp yasaları şunlardır:

3 Kanunu evvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun²²⁷ ile hangi din ve mezhebe mensub olursa olsunlar ruhanilerin (din adamları) mabed ve âyinler haricinde ruhanî (dinî) giysi taşımaları yasaklanmıştır. 3 Kanunuevvel 1934 tarihli ve 2598 sayılı İntihabı Mebusan Kanunu'nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Kanuna Bir Madde İlavesine Dair Kanun²²⁸ ile Türk kadınına seçme ve seçilme hakkı verilerek Cumhuriyet dönemi inkılâpları tamamlanmıştır. İbadet dilinin Türkçeleştirilmesine yönelik din reformları olarak şunlar zikredilebilir:

22 Ocak 1932'de Hafız Yaşar (Okur) tarafından İstanbul'da Yerebatan Camii'nde ilk defa Türkçe Kur'an okundu ve 18 Temmuz 1932 tarihinde de Diyanet İşleri Reisliği'nden İstanbul Müftülüğü'ne gönderilen 636 sayılı özel yazıyla kısa bir süre sonra ezan ve kametin Türkçe okunmaya başlanacağı bildirildi. ²²⁹ 2 Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı maddelerini Değiştiren Kanun'la ²³⁰ Türk

221 I.T.B.M.M.'de fes ve kalpak tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, s.149 vd.

222 *Düstur*, III, 7, 237

223 *Düstur*, 7, 519.

224 *Düstur*, 7, 1217.

225 *Düstur*, III, 7, 1944; *R.G.* 2 kânunusani 1926-260.

226 *Düstur*, III, 10, 3; *R.G.* 3 teşrinisani 1928-1030.

227 *Düstur*, III, 16, 34; *R.G.* 13 kânunuevvel 1934-2879. Bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair 2596 Sayılı Kanun'da kadın giyimi ile ilgili herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Yasa din görevlilerinin giyi-
miyle ilgilidir.

228 *Düstur*, III, 16, 35; *R.G.* 11 kanunuevvel 1934-2877.

229 İ.B. Tarhanlı, *A.g.e.*, s.20

230 *Düstur*, III, 22, 1296; *R.G.* 6.6. 1941-4827. Tarihinden anlaşılacağı gibi, Türkçe ezan okumayanların cezalandırılması ile ilgili yasal değişiklik, tek partili rejimin İsmet İnönü liderliğindeki döneminde gerçekleştirilmiştir.

Ceza Kanunu'nun 526. maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, on liradan iki yüz liraya kadar hafif kapara cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezai bir yaptırım getirilerek bu duruma ilişkin yasal bir düzenlemeye gidildi. 27 Mayıs 1935 tarihli ve 2739 sayılı ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanunla Cuma günü yapılan hafta tatili ²³¹ pazar gününe alındı. 1933'te İstanbul Darülfünun'unun ilgasında **İlâhiyat Fakültesi**'nin kapatılması, ²³² genel eğitim kurumları programlarında din derslerinin kaldırılması ve İmam ve Hatip Mekteplerinin kapatılması ²³³ bu inkılâplar çerçevesinde alınan radikal kararlardır. Din eğitimi ile ilgili bu radikal değişiklikler, çalışmanın diğer bölümlerinde incelenecektir.

Din eğitiminin hukukî dayanaklarıyla ilgili Anayasa değişiklikleri yukarıda belirtilen Atatürk İnkılâpları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. 1925 yılından sonra Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanarak muhalif basın ve Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nı tasfiye eden CHP iktidarı, egemenliği altında tuttuğu T.B.M.M.'nin çıkardığı yasalara dayalı inkılâplarla geleneksel kurumları tamamen tasfiye etmiştir 1927 seçimlerinde izlediği politika ile tek parti rejiminin temellerini oluşturan CHP iktidarı, Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiği direktifler doğrultusunda laiklik ve Anayasa sorununa el atmış ve 10 Nisan 1928 tarihli ve 1222 sayılı Teşkilâtı Esâsiye Kanunu'nun Bazı Maddelerini Muaddil Kanun ²³⁴ ile 1924 Anayasası'nda yer alan çelişkileri gidermiştir.

Batı ülkelerinden çok farklı bir din-devlet ilişkileri tarihi yaşayan Osmanlı Devleti ve Türk toplumunun kendine özgü durumunu gözününde bulundurmayan pek çok araştırmacı, Hristiyan-Batı ülkelerinin toplumsal ve tarihi gelişiminin ürünü olan din ve devlet ilişkileri sistemlerinin tarihi gelişimini normal ve mantıkî bulurken, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Anayasaları ve kanunları üzerinde yaptıkları yüzeysel araştırmalara dayanarak Türkiye'de din ve devlet ilişkilerinin bu normal ve mantıkî seyri izlemediği görüşünü savunmaktadırlar. ²³⁵ Toplumsal olmaktan çok ideolojik ve biçimsel olan bu görüş, Mustafa Kemal'in Nutuk'da belirttiği, 1921 ve 1924 Anayasalarında yer alan laiklik konusundaki paradokslara dayanmaktadır. ²³⁶ Mustafa Kemal'in 1927'de yapılan CHP. I. Olağan Kurultayı'nda okuduğu Nutuk'ta yer alan 1924 anayasası ile ilgili görüşlerini emir kabul eden CHP yönetimi, III. T.B.M.M.'nin çıkardığı bir yasa ile 1924 Anayasası'nı çelişkilerden arındırmıştır.

İsmet İnönü ve 120 arkadaşının 10 Nisan 1928'de T.B.M.M.'ne sunduğu Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile ilgili değişik teklifinin gerekçesinde şu satırlar bulunmaktadır:

"Çağdaş medeniyetin amme hukukunda millet hakimiyetini yansıtan en gelişmiş devlet şekli laik ve demokratik cumhuriyettir. Meclisimizin ittifakı ile kabul edilen medeni kanun ve Ceza Kanunları da, bu esasî fiiliyatta sağlamaktadır. Bu arada Teşkilâtı Esâsiye Kanunu'ndan laik devlet anlayışına ters düşen fıkraların çıkarılması gereklidir. Din ile Devletin ayrılma prensibi, devletçe ve hükümetçe dinsizliğin tercih edildiği mânasına alınmamalıdır. Din ile Devlet işlerinin birbirinden

²³¹ *Düstur*, III, 16, 1171; R.G. 1.6. 1935-3017.

²³² İstanbul Üniversitesi Reform çalışmaları için Türkiye'ye çağrılan ve bir rapor hazırlayan İsviçreli Profesör Malche, Tıp, Fen, Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri yanında bir de İlâhiyat Fakültesinin kurulması önerisini getirmişti; ancak, Malche'in bu önerisi uygulanmadı. Bkz. H.Widmann, *Atatürk Üniversitesi Reformu*, (Çev. A. Kazancıgil-s. Bozkurt), İstanbul, 1981, s.50, dipnot:2.

²³³ Ali Rıza Kırboğa, *İmam Hatip Okulları Davası*, İstanbul, 1975, s.15; İ.B. Tarhanlı, A.g.e., s.21.

²³⁴ *Düstur*, III, 9, 273-274; R.G. 14.4. 1928-863.

²³⁵ Böyle bir yaklaşım örneği için bkz. İ.B. Tarhanlı, A.g.e., s. 18; B. Tanör, A.g.e., s. 248

²³⁶ Bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, s. 5-6; *Nutuk*, s. 191,

ayrılması, dinlerin devleti idare edenlerle, edecekler elinde bir alet olmaktan kurtuluş teminatıdır. Esas Teşkilât Kanunu'nda yapılacak değişikliklerle, insanlığın manevî saadetini üstlenen din, vicdanlardaki kutsal yerini alarak, Allah ile fert arasında kutsal bir temas vasıtası haline gelmiş olacaktır. Bu kutsal teması camilerde, kiliselerde, havralarda veya sadece vicdanlarda arayıp bulanlar vardır. Devlet ve kanunları bunların hepsinin koruyucusudur."²³⁷

Görüldüğü gibi kunun teklifinin gerekçesi Atatürk'ün Nutuk'ta açıkladığı düşünceleriyle örtüşmekte, Anayasada yer alan çelişkilerin giderilerek, devletin laikleştirilmesi önerilmektedir. Hiç bir muhalif mebusun yer almadığı III. T.B.M.M.'nin oy birliği ile aldığı kararla 1924 Anayasası'nın 2., 16., 26. ve 38. maddeleri değiştirilmiştir.

1928 değişikliğiyle, devletin dininin İslâm dinî olduğuna ilişkin hüküm Anayasadan çıkartılmıştır. (md.2) Anayasayı dinî öğelerden arındıran bir değişiklik de milletvekili (md.16) ve cumhurbaşkanı yeminindeki (md.38) "Vallahi" sözcüğünün kaldırılması, bunların yerine " namusum üzerine söz veririm" formülünün konmasıdır. Kanun-ı Esâsi ve 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'ndan aktarılmış olan, T.B.M.M.'nin görevleri arasında sayılan "ahkâmı şeriyenin tenfizi" (md.26) ibaresi de 1924 Anayasa metninden çıkartılarak Anayasa laikleştirilmiştir. ²³⁸ Bu köklü değişikliğe ve laiklik doğrultusunda gerçekleştirilen köklü inkılaplara rağmen Anayasa'ya laiklik ilkesinin konulması 1937 Anayasa değişikliği ile gerçekleşmiştir. Bu değişiklik de ele alındıktan sonra 1924 Anayasası'nın tek parti dönemi uygulamaları değerlendirilecektir.

İkinci önemli değişiklik olan ve din eğitimi ilgilendirmeyen 1934 tâdilleri ile, kadınlar seçme ve seçilme hakkına kavuşturulmuştur. (md. 10 ve 11). 1937'de yapılan Anayasa değişikliği ile tek parti (CHP)'nin "altı umdesi" Anayasaya sokularak (md.2) devletin temel nitelikleri haline getirilmiştir. ²³⁹ Dahiliye Vekili Şükrü Kaya tarafından ileri sürülen görüşler tek parti rejiminin dünya görüşünü ve laiklik anlayışını yansıttığı için konuşmanın önemli bölümlerini aynen aktarmak istiyorum. Farklı laiklik tezlerinin savunulmadığı 5.2.1937 tarihli anayasa değişikliği müzakerelerinde, Şükrü Kaya şunları söylemekteydi:

"...Bu memleket kâhinlerin ve gayri mesullerin vicdanlara âmil olmasından ve Devlet ve Millet işlerini görmesinden çok zarar görmüştür. Eğer Türk'ün yolu başka yerlerden geçseydi ve orta asırlardaki zamanlarda kendi bildiği, kendi yaptığı kanunlarla idare etseydi, Devlet ve Millet idaresini mistik ve dogmatik esaslara bağlamasaydı ilk zamanlarda ve Osmanlıların ilk devirlerinde olduğu gibi kendini kendi kanunları ile ve usülleri ile idare etseydi, bugünkü bulduğundan daha çok ileri ve geniş olur ve medeniyete daha çok hizmet ederdi. Türk milletinin son asırlarda gördüğü felâketlerin, çektiği sıkıntıların sebepleri, aslı bir takım gayri mesullerin ve gayri meri menba ve vasıtaların yaptıkları kanunların altında zebun olarak iş görmek mecburiyetinde kalmasıdır. Madem ki tarihte deterministiz, mademki icraatta pragmatik maddiyatçıyız, o halde kendi kanunlarımızı kendimiz yapmalıyız. Kendi cemaatımızı mavera-

237 T.B.M.M. Z.C., D: 3, Y: 2, C: 3, S Sayısı 3, s. 2-3.

238. *Düstur*, III, 9, s.273.

239 Bülent Tanör, A.g.e.,s.248; *Düstur*, III, 18, 307; R.G. 13.2. 1937-3533.

yı dünyaya taalluk eden her türlü endişelerden, her türlü lahûfî hayallerden müberra olarak kanunlarımızı bugünün icaplarını, maddi zaruretlerini gözönünde tutarak yapmalıyız. **Memleketin maddî hayatı ancak bu suretle kurtulur. Maneviyatı için Türk'ün temiz ahlâkını inkişaf ettirmek kâfidir.** Onun içindir ki, biz herşeyden evvel lâikliğimizi ilân ettik, kanunlarımızı ona göre yaptık, şimdi de teşkilâtı Esasiye Kanunu'muza koymak istiyoruz. **Eşhasın vicdan hürriyetlerine ve istedikleri dinlere intisabına zerre kadar müdahalemiiz yoktur. Herkesin vicdanı hürdür.** Bizim istediğimiz hürriyet, lâiklikten maksadımız dinin memleket işlerinde müessir ve amil olmasını temin etmektir. Bizde lâikliğin çerçevesi ve hududu budur. Arkadaşlar biz şerayi-i salifenin geçmiş hükümlerinden çok zarar gören bir milletiz. Onun fena göreneklerinden yine en çok zararı biz Türkler görmüşüzdür. Çünkü Türklerin hasleti ve karakteri, inandığı şeye sadıkâne rabt-ı kalb etmek ve onun uğrunda kanını dökmeyi ve hayatını feda etmeyi emreder. Fert ve aile hayatında beğendiğimiz ve inandığımız ahlâk esaslarına bağlılığımız da bundan gelir. Bizim dâvâmız bu hakikatin de çok fevkinde bir dâvâdır. Biz diyoruz ki, dinler, vicdanlarda ve mabetlerde kalsın, maddî hayat ve dünya işine karışmasın. Karıştırmıyoruz ve karıştırmayacağız... Türk Cumhuriyeti'nin koyduğu rejimin esası ve prensipleri, geçmiş zamanlarda filozofların, ulemanın kendi hücrelerinde hassas vicdan ve dimağlarında hazırladıkları mücerred mefhumlara uydurmak için yapılmamıştır."240

Bu ifadeler, dönemin devlet partisi CHP'nin hukuk ve laiklikle ilgili dünya görüşünü yansıtmaktadır. Bu lâiklik anlayışı ve Anayasa değişikliği T.B.M.M.'nde hiç bir eleştiriye uğramadan oy birliği ile kabul edilmiştir.²⁴¹ 1924 Anayasası'nın 1928 değişikliği ile seküler hale getirilen 2. maddesi, 1937 değişikliği ile şu biçimi almıştır:

"Türkiye Devleti, Cumhuriyetçi, Milliyetçi, Halkçı, Devletçi, Lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçe'dir. Makarrı Ankara şehridir."²⁴²

Görüldüğü gibi 1937 Anayasa değişikliği ile 12 yıldır fiilen uygulanmakta olan laisizm ilkesi CHP'nin 6 ilkesi ile birlikte Anayasa'ya dahil edilerek parti ve devlet özdeş hale getirilmiştir. 1961 ve 1982 anayasalarında da koruma altına alınan ve değiştirilmesi teklif edilemeyen bu ilkeler, Türk anayasalarının hakim ideolojisidir. Bu ilkeler demokrasinin bile önşartı olarak görülmekte, hukuk devleti ve demokrasinin ideolojik çerçevesini oluşturmaktadır.²⁴³ tek partinin ana ilkelerinin anayasalaştırılması, partidevlet kaynaşmasının en üst düzeyde tescili demektir.²⁴⁴ 1924 anayasası, tek partili rejim için değil, çok partili bir sisteme göre kotarılmış bir metindi, oysa bu değişiklikle, tüm Türk vatandaşlarının temel özgürlüklerini garanti altına alması gereken anayasa, tek partili rejimin damgasını yiyordu. Bu ideolojik paradokslara rağmen, CHP'nin 6 umdesi Atatürk'le özdeşleştirildiği için 1961 ve 1982 anayasalarına da girmiş ve Türkiye Devletinin niteliklerini belirleyen hakim ideoloji olma özelliğini sürdürmüştür.²⁴⁵

240 T.B.M.M. Z.C., D:5, C:16, S sayısı 89, s.3.

241 T.B.M.M.Z.C., A.g.c., s. 60-61; Bu meclis hakkında bir değerlendirme için bkz. İhtar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, Afa Yay., İstanbul, 1993, s.19.

242 Düstur, III, 18, 307; R.G. 13.2. 1937-3533.

243 1961 ve 1982 Anayasalarının metinleri için bkz. A.Ş. Gözübüyük-S. Kili, *Türk Anayasa Metinleri*.

244 B. Tanör, A.g.e., s.242; Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet*, Ankara, 1974, s. 189-193; Mete Tuncay, *Tek Parti Yönetimi*, s.283 vd.; F. Giritlioğlu, *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, C:1, s.113-117

245 Taha Parla, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi*, s. 137-140

1924 Anayasası ile ilgili tartışma ve değerlendirmeler Anayasa boyutuna hapsedilemez. 1924 Anayasası dönemi, bir " anayasa olayı" olmanın ötesinde derin anlamlar taşır. Özellikle tek parti rejimi ve devrimler, bu dönemle ilgili yorumlarda önemli yer tutar. 1924 Anayasası çerçevesinde icraatlarını gerçekleştiren Kemalist rejim, çeşitli değer yargılarına göre incelenmiş ve eleştirilmiştir. Gelenekçi ve demokrat çevrelerden gelen eleştirilerde başlıca şu noktalar vurgulanmıştır: Tepeden inmece zihniyetle yapılan devrim, Batı taklitçiliği, din ve maneviyat, gelenek düşmanlığı, otoritarizm ve hatta totalitarizm, oligarşik iktidar, Sezarvari şef rejimi, vb.²⁴⁶

Türk siyasal düşüncesinde ileri sürülen kavramlar henüz oturmadığı için kesin bir kavramlaştırmaya gitmek mümkün olmamakla birlikte, kendilerini liberal, sol, hatta islamcı, milliyetçi demokrat olarak niteleyen çevrelerden gelen eleştirilerde öne çıkarılan noktalar şöyle örneklenebilir: Üretici güçlerin gelişimini köstekleyen tutucu ve baskıcı yönetim, sivil toplum düşmanlığı, egemen ideoloji tekeli, birey özerkliğine ve farklı çıkarlara yer vermeyen solidarist ve korporatist yapılanma vb.

Daha çok, dış destekli azınlık milliyetçileri ve kürt-islamcıları tarafından ileri sürülen " şovenizm iddiaları ise, Kemalist rejimin " egemen ulus milliyetçiliği" güttüğü, "eritmeci" ve "sömürgeci" politikalar uyguladığı tezlerine dayanmaktadır.²⁴⁷

Tüm eleştiriler, Kemalist rejimin " otoriter, seçkinci, vesayetçi ve ulusçu" olduğu konusunda uzlaşmaktadırlar.²⁴⁸ Baskıcılığın özellikle sınıfsal, ulusal ve dinsel boyutlar kazandığı da ileri sürülmektedir.²⁴⁹ Devletin ve rejimin sivil görüntüsünün ardında "bir tür askerî paternalizm"de saklıdır. Kemalist rejimin bu olumsuz özellikleri yanında, 1924 Anayasası'nda demokratik ilke, kurum ve perspektifler de vardır: Millet egemenliği, parlamento, nisbi yargı bağımsızlığı, yasallık duygusu, asker-sivil otorite ayrılığı ve sivil otoritenin üstünlüğü, millî bağımsızlık, vb. Osmanlı modernleşme sürecine nazaran uygulanan yöntemler otoriter olmakla birlikte, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi modernleşme politikalarında merkezi devleti güçlendirme, siyasal çağdaşlaşma ve millî bünyeye uygun demokrasi amaçlar arasında yer almaktadır.²⁵⁰ Görüldüğü gibi, somut gerçekliğine rağmen ismi üzerinde bile uzlaşma sağlanamayan Atatürk İnkılâbı (devrimi, ihtilâli), 1921 ve 1924 Anayasalarının yürürlükte olduğu 1922-1937 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Atatürk inkılâbının teorik yönü ve tek parti rejimi dönemindeki pratiği, yöntemleri, amaçları ve sonuçları bakımından yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından sorgulanmaktadır. Tek parti dönemi Kemalizm politikalarının hukukî, siyasî, iktisadî, dinî ve kültürel boyutları çok partili dönem T.B.M.M.nde de sorgulanmış ve çok partili dönemde farklı bir Kemalizm yorumu benimsenmiştir. Türkiye'de örgün ve yaygın din eğitiminin temel dayanaklarından birisi Atatürk İnkılâbı olduğu için, bu bölümde inkılâplarla ilgili genel bir değerlendirme

246. 1924 Anayasası'nın tek parti rejimi dönemi eleştirileri için bkz. Bülent Tanör, A.g.e., s.250; Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1993, s.118.

247. Bu konudaki çalışma örneklerinden birisi için bkz. Taner Akçam, *Türkiye'yi Yeniden Düşünmek, Birlikim Yay.*, İstanbul, 1995

248. B.Tanör, A.g.e., s.250-251

249 Ş.Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, s.118; Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967, s.100

250 Bkz. Mümtaz'er Türküne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, s. 139-153; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s.249; Sina Akşin, "Atatürk Döneminde Demokrasi", A.Ü.S.B.F. Dergisi, C:47, sy:1-2, s.245-252; Bülent Tanör, *Kuruluş Üzerine 10 Konferans*, Der Yay., İstanbul, 1996, s. 165-179.

yapma zorunluluğu duyulmuştur. Bu konudaki değerlendirmeler, 1924 Anayasası'nın ayrılmaz parçasıdır. Çünkü, Anayasalar salt hukuk metinleri değil, temelde siyasî, toplumsal ve tarihi yönü ağır basan metinlerdir. Yöntemleri ve fikrî kaynakları bakımından Atatürk İnkılâbına çeşitli eleştiriler yöneltmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi eleştiriler, kopyacılık, aktarmacılık, sübjektivizm, tepeden inmecilik, ceberrutluk ve otoriterlik noktalarında yoğunlaşmaktadır. Bu eleştirilerin dayandığı bazı toplumsal ve bilimsel gerçekler olmakla beraber, Kemalizm tezlerine egemen olan ideolojik bakış bu eleştirilerde de hakim konumdadır. Tepeden inmeçi devrim tezi Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti modernleşme sürecini bir bütün olarak görüp, incelemekten kaynaklanmaktadır. Gerek Osmanlı, gerekse Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları ve modernleşme projelerinin temelde Batı kaynaklı olduğu, ilk çalışmaların tercümecilik ve aktarmacılık şeklinde başlatıldığı bilinen bir gerçek olmasına rağmen, bu gerçekten hareketle ileri sürülen inkılaplara yönelik eleştiriler, neden modernleşme hareketlerine ihtiyaç duyulduğu sorusuna cevap verememektedirler. Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen Atatürk inkılâbını tarihi kopuş tezine dayalı olarak inceleyen çalışmalar, Osmanlı modernleşme süreci ile Atatürk İnkılâbı arasında bağlantı kurmaktan kaçındığı için tepeden inmeçi devrim tezi eleştirilerine haklılık kazandırmaktadırlar. Özellikle çok partili dönemde, bilhassa 1980'li yıllarda medya imkânlarını çok iyi kullanan bu iki tez, aslında birbirini besleyerek üreten ideolojik yönü ağır basan yaklaşımlardır.²⁵¹ Belge ağırlıklı ve bütüncü yaklaşımı esas alan ve tarihi süreklilik tezine dayalı bilimsel çalışmaların yeterince yapılmaması, yapılan bazı çalışmaların ise popülist olmadıkları için yeterince kitle iletişim araçlarından yararlanamaması nedeniyle, birbirine karşıt gibi gözükse, aslında birbirlerine çok yakın ideolojik özelliklere sahip olan iki uç tez, halâ ağırlığını hissettirmektedir.

İktidarda bulunan CHP egemenliği altındaki T.B.M.M. tarafından 1924 Anayasası ve tek parti rejimi yasalarında köklü bir değişiklik yapılmadan Türkiye'de çok partili sisteme geçilmiştir.²⁵² 1946 yılında yapılan erken seçimle, muhalefet partisi olarak, T.B.M.M.'ne girmeyi başaran Demokrat Parti kurucuları da bazı tek parti dönemi kanunlarının değiştirilmesine yönelik eleştiriler dışında, 1924 Anayasası'nın değiştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmamaşlardır.²⁵³ Muhalefette bulundukları 1946-1950 ve İktidar oldukları 1950-1960 yılları arasındaki dönemde 1924 Anayasası konusunda hiç bir eleştiride bulunmayan D.P. iktidarı, daha çok tek parti dönemi CHP

251. Din eğitimi ve siyaset ilişkileri konusunda tarihi belgelere dayanmakla birlikte, materyalleri yorumlama açısından ideolojik olan bu iki tezle ilgili popülist çalışma örnekleri için bkz. Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din - Devlet -İlişkileri*, 3 cilt, Rehber yay., Ankara, 1991; Abdullah Manaz, *Atatürk Reformları ve İslam*, Akademi Kit., İzmir, 1995 Abdurrahman Dilipak, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, Beyan Yay. İstanbul, 1988; Server Tanilli, *Nasıl Bir Eğitim İstiyoruz*, Cem yay., İstanbul, 1994; Mehmet Bedri Gültekin, *Laikliğin Neresindeyiz*. Kaynak yay., İstanbul, 1995.

252. Çok Partili Sisteme geçiş döneminde gerçekleştirilen yasa değişiklikleri için bkz. Bülent Tanör, *A.g.e.*, s. 257-266; Ergün Özduşun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, Bilgi yay., Ankara, 1993 s. 22-23; Feroz Ahmed, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, (Çev.A.Fethi), Hil yay., İstanbul, 1994, s. 41-42; Taner Timur, *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş*, İletişim yay., İstanbul, 1991, s.61-63.

253. D.P. Birinci Kongresi (7 Ocak 1947)'nin yayınladığı " Hürriyet Misakı'nda, Cumhurbaşkanlığı ile parti genel başkanlığı görevlerinin ayrılması, Anayasa aykırı ve anti demokratik yasaların ayıklanması, yeni seçim yasası çıkarılması, idarenin tarafsızlığının sağlanması taleplerine yer verilmiş fakat, Anayasa değişikliği ile ilgili bir istekte bulunulmamıştır. Bkz. B.Tanör, *A.g.e.*, s. 259

politikalarının Anayasaya aykırı olduğu tezini savunarak 1924 Anayasası'na sahip çıkmıştır. İhtilâl sonrası dönemde bile Celâl Bayar, 1961 Anayasası'nın milli egemenliği sınırlandığını ileri sürerek 1924 Anayasası'nı savunmuştur.²⁵⁴

Çok partili dönemin 1946-1960 yılları arasındaki T.B.M.M.'nde, 1924 Anayasası, tek parti rejimi kanunları ve laiklik politikalarına yönelik en köklü eleştiriler ve yeni bir Anayasa hazırlanması önerileri Millet Partisi (Cumhuriyetçi Millet Partisi) milletvekilleri tarafından yapılmıştır. Uzun bir dönem 1924 Anayasası'nı eleştirme gereği duymayan CHP, iktidar olma imkanlarının elinden kaçtığını hissetmeye başladığı 1957 seçimleri yenilgisinden sonra 1924 Anayasası'nı eleştirmeye ve 1961 Anayasası'nın iskeletini oluşturacak yeni bir Anayasa hazırlanmasına yönelik önerilerde bulunmaya başlamıştır.²⁵⁵

2. 27 MAYIS 1960 YÖNETİMİ VE 1961 ANAYASASI'NA GÖRE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ VE DİN EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

Kanun-ı Esâsi ile ilk dokuz aylık çalışmalarını yürüten T.B.M.M. rejimi, 21 Ocak 1921'de Osmanlı-Türk anayasacılığının sıçrama noktası kabul edilen 1921 teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nu kabul ederek Türkiye Cumhuriyeti rejiminin temelleri atılmıştı. Cumhuriyetin ilanından sonra, II. T.B.M.M.'nin hazırladığı 1924 Anayasası ile ulusal devletin kuruluşu tamamlanmış, aynı Anayasa ile 1960 öncesi tek partili ve çok partili rejim uygulamaları yaşanmıştı. 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi ile çok partili rejim kesintiye uğradığından yeni bir Anayasa hazırlanması sürecine girilmiştir.

1961 Anayasası, 27 Mayıs 1960 Askerî Mudahalesinin ve bunu besleyen şartların ürünüdür; askerî rejim ortamında hazırlanan bir tepki anayasasıdır. 27 Mayıs 1960 Askerî Müdahalesi bazı yazarlarca asker ve sivil bürokrasinin ve 1950-1960 yılları arasında millet desteğiyle iktidar olamayan CHP'nin devlete, halka ve burjuvaziye yönelik, millî irade ile egemenliğe ters düşen bir eylemidir. Meselâ C.Bayar'a göre bu darbe, Osmanlı'dan kalma Ordu-Medrese (Üniversite-Aydın) işbirliğinin, milletin özgür iradesi ile seçtiği T.B.M.M.'nin kanun yapma ve yürütme gücüne karşı direnişi, "bürokrasinin asker kanadının devlete el koymasındır."²⁵⁶ Farklı bir düşüncenin temsilcisi olan Soysal'a göre de 27 Mayıs, "burjuvazi bürokrasi dengesinin bozulmasına ve bü-

254. C.Bayar, S.Demirel ve T.Özal'ın 1924 Anayasası hakkındaki değerlendirmeleri için bkz. B.Tanör, *A.g.e.*, s. 321-322; C.Bayar, *Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz* (der. İ.Bozdağ), Kervan yay., İstanbul 1978, s. 138, 144-145.

255. *T.B.M.M.Z.C. C.M.P.*'nin 1954 seçimlerine girerken yayınladığı 12 Mart 1954 tarihli bildiri, 1957 seçimlerinden önce tüm muhalefet partilerinin temsilcilerinin yayınladıkları bildirisi ve CHP 14. Kurultayında hazırlanan (14 Ocak 1959) " ilk Hedefler Beyannamesi"nde dile getirilen. Anayasa değişikliği talepleri için bkz. M.Saysal, *Anayasanın Anlamı*, s.58-62.

256. Celal Bayar, *Başvekilim Menderes* (Derl: İ.Bozdağ), Baha Matb., İstanbul, ts. s.14; C.Bayar, *Atatürk'ün Metodolojisi ve Günümüz*, s.60.

rokratik yanın zayıf düşürülmesine karşı bir tepkidir."²⁵⁷ Bu teze katılan Divitçioğlu'na göre de, "bir kısım asker ve sivil bürokratlar CHP'nin zımnî icazetini alarak halkın ve burjuvazinin karşısına düşmek pahasına devleti ve hükümeti ele geçirerek bir sağlamlaştırma işlemine girişmişlerdir."²⁵⁸ Küçükömer de bu teze katılmakta ve "bürokratlar, gelişen yerli güçler karşısında kendi varlıklarını savunmak"²⁵⁹ için bu darbeyi gerçekleştirmişlerdir demektedir. DP. döneminde, orta sınıfların etkili tabakasını oluşturan asker-sivil aydın ve memurların ekonomik, sosyal ve siyasî güç kaybına uğradıkları görüşü de büyük ölçüde kabul edilen bir tezdur.²⁶⁰ 27 Mayıs sonrası'nın bazı resmî ya da yarı resmî açıklamalarında, bu tabakaların uğradıkları sosyo-ekonomik çöküntü ile askerî müdahale arasındaki ilişki vurgulanmıştır. Bu çelişki, 1961 Anayasası'nın "sosyal" karakterini önemli ölçüde belirlemiştir.²⁶¹

Yukarıda belirtilen nedenlerin de etkisi bulunmakla birlikte, 27 Mayıs müdahalesinin ana nedeni siyasaldır. 27 Mayıs müdahalesi ve 1961 Anayasası'na ideolojik destek veren çevreler, şu gerekçeleri ileri sürmüşlerdir: "DP'nin baskıcı bir rejim kurma girişimleri ve buna karşı giderek güçlenen muhalefet ve CHP destekli-gençlik hareketi. Din sömürücülüğü ve Atatürk Devrimi ilkelerinden verilen ödünler de bir gerginlik unsuruydu. Menderes hükümetinin muhalefet liderlerinin yurt gezilerini engellemede ordudan yararlanması ve 28 Nisan öğrenci hareketi üzerine sıkıyönetim ilan etmesi ise, silahlı güçleri politik arenaya iyice itmişti. Süregiden öğrenci hareketlerinin tırmandırdığı gerginlik ortamında, orta rütbeli bir grup subay, Türk Silahlı Kuvvetleri adına 27 Mayıs 1960 sabahı yönetime el koydu."²⁶²

Tüm darbelerde olduğu gibi, Harekâtın amacının kadeş kavgasını önlemek ve en kısa sürede huzur ortamını sağlayarak âdil seçimlere gitmek olduğu açıklanmıştı. Askerî müdahalenin kendi kendini meşrulaştırma çabalarının üç önemli belgesi, geçiş rejiminin bazı özellikleri üzerinde durmamız gerekmektedir.

Millî Birlik Komitesi ve Türk Silahlı Kuvvetler Başkumandanlığı'nca görevlendirilen "Anayasa Ön Projesi Hazırlama Komisyonunun Tespit Ettiği Esaslar" başlıklı rapor 28 Mayıs 1960 tarihinde yayınlanmıştır. İ.Ü.H.F. mensubu yedi öğretim üyesi tarafından hazırlanan bu metinde, bir iktidarın meşruluğunun yalnız seçimle işbaşına gelmesinden ibaret olmadığı, iktidar süresince de Anayasa ve Hukuk ilkeleri çerçevesinde hareket etmesi gerektiği vurgulanmış, DP'nin bunu ihlâl ederek iktidarını meşru olmaktan çıkardığı, askerî müdahalenin de bu yüzden kaçınılmaz hale geldiği fikri işlenmiştir.²⁶³

İkinci metin, M.B.K. tarafından çıkarılan 12 Haziran 1960 tarih ve 1 sayılı Kanundur. Burada askerî müdahalenin meşruluğu tezi, Ordu Dahilî Hizmet Kanunu'nun 34. Maddesinin, "Türk yurdunu ve teşkilâtı Esasiye Kanunu ile tayin edilmiş olan Türk Cumhuriyetini kollamak ve korumak" görevinin Türk Ordusu'na verilmiş olduğu noktasına dayandırılmıştır.

Üçüncü belge, "Başlangıç" bölümünde "Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davara-

257. Mümtaz Soysal, *Anayasaya Giriş*, s.190.

258. Sencer Divitçioğlu, "Yarınki Türk Sosyalizminin Potansiyeli", Ant yay., Sayı: 146'dan aktaran B.Tanör, A.g.e., s.278

259. İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant yay., İstanbul, 1969, s.124.

260. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti*, A.Ü.S.B.F. yay., Ankara, 1970, s. 198; Yıldız Sertel, *Türkiye'de İlerici Akımlar*, Ant yay., İstanbul, ts., s. 105.

261. Bülent Tanör, *İki Anayasa*, Beta yay., İstanbul, 1986, s. 12.

262. Bkz. W. Werker, *1960 İhtilâli* (Çev. M.Ergin), Cem Yay., İstanbul, 1967, s. 22-31; B. Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, s. 278.

263. B.Tanör, A.g.e., s. 279.

nışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 Devrimini yapan Türk Milleti" ibaresine yer verilen 1961 Anayasası'dır.²⁶⁴ Askerî rejim tarafından çıkarılan 1 ve 157 sayılı Kanunlarla "geçiş rejimi"nin nitelikleri belirlenmiştir. 1 sayılı Kanun 12 Haziran 1960 tarihli olmasına rağmen, 27 Mayıs 1960 tarihinden itibaren geçerli sayılmıştır. Yasa'nın giriş kısmında, askerî müdahalenin gerekçeleri zikredilmiş ve 1. maddesinde, Anayasa ve Seçim Kanunu'nun demokratik usullerle kabul edilmesinden sonra genel seçimlere gidilerek iktidarın yeniden T.B.M.M.'ne devredileceği belirtilmiştir.²⁶⁵ 1. numaralı Yasa ile merkezi organ olarak Millî Birlik Komitesi kurulmuş ve yasama yetkisini doğrudan, yürütme yetkisini de Devlet Başkanınca atanan ve Komite'ce tasvip edilen Bakanlar Kurulu eliyle Kullanacağı hükmüne yer verilmiştir. Yine bu yasayla suçlu görülen siyasileri yargılayacak yüksek Adalet Divanı kurulmuş Divan üyelerinin nasıl seçileceği ve çalışacağı belirlenmiştir.

İstanbul Üniversitesi Anayasa Komisyonu'nun çalışmalarının gecikmesi, Ankara Üniversitesi'nden ve kamuoyundan "Kurucu Meclis" önerilerinin gelmesi üzerine 1 Sayılı Kanuna Ek Kurucu Meclis Teşkilî Hakkında Kanun çıkarıldı.²⁶⁶ Yasa, iki kanatlı bir Kurucu Meclis oluşturmaktaydı. Bunlardan biri M.B.K., öbürü de "Milletin en geniş manasıyla temsili" ni sağlamak için oluşturulacak Temsilciler Meclisi'ydi. Amaç, Kurucu Meclis eliyle Anayasayı ve seçim kanununu en kısa zamanda hazırlayarak, iktidarı en geç 29 Ekim 1961 tarihinde yeni T.B.M.M.'ne devretmekti. Bu süre içinde de Kurucu Meclis yasama ve yürütmeyi denetleme yetkilerini kullanacaktı.

Bu kanun ve bundan sonra çıkarılan Temsilciler Meclisi Seçim Kanunu'na²⁶⁶ göre temsilciler şu organ ve kuruluşlarca seçilmiştir: Devlet Başkanı (10), M.B.K. (18), İller (75), CHP (49), C.K.M.P.(25), Barolar (6), Basın (12), Eski muharıpler Birliği (2), Esnaf Kuruluşları (6), Gençlik (1), İşçi Sendikaları (12), Yargı Organları (12), ayrıca Bakanlar da Temsilciler Meclisi üyesi kabul edilmişlerdir.²⁶⁸ Görüldüğü gibi Temsilciler Meclisi üyeleri genel oy'a dayalı olarak seçilmemiştir. Bu özellikle Kurucu Meclis ve onun Temsilciler Meclisi kanadı seçkinci karakterteydi. "Zinde Kuvvetler" denen bu kesimler toplumun orta sınıflarına mensup, ulusal ve demokratik eğilimleriyle tanınan tabakalardı.²⁶⁹ Kurucu Meclis'in en büyük eksikliği Anayasa Hazırlama sürecine DP temsilcilerini dahil etmemiş olmasıdır. 157 sayılı Kanun, çok subjektif bir şekilde "faaliyetleri, yayınları ve davranışları ile 27 Mayıs İhtilâline kadar Anayasaya, İnsan Haklarına aykırı icraat ve siyaseti desteklemekte devam etmiş olanlar"ın seçilmelerini yasaklamıştır. 6. madde de yer alan bu ideolojik ve subjektif hüküm, Millet'in yarısından fazlasının oylarını alarak 1950-1960 yılları arasında iktidar olan DP çevrelerinin Anayasayı hazırlama sürecine katılmasını keyfi olarak önlemiştir. Bu önemli kısıtlamalar ve bunlardan doğan temsil eksikliği, anayasanın bir "ulusal uzlaşma" metni olabilmesini engellemiştir.²⁷⁰ Bu eksiklik Anayasanın halkoymasına sunulmasının öngörülmüş olmasıyla kapatılmaya çalışılmasına rağmen

264. Metinler için bkz. S.Feridun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, s.65 vd.

265. B.Tanör, *A.g.e.*, s.285

266. M. Soysal, *Dinamik Anayasa anlayışı*, a.Ü.S.B.F.yay., Ankara, 1969, s. 29 vd. B.Tanör, *A.g.e.*, s.283.

267. 13.12.1960 tarih ve 157 sayılı Kanun için bkz. *R.G.* 16.12.1960-10682

268. 13.12.1960 tarih ve 158 sayılı Temsilciler Meclisi Seçimi Kanunu için bkz. *R.G.* 16.12.1960-10682

269 B.Tanör, *A.g.e.*, s.281

270. *A.g.e.*, s. 282; Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, s.226-228

men, 1961 Anayasası'nın yürürlükte kaldığı 19 yıl boyunca devamlı eleştiri konusu yapılmış ve Anayasa köklü değişikliklere uğramıştır. 157 sayılı Kanunla Temsilciler Meclisi üyelerinin hukukî bağımsızlık ve güvenceleri de sağlanmıştır.²⁷¹

6 Ocak 1961' de açılan Kurucu Meclis'in kendi içinden seçtiği 20 kişilik Anayasa Komisyonu "Etüd Metni" olarak İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi bilim kurulunun taslağını, " yardımcı Metin" olarak da Siyasal Bilgiler Fakültesi öğretim üyelerinin hazırladığı metni kullanarak Anayasayı hazırladı. Birinci taslak metinde hukukçu bakış açısı, ikinci taslak metinde ise siyasal bilimci yaklaşım egemendi. 157 ve 283 sayılı Kanunlar, Anayasa maddelerinin görüşülme şartlarını ve halk oyuna nasıl sunulacağını belirlemiştir. Kurucu Meclis, öngörölmüş olan tarihte (27 Mayıs 1961) 260 kabul, 2 çekimser oyla son metni kabul ederek, Anayasa yapıcılığı görevini tamamlamıştır. 272 9 Temmuz 1961 günü halkoylamasına sunulan 1961 Anayasası % 61,5 evet, % 38,5 hayır oyuyla kabul edilmiş ve yürürlüğe girmiştir. 15 Ekim 1961 genel seçimleriyle oluşan XII. Dönem T.B.M.M.'nin 273 toplandığı 25 Ekim 1961 günü geçiş rejimi son bulmuş olmasına rağmen siyasal sistem üzerindeki askeri rejim baskısı sürdürölmüştür. Sadece İsmet İnönü liderliğindeki bir koolisyon hükümetine izin verilmesi, Adalet Partisi'nin Cumhurbaşkanı adayı göstermesinin engellenerek Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçtirilmesi bariz siyasal müdahale örnekleridir.²⁷⁴

1961 Anayasa bir "Başlangıç" bölümü, 157 madde ve 22 geçici maddeden oluşmaktaydı. 1961 Anayasası o tarihe kadarki Osmanlı-Türk Anayasalarının en uzunudur. Hacim bakımından, dönemin Avrupa ölkeleri anayasaları üstündedir. Bu durum, Türkiye'nin ana sorunlarının anayasal düzenlemelerle çözülebileceği düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Anayasa, 1960 öncesi yaşanan özgürlük ve demokrasi darboğazlarının anayasal önlemlerle aşılabileceği inancıyla yazılmıştır. "kazüistik düzenlemelerin çokluğu, "tepki Anayasası" nitelenmesini" doğurmuştur.²⁷⁵ 1961 Anayasası biçimsel açıdan da önceki anayasalardan farklıdır.

Konumuzu birinci dereceden ilgilendirmesine rağmen 1961 Anayasası'nın hazırlanış şartları ile ilgili bu teknik bilgilerden sonra Anayasada yer alan din ve vicdan hürriyeti, din eğitimi hürriyeti, Diyanet İşleri Bakanlığı ve din-siyaset ilişkisi ile ilgili maddeleri incelemeye geçebiliriz.

Her anayasa gibi bir siyasal sistem öngören bu metin, başlangıç bölümü hariç, altı kısımdan oluşmaktadır.²⁷⁶ Metinde yer alan maddeler, birey-toplum, millet-temsil, devlet-iktidar, sınırlama-denetleme ilişkileriyle ilgili hükümlerdir. Bu hükümler Anayasanın felsefesi ve amacını ortaya koymaktadır. Başlangıç, Anayasanın konuş nede-nini ve amacını belirlerken, "İnsan hak ve hürriyetlerini" ve "demokratik hukuk devletini bütün hukuki ve sosyal temelleriyle kurmak " noktasına özel bir ağırlık vermektedir. Başlangıçta 1937'de Anayasaya dahil edilen C.H.P.'nin 6 umdesi cumhuriyet'in temel ilkeleri olduğu belirtilmiştir. Genel Esaslar başlığı altında Türkiye Cumhuriyeti'nin insan haklarına saygılı, "Milli, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti " olduğu hükmüne yer verilerek , altı ilke daha çağdaş bir terminoloji ile ifade edilmiştir. Anayasa tasarısında, Cumhuriyet'in laik niteliğine şöyle yer verilmiştir:

271. B. Tanör, A.g.e., s. 282.

272. R.G. 20.7.1961-10859; S. Fedidun, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, s. 151-152.

273. Birçok araştırması 1961'de toplanan T.B.M.M.'ni XII dönem Meclisi olarak isimlendirmelerine rağmen belki de askeri rejimin etkisiyle, Tutanak Dergileri üzerinde I. Dönem T.B.M.M. ifadesi yer almaktadır.

274. Bkz. Ali Fuat Başgil, *Ali Fuat Başgil'in Hatıraları*, 2. baskı, Boğaziçi yay., İstanbul, 1990

275. Bülent Tanör, A.g.e., s. 287; Bkz. R.G. 20.7. 1961-10859.

276 .Gerekçeleri ile birlikte 1961 Anayasası metni için bkz. R.G. 20.7. 1961-10859

"Lâiklik, Dinin Devlet işlerine karışmasını ve hukukun akli olmayan (nakli) kaynakların tesiri altında bulunmasını reddeder. Bunun dini inkâr mânasına gelmediği , ancak dinin fertlerin vicdanına terk edildiğini ifade ettiği şüphesizdir.²⁷⁷

Lâiklik konusunda tek parti dönemi anlayışı ve 1924 Anayasası'nın yaklaşımını benimseyen Anayasa Hazırlama Komisyonu , dinin toplumsal işlevine değinmemiştir. Bu laiklik anlayışı Kurucu Meclis üyeleri tarafından da benimsenmiştir.

Din ve vicdan hürriyetinde temel çerçevesini oluşturan "temel hakların niteliği ve korunması" kenar başlıklı 10.maddenin 2.fıkrasında Devletin bu özgürlüklerle ilgili sorumlulukları şöyle açıklanmaktadır:

"Devlet, kişinin temel hak ve hürriyetlerini , fert huzuru, sosyal adalet ve hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasi , iktisadi ve sosyal bütün engelleri kaldırır; insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlar."

Daha önceki anayasalardan farklı olarak sosyal devlet anlayışının yer aldığı bu maddede , sadece "özgürlük" kavramıyla yetinilmemiş, dinamik bir kavram olarak "özgürleştirme" anlayışına önem verilmiştir.²⁷⁸ Bu maddede, dengeci bir anlayışla toplumun değişik katları arasında sosyal adaletin yaygınlaştırılmasını ²⁷⁹ ve insan kişiliğinin bir bütünlük içerisinde geliştirilmesini ve korunmasını emretmektedir. Görüldüğü gibi Anayasanın insan hak ve hürriyetleri felsefesi, bireyin serbest seçim özgürlüğü ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesi ana fikirleri temeline dayanmaktadır.

Klasik hak ve hürriyetler, diğer bir ifadeyle birinci kuşak hakların yer aldığı bölümde, din ve vicdan hürriyetine de yer verilmiştir. Söz konusu 19. madde şöyledir:

"Herkes, vicdan ve dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. Kamu düzenine veya genel ahlâka aykırı olmayan ibadetler, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz.

Din eğitim ve öğrenimi, ancak kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır. Kimse, Devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasi veya şahsi çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, her ne suretle olursa olsun, dinî veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır: dernekler, yetkili mahkemece ve siyasi partiler, Anayasa Mahkemesince temelli kapatılır."²⁸⁰

277. T.M.T.D., C:2, S.Sayı 35, s.9.

278. M. Soysal, *Anayasaya Giriş*, s. 238; Maddenin gerekçesinde " Sosyal demokrasi" ve "refah devleti"nden hareketle bu maddenin benimsendiği belirtilmiştir. Bkz. T.M.T.D., C:2, S. sayı 35, s.9-10; R.G. 20.7. 1961-1085272. Birçok araştırması 1961'de toplanan T.B.M.M.'ni XII dönem Meclisi olarak isimlendirmelerine rağmen belki de askerî rejimin etkisiyle, Tutanak Dergileri üzerinde I. Dönem T.B.M.M. ifadesi yer almaktadır.

279. Gerekçeleri ile birlikte 1961 Anayasası metni için bkz. R.G. 20.7. 1961-10859i, İ.Ü.H.F. Yay., İstanbul, 1984.

280. 20. 9. 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun ile gerçekleştirilen 1971 Anayasa değişikliğinde 19. madde de kısmî değişiklik yapılmıştır. 2. fıkrada yer alan ibadetler, dinî âyin ve törenlerle ilgili sınırlama genişletilmiş, metine " bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olmayan" ibaresi eklenmiştir. 3. fıkraya ise "... Kimse, dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz" hükmü ilave edilmiştir. Din ve siyaset ilişkilerinin sınırlarını belirleyen 5. fıkrada yer alan " Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtanlar kanuna göre cezalandırılır: dernekler, yetkili mahkemece kapatılır..." Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında, kanunun gösterdiği hükümler uygulanır..." şeklinde değiştirilmiştir. Değişiklikler için bkz. Server Tanilli, *Anayasal ve Siyasal Belgeler*, s. 320; 1971 Anayasa değişikliği için bkz. 20.9. 1971 tarih ve 1488 sayılı Kanun: R.G. 22. 9. 1971 - 13964

Görüldüğü gibi vicdan ve din hürriyetini düzenleyen bu madde devlet(siyaset)-din ilişkilerinin sınırlarını da çizmekte; devlet(siyaset) ve din arasında doğrudan ve dolaylı her türlü ilişkileri, özellikle dinin siyasete etkisini yasaklamaktadır. Bu madde düzenlenirken İstanbul Komisyonu'nun taslağı esas alınmıştır.

Vicdan ve din hürriyetini düzenleyen 19. madde, Temsilciler Meclisi'nde en çok tartışmaya neden olmuş maddelerden biridir. Tartışmaların bütünü gözden geçirildiğinde, lâikliğin içeriği konusunda Kemalist anlayışı benimsemiş Anayasa Komisyonu üyeleri karşısında muhafazakar, liberal nitelikleri ağır basan kesim, devlet ve din ilişkilerinin kesin olarak birbirinden ayrıldığı klasik batı lâiklik anlayışını savunmuştur. Bu görüş temsilcilerinin başlıca düşünceleri ve önerileri, tasarının ilgili maddesinde tam anlamıyla güvence altına alınmamış olduğunu öne sürdükleri dini inanç hakkının sağlanması, devletin dine müdahale değil, yardım etmesi, din eğitime yönelik örgütlenmeye gidilmesi noktalarında yoğunlaşmaktaydı.²⁸¹ Din ve vicdan hürriyeti sorununun soyut İnsan Hakları Beyannamesi ve siyasî parti programları ile çözülemediğini, bu nedenle "Türk halkının dinî inanç ve kanaatlerini izhar babında uzun zamandan beri sıkıntı içinde, üzüntü içinde" olageldiğini ileri süren **Abdülhadi Toplu**, sorunun Türk halkının liyakatsizliğinden değil, "siyaset adamlarının, siyasi şahsiyetlerin daima bu cemaatin inanç ve düşüncelerine taarruz etmeleri, istismar etmeleri noktai nazarından neşet etmekte" olduğunu belirtmiştir. Yüzde doksanı müslüman olan Türk halkının din ve vicdan hürriyeti konusundaki duygu ve düşüncelerinin açık bir şekilde Temsilciler Meclisi'ne yansıtılarak sorunun çözülmesini öneren Toplu'ya göre, bu maddede milletin dinî inancı teminat altına alınmamış, dinin ahkâmını öğrenme imkanları sağlanmamış, dinî örgütlenmenin halk tarafından mı, devlet tarafından mı gerçekleştirileceği belirlenmemiştir.

Devletin din işlerini tedvir etmesi, okullar açması, bunlara lâzımgelen yolu göstermesi lâikliğe aykırı görüldüğü için Anayasa Komisyonu tarafından İstanbul Komisyonu'nun hazırladığı madde değiştirilmiştir. Hakikatde, lâikliğin gereği olarak devletin din işlerine müdahalesinin doğru olmadığı görüşünden hareket eden komisyonun yaklaşımına katıldığını belirten Toplu, Türkiye'nin kendine özgü şartları nedeniyle bu lâiklik yorumunu uygulayamayacağını, tıpkı inkılâpların korunması gibi din ve vicdan hürriyetinin de Anayasaya konulacak bir madde ile korunmasını sağlayacak düzenlemenin yapılmasını önermiştir. Türkiye Devletinin din işlerine müzahir olması, yardım etmesi, ihya etmesi gibi görevleri yerine getirmesinin zorunluluk olduğunu vurgulayan Toplu, 19. maddeye şu metnin ilave edilerek, maddenin yeniden düzenlenmesini önermiştir. Önerge metni şöyledir:

"Devlet Anayasanın esaslarına uygun olmak şartıyla, halkın çoğunluğunun veya gerekli görürse azınlıkta olan din veya mezhep mensuplarının din ihtiyaçlarını veya din eğitim ve öğretimini sağlayacak kamu hizmetleri koyar ve gereken teşkilâtı kurar."²⁸²

Toplu'nun köklü eleştirilerine karşılık, önergesi siyasî-idarî sistemde bir değişiklik içermemektedir. Önerdiği teşkilat olan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili hükme Anayasa'nın 154. maddesinde yer verilmiştir.

19. maddeye daha kapsamlı bir eleştiri getiren **Sadettin Tokbey**, milleti en çok ilgilendiren din ve vicdan hürriyetiyle ilgili metnin ihtiyacı karşılayacak biçimde düzenlenmediğini, mevcut anayasal boşluğu doldurmaktan uzak ve laikliğe aykırı ol-

281. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi (T.M.T.D.), C:III, s. 93-98, 100, 130 vd.

282. T.M.T.D., C: III, s. 92-93, 155-156.

duğnu ileri sürmüştür. Tokbey'in eleştirisinde altı çizilmesi gereken en önemli husus şudur:

"Bu haklar temin edilmediği ve korunmadığı müddetçe şikayet ettiğiniz yaralar daha büyük olarak devam edecektir. Mızrak çuvala sığmaz, hakları tahdidettiğiniz müddetçe hak diye bağırırlar olacaktır. Verilmeyen haklar her zaman siyaset mevzuu olurlar. Zira medenî insanlar ihkakı hak etmez. Hakkını ya siyaset meydanında veya Meclis kürsüsünden ister. Madde o kadar kötü tan-zim edilmiştir ki, hak diye bağırırlar ceza göreceklerdir."²⁸³

Tokbey'in madde ile ilgili katkı ve eleştirileri şu başlıklar altında toplanabilir:

1) Madde, "lâik bir devlet nizamı içinde dinle iştiğal eden yahut itikatlarına fazla sadık olan insanların haklarını" korumaktan uzak olduğu için boşluk göstermekte ve "imanlara devletin endirek olarak müdahalesine imkân vermektedir." Tokbey'e göre, "lâik bir devlet nizamı içinde din devlete karışmadığı gibi devlet de dine, onun dahilî işlerine karışamaz ve müdahale edemez. Bir devletin murakebesi mabedin kapısında biter, mabetten içeriye giremez. Girdiği takdirde, bugüne kadar sıkıntısını gördüğümüz ve acı acı ifade ettiğimiz yaralar doğar." Bu aygulamanın adına "lâiklik" değil, "devlet içinde din sistemi" denilebilir.

2) 19. maddenin son fıkrasına konulan din-siyaset ilişkileri ile ilgili sınırlamanın çok sübjektif ve ideolojik olduğunu belirten Tokbey, yüz yıldır süren aydın-halk çatışmasına da dikkat çekerek şunları söylemiştir:

"19 ncu maddenin muhtevası o kadar gariptir ki, bu memlekette hakiki lâikliği, pür lâikliği müdafaa eden veya eksik verilmiş hakların tamamını isteyen siyasî şahıslar, son fıkrada ifade edildiği gibi, dini siyasete alet etti diye tecziye edilecek siyasî partiler ise temelli kapatılacaktır... yarı lâikliği yahut devlet içinde din sistemini müdafaa edenler ileri fikirli mergup insan veya teşekkül olacaklardır... Bugün büyük kütlelerle, okur-yazarlar arasında büyük bir uçurum mevcuttur. Okur-yazar kendini büyük kütleden kendini tecrid ederek gerici diye istihfafla onlara bakmaktadır. Büyük kütleler de bu grubu dinsizlikle itham etmektedir... Vazifemiz gerilen sınırları yatıştırmak ve bu açıdan uçurumu kapamaktır. Başka türlü vahdet temin edilemez. Ne hakkını isteyen gerici ve ne de onu tahkir eden zihniyet ilericidir."

3) Dinin tanımı, içeriği ve inanan birey ve toplum açısından işlevi bilinmeden din ve vicdan hürriyeti ile ilgili maddenin düzenlenemeyeceğini belirten Tokbey'in dinle ilgili değerlendirmeleri de şöyledir:

"Din amel ile imanın içtimaından meydana gelmiştir. Yani iman ile amel birleşirse din olur. İman, inanma demektir. Yalnız inanmadan farklı tarafı şudur: Her hangi bir felsefeye inanır geçerez. Dinde ise, inanırız, yaşarız bununla ruh sekinetine varırız. Binaenaleyh, iman mühim bir unsurdur ve vicdan hürriyeti içerisinde mütalâa ederiz. Tasarıda vicdan hürriyetinin serbest olduğu ifade edilmektedir. Bu yuvarlak bir lâftır. Filvaki tabiati eşya vicdana müdahale imkânını vermez. Ama iktidarlar endirek olarak müdahale imkânlarına sahiptir... Tarihte, iman ve vicdan hürriyeti gibi yuvarlak lâflarla Rütenlilerin mekteplerinde murakabe hakkını elde eden Rusya ortodoks olmayan bu halkları ortodokslastırmıştır... Ortodoks hocalar ve papazlar bu fiilleri yaparken reformcu olduklarından, ileri fikirli bulunduklarından, kalkınmadan bahsederek, âli fikirlerin gölgesinde yaparlar, Keza din adamlarını yetiştirecek mektepleri kaparlar, sonra da memlekette din adamları yoktur diye mâsun mâsum sızlanırlar. Bu tehlikeyi görüp de bağırırları gericilikle

itham eder. Dini siyasete alet ediyor diye cezalandırılırlar. Bu suretle dinin nesl-i âtiye intikalini önlemiş olurlar veya değişik şekilde naklini temin ederler. Bu suretle hak boğulur, haksızlık zafere ulaşır.

Sadık bir mü'minin ameli üç grupta toplanır. Bunlardan birinci grubu, Halik ile mahlûk yani yaratanla yaratılmış arasındaki münasebete taallûk eder... Bundan dua, ibadet ve münacaat hakkı anlaşılır. Bu hakları vatandaş serbest olarak kullanmalıdır. İkinci grup haklar, kulun birbiri ile münasebetine taallûk eder. Bu grupta hukuk ve ahlâk mütalâa edilir. Lâiklik bu grupta mevzu bahisdir. Devlet dinin ana kitabına uymak mecburiyetinde kalarak kanun çıkarmaz. Medeni ölçülere göre devleti idare eder. Üçüncü grupta dine karşı vazifelerdir. Buna ilâ-i kelimetullah denir. Dinini yaymak, telkin etmek, tedris etmek, neşretmek, hakları burada toplanır. Bütün bu hakları müsbet olarak kullanabilmek için (din) teşkilâtlanma ihtiyacındadır."²⁸⁴

Tokbey'in bu görüşleri önergesine de yansımıştır. Maddenin çok kapalı ve muğlak olduğunu vurgulayan Tokbey, din ve devletin kesin olarak ayrılmasını, din ve vicedan hürriyetinin muhtevasının gerçekçi bir anlayışla belirlenmesini, özerk din örgütlenmesine gidilmesini ve cemiyetler kanunu çerçevesinde dini cemiyet kurma özgürlüğünün sağlanmasını önermiştir.²⁸⁵

Tokbey'in lâiklikle ilgili teorik görüşlerine katıldığını fakat, Türkiye'de yürürlükte olan sistemin lâik değil, nüfusun büyük çoğunluğu müslüman olduğu için devlete bağlı bir din sistemi olduğunu ileri süren **Cevdet Aydın**, Türkiye siyasî-idarî sistemi çerçevesinde "din hizmetlerini" tahlil etmiştir. Aydın'ın görüşleri şöyle özetlenebilir:

1) Cumhuriyet kurulduğundan beri, 1924 tarihli Evkaf ve Şer'îye Vekâleti'nin İl-gasına ait Kanun'un vazettiği maddelere göre Diyanet İşleri Reisliğinin memurları tamamen Devlet memurlarının statüsüne tâbidir. Diyanet işleri milletin din işlerini tedvir eder. "Şu halde eğer biz lâik Devlet mefhumundan tamamen Devletin din ile hiçbir suretle ve kesin olarak uğraşmamasını kastediyorsak bu takdirde Diyanet İşleri Reisliğinin Devlet organizmasında yeri olmaması lâzımdır." Bunun dışında çok partili dönemde yeniden açılan "İmam ve Hatip Okulları" ve "İlâhiyat Fakültesi" Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı birer müessese olarak çalışmakta ve fonksiyonlarını ifa edelmektedirler.

2) Türkiye lâiklik ve din eğitimi konusundaki sistemini açık olarak belirlemeli, tam lâik bir sistemle mi, yoksa mevcut devlete bağlı din sistemi ile mi toplumun din eğitimi ihtiyacının karşılanacağı anayasal güvence altına alınmalıdır. "Çünkü, din hizmeti, din işleri mühim ve sosyal bir hizmettir. Bundan millet olarak, halk olarak vazgeçmemize imkân yoktur. Bu bir ihtiyaçtır. 1924 tarihinden beri kanun vâzımızın ve bilhassa Anayasamızın kabul ettiği şekil budur... Bu durumda, din eğitim ve öğretiminin Devlet tarafından ifasında kanaatimce hiçbir mahzur yoktur."

Aydın'ın konuşmasından, İstanbul Komisyonu'nda yer alan 10 üyenin 7'sinin Devletin din eğitimi ve öğretimi yapmasını mahzurlu görmediğini, Bahri Savcı, İlhan Arsel ve Lütfi Duran'ın ise bu görüşe muhalif olduklarını öğreniyoruz.²⁸⁶

3) Din eğitimi "ne cemaatlere ve ne de hususi teşekküllere bırakılamaz. Aydın din eğitiminin cemaatlere ve hususî teşekküllere bırakılmasının mahzurlarını şöyle açıklamaktadır:

"Din tedrisatı yani din eğitim ve öğretiminin hususi teşekküllere bıraktığımız takdirde din ilmi altında bir takım hurafelerin, yanlış telkinlerin yapılmasına, öğretilmesine mâni olunamayacaktır.

284. T.M.T.D., C: III, s.93-95

285. T.M.T.D., C:III, s. 156

286 T.M.T.D., C:III, s.95

Devlet geniş mânada dinî eğitime karışmadığı takdirde, bu eğitimi ve öğretimi murakabe etmek-ten de uzak kalacaktır... Devletin; dinî hizmetleri de, âmme hizmeti olarak kabul etmesi, hattâ teşkilât kurması lâzım olduğuna kaniim."²⁸⁷

Aydın, verdiği önergede de bu görüşleri çerçevesinde, din eğitimi ve öğretimin bir kamu hizmeti olarak yönetim tarafından yerine getirilmesini önermiştir.²⁸⁸ Aydın'ın önergesi yeni bir din eğitimi sistemi öngörmemektedir.

Türkiye ve Avrupa'da din ve vicdan hürriyetinin tarihi gelişimi üzerinde duran ve çok acı mücadelelerin sonunda bu hürriyetin temel haklar arasında yer alarak, çağdaş anayasalara girdiğini belirten **Mehmet Altınsoy**, din ve vicdan hürriyetinin kapsamı ve sınırları üzerinde durmuştur. Tasarıda yer alan madde başlığının yanlış düzenlendiğini, din ve vicdan hürriyetinin anayasal teminatının sağlanmadığını, din ve vicdan hürriyetinin kapsamı belirlenmeden sınırlarının çizildiğini ileri süren Altınsoy'a göre, vicdan hürriyetinin alt kategorisini oluşturan din hürriyetinin sadece inanç ve eğitim boyutunun muğlak olarak bilenilmesi yeterli değildir. " Dini itikat, ibadet, neşir, tedris ve teşkilâtlanma hürriyetlerini içeren din hürriyeti açık olarak beyan edilmeden, madde ile ilgili tahditlerin düzenlenmesi" anlamsızdır. Madde hazırlanırken, en basit ilim metodu olan " önce kaidenin konması, sonra istisnanın sınırlanması" prensibine bile uyulmamıştır.²⁸⁹

Anayasa Komisyonu'nun savunduğu Kemalist laiklik anlayışına ve bu anlayışın ürünü olan tek parti dönemi din eğitimi politikalarına en sert eleştiriler **Kadircan Kaflı** tarafından getirilmiş ve Kaflı'ya yönelik diğer üyelerin eleştirileri ile ideolojik kutuplaşma açık bir şekilde kendini Temsilciler Meclisi'nde hissettirmiştir. Önemli gördüğüm bu tartışma örnekleri özetlenecektir. En büyük endişesinin Devlete bağlı din sistemi doğrultusunda hazırlanan din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 19. maddenin siyasî iktidarlar tarafından istismar edilmesi olduğunu belirten Kadircan Kaflı, uzun konuşmasında, Batıda ve İslam-Türk aleminde ilim ve din ilişkilerinin tarihi gelişimi ve tek parti dönemi din eğitimi politikası üzerinde durmuştur.

Atatürk'ün tarihte oynadığı rolle, İslâm aleminin kurtuluş mücadelesine örnek olan bir İslam kahramanı olarak İslam dinî ile ilgili güzel sözler söylediğini belirten Kaflı, tek parti rejimi dönemi din eğitimi politikaları için aynı ifadeleri kullanamayacağım, zira bu dönemde camilere giden dindarlara bile gerici damgasının vurulduğunu, keyfî olarak din eğitiminin kaldırıldığını ileri sürmüştür. Kaflı'nın şu sözleri Anayasa Komisyonu ve bazı üyelerin büyük bir tepkisine neden olmuştur:

"Uzun bir zaman okullarımızda din öğretimini kaldırdık. Din adamları yetiştiren okulları kapattık. Sonra da din adamlarının noksanlığını aleyhte delil olarak aldık; canım din adamı yok ki, İslâmiyeti ilerletelim, dedik. Acaba biz Tıp Fakültesini, Teknik Üniversiteyi kapatsaydık ve ondan sonra ne yapalım memlekette teknik ilerleme için, tıbbî ilerleme için doktorumuz yok, mühendisimiz yok deseydik haklı mı olurduk. Bizim vatandaşlarımız olan hristiyanlar, yahudiler Cumhuriyetten beri serbestçe çocuklarına din dersi verdiler, dinî öğretim yaptılar. Biz ne yaptık? Camileri kiraya verdik, sattık, depo olarak kullandık. (öyle şey yok, misal ver, sesleri) 30, belki

287. *T.M.T.D.*, C:III, s. 95–96

288. *T.M.T.D.* C:III, s.157-158

289.*T.M.T.D.* C: III, s. 97 – 98

40 tanesini depo olarak, imâlâthane olarak kulladık... Ondan sonra ibadete ancak vasıta olan ezana da karıştık. Ama kilise çanlarına karışmadık. İstedikleri gibi çaldılar... Bakınız İslâm İlâhiyat Fakültesi kapatıldığı halde Hristiyan İlâhiyat Fakültesi Heybeliada'da muntazaman öğretime devam ediyor... Biz, başka dinler mensuplarına gösterdiğimiz saygıyı, kendi dinimizden olanlara malesef gösteremedik... Halâ her iyi ahlâkın temeli olan İslam dininin eğitimi adetâ ayırp sayılıyor."290

Kaflı'nın konuşmasına yönelik eleştirilere geçmeden önce, bazı konuşma örneklerini de aktarmak daha sonra bu eleştirilerin ve önerilerin 19. maddenin yeniden düzenlenmesinde etkili olup olmadığını incelemek uygun olacaktır.

Modern bir anayasada lâikliğin gereği olarak devletin din işlerine karışmaması, din ve vicdan hürriyetini teminat altına alması gerektiğini belirten **Seyfi Öztürk**, 19. maddede yer alan dini tedrisat ile 21. maddede yer alan çağdaş bilim esaslarının nasıl telif edileceğinin açık bir şekilde ifade edilmediğini, 19. maddenin son fıkrasında yer alan din ve siyaset ilişkileri ile ilgili sınırlamanın; din istismarı yapan dernekler ve siyasî partilerle ilgili cezalandırmanın muğlak olduğunu ve bunların uygulamada büyük sıkıntılar doğuracağını ileri sürmüştür. Öztürk'e göre din ve vicdan hürriyetine yönelik saldırıları cezalandıran tek yasa olan Türk Ceza Kanunun'un 175. maddesinde yer alan " devletçe kutsal sayılan din" hükmü yıllardır muğlak bırakıldığı için dine hakaret eden kişiler cezalandırılmamaktadır.²⁹¹

2. maddede belirtilen lâik devlet telâkkisi ile yarı laikliği çağrıştıran 19. maddenin çelişki içinde olduğunu iddia eden **Ahmet Oğuz**, Mecliste her üyenin Türkiye'nin laikliği konusunda görüş birliği içinde bulunduğunu fakat, laikliğin anlaşılması ve sınırları konusunda uzlaşmaya varılamadığını, din ve vicdan hürriyetinin açık bir şekilde güvence altına alınamadığını belirtmiş ve komisyona şu soruyu yöneltmiştir:

" Himaye ve siyanet babında, Devlet tedrisat işini, telkin işini, teşkilâtlanma işini ele aldıktan sonra, bu anlayışı Kur'an hududu dışında raya oturtanlar olursa, tedbir nedir? Devletin siyaneti ve gözetimi içinde, vatandaşın inancını, istikametinden başka bir istikamete götürecek olan bir iktidar gelirse, bunun müeyyidesi nedir?"²⁹²

1928'de Anayasasını lâikleştiren Türkiye'nin lâikliğe uygun bir biçimde cemiye-tin din eğitimi ihtiyacını karşılamadığını ve bunun dini cehalete neden olduğunu belirten **Salih Türkmen** görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Cemiyetimizin spor ve sair ihtiyaçları karşılandığı halde,²⁹³ halkın yüzde doksan dokuzu müslüman olan bu milletin din eğitimi ihtiyacı karşılanmadı. Çocuklarımızın dini tedrisat ihtiyaçlarını karşılamak mecburiyetindeyiz. Çocuklarımızın dinî tedrisata tâbi olması lâikliğin bir icabıdır. Bu imkânların sağlanması da devlete düşer. Devletçe bu imkânlar sağlanmazsa halk mecbur kalır,

290. T.M.T.D. C:III. s. 130-132

291. T.M.T.D.C:III, s. 100, 147-148

292. T.M.T.D., C:III, s. 102, 129. Ahmet Oğuz'un bu sorusu Anayasa Komisyonu tarafından ciddi bir şekilde cevaplandırılmamıştır. Sadece Komisyon adına söz alan Nurettin Ardıçoğlu, açık bir yüreklilikle soruya şu cevabı vermiştir: " sorduğunuz soruya maalesef pek cevap verecek durumda değilim... bu müctehitlere kalsın." T.M.T.D., C:III, s. 129 Bu cevap laik bir Devlet sisteminde bile İslam müctehidine duyulan ihtiyacı belirtmesi bakımından anlamlıdır. Komisyon sözcüsü Muammer Aksoy, İslam Hukuku ile uğraşan Hukukçuları bile aşağılayıcı tavırla eleştirirken, Ardıçoğlu ilim adamına yaraşır bir üslupla soruları cevaplandırmıştır. İki tavrın mukayesesi için bkz. T.M.T.D., C:III, s. 124-130.

293. Tek parti döneminde 27 yıl iktidarda kalan C.H.P'nin 1947 öncesi programlarında din ve din eğitimiyle ilgili bir tek cümle dahi bulunmamaktadır. Bkz. *Cumhuriyet Halk Partisi IV. Büyük kurultayında Onaylanan Programı*, Ankara, 1935; *Cumhuriyet Halk Partisi VI Büyük Kurultayında Onaylanan Programı*, Ankara, 1943.

ehil olmayan ellere çocuklarını teslim eder. Bu halde gayet tabii aksaklık tevliid eder."²⁹⁴

Tasarıda yer alan laiklik anlayışının Batı ülkeleri seviyesinden düşük olduğunu, bu durumun ise, 900 yıllık din-devlet ilişkileri geleneğinin toplum üzerindeki etkisinden kaynaklandığını belirten **Hikmet Kümbetlioğlu**, lâik devlet olmanın en önemli şartının tüm vatandaşların dini ihtiyaçlarını karşılamak olduğunu ileri sürmüş ve bu çerçevede Diyanet İşleri Başkanlığı konusunda şu öneride bulunmuştur:

"... Demokratik prensipler, halkın eşit muamele görmesi esasına dayanır. Dinde bilhassa bu husus kendini göstermektedir... Hakının yüzde doksan dokuzu Müslüman olan bu memlekette, mensupları yüzde bir olan inançlara da aynı saygının sağlanması kesin bir zarurettir. Ayrıca Diyanet işlerinin içtimai müessese olarak muhafazası ve bütün dinler için bir müracaat mercii haline gelmesi lâzımdır. Aksi halde lâiklik söz konusu olamaz."²⁹⁵

19. maddenin 4. ncü fıkrasında, din eğitim ve öğrenimine yer verildiğini fakat, öğretimine dair bir hükmün bulunmadığını belirten **Fethi Elgün**, bu fıkranın başına, bir cümle halinde; "din eğitim, öğretim ve öğrenimi serbesttir" ifadesinin açık olarak vaz'edilmesini önermiştir. Elgün'e göre de maddede " din hürriyetini tecavüzden, istihfaftan, istihzadan" koruyan hükme yer verilmemiştir. Özellikle bu suçun basında işlendiğine dikkat çeken Elgün bu konuda şunları söylemiştir:

Bizdeki mizah mecmuaları tetkik edilirse bunların dinî inaçlara tecavüz eden karikatürlerle dolu olduğu görülür. Basında dine tecavüz mahiyetindeki yazılar bir hayli kabarıktır. Bunlar dini inanışa tecavüzden, tasalluttan başka bir şey değildir. Binaenaleyh, bu maddeye dini inanışlar veya dini semboller yazı, resim veya karikatür ile rencide edilmesine müsaade edilmeyecek surette hüküm konmalıdır."²⁹⁶

Elgün'ün savunduğu bu tez, başta Öztük olmak üzere pek çok üye tarafından da dile getirilmiştir. Liberal laiklik anlayışına uygun olan bu tez, Türkiye'nin şartlarına uygun bulunmayarak eleştirilmiştir. Mabede girilmemesi ve basında dinle alay eden yazılara yer verilmemesi tezine katılmadığını belirten **Ömer Sami Coşar** bu konuda şunları söylemiştir:

"Devlet din işlerini kontrol etmiyecek de kim kontrol edecek? Devletin müdahalesi istenilmiyor. Peki şu " Duai Kudduriye" türü hurafe dolu duaların yayılmasına kim müdahale edecek? Vatandaşların dinî inançlarına, imanlarına tehlike Dua-i Kudduriyecilerden geliyor... Gazeteler, dergiler, din ile alay etmez, dini tezyif etmez; alay edici, tevzif edici neşriyat gazetelerde çıkmaz. Ama bir duai kuddiriye gelirse elimize bunu belirtiriz."²⁹⁷

Lâikliğin kâmil yorumuna yönelik ideolojik tepkiler, Temsilciler Meclisi'nin güvenilirliğini oldukça azaltmış. 1961 Anayasası'nın daha katılımcı bir anlayışla hazırlanmasını önlemiştir. Aşağıda aktaracağım edebe mugayir konuşmayı yapan Orgeneral Kenan Esengin, Meclis başkanlığı ve üyeler tarafından hiç uyarılmadan şunları söylemiştir:

"... Efendim, lâiklik tam ifade edilmemiş, tam garantiye alınmamış, Devlet dini kontrol altına alıyor, binaenaleyh ne Devlet din işlerine karışsın, ne de din Devlet işlerine... Madem ki, din Devlete karışmıyor Devlet de dine karışmasın diyorlar. Bu olmaz arkadaşlar Bunlar da gösteriyor ki madde hafif gelmiştir. Daha da ağır gelmeli idi (Bravo sesleri)... Bizim çevremizi kaplıyan ortaçağ devletlerinden daha geriyiz. Bütün hocaların irtibatı bizim Anadolu ile devam ediyor. Biz din müesseselerini, din adamlarını kontrol olmiyacak, o da camide zina yapacak, bunu kontrol etmiyeceğiz öyle mi? (Alkışlar)"

294 T.M.T.D., C:III, s. 102-103

295. T.M.T.D., C:III, s. 103.

296, T.M.T.D., C:III, s.98

297. T.M.T.D., C:III, s. 101-102.

Kanaatimce cami, din görevlisi ve cami ile ilgili kötü benzetmesinden dolayı uyarılması gereken Esengin'in konuşmasının alkışlanması ve komisyon sözcüsü Muammer Aksoy tarafından kendilerine tercuman olan fikirler olarak değerlendirilmesi üzerinde durulması gereken bir konudur.

Konuşmasının büyük bir bölümünde Komisyon sözcüsünden çok, 19. madde konusunda farklı düşünen üyelere yönelik eleştirilerde bulunan ve her eleştirel yaklaşımı Atatürk ve devrim karşıtlığı ile değerlendiren Aksoy'un lâiklikle ilgili görüşleri şöyledir:

" ... Bizim ikinci maddede kastedtiğimiz ve 19 ncu maddede temel olarak kabul ettiğimiz lâiklik, Türkiye'de lâikliğe bugüne kadar verilen ve Atatürk İnkilâbının verdiği mânadaki lâikliktir. Bizdekine %90 yaklaşan fakat %10 u itibariyle ayrılan Batı'daki lâiklik değildir; " dine Devlet tarafından hiçbir suretle karışılmıyacağı yolundaki lâiklik telâkkisi " ikinci maddede asla ifade edilmiş değildir. 19 ncu maddenin dört satırlık gerekçesi de, açıkca bu görüşü belirtmiştir: " Türkiye Cumhuriyeti lâiktir; Dinin Devlet İşlerine karışmasını ve hukukun aklî olmayan (naklî) kaynakların tesiri altında bulunmasını reddeder. Bunun, dinî inkâr mânasına gelmediği; ancak dinin, fertlerin vicdanına terk ve hasredildini ifade ettiği şüphesizdir." Tekrar ediyorum: Lâikliğin diğer cephesi, yani Devletin dini hiçbir surette murakabe edememesi, bizim bu Anayasa'da kabul ettiğimiz lâiklik değildir. Bu Anayasa devam ettiği müddetçe de, lâiklik, hep bu mânada anlaşılacaktır. Cemaatlerin serbestçe teşkilâtlanması, propaganda yapması hususunda bir serbestiye sahibolmalı fikri, Türk İnkilâbındaki ve Anayasadaki lâikliğe uygun düşmez. Bilhassa bunu arz etmek için huzuruza çıkmış bulunuyorum... Bugün hukukumuz bile, lâiklik mücadelesini hâlâ yapmaya mecburdur. Devrimcilik, ancak mücadele ile tutunabilmektedir. Ek madde 1, ileride kaldırılacak bir madde değildir. Devrimcilik umdesi, belki de Anayasada ayrıca yerini alacaktır. Anayasadaki lâikliği, devrimlerdeki mânada anladığımızı, komisyon adına tekrar arz ediyorum."²⁹⁸

Komisyonun yaklaşımının temel ideolojik çerçevesi Atatürk ve tek parti dönemi İnkılâpları ile çizildiği için farklı öneriler ve yaklaşımlar Komisyon tarafından kabul görmemiş, CHP dönemi din eğitimi ve lâiklik politikalarını eleştiren muhafazakâr ve liberal düşünceli üyeler oldukça ağır eleştirilere maruz kalmışlardır. Komisyonun kesin bir şekilde savunduğu ve taviz vermediği bu laiklik anlayışı, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 19. maddeyi de şekillendirmiş ve farklı önergeler kabul edilmemiştir.²⁹⁹ Temsilciler Meclis üyelerinin bazıları tarafından ileri sürülen görüşler, oldukça sert bir şekilde eleştirilmiştir. Özellikle Turhan Feyzioğlu ve Emin Sosyal, tek parti dönemi lâiklik anlayışı ve din eğitimi politikalarına yönelik eleştirilerde bulunan üyeleri Atatürk İnkılâbı düşmanlığı ile suçlamışlardır.³⁰⁰ Aynı eleştiriler, sadece devletin değil, toplumunda lâikleştirilmesini savunan Bahri Savcı'nın laisizim tezine yöneltilmemiştir. Komisyon Başkanı Enver Ziya Karal ve Komisyon sözcüsü Muammer Aksoy'un da içinde bulunduğu bazı üyeler, toplumu da laikleştirmeye yönelik olarak tek parti döneminde uygulamaya konulan toplumsal Modernleşme projeleri çerçevesinde lâiklik; din ve vicdan hürriyeti, din eğitimi sorununa yaklaşmıştır. Bu yaklaşıma göre Cumhuriyet'in ilânından beri kamu işi olarak görülen ve devlete bağlı din eğitimi sistemi içinde toplumun din eğitimi ihtiyacını karşılamaya yönelik hukukî düzenlemeler

298. T.M.T.D., C: III, s. 139-140. Aksoy'un diğer konuşması için bkz. s. 123-126

299. Tüm önergeler için bkz. T.M.T.D., C:III, s. 155-160

300. Feyzioğlu'nun konuşması Türk eğitim tarihi açısından öğretici olmakla birlikte, laikliği farklı yorumlayan üyelere karşı sert bir içeriğe sahiptir. Bkz. T.M.T.D., C:III, s. 132-135. 1946-1960 dönemi T.B.M.M.'nin güçlü hatiplerinden olan Sosyal'ın konuşmasında halk tipi dinî kitapların değerlendirilmesi ile ilgili faydalı bilgiler olmakla birlikte Kafı'ya karşı edep sınırlarını aşan bir üslup kullanılmıştır. Bkz. T.M.T.D., C:III, s. 135-138.

ve din eğitimi politikaları bile Atatürkçü ilmi lâikliğe uygun değildir. C.H.P. ve D.P. Hükümetleri dönemi lâiklik ve din eğitimi uygulamalarını bile görmezden gelen bu anlayışın en somut savunucusu Bahri Savcı tarafından yapılmıştır. Savcı'ya göre "Karanlıklar içinde geçen siyasi hayatından ders alanlara, hangi prensipleri benimseyeceğini araştıran Türk Milleti'nin idrakinde, 19. maddede yer alan din ve vicdan hürriyeti meselesi vuzuh kazanmıştır. "Türk Milleti'nin vaz'ettiği siyasi prensipleri ve müesseseleri sezen "Anayasa komisyonu üyeleri " Hukuk ve siyaset bilgisinin ışığı altında "bu mükemmel maddeyi düzenlemişlerdir. Konuşmasında , laik devletin niteliklerini ele alan Savcı'ya göre lâiklik; "Devlet hayatı içinde, toplum hayatında muayyen dinlerin, toplum ve devlet hayatını kontrol etmemesi, idare etmemesi mânasındadır." Hazırladıkları lâiklik tasarısının " bütün dünyaya örnek olabilecek bir misal " getirmiş olduğunu iddia eden Savcı'nın zoraki toplumsal laiklik görüşü şöyledir:

"Çok defa Devlet Teşkilâtı arasında bir din teşkilâtı bulunmadığı halde veya bu yolda bir dinler manzumesi teşkilâtı bulunmadığı halde, başka yollarla, din veya dinler manzumesi, toplum hayatında bir siyasî iktidarın gelişme tarzını pekâlâ kontrol edebilir. O zaman lâik bir sosyete değiliz, bir lâik devlet de değiliz. Eğer lâik sosyete ve devlet arıyorsak, hiçbir dini devlet dini olarak ilân edemediğimiz gibi devlet teşkilâtı arasına hiç bir dinî merci koymadığımız gibi, dinin veya dinler manzumesinin toplum hayatımızın her yönünü ve siyasî yaşayış tarzımızı kontrol etmesini de kabul etmeyiz. Eğer din veya dinler manzumesi Devlet Teşkilâtının dışında gözükmüş ve kalmış olmasına rağmen toplum hayatımızı, siyasî hayatımızı böyle bir kontrol altında tutuyorsa lâik sosyete ve lâik devlet değiliz demektir. İşte 19 ncu madde, sadece din ve devlet otoritesini ayırmakla yetinmiyor. ayrıca, herhangi bir dinin, din hürriyetleri mahfuz kalmak şartıyla, fert vicdanını aşarak, sosyal yönde, her yönde, siyasî yaşama tarzımızın her cephesini kontrol altında tutmamasını ve bulundurmamasını da sağlıyor. Lâiklik, doğuşumuzdan itibaren yaşayışımızı, beşerî münasebetlerimizi kapsıyan bütün kaideler arasında, dini menşeli bir kaide olmamasıdır. Yani beşerî hayatımızın her yönünde beşerî kaidelerin olması mânasına gelir. Ve nihayet lâiklik, siyasî, iktisadî hayatımızdan tutun edebiyat, resim ve müzik gibi Güzel Sanatlarla çevreli yönlerimizin de din kurullarının kontrolü dışında kalması mânasına gelir. İşte tasarının tümü ile ve 19 ncu maddesiyle dinin mukaddes ve fertlerin vicdanındaki yeri dışında, toplum hayatında dini bir murakabe vasıtası yapmamak suretiyle lâiklik anlayışında çok ileri bir görüş getirmiştir. Nihayet lâiklik şudur: Dinin bir âmme hizmeti olmamasıdır. Dinin âmme hizmeti rengi altında gözükmemesidir. Bütün söylediklerimizin sonucu olarak böyle olması lâzımgelir. Din bir âmme hizmeti olamayacaktır. Bunun sebebi şudur: Devletin muayyen bir dini yoktur ki, bu dinin, bu dinden olanların hizmeti organize edilsin, toplum içinde kişilere arz edilsin. Bu itibarla dini bir amme hizmeti olarak tesis etmeye lüzum yoktur. Ayrıca siyasî iktidarın temeli din veya dinler değildir ki, siyasî iktidarla din arasında artık bir ayniyet mevcut değildir ki, bir âmme hizmeti halinde, din siyasî hayat içinde ve onun geniş çerçevesi içinde âmme hizmeti halinde mevcudolsun. İşte lâikliği bu saydığımız noktalar içinde anlamak zaruretindeyiz. İlmen böyledir."³⁰¹

Türkiye'de yıllardır çözülemeyen ve en çok tartışma konusu yapılan lâiklik; din ve vicdan hürriyeti ve din eğitimi sorununu tarihi ve toplumsal gerçeklikleri görmezden gelerek, ideolojik bir yaklaşımla kökten çözen Savcı, savunduğu bu teze göre Diyanet İşleri Başkanlığı ve din eğitimi sorunlarını da şöyle çözmektedir:

" Mademki lâiklik budur, o halde Diyanet İşleri Reisliği'nin yeri, hikmeti nedir? Anayasada dinî eğitimden bahsedilmektedir. Bunun mânası nedir? Bunlar lâikliği bozmaz mı ? Benim şahsî kanaatime göre bu suallere, hayır, diye cevap vermek lâzımdır. Gerek Diyanet İşleri Reisliği'nin teşkilatta yer alması gerekse dinî eğitim, basit bir zabıttan ibarettir... Diyanet İşleri Reisliği

Teşkilâtı; ancak ve ancak toplumun dinî vasfındaki bâzı işlerini, dağınıklıktan ve düzensizlikten kurtarmak için bu işleri bir merkeze bağlayarak kanallara kanalize etmekten ibarettir. Diyanet İşleri Başkanlığının mânası, hikmeti vücudu ancak ve ancak bundan ibarettir. Yani bu iş bir âme hizmeti tesisi değil ancak bir düzenin temin edilmesi işidir. 19 ncu maddede din eğitiminden bahsedilmiştir. Böyle bir din eğitimi vardır. Fakat bu din eğitimi, Devletin bir dini mevcut olmadığı için, Devlet dininin endoktrine edilmesi mânasında bir eğitim değildir. Devlette bir din teşkilâtı da olmadığı için, bu teşkilâtın prensiplerini öğreten bir eğitim de değildir. Zira bizim lâik toplumumuzda beşerî ihtiyaçlar beşerî kanallardan giderilecektir. Hurafata boğulmuş bir İslâm dinî vardır. Bir de akla ve mantığa uymıyan bir din eğitimi sistemi vardır. Şimdi bu hurafelere boğulmuş İslâm dinini bu hurafelerden ve akla uymıyan Alaturka eğitim sisteminden kurtarmak ve bunun yerine dinî saf prensipleri içinde isteyenlerin çocuklarına göstermek lâiklik prensiplerine aykırı değildir... Bâzı kayıt ve şartlarla düzenlenmiş basit bir din zabıtasından ibarettir."³⁰²

Çok partili dönemde uygulamaya konulan lâiklik ve din eğitimi politikaları, din-toplum ve toplum-siyaset ilişkilerinin doğal uzantısı olarak Savcı'nın öngördüğü teorik lâiklikten çok farklı olmakla birlikte, aslında Savcı'nın sistemleştirdiği laisizm teorisini, Türkiye'de tek parti döneminde fiilen uygulanan ve günümüzde de Anayasa koruması altında varlığını sürdürmekte olan resmî lâiklik anlayışındır. Komisyon adına 19. madde ile ilgili eleştirilere cevap vermek için söz alan ve olgun bir tavırla yarı lâik, devlete bağlı din sistemini eleştiren üyelerin görüşlerini Batı lâiklik anlayışını da göz önünde bulundurarak değerlendiren Nurettin Ardıçoğlu, Türkiye'nin tarihî ve toplumsal şartlarından, devrim kanunlarından kaynaklanan lâiklik paradoksunu açık bir şekilde açıklamaktan çekinmemiştir. Anayasa tasarısının 2. maddesi ile 19. maddesi arasında çelişkilerin olduğunu ileri süren üyelerle Komisyon sözcüsü Muammer Aksoy arasındaki tartışmaların ideolojik kutuplaşma noktasına ulaştığını gören Ardıçoğlu, çatışmanın ana nedeninin Anayasa'ya konulan devrimlerle ilgili ek maddelerden kaynaklandığını şöyle belirtmiştir:

"... Kâmil lâiklik anlayışının neticesi olarak şöyle bir madde ile neden huzurumuza gelmediniz diyebilirsiniz: "Herkes dinî inanç ve ibadetinde hürdür. Her din topluluğu dilediği şekilde teşkilâtını kurar ve dilediği şekilde tedrisatını yapar." Neden böyle bir madde ile gelmediniz de 19 ncu madde ile gelmediniz diyebilirsiniz. İşte bu noktadan itibaren, görüşlerimizi arz etmeye sıra geliyor. (Eleştirilerde) İbadet hürriyetine karışılmıyacağı ifade ediliyor. Bunun neticesi ne olacak? Bunun neticesi şudur: Tekke ve zaviyelerin kapatılması ve tarikatların menedilmesine dair olan kanunun, Anayasaya aykırı ve hükümsüz telâkki edilmesi neticesine varmamız gerekir. Yani bu kanunu komisyon reddedecek ve ortadan kaldıracak (Her türlü ibadet ve âyin serbesttir) dedikten sonra, Atatürk tarafından 1925 senesinde konmuş olan bu kanunun kaldırılması lâzımdır; yani tarikatlar kurulacaksa kurulmasına, zaviyeler açılacaksa açılmasına devlet olarak tarafsız kalmamız icabedecektir. (yine tam din hürriyetinin gereği olarak) Diyanet işlerini kaldıracaktık. Fakat bizce bugün için tatbiki mümkün değildir. Özerk Din Teşkilâtına izin verilirse din eğitimi de cemaat kendi kuracağı teşkilâtı vasıtasıyla yapar... Komisyonumuz, memleketin bugün içinde bulunduğu şartlar bakımından arz ettiğim bu operasyonları yapmak zaruretiyle inanmamıştır. Statükoyu muhafaza ederek devlet himaye ve siyanetinin devam ettirilmesini, devletin menfaatleri ve âtisi bakımından uygun görmüştür, komisyon... Tevhidi Tedrisat Kanunu, tekke ve zaviyelerle türbelerin kapatılmasına dair Kanun yürürlüktedir. Ama bu arkadaşlar desinler ki, bugünkü şartlar içinde, o kanunların tedvinisi sırasındaki tehlikeler ortadan kalkmıştır denebilir mi? Bu hususları da teker teker tartışalım."³⁰³

Son cümleler tartışmaları kökten kesmeye yöneliktir. Hiç bir üyenin cesaret edip Atatürk İnkılâplarını o günün ve bugünün şartları içerisinde değerlendirip açık bir hükme varması Askeri rejimin topladığı Temsilciler Meclisi'nde mümkün olmamıştır. 19. madde üzerinde konu-

302. T.M.T.D., C:III, s. 113-115

303. Tüm tartışmalar için bkz. T.M.T.D., C:III, s.92-155

şan kemalist çizgiye yakın üyelerin lâiklik ve din eğitimi görüşlerinin ideolojik çerçevesi birbirine yakın olmasına rağmen, din ve lâiklik ilişkilerinin kaynakları üzerindeki görüşleri birbirlerinden farklıdır. Kemalist lâiklik yorumunu benimseyen Rauf İnan, Hıfzı Veldet Velidedoğlu ve Enver Ziya Karal gibi üyelerin lâiklik ve din ilişkileri konusundaki görüşleri birbirine yakındır. Daha genç üyeler arasında yer alan Bahri Savcı ve Muammer Aksoy'un laiklikle ilgili yaklaşımlarında dinin toplumsal boyutu önemli bir faktör olarak görülmemektedir. ³⁰⁴

19. madde konusundaki tartışmalar bir bütünlük içinde değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Tanzimat'tan beri devam eden modernleşme süreci içinde toplumun ve devletin dine bakışı görülebilmektedir. Benzer tartışmalar Tanzimat döneminden beri yapılmaktadır. Anayasa müzakerelerinde lâiklik ve din eğitimi konusu, dinin fonksiyonları üzerinde yapılan tartışmalar tipolojik olarak, II. Meşrutiyet dönemi fikir akımlarının izlerini taşımaktadır. Bu bağlantıyı vurgulamak için çalışmada sadece tartışmaları özetlemekle yetinilmemekte, mümkün olduğu kadar, görüş sahiplerinin düşünceleri aynen aktarılmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşımın sadece din eğitiminin hukukî dayanaklarının anlaşılmasına değil, aynı zamanda siyasi ve ideolojik arka planının anlaşılmasına da katkıda bulunacağı düşünüldüğü için bu yöntem benimsenmiştir. 19. madde ile ilgili öneriler ve eleştiriler komisyon üyelerinin de vurguladığı gibi, taslak metni hiç değiştirmemiş, verilen önergeler büyük ölçüde reddedilmiştir. Buna rağmen madde ile ilgili tartışmaları objektif olarak değerlendirmek için üyelerin önemli görüşleri aktarılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'de resmî devlet kurumlarınca gerçekleştirilen resmi ve gayri resmi toplantıların adeta demirbaş üyeleri arasında yer alan **Rauf İnan**'ın lâikliğin kültürel boyutu ile ilgili görüşlerinden bazı bölümleri aktarmak istiyorum. İnan bu konuşmayı 19. madde müzakerelerinde yapmıştır. Bu düşünceler, Bahri Savcı'nın daha önce aktardığımız laiklik; din ve devlet, din ve toplum ilişkileri ile ilgili görüşleriyle mukayese edilerek okunmalı ve anlaşılmalıdır. Savcı ve Aksoy gibi genç üyeler, dinin toplumsal ve kültürel çerçevesini yeterince gözününde bulundurmadan laiklik konusunu ele alırken, Rauf İnan gibi yaşlı üyeler, dinin toplumsal ve kültürel işlevlerini gözününde bulundurarak laiklik konusuna yaklaşmaktadır. Cumhuriyet'in ilânından 1961 yılına kadar geçen dönem içinde ortaya çıkan bu değişime dikkati çekmek için İnan, Velidedoğlu, Karal ve Belger'in konuşmalarından bazı pasajlar aktarılacaktır.

"Bu tarihi oturumda varılacak neticenin" sadece 28 milyon Türk'ün veya bir asır sonraki 120 milyon Türk'ün değil, yüz milyonlarca müslümanın ve geri kalmış memleketlerin zihinlerindeki büyük düğümlerin çözülmesine katkıda bulunacağını iddia eden **İnan**, lâiklikle ilgili görüşlerini kültür tarihi çerçevesinde temellendirmeye çalışmış ve şunları söylemiştir:

"Lâikliğin kültür tarihi bakımından mütalâası için evvela dinin kültür bakımından gözden geçirilmesi icabeder. Dinin kültür tarihî bakımından tetkikinde görüyoruz ki, insanla hayvan arasındaki bütün fark, insanların yaşama gücünü artıran kültür kabiliyetinin bulunmasıdır... Din ile kültür karşılıklı olarak birbirini tamamlayan birer müeyyidedir. Din kurucuları gerçekten pedagojinin, insana, insanlık vasfını kazandıran kültürün liderleridir. Ayrıca Peygamberler gerçekten önder ve kültür lideridirler. Çünkü her din, insanlığın kültürle beraber gelişimini temin etmiştir. (Diğer Peygamberlerin) ve Hazreti Peygamber'in getirdiği semavî dinler birtakım kültür esasları vaz'etmişlerdir... Dinlerden, din kültüründen önceki, yani 8-9000 yıl önceki insanın hayvandan farkını tahmin ve tâyin emek hayli güçtür... Bugünkü insan vasıflarını tâyin eden şeyler dinlerle gelen kültürlerdir... En son din olan İslâm dini, kendisinden önce gelen dinlerin kültürlerini kabul etmiştir. Hatta Sokrat'ın, Eflâtun'un, Aristo'nun bazı görüşleri İslam dini (düşüncesi) tarafından aynen kabul edilmiştir... Din bir kültür müessesesidir. Lâiklik de bu kültür müessesesinin gelişmesinin bir neticesidir. Lâiklik önceden dinden gelmiştir. Düşünmek gibi, duymak gibi bütün ruh hayatımızın fonksiyonları-

304. Tüm tartışmalar için bkz. T.M.T.D., C:III, 92 s-155

nın - zaten kültürün bir neticesi olarak-dinden ayrılmasına imkan yoktur. Siz diye hitabımız aslında din tarafından getirilmiş bir hükümdür. insanların münasebetleri din tarafından konulmuştur. Bu bakımdan dinin elden gitmesine imkân yoktur. Demokrosi ve insan hakları da dinin mukaddes olarak getirdiği fikirlerdir. Lâikliği getiren de dindir. Başka inançta olanlara, başka dili ve fikirleri konuşanlara saygı göstermek vebesidir. Laiklik aslında tesamühtür. İlk başlangıcı budur. İlim dahi aynı tesamühü göstermeştir. İlk İslâm büyükleri ve İmam-ı Gazali, ilimle dinin münazaraya konmamasını ifade etmişlerdir. Lâikliğin ilk tezahürü olan tolerans ilk defa islâm dinde görülmüştür. Hoş görürlük ve tolerans son din olan İslâmiyetin esaslarındandır. Bunun en geniş tatbikatı da islâm Türk devletlerinde görülmüştür... Bir zamanlar Polonya'lılar kiliselerinde Osmanlıların Polonya'yı kurtarması için dua etmiştir. Lûter'in sözü malûmdur. Bu sadece Türk Milletinin toleransı, müsamahasıdır... Türk milletinin hâkim olduğu yerlerde hiçbir zaman kendi dininden olmyanları imha etmek gibi bir hareket olmamıştır..."

İnan'ın oldukça uzun konuşmasından aktardığımız bu pasajlar onun lâikliği nasıl temellendirdiğini göstermektedir. Ona göre " Kemalizm dediğimiz Atatürk İnkılâpları" da, " dinlerin insanı kültürlendirme, bir kültür varlığı haline getirme amacı"yla örtüşmektedir. " Din hakiki kültürlendirme rolünü ifa ettiği müddetçe" Devlet ona müdahale etmemekte, hurafelere ve ilim dışı bilgilere dayanmayan din eğitimi okullarda verilmekte, camilerde yapılan vaazlarla yaygın din eğitimi yapılmaktadır. Türkiye'nin içtimâî şartlarının kâmil laiklik uygulamasına müsait olmadığı görüşüne katılan İnan da, " bir kültür ve hukuk Devleti olmak mecburiyetinde bulunan Türkiye Devleti'nin dine ve mâbetlere müdahale etmesi gerekmektedir. Halkın kültür seviyesi arttıkça ve nitelikli din adamları yetiştirildikçe devletin dine olan müdahalesi azalacaktır.³⁰⁵

Görüp incelediği tüm Avrupa ülkelerinde ve Amerika'da din ve siyaset ilişkilerinin istismara neden olmayacak şekilde sürdürüldüğünü, örgün ve yaygın din eğitimi verilmesine lâikliğin engel olmadığını belirten Nihat Reşat Belger, Türkiye'de din eğitimine ve nitelikle din adamı yetiştirilmesine önem verilmesini önermiş ve şunları söylemiştir:

"... İlim ve teknik sahasında son altmış sene zarfında birçok kıymetli adamlarımız yetişti. Din sahasında da niçin aynı şeyi yapamayalım? Niçin gayet değerli din adamları yetiştirmiyelim? Bu memleketin dinî terbiyesini cahil ellere bırakmak büyük bir hata olur... İnsanlar bir ilahî varlığa inanmak arzu ve ihtiyacındadır. Bunun önüne geçilemez. Dinin mânevî hükümleri ahlâki bir kanundur. İnsanlar her yerde ve her zaman polis veya jandarma ile karşılaşmaz. Allah korkusunun kalplerde ruhlarda hâkim olması çok temenniye şayandır. Eğer biz cehaleti gidermeye ve değerli din adamları yetiştirmeye teşebbüs etmezsek bizde bu lâiklik dâvasının mâkul ve sâlim bir şekilde halledilmesine imkân tasavvur edemiyorum." Belger'in bu konuşma çerçevesinde hazırladığı önergesi de komisyon tarafından nazarı itibara alınmamıştır.³⁰⁶

Din istismarını önleyecek ve bu meseleyi "kesin" olarak halledecek kaideleri koymak ve bu suretle dini lâik olduğu mukaddes çerçevesinde muhafaza etmeyi sağlamak görevinin bu heyetin tarihi bir görevi olduğunu belirten Velidedeoğlu, Türkiye'nin bir din veya dinsizlik meselesi değil, cehalet meselesi olduğunu, uzun bir dönemdir dinin yanlış anlaşıldığını vurgulamış ve şunları söylemiştir:

"Çöküş devrimizde bizim çıktıklarımız, dinin sadece(amel)den ibaret olduğunu sanarak, dış görünüşe önem veren fakat insanın iç âlemini, nefsine, diğer insanlara ve topluma karşı ödevlerini ihmal eden sathi bir dincilikten ve bunun istismarcılığıındandır; yani, kısacası, cehalet ve menfaaçiliktendir. Bütün İslâm âleminde-aynı dönem Hristiyan dünyasının tam tersine-İslâmiyetin ilk devirlerinden itibaren taassuptan uzak geniş bir hoşgörülük hâkim olmuş ve buna paralel olarak bilimde, teknikte, güzel sanatlarda çok büyük ilerlemeler görülmüştür. Buhara ve Semerkant medreselerinde ve 16 ncı yüzyılın ortalarına kadar Edirne, Manisa ve istanbul medreselerinde müsbet ilimlere verilen yer düşünülürse, arz ettiğim bu noktanın

305. T.M.T.D.,C:III, s.140 –144

306. T.M.T.D., C:III, s. 154– 155

önemi anlaşılır. Fakat vaktaki cehalet sonunda dinde taassup üste çıkmış, o devrin okulları olan medreselerden kimya,tıp, riyaziye gibi müsbet bilimlerin öğretimi kaldırılmış,(Allah'ın kitabı olan kur'an dan başka bilim yoktur. Bütün bilimler bunun içindedir.) zihniyeti hakim olmuştur.(Bu eğitim) kurumları ile islam milletleri bellerini doğrultamamışlar ve birer birer Batının sömürgesi haline düşmüşlerdir. Bugün Müslüman memleketlerinde isyancıların,daha doğrusu, hürriyet mücadecilerinin şefleri, din taassubu ile uyuşmuş kimseler değil, Batı memleketlerinde müsbet bilimle yetişmiş Müslüman milliyetçileridir. Türkiye'de 20 yıllık medrese tahsilinden sonra Arapçayı bile öğrenmeden icazet alan hoca , çöküş devrimizde, millete dinamizm değil uyuşukluk aşılamıştır. Güzel sanatlara,müziğe , müsbet bilimlere karşı düşmanlık, iyi ve rahat yaşamaya, yani insanca hayata karşı küskünlük aşılamıştır...askeri alanda, bilim ve teknik güzel sanatlar alanında ne zaman bir yenilik yapılmak istenmişse , bunun karşısında , din adına hareket ettiklerini iddia eden, şeriat istediklerini söyleyen cahil hocalar ve onların arkasında cahil ve menfaatlerini bunlarla birleştirmekte gören âdi politikacılar çıkmıştır.“

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi morderleşme problemlerinin tüm faturasını, resmi tarih tezine uygun olarak, dinî gericiliğe yükleyen Velidedeoğlu, Osmanlı din eğitiminin de ezbere dayandığını, Kur'an'ın anlamı üzerinde durulmadan " Ulûmu Diniye" derslerinin okutulduğunu belirtmiş ve görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Din bilgim, ailemden ve mektepten alınan bilgiydi; Kur'an'dan, yani asıl kaynağından, doğrudan doğruya alınan bilgi değildi. Kur'an-ı Kerimi ilk defa Avrupa tahsilim sırasında Fransızca tercümesinde, alınıyor okuyabildim. Bunu memleketim hasabına hicap duyarak arz ediyorum. Niçin Türkçesi yoktu ve niçin ben vaktiyle çocukluğumda Kur'an-ı anıyarak okuma fırsatını bulamamıştım? Niçin bana bu imkân verilmemişti? ve biz niçin bundan sonra Türk evlâtlarına bu imkânı vermiyelim... Ancak Kur'an'daki tarih, müsbet bilimin malı' hukuk ise aklın malı olmuştur. Geriye ahlâk ve ibadet kalıyor.... İtikat, sadece ibadetle değil ahlâkla beraber olmalı, Ahlâk, itikadı doğrudan doğruya ilgilendiren kısımdır. Ahlâksız itikat ibadet değildir... Dinin gayesi milletleri daha ahlâklı bir hale getirmek ve insanı öte dünyadaki hayatına hazırlamaktır. Fakat birinci gaye doğrudan doğruya bu dünyada iyi olmaktır. Zira bu dünyada iyi olanlar için öte dünyada iyilik vardır."

Osmanlı dönemi okullarında öğrencilere alevilerin kötü olduğu telkini yapıldığı için sünnî - alevî gerilimi bulunduğunu, günümüz Türkiye'sinde ise, " bir kimsenin sünnî, alevî, hıristiyan veya musevi, hattâ dinsiz olduğu herkes tarafından bilindiği halde ona hiç kimse tarafından kem gözle bakılmadığı " toplumsal ortamın oluşturulmaya çalışıldığını ileri süren Velidedeoğlu, lâiklik ve din eğitimi konusunda şunları söylemiştir:

"Çoğunlukta veya azınlıkta olsun, bütün din veya mezhep mensupları karşısında taraf tutmadan ve vicdanlara baskı yapmadan ve yaptırmadan, onların din ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan Devlet, lâik Devlet niteliğini kaybetmez. Asıl lâik Devlet budur. Şu halde lâiklik sadece bir tek dinin hürriyeti değil, istediği din ve mezhebe sâlik olabilme veya hiçbir dine sâlik olmama hürriyetidir. Kimse, kimsenin dini ile ve Devlet kimsenin inancı ile ilgilenmemelidir. Toplumda hiçbir kimse, diğer bir din veya mezhep sâliklerine, hiçbir suretle mânevi veya maddi baskı yapmamalıdır."³⁰⁷

Konuşmasında, Türkiye ve Dünyada lâikliğin tarihi gelişimi üzerinde duran Anayasa Komisyonu Başkanı Enver Ziya Karal'ın düşünceleri İnan ve Vededeoğlu'nun ileri sürdüğü görüşlere benzemektedir. İnsanoğlunun tabiat karşısındaki davranışının " İlim, sanat ve din" olmak üzere üç şekilde ortaya çıktığını ve uzun bir dönem ilim ve sanatın dinin etkisinde geliştiğini," siyasî, iktisadî ve içtimaî hayatı" dinin şekillendirdiğini belirten Karal, laikliğin tarihi gelişimini şöyle temellendirmiştir:

"Lâiklik tarihi seyri itibarıyla, yalnız dinle devletin ayrılması demek değildir. Dinle ilmin, dinle sanatın,

dinle hukukun ve iktisadın da ayrılmasıdır. Bunların istiklallerine kavuşmasıdır. Bütün insanlık tarihinin seyri de bu önemli olaylar üzerine olmuştur. Bugün lâiklik, dinle devletin ayrılması noktasına inhisar etmiştir. Bu hale gelinceye kadar, önceki nesiller hep lâiklik mücadelesi yapmışlardır. İnsan cemiyetinin terakki-si bu yolda mümkün olmuştur. Anayasamızda kabul ettiğimiz diğer hürriyetlerin tek teminatı lâikliktir... Doğmatik hakikat (din)in diğer hakikatlara yerini terk etmek istememiş olduğu için lâiklik mücadeleleri milyonlarca insanın hayatına mal olmuştur... İlmi hakikatı savunan hür düşünceye sahip pek çok kimseler de odun yığınları üzerinde yakılmak veya diri diri gömülmek suretiyle öldürülmüştür... Hür düşünenlere yapılan bu zulüm ve istibdat gerçekte dinin akıl ve vicdan sahasına müdahalesinden dolayı meydana gelmektedir. Çünkü kâinat nasıl başlamıştır? Kâinatın ötesinde ne vardır? İlim bunu izah etmez. Zira bunlar İlimin işi değildir, bir inanç meselesidir."

Karal, Hristiyan Batı toplumlarının tarihi gelişim sürecinde ortaya çıkan din-bilim, din-akıl ve din-devlet ilişkileri ile ilgili değerlendirmeleri çerçevesinde İslam-Türk aleminde din-devlet ilişkilerinin tarihi gelişimini ele alan Karal, İslam ve Hristiyanlığın farkını şöyle belirtmiştir:

"İslâmlık yalnız bir itikat sistemi değildir, aynı zamanda bir hayat düzeni, bir cemiyet nizamı, bir eğitim sistemi, bir siyasî ideoloji ve bir Devlet şeklidir. Bütün İslâm devletlerinde bu böyle olmuştur. Bir İslâm Devleti olan Osmanlı İmparatorluğunda da bu böyle olmuştur. (Cumhuriyete geçişi) modern bir Devlet meydana getirilmesi için yapılan inkılaplar sonunda dindeki Devlete ait müesseseler devlete mal edilerek ve dinin özünü teşkil eden müesseseler dine bırakılarak lâiklik neticesine varılmıştır... Tarihi tecrübe ile sabit olmuştur ki, başka yolumuz yoktur. Bu bizim şerefli bir millet olarak var olmamız için kuvvetli bir teminattır, bir tarihî zarurettir."

Türkiye'nin tarihinde din ve vicdan hürriyeti sorunu yaşanmadığını, ortaya çıkan bazı mezhep çatışmalarının dini kaynaklı değil, siyasî olduğunu ileri süren Karal'a göre, "Türkiye'de ruhban sınıfları olmadığı için, bir araya gelen birkaç kişinin dinî teşkilât kurmalarına müsaade edilemez." Ayrıca, Türkiye'de dinî vazife gören kimseler, ruhani insanlar değil, memurdurlar." Kendilerinde ne ulûhiyet ve ne de kutsallık " bulunmayan devlet memuru statüsüne sahip din görevlilerinin vazife yaptığı Diyanet İşleri Teşkilâtının idarî bir müessese olarak Devlet içinde yer alması Anayasada yer verilen laikliğe aykırı değildir.³⁰⁸

İnan, Velidedeoğlu ve Karal'dan aktarılan pasajlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi lâiklik anlayışını ortaya koymaktadır. Bu düşüncelerin temel kaynağı Nutuk ve Mustaf Kemâl paşa'nın diğer konuşmalarıdır. Anayasa Hazırlama Komisyonu üyelerinin büyük çoğunluğunun savunduğu Kemalist lâiklik tezine göre, devlete bağlı din sistemi lâiklik ve demokrasiye aykırı değildir. Lâikliği modernleşme ve demokrasinin ön şartı sayan bu lâiklik yorumuna göre, Türk halkı cehaletten kurtarılıp çağdaşlaştırılınca kadar, devlet din, eğitim ve kültür alanlarına müdahale etmelidir. Bu anlayış, 1950 -1960 yılları arasında hür iradesi ile DP yi iktidara taşıyan halka güvenmemekte, Batı tipi lâikliğin dinin siyasî, toplumsal ve kültürel boyutlarını canlandırarak, gericiğe neden olabileceğini iddia etmektedir.³⁰⁹ 1961 Anayasası, adeta milletin 1946-1960 yılları arasındaki siyasî katılımına tepki gösteren ideolojik bir tavrı yansıtmaktadır. Çocuklarına ihtiyarî din dersi aldırarak için velilerin dilekçe verme sorunuyla ilgili bir öneride bulunan ve çocuklarına din dersi aldırarak isteyen velilerin değil aldırarak

308. T.M.D., C: III., s.119-121

309. 1961 ve 1982 Anayasalarıyla ilgili eleştirel bir çalışma için bkz. Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, İz yay., İstanbul, 1993, s. 217-294.

isteyen velilerin dilekçe vermelerini isteyen Alâettin Ergönenç'in sorusunu ³¹⁰ cevaplayan komisyon sözcüsü **Muammer Aksoy**'un verdiği ilginç cevap şudur:

"Vatandaşlarımızın %90-95 müslümandır ve dinî akidelere hürmetkârdır. Bir baba, evlâdının din derslerine katılmasını isterse, bunu ifade etmekten nicin çekinsin? Din öğretimi için velinin açık müsaadesini istemek, azınlığın, çoğunluğa tahakkümü olarak vasıflandırıldı. Azınlığın, çoğunluğa tahakkümü ile bunun hiçbir münasebeti yoktur. Bu, vicdan hürriyetinin bir icabıdır... Oğlunun din öğretiminden faydalanmasını isteyen bir baba, bir kaç satırlık bir talepname yazmayı, elbetteki bir külfet sayamaz. Buna karşılık, çocuğuna din öğretimini kendisi vermek istediği veya öğretmeni yetersiz bulduğu için, çocuğunun din derslerine girmesini istemeyen bir babanın, bunu istemediğini açıkça bildirmeye mecbur edilmesi, yanlış anlamaların yaratacağı mânevî baskı hesaba katılırsa, gerçekten vicdan hürriyetine pek uygun düşmez. Nitekim Maarif Şûrası da, bu yolda bir karar vermiştir"³¹¹

Anayasa Komisyonu hazırladığı tasarıda en küçük bir değişiklik yapmaktan ısrarla kaçınmıştır. Mevcut örgün ve yaygın din eğitimi sistemini savunun ve Anayasanın 19. maddesinde açık bir şekilde bu sistemin hüküm altına alınmasını öneren Fehmi Alpaslan'ın ve 19 maddeyi özünü değiştirmeden daha sistematik bir şekilde düzenleyen Esat Çağa'nın teklifleri de Komisyon tarafından benimsenmemiş, yapılan oylama sonucunda reddedilmiştir.³¹²Sözde bilimsel önerilerle, zaten büyük ölçüde sınırlanan din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 19. maddeyi, daha da sınırlandırmak amacıyla verilen önergeler de yapılan oylama sonucunda reddedilmiştir.³¹³

19. madde müzakerelerinde dile getirilen sorunlardan biriside Türk Alevilerin din eğitimi sorunudur. Temelleri Osmanlı Devleti döneminde atılan ve halâ devam etmekte olan Alevilerin din ve vicdan hürriyeti sorununun Cumhuriyet döneminde de çözülemediğini iddia eden **Arslan Bora**'nın görüşleri şöyledir:

"Asırlardan beri Türk vatandaşları arasında âdeti bir kangıran haline gelmiş ve dolayısıyla millî birlik ve tesanüdü bözucu şekilde bir kısım vatandaş zümresinin dinî inançlarından dolayı daimî olarak mânevî ve maddî baskı ve töhmetler altında bulundurulduğu bir realitedir. Bugün Türkiye'de tahminen 8-10 milyon nüfusa sahibolduğu söylenen Türk alevîleri, eskiTürk ananelerini İslami İtikatlarıyla birleştirmek suretiyle (oluşturulan) dinî bir tören şeklini icra etmektedirler... Fakat lâik bir devlet olmamıza rağmen bugüne kadar alevî zümresinin dinî inanç ve ibadetlerini serbestçe icra etmekten menedilmişler ve bu suretle mevcut kanunlar karşısında bu vatandaşlarımıza gizli ibadet yaptırmak suretiyle suç işletilmiştir iki, bunların günahları da bizlere ait değil midir? Alenilik Türklüğün şiarındandır. Türklüğe gizlilik yakışmaz... alevîlik âyinlerinde Türk inkılâplarına aykırı bir durum yoktur. Antidemokratik ve lâikliğe aykırı hükümler kaldırıldığı ve din törenleri Anayasamızın teminatı altına alındığı takdirde aleni olarak icra edilecek ve İnkılâplara, mevcut rejime muğayir bulunmadığı meydana çıkacaktır."³¹⁴

Bora'nın görüşleri ve önerileri komisyon ve üyelerin çoğunluğu tarafından benimsenmemiştir. Soruyu zımnen cevaplandırın komisyon üyesi **Ardıçoğlu**, sorunun Tekke ve Zaviyele-

310 *T.M.T.D.*, C:III, s. 96.

311. *T.M.T.D.*, C:III, s. 125 1982 yılına kadar süren ve önemli problemler doğuran ihtiyarî din dersleri ile ilgili dilekçe sorununa değinen bir çalışma için bkz. Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerinde Din Dersleri*, Ankara, 1980, s.116-120

312. F. Alpaslan ve Esat Çağa'nın konuşma metinleri için bkz. *T.M.T.D.*, C:III, s. 117-118,

313. Necip San ve Alp Kuran'ın konuşma ve teklif metinleri için bkz. *T.M.T.D.*, A.g.c., s.150-153 San, konuşmasında vaizlerin laikliğe aykırı vaaz örneklerini eleştirmekte, illegal olarak gördüğü Risale-i Nur eserleri hakkında olumlu rapor veren D.İ.B.'nın bu tavrının lâikliğe aykırı olduğunu iddia etmektedir. s.153.

314. *T.M.T.D.*, C:III, s. 100-101

rin kapatılmasına dair Kanun'dan kaynaklandığını, bunun ise İnkılâp Kanunu olduğu için değiştirilemeyeceğini belirtmiştir. Anakara Ermeni cemaatinin yıllardan beri büyük ihtiyaçları olan Kilise kurma imkânına hukukî nedenlerle sahip olamadıklarını belirten ve Lozan Anlaşması dışında, dinî azınlık cemaatlerine de ibadethane yapma hürriyeti verilmesini öneren **Hermine Kalüstyan**'ın teklifi de azınlık cemaatlerinin din hürriyeti haklarının garanti altında olduğu belirtilerek reddedilmiştir. ³¹⁵ Azınlık cemaatlerini Temsilciler Meclisi'nde tek başına temsil eden gayrimüslim bir Türk vatandaşının cesaretle Ermeni cemaatinin kilise ihtiyacı talebini gündeme getirmesi ve zapta geçirtmesi din hürriyeti açısından takdire şayan bir davranıştır. Türkiye'nin din eğitimi ihtiyaçları, aynı cesaretle, tek parti dönemi Anayasa değişikliği müzakerelerinde çoğunluğu temsil eden milletvekillerimiz tarafından dile getirilememiştir. ³¹⁶

19. madde müzakerelerinde, 19. madde ile 20. ve 21. madde ilişkisine dikkat çeken tek üye Seyfi Öztürk'tür. 19. ve 20. maddelerin gerekçelerine böyle bir ilişkiden söz edilmemekle birlikte, kanaatimce, bu iki madde din ve vicdan hürriyetinin düşünce, eğitim ve yayın boyutlarıyla yakından ilgilidir. 19. maddede yer alan örgün din eğitimiyle ilgili hüküm, 20, 21 ve 50. maddelerle birlikte ele alınırsa din eğitiminin Anayasal dayanakları bir bütünlük içerisinde anlaşmış olacaktır. Çalışmamızda bu maddelerin müzakerelerinde ileri sürülen görüşler incelenmeyecektir. Dinî düşünceyi de içeren düşünce hürriyeti ile ilgili 20. madde şöyledir:

"Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir; düşünce ve kanaatlarını söz, yazı, resim ile veya başka yollarla, tek başına veya toplu olarak açıklayabilir ve yayabilir. Kimse, düşünce ve kanaatlarını açıklamaya zorlanamaz.

Millî Eğitim Sisteminin bir alt sistemi olan din eğitimi sistemini de ilgilendiren bilim ve sanat hürriyeti ile ilgili 21. maddede şu hükümlere yer verilmiştir:

"Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.

Eğitim ve öğretim, devletin gözetim ve denetimi altında serbesttir.

Özel okulların bağlı oldukları esaslar, devlet okulları ile erişilmek istenen seviyeye uygun olarak kanunla düzenlenir.

Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına aykırı eğitim ve öğretim yerleri açıklamaz. ³¹⁷

Görüldüğü gibi 21. maddenin 1., 2. v 4. fıkraları Millî Eğitim sisteminin bir alt sistemi olarak örgütlenen ve ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerinde örgün din eğitimi faaliyetlerini yürüten din eğitimi sistemini de hukuken bağlamaktadır. 21. madde ile ilişkili olan 50. madde de öğrenimin sağlanması ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Örgün din eğitimi de ilgilendiren 50. madde şöyledir:

"Halkın öğrenim ve eğitim ihtiyaçlarını sağlama devletin başta gelen ödevlerindendir.

İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için mecburidir. ve devlet okullarında parasızdır.

315. *T.M.T.D.*, C:III, s. 98-99.

316. 1924 Anayasasıyla ilgili 1928 ve 1937 yılı değişikliklerinin tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:3, C:3, S Sayısı 3, s.2-3; Bülent Tanör, *A.g.e.* s. 247-248; *T.B.M.M.Z.C.*, D:5, C:16, s. 60-61 ve S.Sayısı 89, s.3. C.H.P. Hükümetlerinin tek parti dönemi lâiklik ve din eğitimi politikalarının eleştirisi için bkz. *C.H.P. VII. Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 448-470

317. 9.7.1961 tarihli ve 334 sayılı Kanunla kabul edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasasıyla ilgili tüm tartışmalar için bkz. Kazım Öztürk, *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 3 Cilt, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1966. 21. maddenin son fıkrasının gerekçesi şöyledir: tarihin akışını tersine çevirmeye çalışan gerici cereyanların, (mahalle mektepleri, sibyan mektepleri gibi) orta çağ metodları ile memleket gençlerine musallat olmasını önlemek maksadıyla evk edilmiş bir hükümdür." bkz. *T.M.T.D.*, C:2, S.Sayısı: 35, s.17.

Devlet, maddî imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin, en yüksek öğrenim derecelerine kadar çıkmalarını sağlama amacıyla burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar.

Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları, topluma yararlı kılacak tedbirleri alır.

Devlet, tarih ve kültür değeri olan eser ve anıtların korunmasını sağlar."³¹⁸

1961 Anayasasının hazırlanma aşamasında üzerinde en fazla durulan kurumlardan birisi Diyanet İşleri Başkanlığı olmuştur. 1924 Anayasasında D.İ.B. ile ilgili bir maddeye yer verilmemişti. 1946-1960 yılları arasındaki hükümetleri D.İ.B. ile ilgili politikalarına sıcak bakmayan 27 Mayıs Askerî rejimi, fiili durumuna uygun olarak, D.İ.B.'nin hukukî statüsünü bir Anayasa maddesi ile düzenlemeyi uygun bulmuştur. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim üyeleri tarafından hazırlanan farklı, iki Anayasa ön tasarısında da Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili bir maddeye yer verilmemiştir. ³¹⁹ Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanan ve Temsilciler Meclisine sunulan Anayasa Tasarısının "ek hükümler" bölümünde yer alan 2. maddede. "Diyanet işleri Başkanlığına yer verilmiştir. 9.7.1961 tarihli ve 334 sayılı Kanunla kabul edilen 1961 Anayasası'nın 154. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığı başlığı altında şu hükme yer verilmiştir:

"Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir."

154. maddenin gerekçesinde şu görüşlere yer verilmiştir:

"Dinî inanç ve kanaat hürriyetini temel hak ve hürriyetler arasında ilân eden, ibadet ve dinî törenlerin serbestliğini teminat altına alan Anayasada, Sosyal bir müessese olarak dinin taşıdığı önem bakımından, Diyanet İşleri Başkanlığının bugüne kadar olduğu gibi genel idare içinde yer alması tabii ve zarurî görülmüştür. Bu sebeple tasarının ek 2 nci maddesiyle sevk edilen hüküm, Diyanet İşleri Başkanlığının özel kanundaki görevleri yerine getireceği esasını aynen muhafaza etmektedir." ³²⁰

19. madde tartışmalarını incelerken Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lâiklikle ilgili boyutuna yeterince yer vermiştik. A.Ü.S.B.F ve İ.Ü.H.F öğretim üyelerince hazırlanan tasarılar da yer almayan 154. madde, 19. madde tartışmaları ve önerileriyle şekillenmiş, madde üzerinde önemli tartışma olmamıştır. Din (Örgütü) ve Devlet ayrımına dayalı Batılı lâiklik anlayışı ve Devlete bağlı Din sistemini savunan üyeler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsü konusunda karşıt düşüncelerini açıklamışlardır. Lâikliği Türkiye'nin şartlarına özgü özellikler içinde kabul edenler, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın din işlerini düzenleyici ve denetleyici bir organ olarak, devletin idarî yapısı içinde yer almasını savunmuşlardır. ³²¹ Buna karşı, klasik lâiklik anlayışını savunanlar, devletin dinler karşısında tarafsız kalma zorunluluğuna dayanarak, siyasî sistem içinde din işleriyle ilgili bir organın olamayacağı görüşünü öne sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın anayasa tasarısındaki yeri, devletin lâik niteliğiyle uyuşmamakta; devletin dine müdahalesinin ve Türkiye'de "devlete bağlı din sistemi"nin varlığının kanıtı olmaktadır³²²

318 Gerekçeleri ile birlikte maddenin metni için bkz. Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, s. 263, 329; *T.M.T.D.*, C: 2, S Sayısı: 35

319 Anayasa ön tasarıları için bkz. S. Tanilli, *A.g.e.*, s. 139-221; *Siyasal Bilgiler Fakültesi İdarî Enstitüsü'nün Gerekçeli Anayasa Tasarısı ve Seçim Sistemi Hakkındaki Görüşü*, Ankara, 1960, s. 19-44.

320. *T.M.T.D.*, C: 2, S. Sayısı: 35.; Tasarının tamamı için bkz. Server Tanilli, *A.g.e.*, s. 222-314.

321. Ömer Sami Coşar, Bahri Savcı, Hikmet Kümbetlioğlu, Fehmi Alpaslan, Enver Ziya Karal, Muammer Aksoy, Nurettin Ardiçoğlu bu tezi savunmuşlardır. Bkz. *T.M.T.D.*, C: 3, s. 101-103, 114, 118, 121-122, 128.

322. Kadircan Kafılı, Ahmet Bilgin, Sadettin Tokbey, Seyfi Öztürk, Arslan Bora ve Cevdet Aydın klasik lâiklik anlayışını savunmuşlar ve devlete bağlı din sistemini eleştirmişlerdir. Cevdet Aydın teoride klasik laiklik anlayışını, pratikte ise 37 yıllık devlete bağlı din sisteminin savunmuştur. Aydın, Anayasa Tasarısı'nda, devlete bağlı bir din sisteminin benimsenmiş olduğunu; bu metnini kabulü durumunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idare içinde yer alması ile din eğitimi ve öğretiminin devlet tarafından yapılmasının yerinde ve gerekli olacağını belirtmiştir. Bkz. *T.M.T.D.*, C:3, s.95, 132, 135, 147-149, 230-231.

Görüldüğü gibi 1961 Anayasası'nın düzenlediği din özgürlüğü, ibadet, din eğitimi,³²³ dinî düşünce açıklama ve dinî inançlarını açıklamaktan kaçınma hakları konularında üyeler arasında bir konsensüs oluşmamıştır. Sistemin dengelemesi olarak, din özgürlüğünün kötüye kullanılmasıyla ve din istismarıyla ilgili kurallar sübjektif olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Tüm eleştirilere ve değişiklik tekliflerine sıcak bakmayan Anayasa Komisyonunun tasarısı, Temsilciler Meclisi üyelerinin çoğunluğu tarafından kabul edildiği için fiili durumuna uygun olarak, Diyanet İşleri Başkanlığı, genel idare içinde anayasal bir kurum statüsüne sokulmuştur.³²⁴

1961 Anayasası'nın, "siyasal katılmanın sorunların çözümünde önemsenmediği, bürokrat-aydın hareketiyle yukarıdan aşağı ülke sorunlarının çözülmesi"³²⁵ geleneğinin yarattığı, hukukun yapılan düzenlemelerin toplumsal yapı gerçeğine karşın geçerli olacağı yanılgısının bir ürünü olduğu ileri sürülmüştür. Millî Birlik Komitesi ve Devlet Başkanı Cemal Gürsel'in Anayasa'yı hazırlayacak Komisyon'a söylediği, "Öyle bir Anayasa yapınız ki, artık hiç kimse din istismarı yapmasın" direktifi Anayasa değişiminin herşeyi çözümleyebileceği inancının bir göstergesidir.³²⁶ İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim üyelerinin hazırladığı "Anayasa Ön Projesi Hazırlama Komisyonunun Tesbit Ettiği Esaslar"³²⁷ da da her toplumsal sorunun Anayasayı ihlâlden kaynaklandığı ve toplumsal sorunların Anayasa ile çözüleceği görüşü egemendir. Kanaatimce, bu yaklaşım biçimi Tanzimat döneminden beri, tüm modernleşme hareketleri devlet tarafından çıkarılan yasalarla gerçekleştirilmiş, toplumsal değişim tabandan tepeye doğru değil, tepeden tabana doğru olmuştur. Bu durum, merkez ve çevre çatışmasının da önemli nedenlerinden biridir.³²⁸

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hukukî statüsünü ve işlevlerini idare hukuku açısından irdeleyen bir doktora çalışmasında, 1961 Anayasası'nın din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 19. maddesi ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 154. maddesi müzakerelerinde öne sürülen görüşler, muhafazakâr ve kemalist tezler tasnifi yapılarak değerlendirilmiştir. Çalışmayı yapan Tarhanlı'ya göre, "iki akım da, soyut olmak, lâiklik ilkesinin toplumsal yapıyla ilişkilerini görememek, Batı'ya yönelmek konularında ortak davranmaktadır. Böylelikle, bir yandan, Batı uygarlığını taklit için lâikliği savunanlar, öte yandan Batı uygarlığının aktarılmasına karşı çıkıp, Batı türü lâik düzeni gerçekleştirmeye çalışanlar, farkına varmadan "batıcılıkta" birleşmiş olmakta-

323. Din eğitiminin hukukî boyutu ve yeni Anayasadaki statüsü 1961 yılı Millî Eğitim Bakanlığı Bütçe Müzakeresinde de ele alınmıştır. Bkz. *Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, C:1/2 s. 231-233, 265-268.

324. Anayasa Komisyonu tasarısında bir "ek madde" olarak yer almış olan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili düzenleme, Temsilciler Meclisi'ndeki müzakereler sonucunda 154. madde olarak kabul edilmiştir. Bu sorun 1961 yılı D.İ.B. Bütçe Tasarısının gerekçesinde ve bütçe müzakerelerinde de ele alınmış, D.İ.B.'nin Özerk statüye kavuşturulması görüşünü savunan üyeler olmuştur. Bkz. *Kurucu Meclis Tutanak Dergisi (K.M.T.D.)*, C:1/2, s.115-133

325. Çetin özek, *Din ve Devlet*, Ada yay. İstanbul, ts. s. 488-489; İ. B. Tarhanlı, *A.g.e.*, s.31

326. Ç.Özek, *A.g.e.*, s. 489.

327. R.G. 1.7.1960-10540; 2.7. 1960-10541; 1961 Anayasası'nın metninde ve tartışmaları, 3.Cilt, Ankara, 1966; *T.M.T.D.*, C:2,3

328. Şerif Mardin, "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri", s.169-170; Metin Heper, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, O.D.T.Ü.Yay., Ankara, 1974, s. 32-33; Osmanlı Devleti din ve siyaset, merkez-çevre ilişkileri için bkz. Davut Dursun, *Yönetim-Din ilişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, 2. Baskı, İşaret Yay., İstanbul, 1992, s. 141-143, 220-225. alınmıştır. Bkz. *Kurucu Meclis Tutanak Dergisi*, C:1/2 s. 231-233, 265-268.

dır."³²⁹ Bu tespit, bazı eksikleri ile beraber, bizim de katıldığımız yorumdur. Fakat, tartışmaları dönemin siyasî ve toplumsal şartları ve din-toplum ilişkilerinin tarihî gelişimini gözönünde bulundurmadan, iki ideolojik gruplaştırma çerçevesinde yorumlayan Tarhanlı, 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında egemen olan ideolojiyi tahlil bile etmeden, 19. madde hakkında olumlu bir hüküm vermektedir. 1961 Anayasası'na egemen olan resmî ideolojiyi sorgulamaktan kaçınan Tarhanlı, yanılğı ve soyut olmakla suçladığı Kemalizm yorumunun 19. madde ile ilgili gerçekçi önerileri de reddettiğini görmezden gelmiştir. Tarhanlı'nın eleştirdiği Kemalist tez, 19. ve 154. maddeleri şekillendirmiş, hem doğulu hem batılı olmakla eleştirdiği muhafazakâr tez, ilgili maddelerin belirlenmesinde sayısal çokluğa sahip olmadığı için etkili olamamıştır. Kanaatimce, bu ideolojik kategorileştirme Türkiye'nin lâiklik ve din eğitimi sorununun anlaşılmasını ve toplumun isteği doğrultusunda çözümler üretilmesini önlemektedir. Bazı yorumlarına katılmadığım Tarhanlı, 1961 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçe Tasarısı Raporu ve müzakeresinde ileri sürülen görüşleri inceleyebilseydi, konuya daha esnek yaklaşabilecek ve 19. maddenin yetersizliklerini görebilecekti.

I.T.B.M.M. dönemi, Cumhuriyetin ilk yılları ve çok partili dönemde, bâzı milletvekilleri ve aydınlar tarafından öne sürülen Özerk Diyanet İşleri Başkanlığı örgütlenmesi modeli, çekingene bir tavırla 1961 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesi müzakeresinde de bâzı üyeler tarafından da savunulmuştur. Bu tartışmalar üzerinde yapılacak objektif bir değerlendirme, farklı ideolojilere sahip aydın ve siyasetçilerin bile, din konusunda yakın görüşlere sahip olduğunu gösterecektir. Hem Tarhanlı'nın yorumuna, hem de Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 154. madde tartışmalarına açıklık getirmek için 1961 yılı D.İ.B Bütçesi tartışmaları üzerinde durmak istiyorum.

Bazı üyeler hariç, Kurucu Meclis üyelerinin çoğunluğu Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yetersizlik ve başarısızlıklarının nedenini D.P. Hükümetleri'nin din eğitimi politikalarına bağlamışlardır. 27 Mayıs'ın etkisiyle söylenen sözler bir kenara çıkarıldığında, ileri sürülen görüşlerin, Tanzimat döneminden beri ileri sürülen din-devlet ve din-toplum ilişkileri ile ilgili tezlerle örtüştüğü görülmektedir. Tartışmalarda geleneksel ve modernist islamî tezlerin ağırlığı hissedilmektedir.³³⁰ Bütçe Tasarısı Raporu'nu hazırlayan Ahmet Yıldız'ın Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sorunlarıyla ilgili tespitlerine ve çözüm önerilerine tüm üyeler katılmıştır. Yıldız'ın raporu bugün bile ilmî değerini koruyan bir din eğitimi tarihi belgesidir.³³¹ Tartışmalarda, Anayasa müzakereleri tartışmalarında olduğu gibi, devlete bağlı din sistemi ve tam lâiklik tezleri savunulmuştur. Din-toplum ve din-siyaset ilişkilerinin tarihi gelişimini iyi değerlendiren ve soyut laiklik tanımının Anayasa'ya girmesiyle yaygın din eğitimi sorunlarının çözülemeyeceğini, din istismarının önlenemeyeceğini ileri süren M.Salim Hazerdağı konuşmasında özerk Diyanet modeli üzerinde durmuştur:

"... Cemiyetimizin yüzde 99 buçuğunun meselesi olan din, Diyanet İşleri mevzuu Kurucu Mec-

329. 73 yıl önce kurulmuş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsü hakkında yapılan bu çalışma, kullanılan belgeler açısından nitelikli bir çalışmadır. Bizim eleştirilerimiz Tarhanlı'nın bazı yorumlarına yöneliktir. İhtar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "laik" Devlet Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, s.30-31.

330 özellikle Ahmet Bilgin ve M.Rauf İnan'ın konuşmaları için bkz. *K.M.T.D.*, C:1/2, s. 119-122

331 Uzun bir dönem Tabii Senatörlük ve Halkevi Genel Başkanlığı yapmış M.B.K.Üyesi A.Yıldız'ın D.İ.B.ile ilgili olumlu görüşleri için bkz. *K.M.T.D.*, C:1/2, s. 123-128

lis'te konuşulmayacakta hangi mecliste konuşulacaktır. Çünkü Kurucu Meclis hiçbir partinin malı değildir, cemiyetimiz bir revizyondan geçmektedir. (Ayrıca) bu meclis bir iktidar peşinde değildir. O halde din gibi kutsal, hassas ve vicdanları baskı altında tutan bu mesele hangi mecliste konuşulacaktır. Gelecek iktidarlara din istismarcılığı korkusuyla belki bu meseleyi rahatça genişliğine ve derinliğine konuşmak, müzakere etmek imkânını bulamayacaklar. Anayasada yer almış ve alacak olan din Devletten ayırdır prensibi kâfi değildir. Bir işin ihmalinden imâli evladır kaidesini göz önünde tutarsak bu meseleyi din mevzuunu tanzim edici bir hüviyetle ortaya çıkarmamız iktiza etmektedir. Garp demokrasileri bu meseleyi cemaat ve muhtariyet usulü ile hal etmişlerdir... Yeni Anayasa yapılırken Kurucu Meclis olarak dinde muhtariyet deyin, cemaat deyin, ne dersiniz deyin bir çekirdek ekelim ve din kendi kendini idare etsin yolunda bir adım atalım. Bu çekirdek büyüüp gelişirse dinde muhtariyet usulünü kabul edelim. Gelişmezse vermeyelim ama bu gelişme uzun seneler, on senede, on beş senede olurmuş zararı yok, yeni yapılan Anayasada bir pencere açalım. Bu pencereden akan ziyanın ışığı altında din müessesemizi muhtariyete doğru tanzimliyelim. Tâki rüşdünü ispat etmiş olsun,³³² Kendi radyosundan millete vaiz (vaaz) ve nasihat eylesin. Ne yaparsa yapsın. Artan nüfusumuz göz önüne alınırsa cemiyetimiz geliyor, bu memleketin yarın din adamına ve mâbetlere ihtiyacı olacak. Bunu her zaman Devlet muntazaman karşılayamazsa bir iktidar dini himaye etmiş, diğeri ihmal etmiş olacaktır. Bugün dindar vatandaşların mâbetlere vakıf yapmak meselesi dahi mümkün değildir. Medenî Kanundaki tesis hükümleri bunu halle kâfi değildir.

Bundan başka dine muhtariyet tanınırsa hem din, hem Devlet kurtulmuş olacaktır. Dinde kuvvetli bir merkezîyet idaresi kurulmamışsa bir nevi parazitler, dini menfaate alet eden tarikat namı altında teşekküller doğacaktır veya yaşayacaktır. Tıpkı Devletin zayıf kaldığı yerlerde birtakım feodal teşekküllerin doğmuş olması gibi. Eğer merkezde kuvvetli bir otorite kurulursa birçok derme çatma tarikat namı altındaki parazitler ortadan kalkacaktır. Devlet bu tarikat namı altındaki teşekküllere el attığı zaman bir vaveylâ kopmaktadır. Halbuki kendisinden gayrı din, merkezîyetçi sistem olarak, bunlara hayat tanımazsa o vakit Devlet bu belâdan kurtulmuş olacaktır. Aksi taktirde istismarcılığın ceza müeyyideleriyle önünü almak mümkün değildir. Anayasada (yeralan) din devletten ayırdır prensibi din istismarcılığını önleyemez kanaatindeyim"³³³

Kurucu Meclis üyelerinin Özfakih Fakih ve Celal Sungur, Hazerdağlı'nın Özerk Diyanet İşleri Başkanlığı önerisine katılmamakla birlikte, sadece Anayasal ve yasal düzenlemelerle toplumun din ihtiyacının karşılanamayacağını, irticaî faaliyetlere neden olan yeni dinî cemaatların oluşmasının önlenemeyeceğini belirtmişler ve Diyanet İşleri Başkanlığının güçlendirilmesini, dini neşriyata ve radyoya dini yayınlara önem verilmesini önermişlerdir.³³⁴

1961 Anayasası'nda yer alan lâiklik; din eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili maddeler, Gürsel'in direktifinde belirtildiği gibi, her türlü sorunu çözmeye yetmemiş, gerek T.B.M.M.'nde, gerekse toplumda lâiklik sorunu en çok tartışılan konulardan biri olmuştur. Ana muhalefet partisi lideri İsmet İnönü Meclis'te yaptığı bir konuşmada "İrticanın da komünizm kadar tehlikeli olduğu" görüşünü öne sürerken, buna cevap veren iktidar partisi lideri ve Başbakan Süleyman Demirel, din hürriyeti baskı ve istismar vasıtası olamaz" diyerek din ve vicdan hürriyetinin irtica' olarak gösterilmesinin siyasî baskı olacağını iddia ediyordu.³³⁵ 1966' da

332. Aradan 36 yıl geçmesine rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı en bir radyo, ne de televizyon kanalına sahip olamamıştır. Medya'da tarikat olaylarının yoğun bir şekilde tartışıldığı Ocak 1997'de D.İ.B. M.Nuri Yılmaz, Özel televizyon kanalı talebini hükümete bildirirken, Hazerdağlı'nın "parazitler" olarak gördüğü dini cemaatler pek çok radyo ve televizyon kanalına sahip olmuştur.

333 K.M.T.D., C: 1/2, s.115-116

334 Fakih, Sungur ve diğer uyelerin görüşleri için bkz. K.M.T.D., C:1/2, s. 116-133.

335. İlgili haber için bkz. *Cumhuriyet*, 6 Ekim, 1966, s.1.

İstanbul'da yapılan "Türkiye'de Diyanet ve Laiklik" konulu toplantıda Anayasada yer alan lâiklik ilkesi, din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 19. madde ve lâiklik politikası eleştirilmiştir.³³⁶ 1970'de kurulan Millî Nizam Partisi, 12 Mart 1971 askeri muhtırasının ardından, 20 Mayıs 1971'de, din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 19. maddenin son fıkrası gerekçe gösterilerek Anayasa Mahkemesi'nin ilgili kararıyla kapatılmıştır. Özek'ten yaptığımız alıntı da görüldüğü gibi, bazı araştırmacılar, 27 Mayıs hareketinin bürokrasinin Cumhuriyet'in kuruluşunda sahip olduğu nüfuzunu ele geçirmesi olayı olduğunu öne sürmüşlerdir.³³⁷ Bu görüş çerçevesinde incelendiğinde, 1961 Anayasası'nın ideolojik niteliği daha net olarak görülebilir. Atıfta bulunduğu Anayasa ön tasarılarında da bu ideolojik nitelikler göze çarpmaktadır. Bu niteliği sağlayan etken, 27 Mayıs hareketini yönlendiren Kemalizmin ilkelerinin 1961 Anayasasına da yansımış olmasıdır.³³⁸ Din ve vicdan hürriyeti ve lâiklik konusunda Kemalizmin tecrübesinden taviz vermeyen 1961 Anayasası, düşünce özgürlüğü konusunda daha çağdaş bir anlayışı benimsemiştir. Çağdaşlık sınırları lâiklik ve devrim kanunlarıyla belirlenmiş olmasına rağmen, Anayasa'nın 1961 sonrası siyasal ideolojilerin yaygınlaşmasını kolaylaştıran özgürlük ortamında milliyetçi ve sosyalist ideolojiler ve örgütlenmeler yanında islâmcı ideoloji ve dinî örgütlenmelerde ön plana çıkmıştır.³³⁹ 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında egemen olan siyasî ideoloji, 1950-1960 dönemi din eğitimi politikalarına benzer politikalar izlenerek, 27 Mayıs hareketinin ideolojik egemenliği kırılmıştır.

3. 12 EYLÜL 1980 YÖNETİMİ VE 1982 ANAYASASI'NA GÖRE DİN-DEVLET İLİŞKİLERİ VE DİN EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

Temsilciler Meclisi'nin ünlü hatibi M.Rauf İnan, en az 50-100 yıl Türkiye'nin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve Türk-İslâm âlemine örnek olacak bir Anayasa'nın hazırlanmakta olduğunu ve tarihî bir görevi yerine getirdiklerini heyecanla dile getirmesine rağmen,³⁴⁰ 1961 Anayasası A.P.'nin iktidar olduğu 1965 yılından itibaren tartışılmaya başlandı. ³⁴¹ Siyasî ve toplumsal gerçekler 1961 hazırlayıcılarının ileri sürdüğü her toplumsal ve siyasî sorunu Anayasa ve yasalarla çözme tezinin, Türkiye şartlarında geçerli olmadığını bir defa daha ortaya koymuştur. 1961 Anayasası'nın sağladığı düşünce ve örgütlenme özgürlüğü ve Anayasa Mahkemesi gibi yüksek yargı kurumlarından yararlanan toplumsal güçler, daha fazla siyasî katılım hakkı elde etmek için örgütleniyordu. Siyasal sistemin toplumsal taleplere cevap veremediğini gören askerî çevreler, 12 Mart 1971'de, gençlik ve işçi kesimlerinin yoğun olarak katıldığı örgütlenmeleri ve anarşik olayları gerekçe göstererek, bir muhtıra yayınladılar ve A.P. Hükûme-

336. Bkz. *Cumhuriyet*, 9 ekim 1966, s.1.

337. Millî Nizam Partisi'nin Kapatılması Hakkında Anayasa Mahkemesi Kararı için bkz. E. 1971/1, K. 1971/1: *Düştur*, V. 11/1 (1972), 28-85; *R.G.* 14.1.1972-14072; M.N.P. nin kapatılma nedenleri hakkında değerlendirmeler için bkz. İhtar B.Tarhanlı, *a.g.e.*, s.32; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası "MSP Örnek olayı"* Alan Yay., İstanbul, 1985, s. 89-129.

338. A.Y.Sarıbay, *A.g.e.*, s.97; Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, s.218-236

339. Kemal Karpat, " *İdeology in Turkey After The Revolution of 1960*", *Social Change and Politics in Turkey*, (ed. Kemal Karpat), Leiden, 1973; Bahri Savcı, "27 Mayıs Dinamiğinden Yönetimler", *S.B.F.D.*, C:XXV, Haziran, 1970, Sayı: 2; J.M.Landau, *Türkiye'de aşırı Akımlar*, Ankara, 1978

340 *T.M.T.D.*, C: III, s. 140-144

341 A.P. Genel Başkanı ve Başbakan Süleyman Demirel 1961 Anayasası ile ilgili eleştirilerini "bu anayasa ile devlet idare edilemez" sözleriyle dile getirmiştir. Bu nedenle 1969 seçimlerine giderken A.P.bir "Anayasa Islahatı" programı hazırlamıştı. Bkz. B. Tanör, *A.g.e.*, s. 311-314

tinin istifa etmesini istediler.³⁴² Aradan 10 yıl bile geçmeden, çok partili siyasî hayatın askıya alındığı bu dönemde, 1971 ve 1973 Anayasa değişiklikleri ve Askerî Rejime yakın hükümetlerin icraatları ile siyasî ve toplumsal buhran aşılmaya çalışılmıştır.³⁴³ Adalet Partisi içindeki bölünmeler, sağ seçmen oylarının büyük bir kısmının yeni kurulan Demokratik Parti ve Millî Selâmet Partisi'ne koyması nedeniyle, 1973, 1977 ve 1979 milletvekili seçimlerinde hiç bir parti tek başına iktidar olabilecek düzeyde oy alamamıştır. Çok hızlı bir toplumsal değişimin yaşandığı Türkiye'de, kitleselleşmeye başlayan anarşi ve ekonomik sorunlar koalisyon hükümetleri tarafından çözülmeye çalışılmıştır. 14 Ekim 1979'da yapılan milletvekili ara seçiminin sonra kurulan Demirel başkanlığındaki A.P. azınlık hükümet milletvekili ara seçiminden sonra kurulan Demirel başkanlığındaki A.P. azınlık hükümetinin aldığı 24 Ocak 1980 kararları ve anarşiyi önlemek için alınan tedbirler mevcut toplumsal ve ekonomik sorunları çözmeye yetmemiştir. Siyasî kriz dönemi olarak değerlendirilen 1977-1980 yılları arasında, siyasî iktidarlara itaat eğilimi zayıflamış ve mevcut rejimin meşru görmediği siyasî grupların iktidardan pay isteme cesareti artmıştır. Bu durum, silahlı kuvvetlerin yasa dışı güçleri ortadan kaldırarak anayasal düzeni yeniden kurmak için siyasî hayatın işleyişine müdahale etmesine neden olmuştur.³⁴⁴ 1950-1960 yılları arasında iktidar olan D.P. Hükümetlerinin icraatlarına bir tepki olarak hazırlanan 1961 Anayasası'nın iki önemli boşluğunun Anayasa değişikliklerine rağmen doldurulamaması da askerî müdahale sürecini hızlandırmıştır. 1965-1980 yılları arasında toplanan Meclis gündemlerinin en önemli tartışma konularından biri olan iki önemli anayasal boşluk siyasî iktidarın kurulmasını güçleştiriyordu. Anayasa Hukukçusu **Kemal Dal**, Türkiye'yi 12 Eylül 1980 Askerî müdahalesine götüren iki önemli boşluk üzerinde durmaktadır. 1961 Anayasası'yla ilgili birinci boşluk şöyle özetlenebilir. 1961 Anayasasıyla klasik parlamenter sistem getirilirken partiler faktörü hesaba katılmamış, yasama, yürütme ve yargı organları arasında denge sağlanmamıştı. Parlamento ve yürütme organları güçsüzleştirilmiş, "parlamenter sistemin Türk toplumunun bünyesine uydurulması için hiçbir hüküm getirilmemişti." İkinci anayasa boşluğu ise, hukuk devleti kavramının devleti parçalama pahasına da olsa kişilerin lehine yorumlanması, siyaset dışı (idare) kuruluşların, bir yandan siyasî kuruluşların görev yapmasını güçleştirirken, öte yandan kendilerinin fiilen politikaların içine girmiş olmalarıdır.³⁴⁵ Başta anarşi olmak üzere bazı siyasi ve sosyal nedenleri gerekçe gösteren Genel kurmay başkanı ve kuvvet komutanları, 27 Aralık 1979'da Cumhurbaşkanı'na ilk uyarıyı sunmuşlardır. Uyarı mektubunda, "Siyasi Partilerin" in daha fazla vakit geçirmeden bir araya gelmeleri ve "anarşi, terör, bölücülük, devleti çökertmeye yönelik her türlü hareket'e karşı önlem alınması, diğer "anayasal kuruluşlar"ın da bu konuda üzerine düşen görevleri yapması isteniyordu.³⁴⁶ Bu uyarı mektubundan sonra gerçekleştirilen siyasi görüşmelerden beklediği sonucu alamayan Silahlı Kuvvetler, 12 Eylül 1980 günü iç hizmet kanunu'nu gerekçe göstererek yönetime el koydu. "Anarşi ve terörün önlenememesi, cumhurbaşkanı seçimlerinin tıkanması, sivil

342 12 Mart Rejimi için bkz. Sadi Koçaş, *12 Mart Anıları*, İstanbul, 1978; Ali Gevgilili, *Türkiye'de 1971 Rejimi*, Milliyet yay., İstanbul, 1973; İsmail Cem, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem yay., İstanbul, 1993; H.V. Velidedeoğlu, *12 Mart: Faşizmin Felsefesi*, Evrim yay., İstanbul, 1991.

343 1961 Anayasası değişiklikleri ve tartışmaları için bkz. O. Tikveş, "Anayasa da yapılan değişiklikler ve ekler konusunda bir araştırma", *Berki'ye Armağan*, A.Ü.H.F. yay., Ankara, 1977, s. 767-783; Batur, *Anılar ve Görüşler*, Milliyet Yay., İstanbul, 1985, s. 404; C. Arcayürek *Açıklıyor!6*, Bilgi Yay., Ankara, 1985, s. 228; Ü. Cizre-Sakallıoğlu, *AP-Ordu İlişkileri; Bir İnkilemin Anatomisi*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 111 vd.

344 Şükrü Karatepe, *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, s. 248-252.

345. Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Bilim yay., Ankara, 1986, s. 100; Şükrü Karatepe, A.g.e., s. 250-251.

346. 12 Mart Muhtırası'nın özeti için bkz. Ş. Karatepe, A.g.e., s. 251; Celil Gürkan, *12 Mart'a Beş Kula*, Tekin yay., İstanbul, 1986.

güçlerin krizin atlatılmasında anayasal çözümleri üretememesi , silahlı kuvvetlerin yönetime el koymasını haklı gösterecek ortamı ³⁴⁷ hazırlamış ve 12 Eylül askeri hareketinin meşruiyet temelini oluşturmuştur. M.G.K. Başkanı Kenan Evren , basın ve yayın organlarında, muhtelif illerde yaptığı konuşmalarda 12 Eylül askeri Harekatını neden yaptıklarını sık sık açıklamıştır. Evren, bu konuşmalarda 1961 Anayasası'nı, 1965 - 1980 yılları arasında görev yapan siyasal iktidarları ve illegal faaliyetler içerisinde bulunduklarını iddia ettiği dini cemaatları ağır bir şekilde eleştirmiş, ülke sorunlarını çözecek bir anayasa hazırlanacağını ve din eğitiminin zorunlu hale getirileceğini belirtmiştir.³⁴⁸

27 Ekim 1980 günü M.G.K. tarafından çıkarılan "Anayasa Düzeni Hakkında Kanun" ile ülkenin silahlı kuvvetlerin denetiminde yönetildiği 12 Eylül döneminin temel anayasal düzeni oluşturuldu. Bu kanuna göre, yeni anayasa yapılarak yürürlüğe girene kadar 1961 Anayasa'nın devlet hayatının devamı için zorunlu görülen hükümleri yürürlükte kalacaktı. Buna göre, Anayasada T.B.M.M.' ne ve Cumhuriyet Senatosu'na ait olduğu belirtilen görev ve yetkiler Milli Güvenlik Konseyi'nce, Cumhurbaşkanına ait olduğu belirtilen görev ve yetkiler de "devlet başkanı" sıfatıyla M.G.K. Başkanı'nca yerine getirilecekti. M.G.K. tarafından çıkarılan bildiri, karar ve yasaların anayasaya aykırılığı ileri sürülemeyecekti. Bu bildiri ve kararların anayasaya uymayanları " anayasa değişikliği", yasalara uymayanları da "yasa değişikliği" olarak yürürlüğe girecekti. Kanun, yargı organlarının yürütmeyi durdurma ve iptal işlemlerine de bir kısım kısıtlamalar getiriyordu. M.G.K.'nin bildiri ve kararları ile Bakanlar Kurulu kararlamelerininin, üçlü kararlamelerin iptali ve yürütülmelerininin durdurulması istenemeyecekti. Bakanların ve bakanların yetki verdiği diğer makamların, kamu personeli hakkında aldıkları kararların da iptali ve yürütülmesininin durdurulması yoluna gidilmeyecekti.³⁴⁹

12 Eylül rejimi, yargı denetimine sınır getirmesine rağmen, Kenan Evren'in sık sık eleştirdiği kurumların başında gelen Anayasa Mahkemesi ve Danıştay'a dokunmadı. Bu iki yüksek mahkeme, getirilen sınırlamalar dışındaki görevlerini yapmaya devam ettiler. Bu dönemde, Anayasa Mahkemesi, Yüce Divan görevini yürüttü, Danıştay da alt idari makamların eyleme ve işlemlerine karşı açılan iptal ve tam yargı davalarına bakmaya devam etti. M.G.K., zaman zaman çıkardığı bildiri, karar ve kanunlarla temel hak ve özgürlüklerin kullanılması, basın, üniversiteler, siyasî partiler, sendikalar, dernekler, diğer sosyal ve siyasî haklarla ilgili yeni düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemelerle, hazırlanacak anayasanın çeşitli kurumları oluşturularak, Danışma Meclisi'ne yol gösterildi. 1961 Anayasası'nda yapılan değişikliklerle, başta Yüksek Öğretim Kurulu olmak üzere, yeni biçimler kazanan kurumlara, devlet başkanınca atamalar yapıldı. Bu kurumlar yeni biçimleriyle 1982 Anayasası'na girmişlerdir.³⁵⁰

M.G.K., kanun yapmak, hükümeti denetlemek, para basımına karar vermek, ölüm cezalarını onaylamak, hükümete güvenoyu vermek ve gerekirse düşürmek, ordunun silah kullanmasına karar vermek, kanun hükmünde kararname çıkarmak, andlaşmaları onaylamak, bütçe kanunlarını kabul etmek, anayasayı değiştirmek gibi klasik parlamenter sistemde yasama organı-

347. A.g.e., s. 251.

348 12 Eylül 1980 Askerî Darbesinin sebepleri için bkz. *Kenan Evren'in Anıları*, 6 Cilt, Milliyet Yay., İstanbul, 1990; Ethem Kahraman, *Kenan Evren ve Kenanizm*, İstanbul, 1984; Kenan Evren, *T.C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri*, 4 Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1984; Nevzat Bölüğüray, *Sokaktaki Asker*, Milliyet Yay., İstanbul, 1989; M. Ali Birand, *12 Eylül Saat: 04. 00*, Karacan yay., İstanbul, 1984

349. 27 Ekim 1980 gün ve 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun, 1982 Anayasası'nın geçici 3 üncü maddesi hükmüne dayalı olarak 1983 yılında toplanan 17. Dönem T.B.M.M.'nin çalışmalarına başlaması ile yürürlükten kaldırılmıştır.

350. Kurumlarla ilgili maddeler için 1982 Anayasası'na bkz. R.G.9.11. 1982-17863 Mükerrer.

nın sahip olabileceği en geniş yetkilerini kullandı.³⁵¹ Özellikle, Anayasa Düzeni Hakkındaki Kanun'un 6. maddesinin " konseye yasama organı olarak tanıdığı yetkiler, T.B.M.M.'nin yetkilerini aşar nitelikteydi." ³⁵² Görüldüğü gibi, M.G.K. büyük yetkilere sahip olarak ülkeyi yönetmiş, Anayasa ve yasa değişikliklerini mutlak denetimi altında gerçekleştirmiştir. Bu husus, 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesinde, " Konsey'in Türk Milleti adına yasama ve yürütme yetkilerini kullandığı" açık bir şekilde belirtilmiştir.

1982 Anayasası'nın hazırlanması ve görüşülmesi M.G.K.'nin 29 Haziran 1981 günkü toplantısında kabul ettiği 2485 Sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanun'la gerçekleştirilmiştir. Kanun'a göre, anayasa ve diğer yasal düzenlemeleri yapacak olan Kurucu Meclis, Millî Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi olmak üzere iki meclisten oluşacaktı. 160 kişiden oluşacak Kurucu Meclis üyelerinin 40.'ını M.G.K. doğrudan seçecek, geriye kalan 120 kişi de illerden velilerin gösterecekleri adaylar arasından yine M.G.K. tarafından belirlenecekti. Kurucu Meclis üyelerinin güvencelerine 'de bu kanunda yer verilmiştir.³⁵³

Danışma Meclisi, 23 Ekim 1981'de yaptığı ilk toplantısında, üyeleri arasından kendi başkanını seçmiş, iç tüzüğünü hazırlayıp, komisyonlarını oluşturarak çalışmalarına başlamıştır. 1982 Anayasa Tasarısı, Danışma Meclisinin kendi üyeleri arasından seçtiği 15 kişilik bir Anayasa Komisyonu tarafından hazırlanmıştır. ³⁵⁴ 1961 Anayasası hazırlanırken DP haricindeki tüm siyasî parti temsilcileri Kurucu Meclis üyesi olarak görev yapmıştı. Çıkarılan bir kanunla tüm siyasî partileri kapatan M.G.K., Danışma Meclisi'ne hiçbir siyasî parti temsilcisini kabul etmemiştir. 1982 Anayasası Tasarısı hazırlanırken, Danışma Meclisi üyelerinin, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının, sendikaların, üniversitelerin ve hakkında dava açılmamış olan eski siyasilerin görüşleri alınarak bu siyasî boşluk giderilmeye çalışılmıştır. ³⁵⁵ Hazırlanan metin yeni bir anayasa olmakla beraber, Sened-i ittifak'tan beri oluşan Türk Anayasa birikimini ve 1961 Anayasası'nda yer alan temel ilkelerin çoğunu bünyesinde taşıyordu. ³⁵⁶

Anayasa Komisyonu'nun hazırladığı tasarı 17 Temmuz 1982 günü Danışma Meclisi'ne teslim edilmiş ve 4 Ağustos'ta gündeme alınan tasarı, iki kez görüşülerek bazı değişiklikler yapıldıktan sonra oylanmış ve salt çoğunlukla kabul edilmiştir.³⁵⁷ Danışma Meclisi'nde 23.9.1982 günü kabul edilen tasarı, Kurucu Meclis'in ikinci kanadını oluşturan Milli Güvenlik Konseyi'ne gönderilmiştir. Konsey tarafından incelenerek bazı maddeleri değiştirilen 1982 Anayasası, ³⁵⁸ 7 Kasım 1982 günü halkoyuna sunulmuş ve %91.37 oranında "evet" oyu alarak kabul edilmiştir.³⁵⁹ 1961 ve 1982 Anayasaları hazırlanma süreçleri açısından birbirine

351. Şükrü Karatepe, A.g.e., s. 252-254

352. Kemal Dal, A.g.e., s. 104.

353 1982 Anayasası'nın geçici 3 üncü maddesinde, "Anayasaya göre yapılacak ilk milletvekili genel seçimi sonucunda Türkiye Büyük Millet Meclisi toplanıp, Başkanlık Divanını oluşturması ile birlikte..." 2324, 2356 ve 2485 sayılı Kanunların yürürlükten kalkacağı hükmüne yer verilmiştir. Bkz. R.G.9.11. 1982-17863 Mükerrer.

354. Anayasa Komisyonu üyeleri için bkz. D.M.T.D., C: 7, S. Sayısı 166'ya 1 inci Ek, s. 4.

355. Şükrü Karatepe, A.g.e., s.285.

356. 1982 Anayasa Tasarısı'nın hangi belgelere ve araştırmalara dayanılarak hazırlandığı konusundaki açıklamalar için bkz. D.M.T.D., C: 7, s. 532-533.

357. Oylama sonuçları için bkz. D.M.T.D., C: 9, s. 843 (23.9.1982, B: 156, 0:1) Oyalamaya 139 üye katılmış, 12 çekimser, 7 ret, 120 kabul oyu ile 1982 Anayasa Tasarısı kabul edilmiştir.

358. Kurucu Meclis'in 18.10. 1982 günü aldığı kararla kesin şeklini alan tasarı 2 gün sonra Resmi Gazete'de yayınlanmıştır. Bkz. R.G. 20.10.1982-17844. M.G.K'de Anayasa Tartışmaları için bkz. Cumhuriyet, 27 Haziran 1987.

359. Halkoyu Sonucu için bkz. R.G.9.11.1982-17863 Mükerrer.

benzemektedir. Her iki Anayasayı da Türk Milletinin hür iradesiyle seçtiği T.B.M.M. üyeleri değil, sivil ve askerlerden oluşan atanmışlar hazırlamıştır³⁶⁰

Devlet Başkanı Kenan Evren, muhtelif konuşmalarında zorunlu din öğretimine geçileceğini belirtmesine rağmen, 17 Temmuz 1982 günü Danışma Meclisi'ne sunulan Anayasa Tasarısı'nda ³⁶¹ zorunlu din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretimine yer verilmemiştir. Anayasa Tasarısında yer verilen din ve vicdan hürriyeti ile ilgili madde, 1961 Anayasası'nın 19. maddesiyle hemen hemen aynıdır. Tasarıda yeralan madde şöyledir:

"Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat özgürlüğüne sahiptir. Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, ibadete, dini âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din eğitim ve öğretimi devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. Din eğitim ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğini; küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır.

Kimse, devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenin, kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasal ya da kişisel çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri, her ne suretle olursa olsun, istismar edemez ve kötüye kullanamaz." ³⁶²

Görüldüğü gibi, Anayasa Tasarısı'nda, son fıkranın bir bölümünün siyasî partilerle ilgili 78. maddeye eklenmesi dışında, 1961 Anayasası'nın 19. maddesi aynen aktarılmış ve yeni bir hükme yer verilmemiştir.

Anayasa Tasarısı'nın ilk metni, anayasa Komisyonu üyeleri tarafından da benimsenmemiştir. 15 Komisyon üyesinin 13'ü, ilk metnin muhtelif maddelerine muhalif olduklarını koydukları şerhlerle belirtmişlerdir.³⁶³

Tasarı'nın 169. maddesinde, "Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir" şeklindeki bir ifade ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsü belirtilmiştir. Anayasa Tasarısının bazı maddelerine muhalif olan üyeler, din eğitimiyle ilgili 24. ve 169. maddelere de muhalefet etmişlerdir. Bu maddelerle ilgili muhalefet şerhleri üzerinde kısaca durulacaktır. **Tevfik Fikret Alpaslan**'ın 24. madde ile ilgili muhalefet şerhi şöyledir:

"Din ve ahlak eğitimi ilk ve orta öğretimde mecburî olmalıdır. Köyler ve kırsal bölgelerde de din eğitimi sağlanmalıdır. İl ve İlçelerde devlet elindeki imkânlarla din eğitimi yaptırılabilir. Köy ve kırsal alanlarda ise devletin bu imkânı bu gün için yoktur. Dolayısı ile buralarda din eğitimi yaptırılamaz. Okuma - yazma bilmeyen kız, erkek çocuklarımız ve vatandaşlarımız da mevcuttur. Bunların din eğitimi nasıl ve hangi imkânlarla yapılacaktır. Burada bir boşluk ve noksanlık kalmaktadır. Din ve ahlak bilgisine sahip vatandaş daima yararlıdır." ³⁶⁴

Basit cümlelerle ifade edilen bu muhalefet şerhinde, sadece din eğitiminin zorunlu olması önerilmemiş, Türkiye'nin köylere bile ulaşmaktan uzak olan din eğitimi sorunu dile getiril-

360. Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin yay., Ankara, 1988, s. 35, 153. Bu çalışmada 1961 ve 1982 Anayasaları da mukayese edilmektedir. Başka bir mukayeseli çalışma için bkz. Bülent Tanör, *İki Anayasa, 1961-1982*, Beta yay., İstanbul, 1986.

361. Anayasa Komisyonu'nun sunuş yazısında, 1961 Anayasası'nın boşluklarına dikkat çekilmiş ve 12 Eylül'den önceki Duruma varılmasında; devleti bölüp parçalayarak bağımsızlığını ortadan kaldırmaya yönelik çabaların tek suçlusunun 1961 Anayasası olmadığı, idare edenlerin anlayış ve uygulayış tarzlarının da etkili olduğu öne sürülmüştür. Komisyon, yeni Anayasa Tasarısı'nın "1961 Anayasası'nın kişi hak ve özgürlüklerinde görülen boşluklarını doldurmak, yürütme ve yasama ilişkilerinde parlamenter rejimin bütün gereklerini uygulamak, yürütmeyi kuvvetlendirmek ve yargı denetiminin de hukukî sınırlar içerisinde yapılmasını sağlamak felsefesine dayanarak" hazırlandığını belirtmiştir. Bkz. *D.M.T.D.*, C: 7, S. Sayısı: 166'ya 1 inci Ek. Bkz. Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Ankara, 1986, s. 100

362. *D.M.T.D.*, C: 7, S. Sayısı: 166, s. 13

363. *D.M.T.D.*, C: 7, S. Sayısı: 166, s. 59-142

364. *D.M.T.D.*, C: 7, S. Sayısı: 166'ya 1 inci Ek, s. 78. Tevfik Alpaslan asker kökenli bir Danışma Meclisi üyesidir. Görüşleri Kemalizm'in din eğitimi politikalarının değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.

miştir. 1925'de, Muallimler Birliğinde öğretmenlere hitabederken Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ilgili eleştirileri cevaplayan Başbakan İsmet İnönü'nün :

" Bu sistemde başarılı olalım, on yıl azimle ve başarı ile tuttuğumuz bu yolda yürüyelim, on sene sonra, bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar, yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler göreceklendir ki, Müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli etmiştir. O fiili tecelliye kadar biz bu hakikati, kanunen, cebren, inkılâpla telkin ve onu takip edeceğiz." 365

şeklindeki vaadleri 1982 yılında bile gerçekleştirilememiş, Türk Köylüsü sağlıklı din eğitimi imkânlarına kavuşturulamamıştır.

Anayasal bir kuruluş olarak genel idare içinde yer aldığı belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı'nun bir tek cümle içinde " özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir" demekle yetinilmesine karşı çıkan Feyzi Feyzioğlu, maddenin daha detaylı ve anlaşılır bir şekilde düzenlenmesini istemiştir:

"Laikliğin dinsizlik olmadığı, din ile dünya işlerinin birbirine karıştırılmaması ve dinin politikaya alet ettirilmemesi anlamını taşıdığı gerekçeleri, Türk toplumunda Müslümanlığın en aydın din adamlarının elinde öğretilmesi, anlatılması ve Devletin bu alandaki gözetim ve denetiminin en etkin biçimde yürütülmesi lüzumunu ortadan kaldırmaz. Bu itibarla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bu temel görevlerinin madde metninde açıkça belirtilmesi yerinde olacaktır."366

1982 Anayasa'sında yer alan din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 24. madde tartışmaları, nite-lik açısından 1961 Anayasası tartışmalarına benzemekle birlikte, müstakil bir çalışma konusu olabilecek kadar şümullüdür. Danışma Meclisi üyeleri, önce Anayasa Tasarısı konusundaki genel görüşmelerde, daha sonra ise Anayasa Tasarısı maddelerinin birinci ve ikinci tur müzakerelerinde görüşlerini açıklamışlardır. Mümkün olduğu kadar objektif ve seçici davranarak bu tartışmaları özetlemek istiyorum. Anayasa Komisyonu adına açıklamalarda bulunan Şerafettin Gölçüklü, Anayasa Tasarısının temel felsefesi konusunda şunları söylemiştir:

"Temel haklar bakımından sınırsız hürriyet hali bugün için hiçbir ülkede söz konusu değildir, tarihte de hiçbir uygar devlette söz konusu olmamıştır. Bütün ülkeler, kişi veya kuruluşlara ait hak ve hürriyetlere, hukuk alanında belirli sınırlar çizmeyi, hem diğer kişilerin hak ve hürriyetlerini korumak, hem de toplum düzenini sağlayabilmek ve devletin varoluşu sebebini tahakkuk ettirebilmek için zarurî saymaktadırlar. Önemli olan, bu sınırlamanın sınırını tespit edebilmektir. Bunun için başka ülkeleri taklit veya kopya etmeye kalkışmak gerçekçi bir davranış olamaz. Bu konudaki sınırlama her ülkenin kendi şartlarına göre tespit edilmek gerekir... Türkiye'nin toplum yapısı, sosyal ve kültürel durumu, hatta jeopolitiği bu sınırlamanın tespitinde birer faktör olarak gözönünde tutulmalıdır. Sınırlamanın hudut taşlarını elbette ki Atatürk ilkeleri teşkil edecektir. Bu ilkelerden taviz vermek, bu hudut taşlarının yerinden oynanmasına müsaade etmek, genç Cumhuriyetimizi temellerinden yıkmak anlamına gelir. Temel hak ve hürriyetlerin hududu bakımından

365 İsmet İnönü'nün konuşması için bkz. *Muallimler Birliği Mecmuası*, Yıl:1, Sayı:4; Dönemle ilgili değerlendirmeler için bkz. Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve liselerde Din Dersleri*, s.44-47.

366. *D.M.T.D.*, C:7, S.Sayı: 166'ya 1 inci Ek, s.90. asker kökenli Prof. Dr. Feyzi Feyzioğlu, Anayasa Komisyonu'nun din konularıyla ilgilenen bir üyesidir. Feyzioğlu, iki yazarla birlikte Ordu için bir din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarının bazı konularına benzemektedir. Bkz. Osman Feyzi Feyzioğlu, Ahmet Okutan, Turgut Durukan, *Askerin Din Bilgisi*, Genelkurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı Basımevi, Ankara, 1981 12 Eylül 1980 Askerî Rejimi dönemi din ve ordu ilişkileri için bkz. Faik Bulut, *Ordu ve Din*, Tüm zamanlar Yay., İstanbul, 1995.

Batı Avrupa ülkelerini örnek gösterenlere bir soru sormak istiyorum: Hangi Batı Avrupa ülkesine, komşularından birkaç yıl içinde 800 000 adet kaçak silah sokulmuştur? 1961 Anayasası ile temel hak ve hürriyetler bakımından Batı ülkelerinden aldığımız örnekler, bize siyasî amaçlarla kanun dışı bir şekilde yurda sokulan 800 000 silahla birlikte 5000 ölü, 10000'den fazla sakat ve yaralı, 30000 tutukluya malolmuştur. Bunca ıstıraptan, kan ve gözyaşından sonra, hâlâ aklımız başımıza gelmedi ise, Tanrı korusun, daha büyük felaketler bizi bekliyor demektir... 1961 Anayasası ile getirilen çok geniş bir sınırlı hak ve hürriyetler bu savaşın önlenmesinde değil, giderek hızlanmasına, tahribatını arttırmasına yol açmıştır... Önce satıhta başlayan fikir tartışmalarının, sınıf mücadelelerini de aşarak mezhep ve etnik parçalanmalara doğru nasıl bir gelişme gösterdiği, meydana gelen düşmanlığın ne korkunç boyutlara ulaştığı ibretle hatırlanmalıdır... Devlet Başkanımız Kenan Evren'in 14 Ekim 1980 tarihinde Diyarbakır nutkunda ³⁶⁷ belirttiği gibi, aynı hatalara düşersek bu milletin bir daha böyle müdahalelere tahammülü kalmaz. O zaman gelecek idare artık cumhuriyeti kenara iter, diktatörlük olur. Onun için her türlü kapıyı kapatacağız ve öyle ayrılacağız." ³⁶⁸

Gölcük'ün bu konuşması, 1961 Anayasasını hazırlayan bazı Kurucu Meclis üyelerinin D.P.Hükümeti hakkındaki suçlamalarına çok benzemekte, 1982 Anayasası'nın da toplumsal sorunların bilimsel analizine dayalı bir konsesüs belgesi değil, 1960-1980 yılları arasındaki döneme yönelik bir tepki metni olduğunu göstermektedir. Aradan beş yıl bile geçmeden daha tehlikeli boyutlarda başlayan ırkçı terör, anarşi de dahil toplumsal sorunların sadece anayasa ve yasalarla çözülemeyeceğini bir defa daha göstermiştir. Anayasa Komisyonu Üyesi Gölcük'ün, 1980 öncesi literatüründe sık sık kullanılan faşizm kavramı ile ilgili görüşleri de ilginçtir. Dönemin şartlarını açıklaması ve Kenan Evren'in görüşlerine ³⁶⁹ benzemesi dolayısıyla aktarmak istiyorum.

"... Türk Ceza Kanunu'nun 1937 yılında Atatürk'ün vediası olarak yürürlüğe giren 141 ve 142 nci maddeleri komünizmi de faşizmi de yasaklamıştır; ancak calibi dikkat olan husus şudur: 45 yıldan bu yana bu maddeler mucibince komünizm propagandası yapmak suçundan mahkûm olan pek çok kişi mevcut olduğu halde, faşizm propagandasından ötürü hüküm giymiş tek bir kişiye rastlanamamaktadır... Esasen Marksistler mahkemelerde kendilerinin Türk olmadıklarını, devrimci Marksist olduklarını söylemek suretiyle herhangi bir kavram kargaşasına meydan vermemektedirler... 12 Eylül'den sonra çeşitli batı ülkelerinde yerleşen ve bugünkü yönetimimiz hakkında binbir türlü yalan ve iftiraya başvuran Marksist vatan kaçkınları çıkardıkları dergi ve gazetelerle, ülkemizi uçurumun kenarından kurtaran bugünkü yönetimimize "Faşist yönetim" diye çamur atmaktadırlar... Komisyonumuz faşizmi tarif ederek maddelere açıklık getirmek suretiyle gerçek rejim düşmanı komünistlerin elinden yalan yere itham imkânını, tehlikeyi saptırma olanağını almamalıdır."

1968-1980 yılları arasındaki Türkiye siyasî literatüründe en çok kullanılan iki kavram olan komünizm ve faşizm suçlamaları, T.B.M.M.'ne de yansıdığı için bu pasaj aktarılmıştır. Din eğitiminin siyasî dayanakları başlığı altında temas edilecek olan bu ideolojik kutuplaşma din eğitimi tartışmalarına da yansımıştır. Din eğitimi sorunlarının tartışıldığı T.B.M.M. oturumlarında MHP ve CHP kökenli milletvekilleri sık sık birbirlerini faşistlik ve komünistlikle

367. Devlet Başkanı Kenan Evren, 14 Ekim 1980 tarihinde Diyarbakır'da yaptığı konuşmada 1961 Anayasası'nı şöyle eleştirmiştir: "Anayasa birçok açık kapılar vardı. O açık kapılar kapatılmadığı için 12 Martta düzeltilmeye çalışıldı; ama maalesef yeni kapılar layıkı veçhile kapatılmadı, gene açık kaldı." *D.M.T.D.*, C: 7, s. 216.

368. *D.M.T.D.*, C: 7, s. 216.

369. 12 Eylül Askerî yönetimi döneminde Devlet Başkanı Kenan Evren'in konuşmaları için bkz. Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, 6 cilt, Milliyet Yay., İstanbul, 1990 12 Eylül öncesi dönemle ilgili bir askerin gözlemleri için bkz. Nevzat Bölügiray, *Sokaktaki Asker*, Milliyet Yay., İstanbul, 1989

suçlamışlardır.

Gölcük'ün 24. ve 169. madde konusundaki görüşleri de şöyledir:

"24 üncü maddedeki "Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili hükmün din eğitimi güçleştirici şekilde düzenlendiği inancındayım. Bunu Millî Güvenlik Konseyinin din derslerini ortaöğretimde mecburî dersler arasına alma konusundaki kararıyla bağdaştıramıyorum. Laikliği kısaca, "Din ile devlet işlerini ayırma" diye kabul edip, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili maddeyi çok kısa ve bence mahzurlu bir şekilde düzenlemek yerinde değildir. Gelecek iktidarlara bu müesseseyi istedikleri şekilde kullanabilme kapılarını iyice kapamak gerekmektedir."³⁷⁰

Yalnız ülkeyi 12 Eylül'e getiren nedenler üzerinde değil, 1960 öncesi durumun da gözönünde bulundurularak Anayasanın hazırlanması gerektiğini belirten **Hamza Eroğlu**, 24. madde hakkındaki eleştirilerini de şöyle açıklamıştır:

"Din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili maddenin kapsam yönünden yeterli olmadığı, 1961 Anayasası'nın 19'uncu maddesinin sadece 4'üncü fıkrasının ilk ve ortaokullarda din eğitimi yapılmasını öngöreceği şekilde düzenlenerek maddenin tümünün aynen alınmasını uygun görmekteyim."³⁷¹

Eroğlu'nun 24. madde ile ilgili önerisi Anayasa Komisyonu tarafından benimsenmiş ve 24. madde zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimi ilave edilerek, 1961 Anayasası'nın 19. maddesine benzer bir şekilde düzenlenmiştir.

Tasarıda insan unsurunun dikkate alınmadığını; insanı fikren, zihnen ve moral yönünden yetiştirecek tedbirlere yer verilmediğini öne süren **Mustafa Alpdündar**'ın laiklikle ilgili görüşleri şöyledir:

"Laik devlet anlayışı bana göre açık ve seçik değil. 1961 Anayasası'nda bu husus çok iyi düzenlenmiş. Tasarıda dinî vecibelerini yerine getirmek istemeyenler korunmuş, buna karşın dinî vecibelerini yerine getirmek isteyenler mutlak bir ifade içine alınmış. Laiklik çok önemlidir. Bunu yanlış anlamaya meydan veremeyecek bir biçime sokmamız gerekir. Manevî değerlere önem veren bir toplum yetiştirmeye özen göstermemiz gerektiği kanaatindeyim."³⁷²

Laiklikle ilgili anayasal ve yasal tanımlama isteği Türkiye'nin çok partili döneme geçtiği 1946 yılından beri devam etmektedir. Laiklik Türk Anayasasına 60 yıl önce girmesine rağmen, bazı Türk aydınları ve Siyasetçileri laisizm ile laikliği birbirine karıştırmaya devam etmekte, din karşıtı bir ideoloji olan laisizmi topluma zorla dayatma zihniyetinden kurtulamamaktadırlar.³⁷³

Millî idarenin zedelenmemesi için Anayasa Mahkemesi'nin kaldırılarak yetkilerinin Devlet Danışma Konseyi'ne devredilmesini öneren **M.Nedim Bilgiç**, eksik bulunduğunu belirttiği 24. madde konusunda da şunları söylemiştir:

"Din, bir toplumda millî dayanışmanın ve bütünlüğün en büyük unsurlarından birisidir. Bu bakımdan,

370. Aynı eleştiriler 1961 Anayasa tartışmalarında da yapılmış ve acilen bir Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu hazırlanması için çalışmalar başlatılmasına rağmen, D.İ.B. Teşkilât Kanunu'nu Kurucu Meclis değil, T.B.M.M. çıkarabilmiştir. 1980 yılında Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Anayasa Mahkemesinde açtığı dava üzerine D.İ.B. Teşkilât Kanunu'nun özünü oluşturan maddeler iptal edilerek, D.İ.B. Teşkilât Kanunu olmayan bir kurum haline gelmiştir. Bu sorunun çözümü için 12 Eylül Askerî yönetimi döneminde hazırlanan Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu olmadan faaliyetlerini yürütmektedir. Bu konuda yapılmış bir doktora çalışması için bkz. İhtar B. Tarhanlı, *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı*, Afa Yay., İstanbul, 1993.

D.M.T.D., C: 7, s. 216-217, 221.

371. D.M.T.D., C: 7, s. 223

372. D.M.T.D., C:7, s. 241

373. Bu konuda eleştirel bir bakış için bkz. Laisizmden laikliğe... Resmi ideolojinin sonu, *Türkiye Günlüğü Özel sayı*, Sayı: 29, Temmuz-Ağustos 1994; laiklik konusunda yapılmış diğer alternatif çalışma örnekleri olarak şu eserlere bakılabilir. Durmuş Hocaoglu, *Laisizm'den Millî sekülerizm'e*, Selçuk yay., Ankara, 1995; Hulusi Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası Lâiklik*, M.Ü.i.F.V. Yay., İstanbul, 1993; Aytunç altındal, *lâiklik*, Süreç Yay., İstanbul, 1986. Lâiklik kelimesinin yazımı konusunda bile ittifak yoktur.

Türk vatandaşı, inanç ibadetine hiç bir baskıya maruz kalmamalı, inanç ve ibadet Devletin teminatı altında olmalıdır. Lâiklik ilkesine sadık kalınmalı, ancak laikliğin istismar edilmemesi için dini inkâr manasına gelmediği bu maddede açıklanmalıdır. Yine temel eğitim ve orta öğretimde din eğitimi mecburî olmalıdır... Ayrıca, eğitim ve kültürün Atatürk ilkeleri ve Türk milliyetçiliği temeline oturtulması ve her türlü ideolojik istismardan kurtarılması gerekmektedir."³⁷⁴

Bilgiç, ilginç bir konuyu dile getirmiş, yıllardır din istismarını önlemek amacıyla kullanılan laikliğin, dinsizliği, din düşmanlığını istismar için de kullanılabildiğine dikkat çekmiştir.

Tasarı'nın Türk sendikacılığı için tuzaklarla dolu olduğunu ve işçi haklarının yok edildiğini ileri süren **Feridun Şakir ögünç**, demokrasi ile yönetilen ülkelerde baskı, grupları olarak kabul edilen sosyal, ekonomik, siyasî ve dinî karakterdeki örgütlenmelerin totaliter ülke anayasalarına benzer bir tarzda düzenlenerek demokrasinin toplumsal temellerinin budandığını iddia etmiştir.³⁷⁵

Bir milleti millet yapan en önemli unsurların " dil, din ve tarih birliği" olduğunu, mâşerî vicdanda kabul bulan, millî ve evrensel özellikleri iyi sentezleyebilen anayasaların uzun ömürlü olabileceğini belirten **Mehmet Pamak**, Anayasa Tasarısının millî ve manevî değerleri gözünde bulundurmadan hazırlandığını iddia etmiştir. Pamak'a göre yeni anayasa " milletin vicdanında yer bulabilen, halkın iman ettiği ve gözü gibi koruduğu bir millî kültür abidesi " olmalıdır. Pamak, tasarıda insan unsurunun ihmal edilerek demokrasinin soyutlaştırıldığını öne sürmüş ve bu konuda şunları söylemiştir:

"Her türlü beşerî faaliyette görüldüğü üzere, demokrasinin de temel taşı yine insan unsurudur. Bu unsurun kalitesi, şuuru ve imanındır. Buna göre, demokrasinin muhtevasını insan unsuru tayin eder. Demokrasiyi gerçekleştirmek ve yaşatmak için yeterli, güçlü, şuurlu ve imanlı bir kadro oluşturamayan, yahut böyle bir kadroyu demokratik seçimlerle işbaşına getiremeyen veya böyle bir kadrodan mahrum olan cemiyetlere dünyanın en demokrat anayasası dahi verilse yine başarılı bir demokrasi gerçekleşmez. Bu kadroları yetiştirmesi gereken eğitimimiz, eğitim sistemimiz hâlâ muhtaç olduğumuzu yetiştirecek millî mahrekine oturmamıştır.... Millî eğitimin ana gayesi tasarıda açık bir şekilde belirlenmemiştir."

Cumhurbaşkanına fazla yetki verilmesini eleştiren **Pamak**, diğer üyelere farklı olarak Devlet Başkanı'nın Meclis tarafından değil, doğrudan halk tarafından seçilmesini önererek Başkanlık sistemi tartışmalarına öncülük yapmıştır. Atatürk'ün Türk Milleti'nin bir ferdi olarak Türk milliyetçisi olduğunu, tasarıda yer alan Atatürk Milliyetçiliği kavramını anlamsız bulduğunu belirten **Pamak**'ın 24. ve 169. madde ile ilgili eleştirisi de şöyledir:

" 1961 Anayasasının 19 uncu maddesi yeni Tasarıya aynen aktarılmıştır. Bir milleti millet yapan ve yaşatan en önemli unsur olan dinin, yeni Tasarıda, geçmişin acı tecrübeleri de dikkate alınarak gençliğin materyalist zihniyet sonucu ne hale geldiği düşünülerek daha da geniş bir hürriyet sahasına kavuşturulması gerekirken, maalesef 1961 Anayasasından da geriye giden bir tutum söz konusudur. Din hürriyeti vazife duygusuyla da ilgilidir. Diğer hürriyetlerden ayrıldığı bir yanı da burasıdır. Aslında dinî eylem, bir vazifenin yerine getirilmesidir. İnsan, Allah'ın emrini, zorunlu gördüğü ve sorumluluk hissettiği için onun mutlak olarak yerine getirilmesine iman etmiştir. Böyle bir vazifeyi yerine getirirken karşılaşılabilecek her engel onda büyük bir ızdırap kaynağı olur. Bu nedenle din hürriyeti insanın en mukaddes hakkıdır. İnsanın bu hakkının sağlanıp korunması devlet görevlerinin başında gelmelidir. Din hürriyetinin yeni Anayasa Tasarısında gereği gibi teminat altına alınmadığı görülmektedir. Madde, dindar olmayanın hareket serbestliğini teminat altına alıyor; ama dindarınkini dikkate almıyor. Bu soyut hüküm tek başına hiçbir anlam ifade etmez, olup olmasa farklı sonuçlar doğurmayacak boş bir hükümdür. Kanaat, inanç, düşünce ruhî hadiselerdir. Bunlara zaten dışarıdan müdahale etme imkânı yoktur. Bu bakımdan din ve fikir hürriyeti ancak eylemde söz konu-

374. D.M.T.D., C:7, s. 267

375. D.M.T.D., C:7, s. 284.

sudur. Eğer, ibadette serbestlik yoksa, dinin emirlerini serbestçe yerine getirmek, yaşamak imkânı yoksa, orada din hürriyetinden, eğer fikirlerini başkasına aktarmada serbestlik yoksa düşünce hürriyetinden bahsedilemez... Maddede dinin kötüye kullanılması, istismar edilmesi dikkate alınmış da nedense dinî değerlerin objektif bir ölçüde korunması ve dindarın ibadet hürriyetinin teminat altına alınması dikkate alınmamıştır. Aslında biz de dinin siyasete alet edilmesine şiddetle karşıyız. Ancak, bu mutlaka objektif kriterlere bağlanmalıdır. Bugünkü haliyle kalırsa, Anayasada din hürriyeti değil, dine konan yasaklar ve dinsizlik hürriyeti yer alması olacaktır. Bu ise Atatürk'ün bu konudaki sözlerine ve büyük Türk Milletinin bünyesine aykırı ve diğer bütün iyi taraflarına rağmen kabulü mümkün olmayan bir Anayasa Tasarısı ortaya koyacaktır ki, bu çok tehlikeli olabilir. Bilindiği gibi din bilgisi dersi doğrudan doğruya Millî Güvenlik Konseyi'nin yakın ilgi ve direktifleriyle 1981 yılında ilköğretim, ortaokul ve liselerde mecburî ortak dersler arasına alınmıştır... Muhterem Devlet Başkanımız, 23 Temmuz 1981 günü Erzurum'da yaptığı konuşmasında bu hususu milletimize müjdelemiştir. Ancak, Anayasa Tasarısındaki hüküm, çözüm yoluna giren din eğitim problemini yeniden kördüğüm haline getirecek şekilde tedvin edilmiştir. Tasarı, 12 Eylül'den sonra din eğitimi sahasında gerçekleşecek olan en müspet gelişmeyi daha doğmadan öldürmeyi hedef almış görülmektedir... Atatürk'ün eseri olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev, statü ve atanma şekli Anayasa ile tespit edilmelidir."³⁷⁶

Danışma Meclisi üyeleri içinde dinî ve millî konulara en fazla ilgi gösteren üyelerden birisi Mehmet Pamak'tır. Pamak, Millî Eğitim Bakanlığı'nın, İmam-Hatip Liselerini de olumsuz etkileyen, kıyafet yönetmeliğini eleştirdiği için Danışma Meclisi'nde büyük tepkilerle karşılaşmıştır.³⁷⁷ 24. ve 169. madde konusunda en şümulü eleştiri ve öneriler de Pamak tarafından yapılmıştır. Pamak ve arkadaşlarının verilen bir kanun teklifi ile dinlere ve dinlerce kutsal sayılan değerlere hakaret edilmesinin cezalandırılması istenmiştir. 1983'de toplanan T.B.M.M.'nin çıkardığı bu yasa, SODEP'in Anayasa Mahkemesinde açtığı dava sonucunda iptal edilmiştir.

Anayasa kitaplarında millî ve sosyal bir mukavele olan anayasaların millî boyutu üzerinde durulmadığını öne süren **Fikri Devrimsel**, iyi ve uzun ömürlü bir anayasanın temel özellikleri çerçevesinde Anayasa Tasarısı'nı şöyle eleştirmiştir:

"...Halkın oyuna bağlanan millî iradeye dayalı anayasalar, ulusun tarihsel geçmişi, kültürü, uygarlığı, kısacası deneyimlerinin tümüyle uzlaşması, geçmişten gelen değerler sistemini kavraması lâzımdır. Yine bir milletin geleceğine doğru uzanan umutlarını, değişecek, dönüşecek yapılarını sarabilecek dinamizme sahip olması, ileriye öngörmesi gerekir. Yoksa, maalesef yakın geçmişte kalan örneklerde görüldüğü gibi beş on yılda bir anayasa yapma zarureti ortaya çıkar. Bir ulusu oluşturan sosyal güçlerin büyük bir kısmına dayanmayan bir anayasa bilimsel olarak uzun ömürlü olamaz. Bir anlamda anayasalar iktisadî ve siyasal mukaveledir. Tasarının Türkiye'nin maddesel ve moral şahsiyetini yansıtacak, "Bizim" diyebileceğimiz, övünebileceğimiz bir Anayasa haline gelmesi lazımdır. Tasarı, Türkiye'nin bir daha 12 Eylül koşullarına gelmemesi için geçmişte kalan dramatik nedenlerin yeterli ölçüde bilimsel bir analizinin yapılamamış olduğu intibasını maalesef bize vermektedir... Türkiye'de bir zalim devletin kurulmasını isteyen çevreler vardır. Pelte devlet kurulmasını isteyenler de vardır... Tepkilerle hazırlanacak Anayasalar gelecekte yeni tepkilere sebep olacaktır. Halkın beğenisine mazhar olmayan, halkın fikir ve düşüncelerini yansıtmayan, halka birşeyler vermeyen yasalar ve anayasalar, kâğıt üzerinde yasa olsa bile uygulama alanı bulamaz. Anayasa Tasarısının ülkemizin geleceğine yön verecek, sosyal, siyasal ve ekonomik meselelerine ışık tutacak tutarlılıkta olduğuna inanmıyorum ve katılmıyorum."

Anayasa'nın millî boyutunu vurgulayan ve halkın büyük çoğunluğunun desteğine sahip anayasaların uzun ömürlü olabileceğini belirtip, tepkiye dayalı bir anayasa anlayışından uzak

³⁷⁶ D.M.T.D., C: 7, s. 289-296.

³⁷⁷ Tartışmalar için bkz. D.M.T.D., C: 1, s. 490-491.

olunmasını öneren Devrimsel, 12 Eylül öncesi olayların faturasını CHP-MSP koalisyonuna ve Atatürkçülükten sapmalara bağlayarak, Millî Güvenlik Konseyi'nin tespitlerine katılmaktadır. Devrimsel'in konuşması tam bir çelişkiler yumağıdır. Çoğulcu demokrasiyi savunan Devrimsel, 1980 öncesi M.S.P.'ni kapatmayan Anayasa Mahkemesi'ni ağır bir şekilde suçlamakta, Kemalizm felsefesinin temel taşları olan devrimleri demokrasinin ön şartı olarak görmektedir. Devrimsel'in din ve vicdan özgürlüğü ile ilgili görüşleri de şöyledir:

"Din ve vicdan özgürlüğüne ilgili bölüme 1961 Anayasasındaki fıkra aynen alınmalıdır... Halkımız, politikacıların cüce siyasî menfaatleri için Yüce Dinimizin alet edilmesinden şikâyetçidir. Ayrıca lâik okullarda din eğitiminin yapılması Millî Eğitim Bakanlığı'nın yetkisine bırakılmalıdır, ders olarak konmalıdır." 378

Anayasanın tamamen eskisinin tamir görmüş sistemine benzemeyen, yepyeni, bizim gerçeklerimize uygun, millî ruh ve karakterimizi, millî benliğimizi ve zevkimizi, millî kültürümüzü, örf ve adetlerimizi yansıtan bir sistem üzerine oturtulmasını öneren **Mahir Canova**, sanatçı kişiliğini Anayasa eleştirisine taşımış, Atatürk ilkeleri ve lâiklik konusunda şunları söylemiştir:

"Hiçbir bilimsel nitelikli hukuk kuralı yaşayan düşünce ve istekleri, canlı bir heyecanı, çağdaş ifadesini bulmuş anlamları dile getirmediğçe geçerliliğini koruyamaz. Hamburabi Kanunları mükemmelliğine rağmen bu yüzden tarihe mal olmuştur. Buna karşılık Turi-Sinâ Dağında Musa Peygambere malum olan On Emir dağılmaya yüz tutmuş bir kavme heyecan vermiş, maneviyat ve disiplin kazandırmıştır. Bugünkü çalışmalarımızın ana felsefesi ve asıl amacı Anayasamızla, Cumhuriyetimizi kurucularının ilk günkü iman ve heyecanları içinde ³⁷⁹ ilelebet dimdik ayakta tutacak temel ilkelerine kavuşturmadır; Atatürk ilkelerini ve düşüncelerini yeniden rayına oturtmadır. Dünya milletlerinin bizim gibi büyük bir Atası yoktur. Bu bakımdan da bizleri yıpratırcasına kıskananlar vardır... Atatürk ilkelerinin birer madde halinde, anayasada yer alması, ona atuf yapılması şeytanların korkunç rüyaları olacaktır... Başka sapık ve yabancı görüşler Atatürk ile karşılaşınca filizlenemez... Din kitaplarında yazılı kıyamet günlerini yaklaşıtırcı davranışlara gençliğin kurban edimemesini sağlamalıyız... Hürriyetleri akıllı, zekayı yok etme savaşına alet edenlere karşı toplumumuzun en sağlam çekirdeği olan aile anlayışımızı güçlendirmeliyiz.

"Tanrı uludur" ibaresine karşı çıkanlar, aksini söyleyenler nasıl inançlı kimselerce kâfir sayılırsa, öyle hükümler getirmeliyiz ki, aksini düşünenlerin imansızlığı kendiliğinden kolayca anlaşılсын, cezası da Anayasada değil, ilgili kanun ve tüzüklerde bulunsun." 380

Hristiyanlık ve Yahudiliğin İslam dini tarafından da teyid edilen On Emrini iyi bilen Canova, iman ve küfür sorununu Kur'an'a bile başvurmada anayasa maddeleri ve yasalarla çözülebilecek kadar idealisttir. Öneri adeta Mao'nun Çin'de yaptığı kültür devrimini hatırlatmakta, ibadet dilinin ve ezanın Türkçeleştirilmesini hiçbir zaman benimsenmeyen millet çoğunluğunu tehdit etmektedir. Bu görüş, Cumhuriyet tarihi boyunca dini de bilmedikleri ve yaşamadıkları halde, bazı dönemlerde din reformu yapmak amacıyla bazı kişiler tarafından savunulmuştur³⁸¹

Türk-İş temsilcisi olarak görüşlerini açıklayan **Dinçer**, Din ve vicdan hürriyeti ile ilgili 24. maddeyi yetersiz bulduğunu belirtmiş ve maddenin şöyle düzeltilmesini önermiştir:

"... Kimse ibadete zorlanamaz" deniyor. Şimdi, bu tefsire açık bir tabirdir. Sabahın karanlığında ezanî Mu-

378. *D.M.T.D.*, C: 7, s. 174-177, 189-190, 200-210

379. Cumhuriyet'in resmen ilân edilmesini sağlayan 1923 Anayasa değişikliğinde, daha öncede üzerinde durulduğu gibi Cumhuriyet rejimimiz 14 asır önce Hz. Muhammed tarafından kurulan İslam devletine benzetilmeyti. Tartışma metinleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D: 2, Y:1, C: 2, s. 93-100

380. *D.M.T.D.*, C: 7, s. 306-308.

381. Cumhuriyet döneminde din reformunu savunan bazı kişilerin zihniyetinin tahlili, aydın ve toplumun dine bakışı hakkında sosyolojik bir değerlendirme için bakınız: Erol Güngör, "*Din Meselesi*". *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay., İstanbul, 1993, s. 167-197. Cumhuriyet dönemi din reformu teşebbüsleri için bkz. H. Hüseyin Ceylan, *Din/Devlet İlişkileri*, 3 cilt, Rehber Yay., Ankara, 1991

hammediden rahatsız olan bir vatandaş "Beni ibadete zorluyor" diye bir şey iddia ederse, bunun hukukî durumu ne olur veyahutta cemaatine dinî vecibelerini yerine getirmelerini tavsiye eden, telkin eden bir vaiz hakkında "Bizi ibadete zorluyor" diye bir şikâyet olursa ne olur?.. Dinine bağlı olan vatandaşlarımız ve din adamlarımız metnin bu şekilde tedvin edilmiş olmasından dolayı fevkalade rahatsızdırlar... Dinî eğitim konusunda getirilen "Velilerin müsaadesi" şartı, Alman Anayasası'nda da vardır. Yalnız orada devletin içinde devlet kadar kuvvetli bir kilise vardır. Mensuplarından vergi alan, her türlü malı, mülkü okulu, yurdu vesaire herşeyi olan ve her türlü propaganda imkânına sahip olan bir kilise vardır. Alman Anayasasında din eğitimi mecburî değildir; ama onu mecburî hale getirmiştir. Bizde de böyle bir hüküm gelmelidir. Yalnız demokratik bir ülke olan memleketimizde, "Ben çocuğuma din eğitimi yaptırmak istemiyorum, beni zorlayamazsınız" diyen bir vatandaşımızın da bu hakkı baki kalmalıdır."³⁸²

Demokrasi ve insan haklarına saygılı ve dengeli bir özellik arzeden bu öneri Komisyon ve Danışma Meclisi tarafından kısmen benimsenmiş; müslüman olmayan öğrencilerin zorunlu din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinden muaf tutulmaları kabul edilmesine rağmen Millî Güvenlik Konseyi bu düzenlemeyi reddedip, her öğrenci için dersi zorunlu kılmıştır. Busurun, çok partili demokrasiye geçildikten sonra, ANAP Hükümeti tarafından çıkarılan bir bakanlar kurulu kararı ile çözülmüş; Yahudi ve Hristiyan vatandaşların çocuklarının din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerine katılma zorunluluğu kaldırılmıştır.³⁸³ 1961 Anayasası'nda insan hakları ilkeleri çerçevesinde yer alan "temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunulamayacağı" ve bunların ancak kanunla sınırlandırılabilceği garantilerinin Anayasa Tasarısı'nda kaldırılmış olmasının bir eksiklik olduğunu belirten Turgut Yeğenağa, bu çerçevede din ve vicdan hürriyeti ve vakıflarla ilgili maddelerin de iyi düzenlenmediğini öne sürmüş ve şunları söylemiştir:

"Tasarıda ibadetin ve dinî törenlerin serbest olduğuna dair bir hükme de rastlayamadım. Bu manaya gelen bir ibare mevcut ise de, ibadetin serbestçe yapılabileceğinin açıkça yazılmasının gerekli ve önemli olduğuna inanmaktayım... Buradaki düzenlemeye göre düşünce özgürlüğü, düşünceyi kafamızın içinde muhafaza ettiğimiz sürece mevcut olacaktır... Bu düzenlemeye göre kamu yararına vakıflar da kuramayacaksınız... İslâm'da güçlü bir vakıf geleneği vardır. Etrafınıza bakınız; Osmanlı döneminden kalma vakıflarla doludur... Gerekçede söylenen "Millî bünyemize uygun bir Anayasa Taslağı hazırlanmıştır" sözü bu hükümle gelişmemekte midir?"³⁸⁴

Amerika gibi demokratik ve her dinden, düşünceden insanların yaşadığı bir ülkenin parasının üzerinde "Allah'a inanınız" ibaresinin yer almasının lâikliğe aykırı görülmediğini belirten Onmuş, lâiklik ve din eğitimi konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Bu sözlerimle paralarımız üzerine "Allah'a inanıyoruz" diye yazalım demek istemiyorum; ama din konusunu biraz ihmal ettiğimizi, gençlerimizi bu konuda yeterli derecede aydınlatamadığımızı ifade ediyorum. Bunu da cahil hocaların elinde değil,³⁸⁵ kendi resmî okullarımızda genç dimağlara dinî konularımızı en iyi şekilde anlatmak, öğretmek için söylüyorum. Din ve ahlak eğiti-

382. *D.M.T.D.*, C: 7, s. 378-346; Benzer şikayetler bazı üyeler tarafından da dile getirilmiş ve "lâikliğin dinsizlik olmadığı" hükmüne Anayasa'da yer verilerek 50 yıldır süren bu sorunun çözülmesi istenmiştir. s. 446-447.

383. Bu Bakanlar Kurulu kararı üzerinde din eğitiminin siyasî dayanakları bölümünde durulacaktır.

384 *D.M.T.D.*, C: 7, s. 378-379. Yeğenağa ve bazı üyeler tarafından dile getirilen bu haklı eleştiri, Anayasa'nın sadece hukukçularla değil, ilâhiyat olanı da dahil, sosyal bilimlerin her alanından çağrılacak uzmanlarla hazırlanması gerektiğini ortaya koşmaktadır. Maalesef ne 1961 Anyasasını, ne de 1982 Anyasasını hazırlayan ve kabul eden Kurucu Meclis ve Danışma Meclisine hiçbir ilâhiyatçı üye çağrılmamıştır.

385. Mitinglerde halka seslenirken okuduğu ayet ve hadislerden, dinî muhtevalı konuşmalarından dolayı sosyal demokrat ve marksist çevrelerce ağır eleştirilere uğrayan Devlet Başkanı Kenan Evren, 12 Ekim 1981 tarihli konuşmasında, " Biz, hurafelerle, çocuklarımızın beyinleri yıkanmasın diye okullarımıza mecburi din dersi koyma kararı aldık"diyordu. Bu doğrultuda hazırlanmış bir rapor için bakınız: *T.C.M.E.B. Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu*, 6 Şubat 1981 Ankara, 12 eylül dönemi Ordu vee Din ilişkileri üzerine yapılmış bir hayli çalışma vardır. Bu çalışmalarda Milli Güvenlik Konseyi ile bazı dinî cemaatler arasında Anayasa pazarlığı yapıldığı iddia edilmiştir. örnek bir çalışma için bakınız: Faik Bulut, *Ordu ve Din*, Tüzmamanlar Yay., İstanbul, 1995.

minin belli bir dönemde (Sayın Devlet Bakanımızın da direktiflerine uygun olarak ilk ve ortaokullarda) mecburî tutulması sayısız faydalar getirecektir ve bana göre laikliğe de aykırı değildir."

386

Anayasa Tasarısı basına ve halk efkârına intikal eder etmez, sanki önceden bir cephe oluşturmuşçasına anayasa tasarısı konusunda sert eleştiriler getiren bazı öğretim üyeleri, sendikacılar, yazarlar, avukatlar, bürokratlar ve Anayasa Mahkemesi üyelerinin tavrının ideolojik ve sorumluluk bilincinden uzak olduğunu öne süren **Alâeddin Aksoy**, yeni Anayasa'nın 12 Eylül öncesinin tüm olumsuzluklarını düzeltereğini öne sürmüştü ve 24. ve 169. madde hakkında şunları söylemiştir:

"Diyanet İşleri başkanları politik mülahazalardan uzak tutulmalı, bunun için seçimleri, Cumhurbaşkanınca yapılmalıdır. Din ve vicdan hürriyeti, ve millî geleneklerimize uygun olarak açıklıkla ifade edilmeli ve ilk, orta, liselerle muadillerinde din dersleri mecburî olmalıdır." 387

Aksoy'un Diyanet İşleri başkanlarının Cumhurbaşkanlığı tarafından atanması önerisi Danışma Meclisi ve Millî Güvenlik Konseyi tarafından benimsenmemiş, 3 Mart 1924'de çıkarılan Kanuna uygun olarak, Diyanet İşleri başkanlarının Başbakan tarafından atanması uygulaması sürdürülmüştür. Bu konu da D.İ.B ile ilgili madde tartışmalarında detaylı olarak ele alınacaktır. Konuşmasında ülke için çok önemli gördüğü orman ve din eğitimi sorunları üzerinde duran **Diñçer**, din, din eğitimi ve laiklikle ilgili görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Dini konularda, laiklik konularında artık pek fazla duygusal olmamamız lazım gelir. Din yalnız namaz kılmak, oruç tutmak değildir. Din, bir vicdandır. Din, insan sevgisidir, Tanrı sevgisidir, büyüklerini saymak, küçüklerini sevmektir. Çalışmanın ibadet olarak kabul edildiği bir yasadır... Onun için artık, dinin laiklikle olan ilgisini çok daha sıkı bir şekilde düşünmek yerine, lütfen artık ilkokullarımıza bu dersleri mecburî bir ders olarak koyup, onları bu güzellik içerisinde, bugünün insanına yakışır şekilde yetiştirelim... İmanlı yeni nesil bu şekilde yetişir. İmanı olmayan bir insanın ne ilmi olur, ne vatana ne millete hayrı olur." 388

Anayasa Tasarısında yer alan maddelerin "İnsan düşüncesinin kutsallığı", "insan düşüncesinin, temel hak ve hürriyetlerin her türlü tecavüzden masun tutulması", "insanları birbirine düşman ilan eden fikir akımlarının toplumumuzda yeri olmayacağı" ve "Atatürk ilkeleri" çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini belirten **H. Erdoğan Gürel**, eğitim sistemi, milliyetçilik, laiklik ve din eğitimi konularına bu gözle bakılmasını önermiş ve şunları söylemiştir:

"Manevi ihtiyaçların karşılanması için, insanın başkalarının yardımına ihtiyacı vardır. Uzun bir eğitim devresine lüzum vardır. Düşünce ve inancın geliştirilmesinde gerekli eğitim ancak okullarımızda verebilecektir. Düşüncenin geliştirilmesini amaçlayan okul müfredat programı içinde din derslerinin mecburî oluşu zureti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Devletimizin ilgisi olmadığı takdirde, ehil olmayan kimseler veya

386. D.M.T.D., C:7, s. 469.

387. D.M.T.D., C:7, s.476.

388. D.M.T.D., C:7, s. 478. İslâm dininden bir ahlâk kaynağı olarak yararlanma görüşü ilk defa, çok partili dönemin başında CHP içinde tartışılmış ve Danışma Meclisi üyeleri tarafından da 1982 Anayasası tartışmalarında dile getirilmiştir. s. 502-503.

gruplar bu boşluğu mutlaka dolduracaklardır. Bu konuda Tasarımda açık olan bir nokta daha vardır. O da okula gidemeyen gençlerimizin dinî eğitimlerinin nasıl sağlanacağıdır. Buna da bir çare aranmasında zaruret görmekteyim.³⁸⁹ Şimdi, biz tartışması çok yapılmış, çeşitli kitaplarda yerini milliyetçilik yerine, Atatürk milliyetçiliğini getiriyoruz.³⁹⁰ Eğer çerçevesini çizmezsek yarın Atatürkçülüğü nasıl istismar etmişlerse, Atatürk milliyetçiliğini de böyle istismar edebilirler.

Laiklik biliyorsunuz vatandaşımızı pek çok huzursuz kılan kelimelerden bir tanesidir, bunun da çerçevesinin çizilmesinde, en az gerekçesinde daha etraflı malumat verilmesinde fayda mülâhaza etmekteyim." ³⁹¹

1961 Anayasası'nda siyasetin tarih içine sokularak, gerçek tarihin çarpıtıldığını, siyasî partiler arasında bariz ayrım yapılarak milletin bölündüğünü öne süren **Peköz**, bu Tasarının da bütünüyle siyaset ilim ve sanatına ve siyasetçiye karşı bir tepki ifade ettiği gerçeğine dikkat çekmiştir. Anayasa'nın vatandaşı yakından ilgilendiren en önemli maddeleri arasında din ve vicdan hürriyetinin hiç bir müdahaleye maruz kalmaksızın kullanılabilmesini" sağlayacak şekilde düzenlenmesini istemiştir. ³⁹² Anayasa Tasarısı'yla ilgili ilk müzakerelerde, Anayasanın başlangıç kısmında yer alacak metinle ilgili tartışmalar da yapılmıştır. Komisyon üyesi **Feyzi Feyzioğlu**'nun kaleme aldığı metinde lâiklik ve din eğitimi konularına şöyle yer verilmiştir:

"Türkiye Cumhuriyeti'nin temel taşlarından biri olan laiklik asla dinsizlik değildir. Aksine, din ile devlet işlerini birbirine karıştırmamak, dini, politikada bir araç olarak kullanırmamaktır. Devlet, bu anlayış içinde ülkedeki din eğitim ve öğretimini kendi denetim ve gözetimi altında tutacak, dine ve gerçek din adamlarına diama saygılı olacak ve Türk toplumunda Müslümanlığın Cumhuriyet ilkelerini yürekten benimsemiş aydın din adamlarının elinde öğretilmesi ve aydınlatılmasına, anlatılmasına özen gösterecektir." ³⁹³

Feyzioğlu'nun hazırladığı metinde yer alan laiklik dinsizlik değildir ibaresi, gerçek din, ve aydın din adamı gibi kavramlar, Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemden beri Anayasa tartışmalarında ve resmi belgelerde en çok tekrar edilen kavramlar olmasına rağmen, somut tanımları yapılmış ve sınırları çizilmiş değildir. Lâiklik ve din eğitimi konusundaki ideolojik ve siyasî kutuplaşmanın en büyük nedenlerinden birisi bu kavramlarla ilgili belirsizliktir. Bu belirsizlik

389. Bu sorun, çok partili demokratik hayata geçildikten sonra çıkarılan çıraklık ve yaygın Eğitim Kanunu ile kısmen çözümlenmiş, Çıraklık Eğitim Merkezi programlarına din kültürü ve ahlâk bilgisi dersleri konulmuştur.

390. Gürell'in üzerinde durduğu lâiklik ve Türk Milliyetçiliği ile ilgili ilkeler, ahlâki amaçla birlikte Türk Millî Eğitimi'nin amaçları arasında yer almaktadır. 1982 Anayasasında Türk Milliyetçiliği yerine Atatürk milliyetçiliği kavramına yer verildiği için, 1739 sayılı Millî eğitim Temel Kanunu'nda da değişiklik yapılmıştır. anayasanın başlangıç bölümüyle ilgili müzakerelerde, Atatürk Milliyetçiliği ve Türk milliyetçiliği kavramları yoğun bir şekilde tartışılmış, Mehmet Pamak ve arkadaşları tarafından verilen önerge ve eleştirilerde, büyük bir Türk milliyetçisi olan Atatürk'ün hiçbir zaman Atatürk milliyetçiliği kavramını kullanmadığı ve kavramın Türk tarihinin bütünlüğüne inanmayan Marksist çevrelerce kullanıldığı öne sürülmüş ve 1961 Anayasası'nda da geçen Türk milliyetçiliği kavramının korunması istenmiştir. Yapılan oylamada Atatürk milliyetçiliği kavramının Anayasa'nın başlangıç kısmında ve 2. maddede yer alması kabul edilmiştir. Tartışmalar için bkz. *D.M.T.D.*, C:9, s.516-526.

391 *D.M.T.D.*, C:7, s.478-479

392. *D.M.T.D.*, C:7, s. 488

393. *D.M.T.D.*, C:7, s. 519

yüzlerce sayfa tutan tartışmalara ve önerilere rağmen ne 1961, ne de 1982 Anayasalarında gi-
derilebilmiş değildir³⁹⁴

Atatürk ilkeleri ve milliyetçiliği doğrultusunda düzenlenmeyen Millî Eğitim Sistemi'nin boşluklarının yabancı ideoloji taraftarlarınca doldurulduğunu öne süren **Bekir Tünay**, yıllardır tanımlanmayan kavramlara eğitim ve din sorunlarının çözümünde büyük misyonlar yüklemektedir. Tünay'a göre, "Türk milleti, bizler ve bütün dünya fikir olarak, düşünce olarak, insanlık ideali olarak, hakların en kutsalı yaşama hakkı olarak, hareket ve dinamizm olarak, nihayet hürriyet ve istiklâl olarak, Ulu Önder Atatürk'ü daha yüzlerce yıl aşamayacağız. O nedenle onu izlemeye mecburuz." Tünay, Diyanet İşleri ile ilgili maddenin de Atatürk ilkesinin beyni olan laiklik ilkesine göre düzenlenmesini önermiştir. ³⁹⁵ Bu konuda bir hayli uzun konuşan Tünay, somut bir madde önermiş değildir.

Anayasa Tasarısı genel görüşmelerinde söz alan üyelerin hemen hemen hepsi 24. maddeyi eleştirmiş ve din derslerinin zorunlu olmasını önermişlerdir. Üyelerin büyük çoğunluğu Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili 169. madde düzenlenmesini de eleştirmişler, maddenin Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumsal saygınlığına uygun olarak düzenlenmesini istemişlerdir. Millî Güvenlik Konseyi ve Devlet Başkanı Kenan Evren'in millete duyurduğu zorunlu din dersleri kararına, Konsey emriyle Millî Eğitim Bakanlığı tarafından başlatılan din eğitimi çalışmalarına ve Danışma Meclisi üyelerinin önerilerine rağmen Anayasa Komisyonu 24. madde ile ilgili metni hiçbir değişikliğe tabi kılmadan Danışma Meclisi'ne sunmuştur. Anayasa Komisyonu üyelerinin çoğunluğu da zorunlu din dersleri uygulamasını benimsediği halde, birinci tur görüşmelerinin sonuna kadar madde değiştirilmemiştir. İkinci tur görüşmelerine sunulan 24. madde metni Danışma Meclisi üyelerinin çoğunluğunun ve Millî Güvenlik Konseyi'nin kararına uygundur. 24. ve 169. madde ile ilgili birinci ve ikinci tur müzakerelerinde ileri sürülen görüşler, genel Anayasa Tasarısı müzakeresinde dile getirilen eleştirilerden çok farklı değildir. Bu nedenle sadece orjinal görülen tartışmalar ve öneriler özetlenecektir.

Anayasa Tasarısı'nda yer alan maddelerin müstakil olarak müzakere edildiği birinci turda söz alan Anayasa Komisyonu Başkanı **Orhan Aldıkaçtı**, verilen çok sayıda önergeyi değerlendirerek 24. madde ile ilgili metni yeniden düzenlemek için geri çektiklerini belirtmiştir.³⁹⁶

"Öğrenim Hakkı ve Ödevi" başlığı altında düzenlenen 42. maddenin görüşmelerinde 21 adet önerge verilmiştir. Bunların bazıları din eğitimi de ilgilendirdiği için, incelemek uygun olacaktır.

Utkan Kocatürk ve Nihat Kubilay tarafından verilen önergede, "Din ve Vicdan Özgürlüğü başlığını taşıyan 24. üncü maddenin üçüncü fıkrasını oluşturan "Din eğitimi ve öğretimi"nin, genel eğitimin bir bölümünü oluşturması sebebiyle" eğitim ve öğretimi konu alan 42 nci madde içinde görüşmeye açılması istenmiştir.³⁹⁷

42. maddenin son fıkrasında meslekî din eğitimi, millî ve manevi değerlerin açık bir şekilde yer almadığını belirten **Selçuk Kantarcıoğlu** ve **M.Nedim Bilgiç** tarafından verilen önergede son fıkra şöyle düzenlenmesi teklif edilmiştir:

394. Anayasa Komisyonu sözcüsü Tasarı hazırlanmadan önce, Tanzimat döneminden 1981 yılına kadarki dönemin siyasî hukuî, kültürel, dinî ve iktisadi olaylarını ve kararlarını detaylarıyla incelediklerini belirtmektedir. Bu derin incelemeye rağmen aradan 5 yıl bile geçmeden 1982 Anayasası değiştirildi. incelenen dönemler ve konuların tasnifi için bakınız: *D.M.T.D.*, C:7, s. 532-533.

395. *D.M.T.D.*, C:7, s.519-523.

396. *D.M.T.D.*, C:8, s. 270-271.

397. *D.M.T.D.*, C:8, s.394.

"Eğitim ve öğretim millî kültürün, maddî ve manevî değerlerini koruyacak, geliştirecek, sosyal hayatın problemlerini çözecek, devlet politikasına destek olacak meslekî yöden millî ekonomiye ve kalkınmaya yardım edecek şekilde, millî ekonominin ve hizmet kesiminin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenir ve denetlenir." 398

Ertuğrul Zekâi Ökte tarafından verilen çok uzun gerekçeli bir önergede, Lozan Andlaşmasına uygun olarak Hristiyan vatandaşların din ve dil hürriyetiyle ilgili haklarının da 42. madde de yer alması istenmiştir.³⁹⁹

Paşa Sarıoğlu ve beş arkadaşı tarafından verilen önergede, 42. maddeye yurt dışında bulunan vatandaşların" eğitim ve öğretimine katkıda bulunacak bir hükme yer verilmesi,⁴⁰⁰ eğitim ve öğretim planlamasının maddede açık bir şekilde yer alması teklif edilmiştir.

Mehmet Pamak ve on arkadaşı tarafından verilen bir önergede, 42. maddede "eğitim ve öğretimin temelini millî kültürümüz, millî ve manevî değerlerimize dayandıran bir hükme yer verilmediği" belirtilmiş, aşağıdaki gerekçeler çerçevesinde maddenin yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Gerekçede yer alan iddialar, Atatürk'ten aktarılan sözlerle temellendirilmiş ve şu hususlara dikkat çekilmiştir:

"...12 Eylül'e adı millî kendisi gayri millî olan eğitim sistemimizde dönen materyalist çarklarda yetişen nesiller yüzünden geldiğimizi unutmamalıyız. Bu güne kadar maalesef, milletinde, millî ve manevî değerlerinde, millî kültüründen ve tarihinden, millî şuurdan kopuk nesilleri bu eğitim sistemi yetiştirmiştir. Bu nedenle eğitim ve öğretimin gayesi, Anayasada daha açıklıkla ve millî bir çerçevede belirtilmelidir. Temelinde Türk kültürü, Türk millî ve manevî değerleri, Türk tarihi ve Türk milliyetçiliği olmayan eğitim sisteminin bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra da bu millete hayır gelmeyecektir... Türk milletinin benimseyebileceği, bağrına basabileceği, Türk milletinin millî ve manevî değerleri ile birlikte modern ilim ve teknikle mücehhez nesiller yetiştirilmesi sağlanmalıdır. Hazırlanacak Anayasa ancak böyle milliyetçi, imanlı ve vatansever kadrolarla, milletimizi yüceltecek bir tarzda uygulanabilir."⁴⁰¹

398. *D.M.T.D.*, C:8, s. 394.

399. *D.M.T.D.*, C:8, s.395-396.

400. *D.M.T.D.*, C:8, s.397. İlk defa 1982 Anayasasında yurt dışındaki Türk vatandaşlarının, özellikle Türk işçilerinin sorunları tartışılmış ve Anayasada bu konu ile ilgili maddeye yer verilmiştir. Milli Güvenlik Konseyi'nin ve hükümetin aldığı kararlarla yurt dışına gönderilen din görevlisi ve din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretmenlerinin sayısı artırılmıştır. ünlü "Rabita" tartışmaları, Diyanet İşleri Başkanlığı yurt dışı teşkilâtının güçlendirilip, DİTİB'in kurulduğu 12 Eylül Askerî yönetimi döneminde ortaya çıkmıştır. M.G.K. imam-Hatip Liseleri'nin sayısal gelişimine sıcak bakmadığı halde, yurt dışındaki Türk işçilerinin nitelikli din görevlisi ihtiyacını karşılamak için Anadolu imam-Hatip Lisesi'nin kurulmasına izin vermiştir. Askerî yönetim ve Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki ilişkiler için bakınız: Faik Bulut, *Ordu ve Din*, İstanbul 1995; Erbil Tuşalp, *Şeriat A.Ş.*, Bilgi Yay., İstanbul, 1994; Halil Nebiler, *Türkiye'de Şeriatın Kısa Tarihi*, Ütay Yay, İstanbul, 1994; Orhan Gökbedir, "Avrupa'da İslam Genelkurmay'ın Tekelinde", *Nokta*, 15-21 Mayıs 1994; "İmam-Konsolosları işbaşında", *Yön*, 9 Ekim 1994. uğur Mumcu'nun Rabita dahil pek çok eserinde, Doğu Perinçek Grubu'nun "2000'e Doğru" dergisinde ve "Nokta" dergisinde 12 Eylül dönemi din-devlet ilişkileri sosyal demokrat ve marksist açıdan sorgulanmıştır.

401. *D.M.T.D.*, C:8, s. 397-398.

402 Bu sorun Türk Eğitim Tarihi çalışmalarının da önemli bir konusudur. bkz. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 5 Cilt, Eser Matb., İstanbul, 1977; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü.Eğitim Bilimleri Fakültesi yay., Ankara 1981; B.Bilgin, *Türkiye'de Din eğitim ve liselerde Din Dersleri*, s.26-56.

Önerge gerekçesinde yer alan millî eğitimin genel amaçları ile ilgili ilkeler, Tanzimat döneminden beri, fikir akımları ve siyasî çevrelerin yoğun tartışma konusu olmuştur. ⁴⁰² Tek parti dönemi eğitim ve kültür politikalarında siyasî-idarî sistem dışına koğulan ve örgütlenmesine de izin verilmeyen din faktörü, çok partili dönemde yoğun bir toplumsal destekle T.B.M.M. gündemine girmiştir. 1961 ve 1982 Anayasaları müzakerelerinde üzerinde en çok konuşma yapılan ve önerge verilen maddeler, millî eğitim ve din eğitimi konularıyla ilgili düzenlemelerdir. Din ve ahlâk eğitimi de yakından ilgilendiren millî eğitimin millî ve manevî amaçlarıyla ilgili ilkeler, muğlak bir şekilde de olsa 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'na girmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı üst düzeylerinde görev yapmış bazı bürokratik kökenli üyeler, bu amaçları yeniden teyid ettirmek için bu önergeleri vermişlerdir. Verilen bu önergeler, Komisyon ve üyelerin çoğunluğu tarafından benimsenmediği için 24. ve 42. maddelerin düzenlenmesinde doğrudan bir etkiye sahip olmamıştır. ⁴⁰³

M.G.K. ve Danışma Meclisi üyelerinin büyük çoğunluğunun önergeleri ile 24. maddenin 4. ve 5. fıkralarında değişiklik yapılmış, ilk taslak metninde ihtiyarî olarak yer verilen din ve ahlâk öğretimi zorunlu hale getirilmiştir. 4. fıkra ile ilgili yeni düzenleme metni şöyledir:

"Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olup, Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslâm Dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır; azınlıklarla ilgili anlaşmalar hükümleri saklıdır"⁴⁰⁴

Komisyon, 24. madde konusunda verilen 18 önergenin 6 sıvı tamamen, 6 sıvı da kısmen benimseyerek bu maddeyi düzenlediğini belirtmiştir. ⁴⁰⁵ Yukarıda da belirtildiği gibi, din ve ahlak öğretiminin zorunlu yapılması dışındaki önergeler 24. madde metninde köklü bir değişiklik meydana getirmemiştir. Bu kısa değerlendirmeden sonra bu önergelerle ilgili tartışmalara geçebiliriz. Daha öncede belirtildiği gibi, bu önergelerde yer alan görüşler, 24. madde metninde önemli bir değişiklik meydana getirmemesine rağmen Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihinin siyasî, toplumsal ve ideolojik boyutları açısından önem arz etmektedir.

Nurettin Ayanoglu ve 63 arkadaşı tarafından verilen 24. madde ile ilgili önerge en derli toplu bir metindir. Bu metin şöyledir:

"Herkes, din ve vicdan hürriyetine sahiptir. Bu hürriyet, bir dine inanma, inancının gereklerini yerine getirme, dinin öğrenme, öğretme ve dinî yayın hakkını içine alır.

Kimse dinî inançlarını açıklamaya zorlanamaz. Dinî kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Kamu düzenine, genel ahlaka ve bu amaçlarla çıkarılmış kanunlara aykırı olmayan dinî törenler ve âyinler serbesttir. Kimse dinî törenlere ve âyinlere katılmaya zorlanamaz.

Dinî eğitim ve öğretim devletin gözetimi ve denetiminde serbest olup temel eğitim ve ortaöğretimde mecburidir. Ancak, İslâm dinine mensup olmayan vatandaşların irade beyanı suretiyle muaf tutulma hakları saklıdır.

Kimse, dinî ana kaynaklarından öğretme maksadını aşarak, devletin sosyal, iktisadî, siyasî veya hukukî temel düzenini din kurallarına dayandırma veya siyasî yada şahsî çıkar sağlama amacıyla dinî her ne suretle olursa olsun, istismar edemez.

Kimse dinî veya dince kutsal sayılan değerleri tezyif ve tahkir edemez."⁴⁰⁶

403. önergelerle ilgili tartışmalar için bakınız: *D.M.T.D.*, C:8, s.399-407.

404. *D.M.T.D.*, C:9, s.269

405. *D.M.T.D.*, C:9, s. 270. Komisyon, daha önce görüşlerini aktardığımız ökte, Göksel, Eroğlu, Öztürk, akıncı, Bayazıt, özdoğan, erginay, Bilge ve Canova'nın önergelerinden yararlandıklarını belirtmiştir.

406. *D.M.T.D.*, C: 9, s. 270 Danışma Meclisi'ne üye seçilebilmenin ön şartlarından birisi adayların hiçbir siyasî partiye üye olmaması olarak belirlenmesine rağmen Danışma Meclisi'nde de siyasî-ideolojik gruplaşmalar meydana gelmiştir. Bu önergede yer alan 63 üyenin büyük bir kesimi milliyetçi, muhafazakâr ve liberak merkez sağ ideolojilere ve partilere yakın kişilerdir. Kanaatimce 1961 Anayasası'nı hazırlayan Kurucu Meclis'te Kemalizm'in sol yorumunu, 1982 Anayasası'nı hazırlayan Danışma Meclisinde ise Kemalizm'in sağ yorumunu benimseyen üyeler ağırlıktadır. Bu durum, Türkiye'de siyaseti yasaklamaya yönelik kararların bir yararının olmadığını göstermektedir. Ne kadar yasaklama getirilirse getirilsin, siyaset toplumun aynası olma özelliğini sürdürmektedir.

Önerge ile ilgili gerekçeleri açıklamak için söz alan Nurettin Ayanoğlu, Komisyonun hazırladığı 24. maddede yer alan çelişkileri detaylarıyla açıklamış ve yıllardır tartışma konusu olan lâiklik ve din eğitim sorununun çözülmesine dinin esas kaynakları ve toplumsal gerçekliğini göz önünde bulundurarak hazırlanacak 24. maddenin katkıda bulunabileceğine dikkat çekmiştir. Yukarıda metni verilen önergede din ve vicdan hürriyetiyle ilgili temel çerçeve açık bir şekilde çizilmiş olmasına rağmen, Ayanoğlu'nun konuşmasında önemli gördüğüm bazı bölümleri aktarmak isityorum. Ayanoğlu, 63 imzalı önergenin gerekçeleri konusunda şunları söylemiştir:

" Büyük çoğunluğu Müslüman olan Türk Milleti, dinî görevlerini yerine getirirken serbest olmalı, din ve vicdan hürriyeti açık ve kesin olarak herkesin anlayabileceği şekilde Anayasa da yer almalıdır. Böylece memleketimizin geleceğini teminat altına alacak olan Türk gençliği dinî bilgilerle mücehhez olarak yetişmelidir. Dinini ve ahlakını kaybeden milletler çökmeye mahkumdur. 12 Eylül'e gelmemizin nedenleri arasında dinî ve ahlakî bilgilerin noksanlığını da sayabiliriz." 407

Görüldüğü gibi burada din ve vicdan hürriyeti ve bunun içerisinde yer alan din ve ahlâk öğretiminin amaçları açık bir üslûpla dile getirilmiştir. Ayanoğlu, Tasarı'da yer alan 24. madde ile ilgili eleştirilerini de şöyle açıklamıştır:

"Komisyon tasarısındaki " Dinî inanç hürriyeti" ibaresi, din hürriyeti kavramını tam olarak kapsamamaktadır. Zira dinde inanç esasları yanında, ibadet ve ahlak esasları da vardır. Tasarıda sadece, inanç hürriyetine yer verilmekle, dinin ibadet ve ahlak esasları bu hürriyetin kapsamı dışında bırakılmıştır. Sadece inanç hürriyeti pratikte bir değer taşımaz. vatandaşlara inançlarını ahlakî davranışlar ve ibadetler halinde açığa vurma hürriyeti de verilmelidir. 24. maddenin başlığıyla metni arasında ifade bakımından uygunluk bulunmamaktadır. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti tarafından da kabul edilen insan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin fikir, din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 18 inci maddesinde, " İnanç ve vicdan hürriyeti" ibaresi değil, " Din ve vicdan hürriyeti" ibaresine yer verildiği görülmektedir... Anayasanın İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nden geride kalması düşünülemez. (Maddenin) vatandaşlara hangi hakları sağladığını saymakta fayda vardır. Aksi halde, bu konudaki tartışmaların ve farklı görüş ve uygulamaların önüne geçmek mümkün olmaz. (Anayasanın bu maddesi) İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin 18 inci maddesinde " Din ve vicdan hürriyetinin, dinini veya kanaatini tek başına veya topluca açık olarak veya özel surette öğretim, tatbikat, ibadet ve âyinlerle açıklamak hürriyetini gerektirir" şeklinde düzenlenmelidir... Cumhuriyet bir devlet şeklidir. Millî egemenlik ise, millî hâkimiyet manasına gelmektedir. Bunların her ikisi de siyasi nitelikte kavramlardır. Bu kavramlar siyasetten uzak olması gereken ibadet, dinî âyin ve tören kavramlarıyla nasıl bir araya getirilmiştir anlayamadım... Böyle bir düzenleme ne 1924 ve de 1961 Anayasalarında vardır. Burada siyasetin, dine müdahalesi gibi bir durum meydana gelmektedir. Laik devlet düzeni Anayasasında böyle çelişkili ifadelerin yer almaması gerekir.

"Dinî ana kaynaklarından öğretme maksadını aşarak... " cümlesini biz metne ilave etmiştik. Dini ana kaynaklarından öğrenmek ve öğretmek maksadıyla yapılan faaliyetler devletin temel düzenlerini dinî esaslara uydurmak maksadıyla yapılan propaganda ve telkinler farklı nitelikte faaliyetlerdir. Bu sebeple birincisi serbest, ikincisi suç sayılmalıdır... Aksi halde, din ve vicdan hürriyetinin bir anlamı kalmaz. Halbuki, bugün hangi faaliyetin dini öğrenme ve öğretme faaliyeti, hangisinin devletin temel düzenlerini dinî esaslara uydurmak amacıyla yapılmış telkin ve propaganda faaliyeti olduğu hususunda farklı anlama ve uygulamalar mevcuttur.

" Kimse dinî ve dince kutsal sayılan değerleri tezyif ve tahkir edemez" diye bir son cümle ilave etmiştik. Ceza Kanunu'nda belki bu hususların suç olduğuna dair hüküm bulunabilir. Ama Türk Milleti, dinini ve dince kutsal sayılan şeylere hakaretiy, alçaltmayı, eğlenme ve maskaraya almayı hiçbir zaman kabul et-

407. 1981 yılında A.Ü.İlâhiyat Fakültesi tarafından düzenlenen Din Eğitim Semineri'nde ilâhiyat Fakültesi Dekanı Hüseyin Atay ve diğer bazı tebliğciler tarafından benzer görüşler öne sürülmüş ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun gereği olarak din ve ahlâk derslerinin birleştirilip, zorunlu olması önerilmiştir. Bkz. *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*, 23-25 Nisan 1981, ilâhiyat Vakfı yay., Ankara, 1982.

mez ve böyle bir hal vukuunda da büyük bir üzüntüye kapılır."

Komisyon'un sadece din ve ahlak derslerinin mecburiliği esasıyla ilgili önerilerini dikkate aldığını fakat, soruna köklü çözüm getirecek önergelerinin tümünü görmezden geldiğini belirten Ayanoğlu, legal ve illegal din eğitimi konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

" Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda Devlet okullarında ve devletin denetim ve gözetimi altında din eğitimi yapılmazsa, din eğitim ve öğretiminin tarikatların ve mezheplerin görüşleri doğrultusunda gelişeceği; bu durumun ise, millî birlik ve beraberliğimize zarar vereceği bir gerçektir. Türkiye'de bazı gerçek ve tüzel kişilikler tarafından mevzuata aykırı olarak yürütülen gizli din eğitimi ve öğretiminin başlıca sebebi, İslâm dininin devlet okullarında gereği gibi öğretilmemesindendir. İslâm dini, çocuklarımıza, her çeşit hurafe ve mezhep taassubundan uzak olarak devlet okullarında öğretilmeli, ibadet gibi dinin tatbikatıyla ilgili hususlarda vatandaş serbest bırakılmalıdır. Bu suretle gizli yürütülen din eğitiminin önleneyeceği kanaatindeyiz."⁴⁰⁸

Danışma Meclisi'nde, üzerinde en ciddi ve ilmi tartışmaların yapıldığı bu önerge, tutarlı bir şekilde savunulmuştur. Önergenin lehinde söz alan Gürbüz, Yılmaz, Uyguner, İğneciler, Gürel, Hamitoğulları, Dabakoğlu ve Güven, Ayanoğlu'nun konuşması çerçevesinde Türkiye'nin laiklik ve din eğitimi sorununu çözmeye yönelik tespitlerde ve önerilerde bulunmuşlardır. Önergeye sadece Kamer Genç karşı çıkmış, bir kaç üye de önergede ve Komisyon'un hazırladığı metinde yer alan bazı konuların muğlak olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁰⁹ Bu tartışma metinleri kısaca özetlenip, Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili madde tartışmaları incelenecektir.

Din ve devlet ilişkilerinin tarihi gelişimi, dinin toplumsal ve kültürel fonksiyonları çerçevesinde lâiklik, din ve vicdan hürriyeti konularını ele alan **İ.Doğan Gürbüz** bu konulardaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Türk Milleti İslâmiyeti kabul edişinden bu yana dinini yüceltip yaymıştır. İslâmiyetle Türklük âdeti bütünleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluncaya kadar da devlet yönetimini dini kaidelere oturtmuştur. Atatürk'ün kurduğu Cumhuriyet Türkiye'sinin temel kaidesi ise laiklik olmuştur. Tasarı gerekçesinde laikliğin dinsizlik olmadığı belirtilmiş; ama açık tarifi yapılmamıştır. Bu sebeple, laiklik bugüne kadar kişilerin düşünce ve felsefelerine, uygulayıcıların görüş ve düşüncelerine göre şekil ve muhteva kazanmıştır. Laiklik, din aleyhtarlığı, özellikle islam Dini aleyhtarlığı olarak anlaşılmış ve yer yer bu yönde uygulamalara rastlanmıştır. Bu tutum ve anlayış milletimizin vicdanında derin yaralar açmış, idare edilenlerin devlet yöneticilerine karşı itimat ve güveninin sarsılmasına sebep olmuştur. Bunun sonucu da elit tabaka ile vatandaş arasında devletin her yönden kalkınabilmesi için gerekli olan işbirliği tesis olunamamıştır. Laikliğin açıkça tarifi yapıldığında İslam Dini aleyhtarlığı olmadığı açıklandığında art niyetli kişi ve çevrelerin laiklik esasını, din ve vicdan hürriyetine tahakküm, Müslüman Türk'ün manevî değerlerine tecavüz şeklinde anlayıp uygulamalarına imkân ve fırsat verilmeyecektir. Tasarıda din ve vicdan hürriyeti mücerret şekilde ifade edilmektedir. Her hürriyetin muhtevası ve özü vardır. Hürriyetlerin muhtevası ve özü, onların pratik hayatta yaşanması ve müşahhaslaştırılmasıyla kendini gösterir. Muhtevası ve özü olmayan hürriyet, edebiyat ve ideal hukuk terimi olarak kalmaya mahkûmdur ve cemiyet hayatında bir değer ifade etmez. Devlet, din ve vicdan hürriyetinin yaşanabilmesi için gereken imkân, vasıta ve ortamı sağlamakta yükümlüdür. Türk Milletinin kahir ekseriyeti Müslümandır. O halde, din ve vicdan hürriyetinin odak noktasında islam dininin bulunması icap eder.

408. *D.M.T.D.*, C:9, s. 271-272

409. Tüm tartışmalar için bakınız: *D.M.T.D.*, C:9, s.270-307. önergenin lehinde ve aleyhinde konuşan üyeler, yukarıda belirtilen üyelerden ibaret değildir. 24. madde müzakerelerinde 45 civarında üye söz almıştır. Bu durum Türkiye'de din eğitimin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Din, içtimaî bir ihtiyaçtır. Her kişinin iyi veya kötü, müsbet veya menfî bir inanca sahip olduğu görülmektedir. Kişinin inanç ihtiyacı doğru ve ciddi bir şekilde karşılanmazsa birtakım hurafe ve batıl düşünceler kişiyi yanlış yollara sürükleyebilir. Ahlâkın kaynağı da genel olarak dindir. Cemiyete ahlaklı fertler kazandırmak istiyorsak bu fertlere din eğitim ve öğrenimi yaptırılmalıdır. Manevî ve inanç yönünden sağlıklı bir toplum meydana gelebilmesi için fertlerin eğitim ve öğretim döneminde dinî yönden de eğitilmesi lüzumlu ve zarurîdir... Birçok millet ahlâkî çöküntü neticesinde tarihten silinmiştir. Ahlaken güçlü olan milletler varlıklarını uzun süre devam ettirmektedirler... İslâm dinine ve ahlakına saygı gösterildiğinin ispatlanması yurttaşların Devlete olan bağlılığını pekiştirecektir. Devlet otoritesinin meşruiyeti giderek müessiriyet kazanacaktır."⁴¹⁰

69 imzalı önergeyi Türkiye gerçeklerine göre en uygun biçimde savunan konuşma örneği **Gülbüz**'ündür. Metinde, yıllardır din ve toplum ilişkilerine dayanmayan ideolojik laiklik anlayışının millet ve devlet kaynaşmasını önlediği, soyut anayasal ve yasal düzenlemelerin toplumun din ve ahlâk eğitimi ihtiyacına cevap veremediği, bu hatalı politikalar nedeniyle devletin meşruiyetinin zayıflatıldığı ve toplumsal kalkınmanın önlediği açık bir şekilde dile getirilmiştir. Din eğitiminin toplumsal ve hukukî temellerini en derli toplu ifade eden bu konuşma bile Anayasa Komisyonu üzerinde büyük bir etki yapmamış, Anayasanın giriş bölümünde yer alan laiklik tanımı yine soyut olma özelliğini korumuştur.

Konuşmasında din kurumunun toplumsal yapıdaki önemine temas eden **Fuat Yılmaz**, İslam dininin millî birlik ve kültür açısından oynadığı rolü şöyle dile getirmiştir:

"Din konusu üzerindeki tartışmalarda her şeyden evvel teşhis ve gerçeği görmeye çalışalım. Esasında mesele din ve vicdan hürriyeti değildir. Mesele, etrafında kenetlenebileceğimiz kültür yapımızı çökerterek Yüce Türk Milleti ve onun Devletini yok etmektir. 50 yılı aşkın bir zamandan beri kültürümüz bu saldırılara dayanabiliyorsa, milletin köküne olan büyük saygısı ve temellerinin çok güçlü olması sayesinde dayanmıştır. Düşmanlarımız tarafından özlenen; dini ile tarihi ile sanatı ile örf ve âdeti ile bir bütün olan Türk milletini parçalamak, aşiret ve kabileler gibi iptidai yığınlar haline getirmeyi müteakip, iç savaşa sürüklemek ve onu takiben de duvarın ötesindeki davetiye çıkartarak işi bitirmek idi. İşte bunun içindir ki bizler, millî kültür içinde din müessesesinin haiz olduğu büyük önemi dikkate alarak din ve vicdan hürriyeti ile din eğitimi Anayasada uygun şekliyle yerine behemahal oturtmak mecburiyetindeyiz... Aziz Türk Milleti ve tarihin mantığı bizden bunu istemektedir, daha doğrusu emretmektedir."⁴¹¹

24. madde üzerinde 45 civarında konuşma yapılmıştır. Bunların büyük çoğunluğu Nuretin Ayanoğlu ve arkadaşları tarafından verilen 63 imzalı önergenin lehinde yapılan konuşmalardır. Açıkca, bu önerge ve zorunlu din ve ahlâk dersleri öğretimi aleyhinde söz alan tek üye **Kamer Genç**'tir. Daha pasif tavırla, zorunlu din ve ahlâk öğretimine karşı çıkan az sayıdaki üyenin önergeleri üzerinde de kısaca durmak istiyorum. Bu önergeler 24. madde metninde herhangi bir değişiklik meydana getirmemiştir. Büyük çoğunluğu aydınlardan ve bürokratlardan oluşan Danışma Meclisi üyelerinin lâiklik, Atatürkçülük ve din eğitimi konularındaki yaklaşımlarını tesbit etmek amacıyla tüm tartışmaları ele almaya çalışıyorum.

Tanrı'ya inanma ve manevî inanç sahibi olmanın çok büyük bir vasıf olduğunu ve manevî inançtan yoksun toplumların sonu belli olmayan birtakım yollara gidebileceklerine inandığını belirten **Kamer Genç**, din eğitimi ve laiklikle ilgili görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Din eğitiminin ilk ve ortaokullara konulmasına kesinlikle karşıyım. İlk ve ortaokullara din eğitimi koyduğumuz takdirde, kanaatimce laiklik ilkesinden büyük bir ödün verilmiş olmaktadır ve Atatürk'ün büyük bir kuvvet olarak, din ve devlet işlerini ayırması suretiyle yaptığı bir inkılabın bir dönüş olacağı neticesini yaratabilecek bir izlenim ortaya çıkmaktadır... Zorunlu din eğitimi acaba, memleketimizdeki mezhep kıskırtıcılığını yeniden gündeme getirecek midir, getirmeyecek midir?... Din eğitiminde tüm mezhepler

410. D.M.T.D., C:9, s. 273-274

411. D.M.T.D., C:9, s. 274-275.

esas alınmak suretiyle mi eğitim yapılacaktır, yoksa yalnız bir tek mezhep üzerine mi eğitim yapılacaktır?... Bu çok önemli bir sorundur... Din eğitimi ile Atatürk ilkeleri bana göre bağdaşmamaktadır... Miras konusunda öğretmene bir soru soran erkek öğrenci, aldığı dini cevap karşısında, acaba diyemez mi ki, " Ben o zaman niye Atatürk ilkelerine inanayım ve Medenî Kanundaki Miras Hakukuna inanayım?... Bunları bence düşünmek lazımdır... Bazı hocalar çıkıp da, aslında öğretilmesi gereken normal kurallar dışında, bütün gençlerin dimağını müsbet ilmin gelişmesine engel olacak şekilde yorucu bir programa gidemezler mi?,... Şimdi Arap sosyalizmini uygulayan Müslüman ülkeler var. Tabîî, din eğitimini verdiğiniz zaman ne olacaktır?... Bizim dinimizin esas olan dört halifeyi ele alalım. Bunlar daima " Bir lokma, bir hırka" felsefesi içinde büyümüşlerdir ve Arap sosyalizminin de esasî eşitliğe dayanmaktadır. Yani, bunları eğitime getirdiğimiz zaman, Arap sosyalizmine benzer bir yönetime doğru memleketimizin yönetimi kayacak mıdır, kaymayacak mıdır?... Ben bu konularda çok kuşku olduğum için, Yüce Atatürk'ün çok büyük emaneti olan bu laiklik ilkesinin mümkün olduğu kadar memleketimizde ihlal edilmemesi ve bundan sapılmaması gerektiği inancındayım."⁴¹²

Türkiye'de çok partili dönemden beri öğretimi yapılmakta olan ihtiyarî din dersleri programlarını görmezden gelerek, mirasla ilgili varsayımı dışında, tamamen ütöpik sorulara dayalı kuşku ile zorunlu din ve ahlâk öğretimine karşı çıkan Genç'in konuşması, tek parti dönemi din eğitimi politikalarını çağırıştıran gerici bir yaklaşım örneğidir. Buna benzer bazı konuşma örnekleri aktarıldıktan sonra, Genç'in konuşmasını eleştiren A.Asım İğnecilerin görüşleri verilecektir. Bu görüşlerin mukayesesi, Türkiye'de ciddî bir siyasî sorun olma özelliğini sürdüren din eğitiminin neden siyasî bir sorun haline getirildiği konusuna da ışık tutacaktır.

Atatürkçülük ve laiklik konusunda oldukça titiz davranan ve Anayasanın başlangıç bölümünde, Din ve vicdan hürriyeti ve Diyanet işleri Başkanlığı'yla ilgili maddelerde açık bir şekilde Atatürk ilkeleri içerisinde yer alan laiklik tanımının yer almasını savunan Bekir Tünay'ın İslam dini ve Atatürkçülük ilişkisi konusundaki görüşleri Kamer Genç'in yaklaşımından çok farklıdır. Genç'in konuşmasıyla mukayese yapılması için Tünay'ın konuşmasından şu bölümü aktarmak yararlı olacaktır.

"Hazreti Muhammed'in hayatında: A'dan Z'ye kadar tetkik edilsin, taassup yoktur, şekilcilik yoktur, hatada ısrar yoktur. Binaenaleyh, dinî şekilci kalıplar içine oturtmak da yoktur. Atatürk bu nedenle her zaman İslâm Dininin, akılcı din olduğunu, dünyanın en ekmel, en mükemmel din olduğunu söylemiştir. Sebebi ilme ve tekniğe, insan aklına aykırı olmadığı içindir. Burda hep "Atatürkçüyüz" diyoruz; ama "Atatürk diyorki; bunu okutacak bir yer lazımdır; orası da okuldur" dediğimiz zaman, birtakım yanlış düşüncelere saptırıyoruz. Evet, din okulda öğrenilir. " Laiklik, din düşmanlığı değildir" demekle yetiniyoruz; oysa laiklik ilkesi, Atatürk'ün kurduğu yepyeni Cumhuriyetin temelini bilimsel esaslara, tekniğe ve akla oturtmak için, Türk insanında yaratmak istediği yeni bir zihniyetin, yeni bir düşünce biçiminin esasını teşkil eder... Tanrı, meleklerin hepsinden yüce olarak insanı yarattığını buyurur. insanın hürriyeti uğruna şeytanı lanetler ve cennetten kovar. Atatürk düşünüşünün temelinde de, Tanrı'nın en yüce yarattığı olan insan yer almaktadır."⁴¹³

Bazı bölümleri çok soyut olmakla birlikte, Tünay, Atatürk'ün İslâm ve akıl, bilim ilişkisiyle ilgili sözlerinden hareketle Hz. Peygamber ve İslâm ile uyumlu bir Atatürkçülük ve laiklik anlayışı ortaya koymakta, Kamer Genç ise Atatürk ilkeleri ile din eğitiminin uyuşmadığını

412. D.M.T.D., C:9, s. 276

413. D.M.T.D., C:9, s. 289; C:10, s. 74-75.

ileri sürmektedir. Bu iki örnek bile, Atatürkçülüğün ne kadar farklı anlaşıldığını göstermektedir. Anayasa tartışmalarında bile sağlıklı bir şekilde çözülemeyen bu sorunun siyasi ve toplumsal hayatta ne kadar karmaşık hale geldiği 70 yıllık din eğitimi politikalarının incelenmesi ile anlaşılabilir. Türkiye'nin Tanzimat döneminden beri tartıştığı bu sorun, 1982 Anayasa tartışmalarında çözülmeden varlığını sürdürmüştür. Türkiye'nin modernleşme tarihi tartışmaları, maalesef ilericilik ve gericilik gibi hiçbir ilmî anlama sahip olmayan iki ideolojik kavram çerçevesinde sürdürülmektedir. Yıllardır hiçbir gelişme göstermeden okutulan ve anlatılan modernleşme tarihimizle ilgili resmi tez, 1982 Anayasası tartışmalarında da ağırlığını hissettirmiştir. İslâm dininin, kronolojik olarak kendine en yakın olan Hristiyanlık'tan çok üstün olduğunu İslâmî kaynaklardan ve Atatürk'ün dinle ilgili sözlerinden alıntılar yaparak ortaya koyan **Kâzım Öztürk**, 24. madde tasarısında yer alan zorunlu din ve ahlâk öğretiminin ortaöğretim kurumları programlarında yer almasına gerek olmadığını belirtirken, girişi yine Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi gericilik olaylarına dikkat çekerek yapmıştır. İlk müzakerelerde, yumuşak bir üslupla, zorunlu din ve ahlâk öğretiminin sadece temel eğitim kurumlarında yapılmasını ve ortaöğretim kurumlarında yapılmamasını öneren Öztürk, ikinci müzakerelerde başka üyelerle birlikte hazırladıkları önergede, din ve ahlâk öğretiminin zorunlu yapılmasına katılmamışlar ve 1961 Anayasasında yer alan 19. maddeyi tercih ettiklerini göstermiştir. Öztürk, ilk anayasa müzakerelerinde din eğitimi konusundaki önergelerini şu gerekçelere dayandırmıştır:

"Bugün, laiklik, kanunlarımızdan vicdanlarımıza aksetmiştir. inikasını bulduğuna inanıyorum ve öyle bir noktadayız ki, bu noktayı son derece berrak biçimde ortaya koymamız lazımdır. Komisyonun son derece geniş bir anlayışla ve iyi biçimde tanzim ettiği madde metninde inikas bulmayan bir husus vardır. Bu fikirlerin zapta geçmesinde yarar görüyorum... Türkiye'mizde, her Türk'ün yapmakla mükellef olduğu temel eğitim dışında, din eğitimine acaba ihtiyaç var mıdır? Bu sorunun hemen cevabını arz edeceğiz; temel eğitim dışında din eğitimi yapan müesseselerimiz vardır, İmam-hatip okulları, Yüksek İslam Enstitüleri ve İlahiyat Fakültelerimiz gibi. Binaenaleyh, Türk genci dinî eğitimini, imanını ve ibadetini öğrendikten sonra, eğer din yolunda eğitimine devam etmek istiyorsa, Türkiye'de bunlara eğitim verecek müesseselerimiz mevcuttur. O halde, bu eğitimi acaba temel eğitimde tutmanın bir zararı olur mu?..."⁴¹⁴

Görüldüğü gibi, burada 1967 yılından beri lise ve dengi okullarımızda okutulan din derslerinden geri adım atılması önerilmekte ve daha az din eğitimi alacak bir neslin yetiştirilmesi istenmektedir. 1967 yılında liselere ihtiyarî din dersi konulduğunda da, bazı aydınlar, bu dersin laikliğe ve Atatürk ilkelerine aykırı olduğunu öne sürmüşler ve uygulamaya son verilmesini istemişlerdir⁴¹⁵ 1982 Anayasası tartışmalarında da, dozaj, biraz daha düşürülerek aynı görüş **Türe Tunçbay** tarafından şöyle savunulmuştur:

"... Çağdaş fen bilimleri eğitimi görmekte olan öğrencilere, daha önce ilk ve ortaokulda okuduğu soyut kavramlardan oluşan inanç ve kuralları içeren din öğretiminin zorunlu olarak vermenin yararlı olacağından kuşku duyuyorum. Sorunlar doğurabilir, hatta ilk ve ortaokulda kazandırdığımız

414. *D.M.T.D.*, C:9, s. 290-291

415 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Liseler ve Din Dersi" *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Ağustos 1967; Daha geniş bilgi için bakınız: Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Lislerde Din Dersleri*, s.68412. *D.M.T.D.*, C:9, s. 276

duygular acaba burada yıpranabilir mi diye düşünüyorum. Ayrıca, çağdaş fen bilimleri ve bilimlerin felsefesiyle uğraşı içinde bulunan bu öğrencilere din ve ahlak konularında da aynı düzeyde felsefî bir yaklaşım gösterebilecek nitelikte hocaların da yeterli sayıda olacağından emin değilim."416

Tunçbay'ın önergesinin aleyhinde söz alan **Mahmut Nedim Bilgiç**, Tunçbay'ın görüşlerine katılmadığını belirtmiş ve şunları söylemiştir:

"12 Eylül öncesine kadar toplumumuzun içine itildiği buhranların temel sebeplerinden bir tanesi ve kanaatimce en önemlisi, çocuklarımızın din bilgisi ve manevî değerler konusunda yeterince yetiştirilememesidir. Okullarda yapılacak din eğitimi ve öğretimi ile çocuklarımızı maddeci görüşlerin esaretinden kurtarma imkânı bulacak ve onlara insanı insan yapan değerleri öğretmiş olacağız. Millî Güvenlik Konseyi'nin mecburî din öğretimiyle ilgili talimatı liseleri de içine almaktadır ve mutlak suretle din eğitiminin tam manasıyla çocuklarımıza verilebilmesi için lise son sınıfa kadar din dersi okutulmalıdır."417

Tunçbay'ın görüşleri, **İ.Doğan Gürbüz** tarafından da eleştirilmiştir. 12 Eylül öncesinde, bilim istismarı nedeniyle pek çok gencin İslam dini eğitiminden yararlanamadığını ve marksist ideolojinin ağına düşerek terörist olduğunu öne süren Gürbüz, bilim ve din ilişkisi konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"İslamiyet hiçbir zaman tabîî bilimlerin karşısında olmamıştır. Pek çok ayet ve hadisde ilim öğrenmeyi emreden bir dinin tabîî bilimlerin, laboratuvarın karşısında olması mümkün değildir. İlk ve ortaokullarda normal din eğitimi alan kişilerin tabîî bilimlerle, laboratuvarlardaki denemeleriyle çelişkiye düşmeleri mümkün değil, Herhalde burada öyle zannediyorum ki, İslamiyetteki insan yaradılışıyla, Darwin'in teorisi birbirine ters düşüyormuş fikri empoze edilmek isteniyor gibi geldi benim. Halbuki bunlar tamamen apayrı konulardır." 418

Kamer Genç'in konuşmasının aleyhinde söz alan **Asım İğneciler**, Genç'in, "Din eğitimi ile Atatürk ilkeleri bağdaşmaz" görüşünü eleştirmiş ve şunları söylemiştir:

"İslamiyeti böyle ters anlayan, bu kadar ters tefsir eden bir konuşmaya rastlamadım. Din eğitimi demek mezhep çatışmalarını körüklemek değildir. Kur'an-ı Kerimde, hadislerde mezhep yoktur. Laiklik, Atatürk ilkelerine mani olsa idi, ta Atatürk'ten beri ve ondan sonraki devirlerde de camilere ve din eğitimine böyle önem verilmezdi. Din eğitimi " bir hırka bir lokma" gibi anlıyorlarsa, din eğitimine o zaman lüzum kalmaz ve mahalle aralarında, esasen sayın konuşmacının tenkit ettiği hususlar meydana gelir. İlkokullarda, ortaokullarda din eğitimi; gerçek islâmiyetin kaynaklarına göre yapılırsa, Genç'in endişelerinin hepsinin ortadan kalkacağı kanısındayım."419

1982 Anayasası birinci tur müzakerelerine sunulan 24. madde ile ilgili düzenleme, hemen hemen 1961 Anayasası'nın 19. maddesinin aynısıydı. Bu husus, şimdiye kadar aktardığımız tartışma metinlerinden de anlaşılacağı gibi üyelerin büyük çoğunluğu tarafından eleştirilmiş ve verilen önergelerle din ve ahlak öğretiminin zorunlu olmasını sağlayan düzenlemeler gerçek-

416. *D.M.T.D.*, C:9, s. 299. Tunçbay'a katıldığını belirten Nermin Öztuğ da, din ve ahlak bilgisi dersinin hliselerde zorunlu olarak okutulmasının, ileride pek çok sakıncalar doğuracağını iddia etmiştir. *D.M.T.D.*, C:9, s. 299-300.

417. *D.M.T.D.*, C:9, s. 299-300

418. *D.M.T.D.*, C:9, s. 300.

419. *D.M.T.D.*, C:9, s. 277.

leştirilmiştir. Anayasa Komisyonu'nda görev yapan hukukçuların bu tavrını sorumsuzluk olarak değerlendiren Evliya Parlak'ın bir kara mizah örneği olan eleştirisinden bir bölümü aktarmak istiyorum. Parlak Anayasa Hukukçularını şöyle tenkit etmiştir:

"Türkiye'nin 12 Eylül öncesine geliş nedenlerinin başında, din ve ahlak eğitimin yetersizliğini ve bu konuda Devlet Başkanımızın buyruklarını, alınan kararları sanki hiç duymamış, habersizmiş gibi bir tavırla 24. üncü maddeyi, 1961 Anayasasındaki maddeden de çok daha geride, katı bir ifade içinde getirmişlerdir. Ben o zaman önergemi şunun için vermiştim; " Değerli hocalarımız. Anayasa Komisyonunda görevli hocalarımız. Anayasa Hukukunu, " laiklik" ilkesini, demokrasi-nin gereklerini bizden çok üstün düşünürler, bilirler" dedim ve din derslerini mecburî kılmanın mümkün olmadığı kanaatine vardığım için " Din eğitim ve öğretimi devletin denetim ve gözetimi altında yapılır; din eğitim ve öğretimi, kişilerin kendi isteği, küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteği olmadıkça ihmal edilemez" şeklinde bir önerge verdim... Acaba birinci getirdikleri metin, niçin o kadar katıydı? Bu gün getirdikleri metinle çok zıt sayılan bir durumda olduğuna göre, "laiklik" ilkesi ve "demokrasi" yönünden, Anayasa Hukuku yönünden bir tereddüt var mıdır?Bunu arzetmek istiyorum."⁴²⁰

Bu iğneleyici ve anlamlı sorunun cevabı, Anayasa Komisyonu tarafından verilmemiştir. Türkiye'de aydının bilimsel sorumluluk düzeyini göstermesi açısından, Parlak'ın bu sorusunda dile getirdiği gerçek kanaatimce çok önemlidir. Anayasa Komisyonu üyelerinin bazıları da dahil, Danışma Meclisi üyelerinin büyük çoğunluğunun eleştirdiği 24. madde, acaba neden 1961 Anayasası 19. maddesine benzer birşekilde düzenlenmiştir? Bu sorunun cevabını objektif olarak vermek oldukça güçtür. İki ihtimal söz konusu olabilir. Birincisi, Anayasa Tasarısı'nı hazırlayan Komisyonun din eğitimi konusundaki duyarsızlığıdır. Komisyon, toplumun çok önemli gördüğü din eğitimi ihtiyacının yine eskisi gibi ihtiyarî olarak okutulan din dersleri ile karşılanabileceğini düşünmüş olabilir. Kanaatimce birinci ihtimal çok zayıftır. Çünkü Danışma Meclisi üyeleri Millî Güvenlik Konseyi'nin sıkı bir denetiminden geçirilerek seçilmişlerdir. Anayasa Tasarısı'nın diğer maddeleri Askeri Yönetimin lideri Kenan Evren tarafından açıklanan ülke sorunları ile ilgili hususlardan büyük ölçüde etkilenecek hazırlanmıştır. Evren'in en çok üzerinde durduğu konu olan zorunlu din ve ahlâk eğitimi ile ilgili konuşmalarını ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından başlatılan çalışmaları Anayasa Komisyonu'nun bilmesi veyahut bu görüşe katılmaması oldukça zayıf ihtimaldir. Acaba Anayasa Komisyonu, tartışmalara canlılık kazandırmak, Konseyin mutlak kontrolü altında çalıştığı izlenimini vermemek için mi ilk tasarıda 24. maddeyi eksik olarak düzenlemiştir? Sanırım bu ikinci ihtimal olayların gelişimine daha uygundur. Komisyon, bu tavrıyla Danışma Meclisi'nin din eğitimi konusundaki yaklaşımını önce öğrenmiş ve daha sonra maddeyi zorunlu din ve ahlâk öğretime yerverip yeniden düzenleyerek, istediği şekilde kabul ettirme imkânını elde etmiştir.

24. madde konusunda verilen 63. imzalı önergede, din ve vicdan hürriyetinin tutarlı ve üyelerin çoğunluğunun desteğini sağlayabilecek nitelikte düzenlenmesine rağmen, Anayasa Komisyonu adına konuşan İhsan Göksel ve Komisyon sözcüsü Şener Akyol'un çok olumlu konuşmalarından etkilenen 63 imzalı önergenin sahipleri tekliflerini geri almıştır. Şener Ak-

420. D.M.T.D., C:9, s. 289-290.

yol, önergede yeralan eleştirilere göre 24. maddenin yeniden düzenleneceğini belirtmesine rağmen, ikinci tur Anayasa müzakerelerine sunulan metin hiç değiştirilmemiştir. Komisyonun ikinci tur Anayasa müzakerelerine getirdiği 24. maddede yer alan din ve vicdan hürriyeti ile ilgili hukukî düzenleme, din ve ahlak öğretiminin zorunlu yapılması dışında, 1961 Anayasası'nın 19. maddesi ile aynıdır. Anayasa'da hiçbir dersin zorunlu olduğunun zikredilmediğini öne süren bir grup Danışma Meclisi üyesi, verdikleri bir önergede 24. maddede yer alan "zorunlu" kelimesinin çıkarılarak maddenin yeniden düzenlenmesini istemişlerdir. Kâzım Öztürk ve 9 arkadaşının verdiği 10 imzalı önerge şöyledir:

" 24. maddenin 4. fıkrasının şöyle düzenlenmesini öneriyoruz: Din ve ahlak öğretimi, temel ve ortaöğretim kurumlarında diğer dersler gibi Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslam dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır."⁴²¹

Önerge, yine çok yumuşak bir üslupla, muğlak bir şekilde Kâzım Öztürk tarafından şöyle savunulmuştur:

" 1961 Anayasamız, " Din eğitim ve öğretimi, kişilerin kendi isteğine ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlıdır." demek suretiyle, laik Cumhuriyet ilkeleri dışına taşan, Devlet denetim ve gözetiminden uzak kalmanın sonucu yakın tarihimizdeki acı olayları hep birlikte yaşadık. Tasarı ile din ve ahlak öğretimi Devlet okullarında diğer dersler gibi okutulacağı, hiç bir ders için gerek görülmeyen " Mecburiyet" deyimine gerek olmadığı, ciddi, disiplinli bir öğretimin çocuklarımıza yeterince dinimizi bilip tanımalarına yeteceği inancıyla önergeyi sunmuş bulunuyoruz. Önergemiz Ankara Üniversitesi ilahiyat Fakültesi Dekanı Hüseyin Atay'ın aşağıdaki görüşlerine de uygundur:

" Anayasa Taslağından (Din öğretimi ve eğitimi isteğe bağlıdır.) cümlesi çıkarılmalıdır. Mecburî olması ibaresini koymaya gerek yoktur. Devletin gözetiminde olması, mecburî olma anlamında anlaşılabilir; çünkü en iyi gözetimin okullarda yapılabileceği açıktır. " demektedir." ⁴²²

Anayasa Tasarısı'nın ilk müzakerelerinde verilen 63 imzalı önergede, 24. maddenin sonuna " Kimse, dinî ve dince kutsal sayılan değerleri tezyif ve tahkir edemez" cümlesinin eklenmesi önerilmiş, Anayasa Komisyonu sözcüsü Şener Akyol önerge ile ilgili konuşmaları cevaplarırken bu öneriyi dikkate alacaklarını beledirtmişti. ⁴²³ Yeni düzenlenen ve ikinci Anayasa müzakerelerine sunulan 24. maddede bu hususa yer verilmediğini gören Mehmet Pamak ve 19 arkadaşının hazırladığı 20 imzalı yeni bir önergede, bu hükmün maddeye ilave edilmesi istenmiştir. Önerge Mehmet Pamak tarafından şöyle savunulmuştur.

"... 24 üncü maddenin düzenlenmiş olan son şeklinde yer alan hükmün yarısından fazlası yine din ve vicdan hürriyetine getirilen sınırlamalara ayrılmış bulunmaktadır. 1961 Anayasasında, yer verilen Türk Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesi hükmü daha da genişletilip sertleştirilerek 1982 Anayasa Tasarısı'nda da

421. *D.M.T.D.*, C: 10, s. 553

422. *D.M.T.D.*, C:10, s. 554. Hüseyin Atay, A.Ü.ilâhiyat Fakültesi'nin 1981'de düzenlediği 1. Din Eğitimi Semineri'nde din dersleri hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Atay, bu konuşmasında görüşlerini 10 madde halinde özetlemiş; zorunlu" din kültürünün lise son sınıfa kadar sistemli bir şekilde, genel eğitim içinde verilmesi "nin Tevhid-i Tedrisat Kanununun emri olduğunu, meselenin lâiklikle bir bağlantısının olmadığını belirtmiştir. Bkz. *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri*, s. 397-399. K.Öztürk gibi önemli bir bürokratin bu yorumu, Türkiye'de çok somut belgelerin bile nasıl çarpıtılarak yorumlanabileceğini göstermesi bakımından ilginç bir örnektir. Cesaretle din öğretimini savunan Atay'ın tezi, çok farklı bir önergenin gerekçesi haline getirilebilmiştir. Öztürk ve arkadaşlarının 24. madde konusundaki yaklaşımları mantıkî ve ahlakî tutarlılıktan yoksundur. Açık bir şekilde din eğitime karşı çıkan Kamer Genç ahlakî açıdan daha tutarlıdır. Tartışmaların orjinal metinleri için bkz. *D.M.T.D.*, C:9, s. 290-300.

423. Anayasa Komisyonu adına konuşan İhsan Göksel ve Şener Akyol'un içerik açısından çok tutarlı ve şümüllü, 24. maddeye yansımayan konuşma metinleri için bakınız: *D.M.T.D.*, C:9, s. 280-284. Akyol, 63 imzalı önerge sahiplerini tam bir siyasetçi kurnazlığıyla ikna etmeyi başarmıştır.

yer almıştır. Laik devletin kendi düzenini teminat altına alması son derece normaldir. Ancak şu anda yer alan son fıkra hükmü ise oldukça muğlak ve subjektif unsurları bünyesinde taşımaktadır. Bunlar, " Kısım de olsa" tabiriyle, dinî duyguların ve dince kutsal sayılan değerlerin kötüye kullanılması gibi herkes tarafından farklı ve yanlış yorumlanmalara açık bir mahiyet arz etmektedir. Bu hükümler, inananlar üzerinde " Demoklesin Kılıcı" ⁴²⁴ gibi duracaktır ve hukukun objektif olma prensibine ⁴²⁵ de son derece ters bir şekilde düzenlenmişlerdir. Bütün bunlara rağmen, inananlar, din ve vicdan hürriyetine getirilen bu sınırlamaları, subjektif yanları da olsa kabul etmektedirler; ama haklı olarak yine Türk Ceza Kanunu'nun 175 ve devamındaki maddelerinde düzenlenen hükümlerinde yetersizliği ve Anayasal dayanaktan yoksun oluşundan son derece rahatsızdırlar. Bu konu mutlaka Anayasada yer almak zorundadır. Bu düzenleme hem Büyük Milletimizin en büyük hakkı ve arzusu, hem de laiklik ilkesinin en tabii gereğidir. Çünkü bir milletin hukuku o milletin bütün hayatını kuşatır. Hangi davranışların serbest olduğu, onlar için ceza verilmeyişi ile anlaşılır. Devlet, cezalandırmadığı fiileri yapılabilir hareketler olarak bırakmış demektir; bu hareketlerin yapılmasına devlet izin vermiş sayılır. Türk Ceza Kanunu'ndaki maddelerin işlerlik kazanabilmesi için teklifimizin mutlaka 24 üncü maddede yer alması gerekmektedir. Bu millet makam, mevki ve devletten çok daha büyük şeyler istememektedir. Sadece din ve dince kutsal sayılan değerlerine tezyif ve tahkir edilmemesini istemektedir." ⁴²⁶

24. Madde görüşmelerinde soruna pedagojik açıdan yaklaşan ve ihtiyarî din dersleri uygulamaları çerçevesinde zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi öğretimini değerlendiren **Nihat Kubilay**'ın konuşmasından bazı bölümler aktarmak istiyorum.

424. Uzun yıllar Türk Ceza Kanunu'nda yer alan 141,142 ve 163 maddeler, İslamcı ve Sosyalist çevrelerin korkulu rüyası olarak T.B.M.M. gündemlerinde en çok tartışılan konuların başında gelmiştir. Bu maddeler, T.B.M.M.'nin 18.06.1992 tarihinde kabul ettiği 3713 sayılı kanunla kaldırılmıştır. Bu düzenleme ile 1992 öncesinde, sık sık şeriatçılık ve laiklik karşıtlığı gerekçe gösterilerek açılan davalarda azalma olmuştur.

425. Bir dönem Anayasa Mahkemesi danışmanlığı yapan ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde Türkiye hakkında açılan davalarda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin avukatlığını üstlenen Bakır Çağlar, din ve vicdan hürriyetinin kapsamı içerisinde yer alan türban vb. meselerler konusunda Anayasa Mahkemesi'nin yaklaşımı ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin yaklaşımı arasında büyük çelişkilerin olduğunu ve Türkiye'nin objektif hukuk kurallarından sapmakla suçlandığını öne sürmektedir. Bkz. Bakır Çağlar, " *Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi* ", *Anayasa Yargısı* (Anayasa Mahkemesi'nin 28. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Anayasa Yargısı Konulu Sempozyuma Sunulan Bildiriler) 7, Ankara, 1990, s.51-127.

426 *D.M.T.D.*, C:10, s. 554-555. Bu önerge ile ilgili T.B.M.M. çalışmalarına temas etmek gerekiyor. Din ve dince kutsal sayılan değerlerin her türlü saldırıdan korunması meselesi, I.T.B.M.M. döneminden beri siyasî gündemin önemli bir konusudur. I.T.B.M.M. " Sivas mebusu Mustafa Taki Efendinin enbiyâi izama karşı fazahatı lisanıyede bulunanlar hakkında teklifi kanunisi ve Adliye encümeni mazbatasını"nda şu görüşlere yer verilmiştir: " Kanunu Cezanın elli beşinci madde kaimesinin " Enbiyâi izam aleyhimüsselâm hazaratına karşı kavlen ve tahriren fazahata ictisarı sabit olanlar muvakkaten küreğe konurlar. Bu cürmün tahkikat ve muhakemesi hafiyen ve mevkufen icra ve şahitleri tezkiye olunur." suretinde tadili talep edilmekte olmasına binaen teklifi vaki encümende mevkii müzakereye vazolundu. Encümen maddede değişiklik ve cezanın artırılmasını öneren Mustafa Taki Efendi'nin kanun teklifini reddetmiştir. Tartışmalar için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:3, s.17-18, 174-175 Türk Ceza Kanunu'nun 175. maddesi ile ilgili tartışmalar çok partili dönemde yeniden gündeme gelmiştir. Bazı D.P. li milletvekilleri islam dininin yeniden resmi din olarak Anayasa girmesini ve 175. maddede milletin isteği doğrultusunda değişiklikler yapılarak din ve dince kutsal sayılan değerlere hakaret edenlerin cezalandırılmalarını içeren önergeler hazırlamışlardır. Nevşehir Mebusu Münib Hayri Ürgüplü'nün Türk Ceza Kanunu'nun 175 inci maddesi değiştirilerek dinin kendisi ve peygambere ilişkin koruyucu hükümler konulması yolundaki yasa teklifi Meclis'te görüşüldükten sonra komisyona geri gönderilmiş ve bir daha ele alınmamıştır. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:XI, Y:2, C:2/1, s. 112 vd. S.Sayı: 68, s. 1-4. Teklif, Meclis'in 17.2.1958 tarihli oturumunda görüşülmüştür. Bu teklif, 1960 Askeri İhtilalinin gerekçeleri arasında yer almıştır. 175. madde ile ilgili bir kanun teklifi de ANAP milletvekili Ali Dizdaroğlu tarafından verilmiştir. T.B.M.M.'nin 20 Mayıs 1987 tarihinde kabul ettiği 3369 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 175. ve 176. maddelerinin değiştirilmesine dair kanun (R.G. 26.5. 1987-19471), herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle iptal etmiştir. Bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, Say:22, sh. 298-323.

35 yıllık eğitimci olarak ihtiyarî din dersleri uygulamalarını çok iyi izlediğini belirten ve laiklik ve din eğitimi ile ilgili tereddütlere açıklık getirmek için söz aldığını söyleyen Kubilay, pek çok eğitimcinin de dile getirdiği konulara şöyle dikkat çekmiştir:

"Din eğitim ve öğretimi daha önceki yıllarda (tek parti rejimi döneminde), biliyorsunuz okullarımızda yoktu. Daha sonra bu ihtiyaç hâsıl oldu; fakat ihtiyarî şekilde programlandı ve okullarda okutulmaya başlandı. Nota tâbî olmadığı için aksadı. Çeşitli zorluklar meydana geldi. Bu aksaklığı giderebilmek için, yine ihtiyarî olmak kaydıyla zorunlu bir ders haline; ancak velilerin, çocukların arzularına uyarak nota tabi bir ders haline getirildi.⁴²⁷ Velilerinden " Bu dersin okutulmasını istiyor musunuz?" sorusu sorulduktan ve müspet cevap alındıktan sonra, diğer dersler gibi okullarımızda zorunlu ders haline geldi; fakat bunun da birçok sakıncası oldu. Birçok denetimimizde, teftişimizde, kabul eden öğrencilerle etmeyen öğrenciler arasında büyük ihtilaflar çıktığını gördük. Okullarda büyük problemler meydana geldi. Bu problemler öğrenciler arasında kalmayarak, öğretmenler arasına da intikal etti, hatta velilerine kadar geçti. Bu sıkıntılı dönemlerde okullar bir hayli tedirgin oldu, rahatsız oldu, otorite zedelendi. Bu nedenlerle bir eğitimci olarak bu dersin ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu ders haline getirilmesinden asla endişe duymuyorum.

Öğrenci psikolojisine göre, öğrenci küçük yaşlardan itibaren bir arayış içerisinde, bir arayış psikolojisine sahiptir. Buna " teccüss" diyoruz. Bunun çocuklardaki belirtileri, müşkül olan, müphem olan konuları açarak, hatta verdiğimiz oyuncakların bir kısmını kırarak içerisinde ne olduğunu öğrenme arzusudur. Yüzde 99'u Müslüman olan memleketimizdeki çocuklarımız, anne ve babalarından sadece dininin islam dini olduğunu öğrenirler. Bunun ne olduğunu çocuklarına bazı aileler veremezler,⁴²⁸ bazı aileler de vermek istese bile, disiplinli olabilmesi için bunu okullarımızdan beklerler. Bu nedenle, Din eğitiminin okullarımızda disiplinli bir şekilde, bilimsel olarak, öğretim metotlarına uygun olarak ve ahlak dersleriyle birlikte, nota tâbî, metamatik, fizik dersi gibi zorunlu bir ders haline gelmesi, muazzam surette bir disiplin sağlayacaktır... Okullarımız bu kültürü vermediği zaman hepimizin çok iyi takdir ettiği, bildiği gibi, okulların dışında veliler bu eğitimi vermek için imkânlar aramışlardır ve bunun birçok mahzuru olmuştur. Büyük Ata-

427. 1949 öğretim yılında ilkokullara program dışı ve ihtiyarî olarak yeniden konulan din dersleri, 1950'de iktidar olan D.P.Hükümetinin aldığı bir kararla program içine alınmış ve derse giren öğrencilere bu dersden de not verilmesi sağlanmıştır. Bu karar, Anayasa hukukçusu Bülent Nuri Esen tarafından Danıştay'da iki defa dava konusu yapılmıştır. Danıştay 21 Ocak 1951 ve 15 Mayıs 1953 tarihli kararlarında, Esen'in iddia ettiği dava konusu işlemleri reddetmiştir. Birinci karar yayınlanmamıştır. İkinci karar yayınlanmıştır. Bkz. *Danıştay Kararlar Dergisi*, C. 58-60, Yıl 17: 1952-1953, s. 53-54; Aynı sorun 1953'de yapılan V.Maarif Şûrasında da tartışılmıştır. Tartışma ve kararların değerlendirilmesi için bakınız: Veli Öztürk, *Cumhuriyet Dönemi Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitim İle İlgili Olarak Alınan Kararlar ve Değerlendirilmesi*, s. 117-142 liselerde okutulan ihtiyari din dersleri konusunda yapılmış olan bir alan araştırmasında benzer sorunlar tesbit edilmiştir. Bkz. Beyza Bilgin, *Türkiye'de Din Eğitim ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara, 1980

428. Tek parti döneminin Millî Eğitim Bakanı Hasan Ali yücel, laisizmin gereği olarak Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin okullarında din eğitimi yapılamayacağını, din dersi öğretmenine maaş ödenemeyeceğini belirtmiş ve çocuklarına din eğitimi verme görevinin ailelere ait olduğunu söylemiştir. Kubilay, aradan 40 yıl geçtikten sonra bu anlayışın laiklikle uyummadığını, Türkiye toplumunun gerçeklerine aykırı olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yücel'in görüşleri için bakınız: H.Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, Devlet Bas., İstanbul, 1938, s.236. Kitabın basıldığı tarihe dikkati çekmek istiyorum. Bu tarih, bazı çevrelerin ve araştırmacıların, tek parti rejimi dönemi din eğitim polutukalarını değerlendirirken yaptıkları Atatürk ve İsmet İnönü dönemleri ayrımının pek tutarlı olmadığını göstermektedir. Hamdullah Suphi Tanrıöver gibi dönemin politikacılarının açık yüreklilikle dile getirdikleri eleştiriler çerçevesinde bu dönemde uygulanan din eğitimi politikalarının yanlışlığı kabul edilmelidir. Tanrıöver'in görüşleri için bakınız: C.H.P VII. *Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 454-457.

türk'ümüz, " Çocuklara din dersini öğretmek zorunluluğundayız bu laikliğe aykırı değildir; fakat bunun yeri okullarımızdır" demiştir. Talim Terbiye Kurulu'nda müfredat programları hazırlanmış, kitapları da belki bitmek üzeredir."⁴²⁹

24. madde tasarısına yönelik eleştirilerden birisi de maddede azınlıklara yer verilmiş olmasıdır. Bu konuda söz alan **M. Fevzi Uyguner**, büyük bir hata yaptıklarını belirttiği Anayasa Komisyonu'nu şöyle uarmıştır:

"Bilindiği gibi Lozan Antlaşması hükümlerine aykırı hiçbir kanun çıkarılmayacağı Lozan Antlaşmasında yer alan hükümler arasındadır. Bugüne kadar mevzuatımızın hiçbir bölümünde " Azınlık" kelimesi geçmemiştir ve böyle düşünülmemiştir. Bunun aksinin kabulü Anayasamızın temel ilkelerine ters düşecektir; Çünkü Anayasamız " Herkes kanun önünde ırk, din, dil ayrımı gözetilmeksizin eşittir " ilkesini kabul etmiştir ve ayrıca bir azınlığın varlığını kabul etmemektedir. Bu açılardan bunun aksinin kabulü Anayasamızın ilkelerine ters düşecektir. Bu sebeple, bu cümlelerin metinden çıkarılmasını arz ederim. "⁴³⁰

Detaylarıyla aktarmaya çalıştığımız 24. madde tartışmalarından anlaşılacağı üzere, üyelerin büyük çoğunluğu din ve ahlak öğretiminin ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olması doğrultusunda verilen önermeleri desteklemişlerdir. Birinci müzakerelerde 63 imzalı önerge sahipleriyle uzlaşmayı tercih eden Anayasa Komisyonu, verdiği söze rağmen 24. madde üzerinde istenilen değişiklikleri yapmamıştır. İkinci müzakerelerde, 24. maddede din ve ahlak öğretime yer verildiği için, Meclis çoğunluğunun desteğini alamayan iki önemli önerge çok kısa bir süre içinde tartışılmış ve reddedilmiştir. 21. 9.1982 günü yapılan oylama ile son şeklini alan ve Millî Güvenlik Konseyi'ne sunulan 24. madde metni şöyledir:

"Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. İbadetler, dinî âyin ve törenler serbesttir; bunlar kamu düzenine, genel ahlaka ve bu amaçlarla çıkarılan kanunlara aykırı olamaz.

Kimse ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden ve dinî inancının gereklerini yerine getirip getirmemesinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlak eğitim ve öğretimi, ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olup, Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslam dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır.

Millî egemenlik ve Cumhuriyet ilkelerine aykırı olarak kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa din kurallarına dayandırma veya siyasî ya da şahsî çıkar veya nüfuz sağlama amacıyla, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan değerleri, her ne suretle olursa ol-

429. *D.M.T.D.*, C:9, s. 286-287

430. *D.M.T.D.*, C:9, s.304-305

sun istismar edemez ve kötüye kullanamaz. Bu yasak dışına çıkan veya başkasını bu yolda kışkırtan gerçek ve tüzel kişiler hakkında kanunun öngördüğü müeyyideler uygulanır." 431

Millî Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi tarafından kabul edilen 24. maddenin 2., 3., 4. ve 5. fıkralarında değişiklik yaparak son karar merciinin kendisi olduğunu göstermiştir. Değişiklikler şekilseldir. Millî Güvenlik Konseyi, azınlıklar konusunda Anayasa Komisyonu'ndan daha duyarlı davranmış ve Danışma Meclisi üyelerinin çoğunluğunun sesine kulak vermiştir. Millî Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen din kültürü ve ahlâk öğretimi ile ilgili 4. fıkra şöyledir:

"Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetimi ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitimi ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanun-î temsilcilerinin talebine bağlıdır." 432

Anayasa Komisyonu sözcüsü Şener Akyol'un belirttiği gibi, din ve vicdan hürriyetiyle ilgili 24. maddede, dinî düşüncüyü açıklama ve dinî yayıncılık hürriyetine yer verilmemiş, bu hürriyetlerin; düşünce, bilim, basın ve eğitim hürriyetleriyle ilgili maddeler çerçevesinde vurgulanmıştır. 433 Çalışmanın sınırlarını aştığı için bu maddelerin tartışmaları üzerinde durulmayacaktır.

431. Tartışmalarda, 24. madde metninin düzenlenmesinde etkili olmadığı için ele almadığımız birkaç önerge mevcuttur. Beşir Hamitoğulları 24. maddenin "müslüman Türkiye" ve "Atatürkçü Türkiye" sentezine gerçekleştirmekten çok uzak olduğunu, yıllardır İslamla entelektüel ilişki kuramayan seçkin çevrelerin ürünü olan millet ve devlet yabancılaşmasını önleyecek bir içeriğinin bulunmadığını öne sürmüş ve şunları söylemiştir: "İslam ve Atatürkçülük iki yönden gelen saldırılara maruzdur: Din düşmanı olmalarına rağmen, laikliği, Atatürkçülüğü kendilerine perde yaparak İslam'a saldıranlar vardır. Birde gerçek İslamiyetle ilgileri olmamasına rağmen İslamiyeti sömürülerine araç yapanlar vardır. Atatürkçülükle İslam arasındaki sentez bu iki sömürüyü de kesinlikle kapatan bir yaklaşımdır. Bu sentez gerçekleşmediği için, sistem, halkımızın büyük ilhamlarını yüksek politika düzeyinde hizmete dönüştürememekte ve iki ilerici ve insani kavram çatıştırılmaktadır." *D.M.T.D.*, C:9, s.292-293; Halil Erdoğan Gürel, okullarda din eğitiminin kimin tarafından yapılacağını belirleyen 24. maddede, okul dışı din eğitime yer verilmediğini belirtmiş ve şunları söylemiştir: "her önüne gelen yaygın din eğitimi verecek midir, yoksa Diyanet işlerine bağlı olarak bugün çalışan Kur'an Kursları yeterli mi görülmektedir?... Vatandaşın ihtiyacını karşılama yönünden bu maddenin açıklıkla belirtilmesine gerek vardır." *D.M.T.D.*, C:9, s.306. Anayasa Komisyonunun çözemediği bu sorunu, M.G.K. 24. madde düzenlemesiyle çözmüştür. Anayasa Müzakerelerinde tartışılan kanulardan birisi de "türban" sorunudur. *D.M.T.D.*, C:9, s.301-302.

432. *D.M.T.D.*, C:9, s.553-557.482. *D.M.T.D.*, C:9, s.553-557.Kanaatimce M.G.K.'nin 24. madde ile ilgili düzenlemesi daha tutarlıdır. Danışma meclisi'nin kabul ettiği 24. madde metninde azınlıkların din eğitimi konusuna gereksiz bir şekilde yer verilmiş, okul dışı din eğitiminin denetim ve gözetimine temas edilmemiştir. Bu durum, M.G.K.'nin Danışma Meclisi tartışmalarını çok iyi incelediğini ve değerlendirdiğini göstermektedir. Konsey, 24. madde tartışmalarında verilen bir önergeyi de iyi değerlendirmiş "mecburî" kavramını, "Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır" şeklindeki bir cümleyle yumuşatmış ve tartışmaları sona erdirmiştir. M.G.K.'nin bu konudaki tartışmaları için bkz. *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1987.

433. Şener Akyol ve diğer Danışma Meclisi üyelerinin konuşmaları için bakınız: *D.M.T.D.*, C:9, s.282-286. 25.26,27,28 ve 42. maddelerin tartışmaları için *D.M.T.D.*'nin 7,8,9 ve 10. ciltlerine bakılabilir. Maddelerin M.G.K. tarafından düzenlenmiş kesin şekli için bkz. *R.G.* 9.11.1982-17863 mükerrer.

Anayasa Tasarısı'nın genel tartışmaları incelenirken belirtildiği gibi, İlk Tasarıda 169. madde olarak düzenlenen Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili hüküm üyelerce benimsenmemiştir. Birinci müzakerelerde bu konuda verilen üç önemli önerge üzerinde yapılan tartışmalar sonucunda 169. madde yeniden düzenlenmiştir. Anayasa Tasarısı'nın maddeleri tartışmalarla değiştiği için, Danışma Meclisi'nin son düzenlemesinde 190. maddede Diyanet İşleri Başkanlığı'na yer verilmiştir. M.G.K. tarafından kabul edilen son Anayasa metninde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsü 136. maddede düzenlenmiştir.

Anayasa Tasarısı'nın birinci müzakeresine sunulan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 169. madde şöyledir:

"Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir."⁴³⁴

Mehmet Pamak ve arkadaşları tarafından verilen 20. imzalı bir önergede maddenin şöyle düzenlenmesi önerilmiştir:

"Genel İdari içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı Özel Kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı Özel Kanunda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen iki aday arasından Cumhurbaşkanınca atanır ve Başbakana karşı sorumludur."⁴³⁵

Bu önerge ile ilgili tartışmalara geçmeden önce, verilen ikinci önergeyi de verip, maddenin son şekliyle ilgili aşamaya nasıl geldiğini inceleyeceğiz.

Bekir Tünay tarafından verilen önergede "169 uncu maddenin birinci satırına " Diyanet İşleri Başkanlığı" ndan sonra " Laiklik esasları doğrultusunda" ibaresinin eklenmesi önerilmiştir. ⁴³⁶ Bir önerge olarak düzenlenmeyen fakat, Anayasa Komisyonunca benimsenen bir metinde Feyzioğlu tarafından hazırlanmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili madde metninin şekillenmesinde etkili olan bu taslak metin şöyledir:

"Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslamiyetin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda çağın gereklerine uygun olarak bütün siyasî görüş ve düşüncelerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı, özel kanunda belirtilen nitelikleri taşıyan ve bakanlar kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir."⁴³⁶

Önergelerini savunmak için söz alan **Mehmet Pamak**, İdarenin bütünlüğü ve kamu tüzelkişiliğini düzenleyen 150 nci madde " İdare kuruluş ve görevleriyle bir bütündür ve kanunla düzenlenir" denilmiş olmasına rağmen, Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili maddenin 1961 Anayasasındaki ifadelerle aynı olduğuna ve bunun milletin isteklerine tercüman olmadığına dikkat çekmiş ve görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Ne yazık ki, 1961 Anayasasındaki düzenleme ile Diyanet İşleri Başkanlığı kendisinden beklenen hizmeti verememiş ve halk üzerinde etkili olamamıştır. Bu sebeptir ki, halk kendisine illegal veya legal dinî grup ve teşekküllerden din hizmeti bekler duruma gelmiş ve onların gösterdiği çoğu da yanlış ve zararlı yollardan gitmeyi yeğlemiş, resmî din teşkilatı olması gereken Diyanet İşleri Başkanlığına itibar etmemiştir. Eğer Diyanet İşleri Başkanlığı genel İdare içinde ve sadece bir genel idarî birim olarak yer alacaksa, 150. maddeye rağmen ayrıca Anayasada zikredilmesine ihtiyaç yoktur. Eğer laikliğin gereği olarak Anayasada da zikredilmesi gereken bir teşkilatsa, o halde Diyanet İşleri Başkanlığı daha ciddi bir tarzda ve çok büyük çoğunluğu Müslüman olan milletimizin kendisine din teşkilatı olarak güvenip bağlanacağı, ayrıca le-

434. D.M.T.D., C:9, s.72

435. D.M.T.D., C:9 s.72

436. D.M.T.D., C:9 s.72

437. D.M.T.D., C:9 s.76

gal ve illegal kuruluşlardan din konusunda medet ummayacağı, kuvvetli ve şerefiyle mütenasip bir statü ve atanma şekline kavuşturulmalıdır. Aslında laikliğin tam gereği bu kuruluşun siyasî otoriteden ayrı muhtar bir statüye kavuşturulmasıdır. Bugünkü şartlarda en azından, T.R.T. Genel Müdürünü, Merkez Bankası Başkanını ve daha pek çok yöneticiyi atayan Cumhurbaşkanına Diyanet İşleri Başkanını da atama yetkisi verilmelidir... Bakana bağlı bir Diyanet İşleri Başkanlığının politikacılar tarafından nasıl istismar edildiğinin hepimiz biliyoruz. Unutmayalım ki, Diyanet İşleri Başkanlığı Cumhuriyetin kendi kuruluşu ve Atatürk'ün eseridir." 438

Önerge lehinde konuşan **Ayanoğlu**, Pamak'ın öne sürdüğü gerekçelere katıldığını belirtmiş ve dinin denetim ve gözetiminin devlet tarafından yapılmasının dinin ihmali anlamına yorumlanamayacağını, bu meselenin modernleşme açısından çok önemli olduğuna dikkat çekmiş ve şunları söylemiştir:

"Dinin Devletçe yürütülmesi, din işlerinde çalışacak kimselerin yetenekli olarak yetiştirilmesi, dinî taassubun önlenmesi, dinin toplum için manevî bir disiplin olmasının sağlanması, Türk Milletinin muasır uygarlık seviyesine ulaşması, çoğunluğu Müslüman olan ülkemizde dinî ihtiyaçların karşılanması, dinî işleri görececek kişiler, mabet ve başka maddî ihtiyaçların sağlanması, bunların bakımı gibi konulara yardım etmektir." 439

Görüldüğü gibi Pamak ve Ayanoğlu'nun görüşlerinde, dinin toplumsal işlevi ve görevleri ne, muasırlaşma sürecinde dinin önemine dikkat çekilmekte ve Türkiye şartlarına uygun bir Diyanet İşleri Başkanlığı ve yaygın din hizmetleri ve din eğitimi politikasının temel çerçevesi çizilmektedir. Bu önerge, üyeler ve anayasa Komisyonu tarafından benimsenmiştir. **Recaî Dinçer**, Diyanet İşleri Başkanı'nın iki değil üç aday arasından seçilmesinin önergeye eklenmesini teklif etmiş ve bu öneri de üyeler tarafından kabul edilmiştir. 440 Önergesinin Atatürk'ün laiklik ve din ve düşünce hürriyetine dayandığını, bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili maddenin başına laiklik ilkesinin konulmasının gerekli olduğunu öne süren **Bekir Tünay**, din ve laiklik ilişkisiyle ilgili düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Laiklik ilkesini din düşmanlığı olmaktan kurtarmanın ve beyinlere gerçek anlamıyla işlemenin tek ve yegâne yolu, başta din adamları olmak üzere bütün bir milletin laiklik anlayışında birleşmesiyle mümkün olur. Bu da laiklik İlkesinin Anayasada yer almasını gerekli kılar." 441

Bu önerge üzerinde biri lehte diğeri aleyhte olmak üzere iki üye söz almıştır. Pamak'ın önergesinde söz alamadığı için, usülsüz bir şekilde Tünay'ın önergesi lehinde söz alan **Kazım Öztürk**, bu konuşmasında da statükocu ve 1961 Anayasasını zımnen savunan tavrını sürdürmüş ve madde konusundaki görüşünü şöyle açıklamıştır:

"Tarihi kaynağı iyice tahlil etmedikçe, toplumumuzdaki etkilerini yeterince takdir etmedikçe, madde üzerinde fazla oynamanın yararı değil, zararı olacağını düşünüyorum. Komisyonumuz son derece hassas biçimde, Atatürk devrinden bu yana Anayasalarımızdan akıp gelen bir maddeyi oluşturmuştur. Bu maddenin üzerinde ileriye geriye söz etmenin toplumumuza yarar değil, zarar getireceğini düşünüyorum. Komisyon maddesinin aynen kalmasını öneriyorum." 442

Pamak ve Ayanoğlu'nun görüşleri ile Öztürk'ün görüşleri din ve dinî kurumlar konusundaki iki yaklaşım biçiminin tipik örnekleridir. Öztürk'ün yaklaşımı dinin toplumsal ve kültürel işlevinden çok, resmi modernleşme tarihi tezini yansıtmakta ve topluma güvenmemektedir.

438. *D.M.T.D.*, C:9, s.73. 1982 Anayasası ve Siyasî Partiler Kanunu'na göre Diyanet İşleri Başkanlığı anayasa güvencesi altında olup, siyasi partilerin programlarında ve demeçlerinde D.İ.B'nın kaldırılmasını istemeleri yasaktır. Buna uymayan siyasi partiler kapatılır. Hükümler için bkz. *T.C.1982 Anayasası*, madde: 174 ve 22. 4. 1983 tarihli ve 2820 sayılı Siyasî Partiler Kanunu: (R.G. 24.4.1983-18027).

439. 489. *D.M.T.D.*, c:9, s.73-74

440. *D.M.T.D.*, C:9, s.74.

441. *D.M.T.D.*, C:9, s.74-75

442. *D.M.T.D.*, C:9, s.75.

Pamak ve Ayanoğlu'nun yaklaşımında ise, dinin toplumsal gerçekliğinden hareketle, daha bilimsel bir tez benimsenmekte, muasır uygarlığı yakalamak zorunda olan Türk toplumunun, dinin manevî disiplininden yararlanarak çağdaşlaşması önerilmektedir. Tünay'ın önergesinin aleyhinde söz alan Kantarcıoğlu, hiçbir kurumun başına konmayan laiklik kavramını D.İ.B.'nin başına koymanın bu kuruma güvenmemek olarak yorumlanabileceğini öne sürmüştür.⁴⁴³Yapılan oylamada Tünay'ın önergesi ve Öztürk'ün sözlü önerisi reddedilmiş, Pamak ve Arkadaşları ile Feyzioğlu'nun önereleri maddede düzenleme yapılmak üzere kabul edilmiştir.⁴⁴⁴

Anayasa Komisyonu'nun önergeler doğrultusunda düzenleyip Meclis'e sunduğu madde metni şöyledir:

"Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak ve Milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir.

Diyanet İşleri Başkanı, özel kanununda belirtilen nitelikleri taşıyan ve Bakanlar Kurulunca gösterilen üç aday arasından Cumhurbaşkanınca tayin edilir."

Anayasa Komisyonu Başkanı Orhan Aldıkaçtı, madde ile ilgili yeni düzenleme yapılırken Pamak ve arkadaşlarının önergesini dikkate aldıklarını belirtmiştir. Daha önce verdiğimiz önerge metinleri gözden geçirildiğinde, yeni maddenin Feyzioğlu ve Pamak'ın önergelerinin sentezi olduğu görülmektedir. Komisyonun hazırladığı yeni metinde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Başbakan'a bağlanması önerisine yer verilmemiştir. Bu düzenlemeye, maddenin 1961 Anayasasında yer alan 154. maddeden daha uzun olduğunu öne süren İbrahim Şenocak dışında hiçbir üye muhalefet etmemiştir.

Daha önceki Anayasa Tasarısı'nda, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı'na İdare içinde yer verilmişken, ikinci müzakerelere sunulan Tasarı'da Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili madde son hükümler bölümüne konmuştur. Bu konuya dikkati çeken Ayanoğlu'nun sorusunu cevaplayan Komisyon Başkanı Aldıkaçtı, "yeni düzenlemede bunu inkılâp kanunlarıyla beraber düzenlemeyi uygun bulduklarını" belirtmiştir. Yapılan oylamada Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 190. madde değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir. Danışma Meclisi hazırladığı Anayasayı 23.9.1982 günü, 120 kabul, çekimser ve 7 ret oyuyla kabul etmiş ve Millî Güvenlik Konseyi'nin onayına sunmuştur. Millî Güvenlik Konseyi'nin yeniden düzenlediği 1982 Anayasası'nın 136. maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili şu hükme yer verilmiştir:

"Genel İdare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir." ⁴⁴⁵

Görüldüğü gibi Konsey, Dayanışma Meclisi'nin büyük ekseriyetle kabul ettiği Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili maddeyi köklü bir şekilde değiştirmiş, 1961 Anayasasına benzer bir

443. D.M.T.D., C:9, s.75.

444. D.M.T.D., C:9, s.420.

445. D.M.T.D., C:9, s.420.

maddeyi benimsemiştir. Çok ilginçtir ki, bir üyenin bile desteklemediği Bekir Tünay'ın önergesinde yer verilen isteği maddenin başına alan Konsey, asker kökenli Feyzi Feyzioğlu'nun katkılarıyla Danışma Meclisi'nin kabul ettiği maddede yer alan "... İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda..." şeklindeki ibareyi ve Diyanet İşleri Başkanı'nın Bakanlar Kurulunca belirlenecek üç aday arasından Cumhurbaşkanınca atanması hükmünü reddetmiştir.⁴⁴⁶ Bu düzenleme, dinî ve dinî kurumları siyasî istismardan kurtaracağız diye meydan mitinglerinde ayet ve hadis okuyarak halkı ikna etmeye çalışan 12 Eylül Askerî yönetimi liderlerinin de, dinin ilmi ve toplumsal boyutlarını çok iyi bilmediklerini, din konusunda yıllardır süren kısır, siyasî ve ideolojik tartışmaları asgari düzeye indirebilecek olan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili 190. maddede yer alan çok önemli bir ilkenin önemini kavramadıklarını göstermiştir.⁴⁴⁷ Millî Güvenlik Konseyi üyeleri, Anayasa'nın birçok yerinde zikredilen ve devletin temel nitelikleri arasında yer verilen laiklik ilkesini, acaba hangi amaçla Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili maddenin başına koymuşlar, ekseriyeti Müslüman olan Türk Milleti'nin tek resmî dinî kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "... İslam Dininin gerçek kural ve ilkeleri doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında ve üstünde kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek..." çalışmasını uygun bulmamışlardır? Kanaatimce, cevabını bulamadığını Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili bu yanlış Anayasal düzenleme, siyasal sisteminin kendi Anayasal ve yasal düzenlemeleri ile ilgili hatalarından kaynaklanan din istismarı ve nitelsiz din eğitimi sorunlarının artmasına neden olmuştur. Detaylı bir şekilde aktarılan 1982 Anayasası 24.ve 136. madde tartışmalarından anlaşılacağı gibi, özellikle Mehmet Pamak, Nurettin Ayanoğlu ve arkadaşlarının hazırladığı önergeler, Danışma Meclisinde etkili olmasına rağmen, önergelerin bir kısmı Anayasa Komisyonu, kalan kısmı da Millî Güvenlik Konseyi tarafından budanarak etkisiz hale getirilmiştir. 1961 Anayasası ile mukayese edildiğinde, tek önemli değişikliğin ihtiyari din dersleri ile zorunlu ahlâk bilgisi derslerinin birleştirilerek, din kültürü ve ahlâk bilgisi dersi adıyla zorunlu dersler arasına dahil edilmesidir. Sadece bu değişiklik nedeniyle Konsey yıllardır İslamcılara ve Türk-islam ülkücülerine taviz vermekle suçlanmıştır. Bu konudaki yazılar ve çalışmalar ve kütüphane rafını dolduracak kadar çok olmasına rağmen, içerikleri açısındanbirbirlerinin basit tekrarıdır. ⁴⁴⁸

446. Danışma Meclisi'nin ve Millî Güvenlik Konseyi'nin kabul ettikleri DİB. ile ilgili maddelerin bariz farkını mukayese için bkz. *D.M.T.D.*, C:10, s. 828 ve *T.C. 1982 Anayasası*, 136. madde (R.G. 9.11. 1982-17863 Mükerrer)

447. Mardin, "Generallerin veya Türk lâik aydınlarının, Türkiye'de dini biçimlendiren yaygın ve bünyevî sosyal güçler hakkında açık - seçik bir fikre sahip oldukları şüphelidir" der Ş.Mardin, *Türkiye'de Din ve siyaset*, s.127. M.G.K. Başkanı Kenan Evren'in dinî konuları da içeren görüşleri için bakınız: Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Milliyet yay., İstanbul, 1990; K.Evren ve 12 eylül Yönetimini dinci ve Türk-İslâm Sentezci olarak gösteren bazı eleştirel çalışmalar için bkz. *Erbil Tuşalp, Şeriat A.Ş.*, Bilgi yay., Ankara, 1994; Faik Bulut, *Ordu ve Din Tüm Zamanlar Yay.*, İstanbul, 1995. Yorumlarına katılmadığım bu çalışmalarda 12 eylül döneminin din politikalarıyla ilgili bir hayli gazete haberi ve istihbarat raporu mevcuttur. Uğur Mumcu'nun Rabıta ile ilgili eseri ve Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan pek çok yazısında da 1980 sonrası Dünyadaki ve Türkiye'deki şartlardan etkilenerk ortaya çıkan dinî canlanmanın destekçisi ve suçlusu olarak 12 eylül Yönetimi ve zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi gösterilmektedir.

448. 12 Eylül yönetimini ve Turgut Özal Hükümetini dincilik yapmak ve Türk-İslâm ülkücülerine taviz vermekle suçlayan bazı çalışmalar için bkz.Ali Nejat Ölçen, *İslâmda Karanlığın Başlangıcı ve Türk-İslâm Sentezi*, Ekin yay., Ankara, 1991; Baskın Oran, *Kenan Evren'in Yazılmış Anıları*, Bilgi yay., Ankara, 1989; Erbil Tuşalp, *Şeriat A.Ş.*, Bilgi yay., Ankara, 1994; Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericilik*, İmge Kit., Ankara, 1993

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABITLARINA GÖRE ÖRGÜN VE YAYGIN DİN EĞİTİMİNİN YASAL DAYANAKLARI

3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 429 ve 430 sayılı Kanunlarla Tanzimat döneminden beri devam eden eğitim ikilemine son verilerek eğitim alanında birlik sağlanmıştır. Bu nedenle örgün din eğitimi ve yaygın din eğitimi başlıkları altında T.B.M.M. tarafından kabul edilen ilgili kanunlar Meclis müzakerelerine dayanılarak ele alınacaktır. Hemen belirtelim ki, bu çalışmanın ana amacı din eğitimiyle ilgili hukukî mevzuatı incelemek değildir. Anayasa maddelerinde yer alan örgün ve yaygın din eğitimi ile ilgili maddeleri ve din eğitimi ve dini hizmetler veren kurumlarla ilgili kanunları hukuk bilimi açısından incelemek bu çalışmanın sınırları dışındadır. Din eğitimi ve din hizmetleri veren kurumların faaliyetlerini yürütmelerini sağlamak için T.B.M.M.'nice çıkarılan kanunlarla ilgili tartışmaları tesbit etmek ve din eğitimi tarihi açısından yorumlamak bu çalışmanın amaçları arasındadır. Bu nedenle din eğitiminin hukukî dayanakları açısından büyük önem arzeden yönetmelik ve tüzükler üzerinde de durulmayacak, incelenen kanunlarla bağlantısı olan mevzuatın sadece isimleri verilecektir. Bu Kanunların büyük çoğunluğu Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgilidir. Örgün din eğitimi birinci derecede ilgilendiren çok az sayıda kanun vardır.

I. ÖRGÜN DİN EĞİTİMİ VE ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA İLE İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

İncelenen 1920-1990 yılları arasındaki T.B.M.M. Zabıtlarında yer alan örgün din eğitimi ve öğretimi ile ilgili kanunlar, birinci bölümde ele aldığımız Anayasaların yürürlükte oldukları dönemler gözönünde bulundurularak tasnif edilmeye çalışılacaktır.

1. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ HÜKÜMETLERİ DÖNEMİNDE ÇIKARILAN ÖRGÜN DİN EĞİTİMİ-ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

I.T.B.M.M. Döneminde Şeriye ve Evkaf vekâleti ve Maarif Vekâleti tarafından yürütülen dinî eğitim ve örgün din eğitimi ve öğretimi faaliyetleri Osmanlı Devleti hukuk mevzuatına göre gerçekleştirilmiştir. ⁴⁴⁹ 23 Nisan 1920'de toplanan I.T.B.M.M.'nin oluşturduğu encümenler içerisinde Şer'îye ve Evkaf Encümeni'ne de yer verilmiştir. Meclis'in 27 Nisan 1920 tarihli 5. Birleşiminde yapılan seçimlerde Şer'îye ve Evkaf Encümeni'ne 19 üye seçilmiştir. Üyeler kendi aralarında yaptıkları seçimde Kırşehir Mebusu Müfit Efendi'yi Encümen Reisliğine getirmişlerdir. ⁴⁵⁰ I.T.B.M.M. Hükümetleri döneminde ve 3 Mart 1924 tarihinde Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin ilga edildiği döneme kadar örgün dinî eğitim, islam hukuku ve yaygın din eğitimi, din hizmetleri ve dinî yayıncılıkla ilgili kanun teklifleri konusunda Şer'îye ve Evkaf En-

449. Alman araştırmacı Jaeschke bu durumu "Mustafa Kemal önce Osmanlı Devleti'nin dinî teşkilatını olduğu gibi bıraktı. Sadece başa, Şer'îye ve Evkaf Vekili geçirildi" şeklindeki ifadelerle tesbit etmiştir. İsmet Parmaksızoğlu Türk Ansitlopedisine yazdığı "Şer'îye ve Evkaf Vekâleti" maddesinde aynı görüşe katılmaktadır. Gotthard Jaeschke. *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, (Çev. Hayrullah Örs), Ankara, 1970, s. 57.

450 *T.B.M.M. Arşivi*, D:1, T:1, Esas NO:9. *Şube ve Encümenler Defteri*. 4.5.1336 tarihinde yapılan görev taksiminde Kırşehir Mebusu Müfit Efendi Şeriye ve Evkaf Encümeni Riyasetine getirilmiştir. Mazbata muharrirliğine Niğde Mebusu Mustafa Hilmi Efendi, katipliklere de Kayseri Mebusu Sabit Mebusu Sabit Efendi ve Yozgat Mebusu Feyyaz Âli Bey intihab edilmişlerdir. *T.B.M.M. Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 202

egemen konumdadır ve B.M.M. kürsüsü, her türlü fikrin serbestçe ifade edildiği, millî islâmî niteliklere sahip bir kürsüdür. B.M.M. Kurtuluş Savaşı'nı yönlendiren ve planlayan bir Meclis olmasına rağmen, II. Meşrutiyet döneminin nitelikli aydınları her türlü meseleyi hiç bir baskıya uğramadan tartışabilmişlerdir. Bilindiği gibi, İttihat ve Terakki egemenliği altındaki Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda, eğitimin millîlik ve dinîlik boyutu tartışılmış, İttihat ve Terakki Hükümetlerinin bazı kararlarıyla eğitim kurumlarının Maarif Nezareti'ne bağlanmasına yönelik icraatlar gerçekleştirilmiştir. Tevhid-i Tedrisat konusu I.T.B.M.M.'nde de tartışılmıştır. 27 Nisan 1920 tarihinde yapılan encümen seçimlerinde, Yozgat Mebusu Mehmet Hulusi Efendi ve arkadaşları tarafından verilen bir önerge ile 10 idare Encümeni teşkili ve Maarif İşlerinin Şer'îye ve Evkaf Encümeni'ne Bağlanması istenmiştir.⁴⁵¹ Yapılan müzakereler sonucunda, İslâmî dünya görüşüne dayalı tevhid-i tedrisat önerisi, Şer'îye kadroları içerisinde nitelikli eğitim uzmanlarının olmadığı tezi savunularak reddedilmiştir. İleri sürülen görüşleri kısaca özetlenecektir.

Önergeyi savunun Müfid Efendi, encümenlerin oluşturulması konusunda diğer önerge-lerde teklif edilen görüşlere büyük ölçüde katıldıklarını, sadece Şer'îye ve Evkaf Encümeni'nin vazifelerine yeni bir nokta ilâve etmek için bu önergeyi hazırladıklarını belirtmiş ve gerekçelerini şöyle açıklamıştır:

"... Umuru Şer'îye ve Evkaf ile meşgul olan encümenin memleketin asıl matmahî nazarı olan tedrisat ile de meşgul olmasını düşündük. Malûmu âlileridir ki tedrisat iki esasa ayrılır. Birisi tedrisat-ı diniye, birisi de tedrisat-ı dünyeviye, yani fûnun ve saireye ait tedrisattır. Bab-ı meşihat sırf tedrisat-ı diniye ile mi meşgul olsun, yoksa program koymak suretile medreselerin tedrisatını da iyi bir hale ifrâğ etsin mi? Bu ciheti hepimiz derin teessürlü düşünüyörüz. Düşünmeğe mecburuz. Memlekette iki cereyan hâsıl oluyor, medreseliler, mektebliler gibi bir fikir hasıl oluyor. Bu nedenle Maarif İdaresince tanzim kılınan programların umuru şer'îyece tedkik edilmesini yazdık."⁴⁵²

Önergenin " bu memleketin hayat ve mematı terbiye ve tedris meselesinin haline mütevakıf" olduğunu belirten Erzurum Mebusu Necati Bey, Tanzimat döneminden beri eğitim sisteminin yetiştirdiği kadroların üretken insanlar olamadığına dikkat çekmiş ve şunları söylemiştir:

"...Bizim esbab-ı sukutumuz ve esbab-ı inhitatımız tedkik edilirse görüldürki usulü tedris temin edilmediği için iktisab ettiğimiz malûmat hayatta bize yar olmamıştır. İşte maarifin iştilal edeceği mesele budur, yani ilmi terbiye, usul-ü tedristir. Umur-u Şer'îye ile müstağil olan zevatın bu hususta tedkikâtı yoktur. Anın için bu meseleyi umuru Şer'îyenin tasdikine muallak tutmak terbiyeyi esaslı surette sektedar etmek demektir."⁴⁵³

Necati Bey'in görüşlerine katılmadığını belirten isparta Mebusu Hafız İbrahim Bey, bu konudaki düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Tedrisatı şer'îye encümeninin tasdikine iktiran etmek demek, maarif-i iptidaiyemizi ve mekteplerdeki tedrisat-ı diniyeyi tanzim ve islah etmek demektir. Din hiç bir zaman mani-i terakki olamaz. Bugün her millet dinine, şeriata malik olduktan sonra, bahusus Osmanlılar gibi esasat ve hayatı içtimaiyesinin salabet-i diniye üzerine istinad ettiren milletler daha ziyade, daha seri bir surette terakki etmişlerdir... Bugün bizi Avru-

451. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:1, s. 74

452. A.g.e., s. 74-75. Medrese kökenli Müfit Efendi'nin bu sözleri, Tanzimat döneminden itibaren bariz bir şekilde devletin öncülüğüyle sekülerleşmeye başlayan yeni eğitim sisteminin ulema tarafından kabul edildiğini, medresenin eski işlevini kaybettiğini göstermektedir.

453. A.g.e., s.75.

panın safahat-ı sefilanesinden kurtaran dindir. ⁴⁵⁴ Bunu nazarı dikkate alarak, herhalde bizim bütün maarifimizi, hayatı içtimaiyemizi, bütün ananatımızı o suretle tedvir ve tanzim etmekliğimiz lâzımdır. Ben tedrisatla umuru şer'iyenin birleştirilerek maarifimizi terakki ettirmek istiyorum." ⁴⁵⁵

Maarif işlerinin ihtisası gerektirdiğini bu nedenle önergeye katılmadığını belirten Bursa mebusu **Muhiddin Baha Bey**, Eğer, önerge sahipleri maarife bağlı eğitim kurumlarında din derslerine önem verilmesini sağlamak için bu teklifte bulunmuşlarsa, önergenin amacını daha açık olarak ifade etmelerini istemiştir. ⁴⁵⁶ Meclis'in ders programları yapmak için toplanmadığını belirten Trabzon Mebusu **Ali Şükrü Bey**'in konuşmasından sonra tekrar söz alan Müfit Bey, önergenin gerekçesini şöyle savunmuştur:

"Bizim takrimizde mevcud bulunan mesele ne maarif idaresine, ne umuru şeriye idaresine bir tefrika vermek meselesi değildir... Mevzubahs olan şey memleketimizde cehlin izalesi meselesidir. Cehlin izalesi için köylerimize varıncaya kadar mekteb açmak lâzımdır... Köylerdeki mekteplerde programı mucibince haftada bir defa Kur'an-ı Kerim okutuluyor. Bir saat kadar ulûmu diniye evlâdı vatanın asıl ilmihaline müteallik olan sureleri bile okumasına mani oluyor... Bu meseleyi vucuda getirsinler de ister umuru şeriye encümeni, ister umuru maarif encümeni vucuda getirsin... Arzu ettiğimiz mesele ders meselesidir. Ders meselesini umuru şeriye encümeni tedkik etsin. Şu dersler okunsun diye bir takrir veriyoruz." ⁴⁵⁷

Gördüğü gibi önergenin asıl amacı, Maarif Vekaletine bağlı okullarda Kur'an-ı Kerim ve Ulûmu Diniye derslerinin saatini toplumun din eğitimi ihtiyaçları doğrultusunda artırmaya ve mektep-medrese çatışmasına son vermeye yöneliktir. Aynı gün, Sivas Mebusu **Mustafa Taki Efendi** tarafından verilen bir başka takirde, encümenlerin tevhidî daha da genişletilmiş ve "Umuru Şer'iye, Evkaf ve Maarif ve Adliye umurunun Bir Encümeni Tevdii ve Bu Encümen Azasının Tezyidi" önerilmiştir. ⁴⁵⁸

Bu öneriyi üzerinde iki üye söz almıştır. Önerge sahibi görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Şimdiye kadar bizi terakkiyattan mahrum bırakan umurun başlıcası bu din ile dünyanın ayrı ayrı düşünülmesi maddesidir. Edyanı saire gibi bizim dinimiz terakkiyatı maddiyeye mâni bir din değildir. Bizim dinimiz terakkiyatı maddiyeyi mütekâfildir. Edyanı saire erbabının, terakkiyatı maddiyeyi kabule dinleri müsaid olmadığından onlar dinden ayrılmaya mecbur kalmışlardır. Din ile dünyayı ayırmasalar Avrupalı terakki edemeyecekti. Fakat biz din ile dünyayı ayırırsak geri kalırız. Terakkiyatımız geri kalacaktır ve kalmıştır. Şimdi meselâ mekatibden fûnun ile yetişen efendileri adeta bir ecnebi fikirli, hâşa itikadsız diye telâkki ediyoruz. Mekâtibde fûnun ile terbiye olan efendiler de medresede tahsil görenleri müteassıb ve hiç bir şeye yaramaz zan ve telâkki ediyorlar... Bunun için millet arasında tefrika, efkârı umumiye arasında tefrika zuhur ediyor. Bu iki membaı birleştirmek lâzımdır... Şu halde terbiyei dünyeviye'nin yekdiğerine mezinde hiçbir mahzur yoktur. Bilâkis menfaati umumiye vardır. Bu sebeble bu encümenler bir olmalıdır. Maarifin, mehakimi adliyenin, şer'iyenin ve evkafın mütehassıslarından, adamlar ayrılır, hepsi bir encümen olur, kendilerine gelen işleri müzakere eder, milletin terakkiyatına hâdim olurlar. Hem dini hem de dünya işlerini ileri götürürler." ⁴⁵⁹

454. Tanzimat döneminden beri öne sürülen bu görüş, II. Meşrutiyet dönemi islamcı düşünürleri ve I. T.B.M.M.'nde pek çok mebus tarafından savunulmuş, Osmanlı-Türk toplumunun ahlâkî yönden Batı medeniyetinden üstün olduğu ileri sürülmüştür. Aradan geçen 77 yıl sonra, Murat Belge bu gerçeği değişik biçimde itiraf etmiş ve bir televizyon programında şunları söylemiştir: "Cumhuriyet döneminde sistem, İslamî ideolojiye dayalı dinî, geleneksel ahlâkın yerini dolduracak toplumsal ahlâk oluşturamamıştır. Bir gece, toplum ateist olsa, gündüz, toplumun büyük bir kesimi birbirini keser." Ali Kırca, "Siyaset Meydanı: Hangi R.P", ATV, 7.2.1997.

455. A.g.e., s.75-76

456. T.B.M.M. Zabıt Ceridelerinde, Türkçe Dilbilgisi Kurallarına uyulmamaktadır. Alıntılarda bazı hataları düzeltmeye çalışmaktayız. Metnin orijinalinde "Kur'an" kelimesi bile küçük harfle yazılmıştır.

457. A.g.e., s 76 –.77

578. A.g.e., s.77

459. A.g.e., 77-78

Mustafa Takî Efendinin düşünceleri, İslam medeniyetinin üretkenliğini kaybetmesinden kaynaklanan Osmanlı yenileşme döneminde ortaya çıkan zihniyet ve kurumlar ikileşmesinin tesbit ve eleştirisine yöneliktir. Yeni Osmanlılar döneminden beri büyük bir toplumsal desteğe sahip olan bu tez, günümüzde bile, laiklikle ilgili tartışmalarda ve din-bilim, din-dünya ilişkileri konuları incelenirken savunulmaktadır. Tek parti dönemine doğru toplumsal desteğine rağmen, T.B.M.M. ve resmî ideoloji gündeminden tasfiye edilen bu tez, çok partili dönemde toplumun siyasete katılma hürriyetini kazanmasıyla yeniden T.B.M.M. gündemine girmiştir. Özellikle tek parti döneminde bu tez çerçevesinde yazılan bazı risaleler kasaba eşrafı ve aydınların din eğitimi ihtiyacını gidermiştir.⁴⁶⁰ Bu nedenle, din eğitiminin hukukî dayanakları ile ilgili tartışmalarda öne sürülen bu görüşler, orijinalliği bozulmadan aktarılmıştır.

Encümenlerin birbirine karıştırılmasının sonu gelmez anlaşmazlıklara neden olabileceğini ve taksimi vezaif nazarından mahzurlu olduğunu öne süren **Hamdullah Suphi Bey**,⁴⁶¹ dini terbiye hususundaki hassasiyete katıldıklarını belirtmiş ve şunu önermiştir:

"Meclisimize dahil bulunan ülemay-i dinin yetişecek nesillere kâfi bir terbiye-i diniyenin verilmesini istemek hususunda namütenahi bir hakkı vardır. Bunu inkâr etmek hiç kimsenin aklından geçmez. Her millet dinî bir terbiye alır, bizim çocuklarımız da dinî bir terbiye alacaklardır. Bu esas, umumî ve mutlak... Yalnız tedrisat dünyanın her tarafında ve bizim memleketimizde muhtelif şubelere ayrılır... Bu vezaifin bir kısmı doğrudan doğruya mahiyeti itibarı ile dinidir. Diğer hayata aid vezaif ile alâka ve temas üzeredir... Umuru şeriye encümeni, dinin tedrisi noktasından arzu ettiğini takrir eder ve Maarif encümenine onu teklif eder... Onu nazarı dikkate almak Maarif encümeninin vazifesidir."⁴⁶²

Ülkenin işgal altında olduğu böyle bir dönemde terbiye ve tedris konularını tartışmak için Meclis'e geldediklerini belirten Tokat Mebusu Nazım Bey, bu tartışmaların birlik ruhuna zarar verebileceğini öne sürmüş ve şunları söylemiştir:

"Biz buraya memleket felâket içinde diye koştuk geldik. Bizim en büyük vazifemiz o felâketin önüne geçmektir... Ötedenberi memlekette mevcut olan bir din ve dünya meselesini, müzakere ve münakaşa tarzında olsun buraya koymakla zannederim ki iyi bir şey yapmıyoruz... Bütün fikrimiz müdafaa-i vatan nokta-i nazarında temerküz etmelidir... Bu gibi şeyleri müzâkerat-ı umumiye koymadan, aramızda kararlaştırarak yapalım."⁴⁶³

Çoğunluğunu medrese kökenlilerin oluşturduğu mebuslarca desteklenen bu iki önerge, yapılan oylama sonucu reddedilmiştir. Ama, tartışmalardan da anlaşılacağı üzere, gerek medrese kökenli, gerekse yeni eğitim-öğretim kurumları kökenli mebuslar din eğitimi konusunda asgari müştereke sahiptirler. Medrese kökenli üyelerin ve batılı eğitim kurumu çıkışlı üyelerin din eğitimi ve genel eğitim sistemleri ilişkileri üzerindeki yaklaşımları, 4 yıl sonra derinleş-

460. Bu tez, Şerif Mardin'in çalışmalarında savunulmaktadır. Şu iki eserine bakılabilir. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul, 1983; *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 3. Baskı, İletişim Yay., İstanbul, 1993. Özellikle Said Nursi ile ilgili bölüm. s. 170-191

461. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 77. Cumhuriyet döneminin ünlü hatibi T.B.M.M. adına Halife ve Sultana bağlılık metinlerini kaleme alan Hamdullah Suphi Bey'in din eğitimi konusundaki T.B.M.M. konuşmaları, Cumhuriyet dönemi din eğitimi tarihi açısından önem arz etmektedir. Bu konuşmaların tümü ayrı bir çalışmamızda ele alınacaktır.

462. Tokat Mebusu Nazım Bey, 4 Eylül 1920 târihinde Dâhiliye Vekâletine seçilmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa Nazım Beyle çalışamayacağını belirtmiştir. Çerkez Ethem'in aracılığıyla Nazım Bey'in 6 Eylül 1336 tarihinde istifa etmesi sağlanmıştır. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:3, s. 524. Nazım Bey daha sonra Yeşilordu ve Kominist Fırkası olaylarından dolayı Yüce Divan'da Yargılanmış ve ceza almıştır. *T.B.M.M. Dönemi Kominizm faaliyetleri için bkz. Fethi Tevetoğlu, Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, s. 244-270.

463. *A.g.e.*, s. 78

cek ideolojik farklılığın ipuçlarını da vermektedir. Ulema islâmî dünya görüşü çerçevesinde tevhide, aydınlar ise Tanzimat döneminden sonra oluşan kurumlar ikiliğini savunmaktadırlar. Bu anlayış, 1924 yılından itibaren geleneksel dinî değer ve kurumları siyasî sistem dışına iten bir ulusalcılık akımına dönüşecektir.

25.4.1920 tarihinde B.M.M.'nde oluşturulan Muvakkat İcra Encümeni, yani B.M.M.'nin İlk Hükümeti içerisinde din işleriyle ilgili bir üyenin olmaması eleştiri konusu yapılmıştır. Sorunun hemen çıkarılacak İcra Vekilleri Kanunu ile çözüleceğini belirten Hamdullah Suphi'nin söylediği gibi, **2 Mayıs 1336 tarih ve 3 sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun** kabul edilmiş ve bu kanuna göre B.M.M.'nin 3 Mayıs 1336 tarihli oturumunda oluşturulan İlk İcra Vekilleri Heyeti içerisinde **Şer'îye ve Evkaf Vekaletine** de yer verilmiştir. Örgün dinî eğitim kurumları olan medreselerle ilgili çalışmalar, bu vekâlete bağlı olarak yürütüldüğü için örgün dinî öğretim ilgilendiren ilk yasa budur. Daha önce oluşturulan Şer'îye ve Evkaf Encümeni kanun ile değil, T.B.M.M.'nin kararı ile oluşturulmuştur.⁴⁶⁴

Örgün dini Öğretimin hukuki dayanakları ile doğrudan bağlantılı olmamakla birlikte, T.B.M.M. döneminde en çok önerge **Darülhilafe Medreseleri** konusunda verilmiş, çeşitli illerin mebusları kendi illerine de yeni Darülhilafe medresesinin açılmasını istemişlerdir. Medreselerle ilgili çalışmalar ve tartışmalar ayrı bir bölümde ele alınacaktır. Burada sadece yasal dayanakları açısından medreselerle ilgili önergelere temas edilecektir. Örnek olarak, Kütahya' da bir darülhilafe medresesi açılması için Kütahya Mebusu Cemil Bey tarafından verilen önergeyi gösterebiliriz. Bu önerge, Layiha Encümeni tarafından incelenmiş ve mazbatada şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Emr-i bi'l-ma'rufu nehyi an'il-münkeri halka neşir ve tebliğ ile mükellef erbab-ı dine yegane menşe olan ve memleketin her tarafında tesisi şayan-ı arz bulunan dar-ı mezkurun küşadına...teksir-i esbabının istikmâl-i vâcibat-ı dini yeden olmakla,teklif-i mezkur Encümeninizce de nazar-ı dikkate alınmış ve binaenaleyh muktezası zımında Riyaset-i müşarûn ileyhaya (adı geçen riyasete) takdimi tezekkür kılınmıştır."⁴⁶⁵

Aynı önerge Şer'îye ve Evkaf Encümenince de incelenmiş ve mazbatada şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Menba-ı feyz ve irfan olan ve maarif-i memlekete, dine ve vatanın terakki ve teâlisine her yerde hizmet edecek olan medrese-i celilenin bir an evvel tesis ve küşadına ve müntesibin-i ilmiye ve ahali-i İslâmiyenin idame-i hayat ve diyanet ve adedinin teksiri esbab-ı veâilinin istikmâlî vâcibat-ı diniye ve dünyeviyeden bulunmakla teklif-i mezkur Encümenimizce nazar-ı dikkate alınmış ve binaenaleyh ifay-ı muktezası siyakinde Riyaset-i müşarûn ileyhaya takdimi karargir olmuştur."⁴⁶⁶

İki mazbata, I.B.M.M. döneminde darülhilafe medreseleri açılırken izlenen hukukî prosüdüğü göstermektedir. Mazbata üzerinde cereyan eden kısa tartışmada, "Dürülhilafe" adıyla ülkenin çeşitli yerlerinde, yukarıdaki yasal prosüdüğü izleyerek, açılan medreselerin öğrencilerin giderleriyle ilgili işenin vakıf gelirlerinden temin edildiği, müderris ve diğer görevlilerin maaşlarının ise muvazene-i umumiyenin ilmiye tahsisatından verildiği belirtilmiştir. Fakat yuka-

464. A.g.e., s.196-197. Bu konudaki tartışmalar 1921 Anayasası incelenirken ele alınmıştır.

465. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:3, s. 497

466. A.g.e., D:1, Y:1, C:6, s. 7

ındaki mazbatalarda ismi geçen medresenin, masraflarının mahallî evkaf tarafından karşılanması şartıyla açılabilceği hükmüne yer verilmiştir.⁴⁶⁷ Şer'iye ve Evkaf Vekâletine bağlı örgün dinî öğretim kurumları olan medreselere ilgili olarak B.M.M. tarafından çıkarılan ilk kanun, 21 Şubat 1337 (1921) tarih ve 100 sayılı Talebe ve Muallimlerin Askerlikten Tecilleri Hakkındaki Kanun'dur.⁴⁶⁸ B.M.M. tarafından çıkarılan bu Kanun, kanun teklifi olarak 25 eylül 1336(1920) tarihinde meclis gündemine gelmiş ve ⁴⁶⁹ uzun tartışmalardan sonra kabul edilmiştir. Bu tartışmalarda, medrese mensuplarının; talebe ve hocalarının da bu kanundan yararlanması gerektiğini öngören mütalaalar dolayısıyla din eğitimi konusu da gündeme gelmiştir.⁴⁷⁰

Askerlik teciliyle ilgili kanunun kapsamına medrese öğrencileri ve müderrislerinin de dahil edilmesi istenmiş, aksi halde ülkede din hizmetlerini yürütecek görevlilerin; müftü, vaiz ve imamların yetiştirilemez hale geleceği belirtilmiştir.⁴⁷¹

Ülkedeki dinî öğretim kurumu ve din görevlisi ihtiyacıyla ilgili sorunu, Karesi Mebusu Vehbi Bey şu sözlerle anlatmıştır:

" Darülmualiminleri ve medreseleri göz önünden kaçırmak imkânı yoktur. Harb-ı Umumîde medrese ve darülmualiminler tamamen yıkılmıştır. Herkesin malûmudur ki bugün üç köye dinî vazifelerini ifa edecek bir köy imamı bile isabet etmiyor ve birçok cenaze meydanda kalıyor. Beş saatlik yerden gidip cenaze için imam getiriyorlar..."⁴⁷²

Verilen önergelerin tartışmalarından sonra kabul edilen 1000 sayılı Kanun'un 1. maddesi şöyledir:

"Bilumum mekatıb-ı aliye ve taliye ve tali derecede ziraat ve orman mektepleriye resmi darülmualimin ve darulhilafetiliye talebeleri, eimme medarisi mudaviminin hizmet-i fiiliyesi ikmâl-i tahsillerine kadar tecil olunur... Medaris-i ilmiye müdavimleri ihtiyat sınıfına nakletmezden bir sene evvel hizmet-i maksureyi ba'delifa tahsillerine devam etmek üzere tecil olunurlar."⁴⁷³

Kanunun diğer maddeleri uzun bir dönemde kabul edilmiştir. Diğer maddelerle ilgili müzakerelerde örgün dinî eğitim kurumu olan medreselerin çeşitli sorunları tartışılmıştır. Hüsrev Bey (Trabzon), Ömer Vehbi Efendi (Konya), Musa Kazım Efendi (Konya), Ragıp Bey (Kütahya) ve son Osmanlı Meclis-i Mebusan Reisi Celalettin Arif Bey, medreselerin sorunlarını ve toplumsal önemini belirten konuşmalar yapmışlardır.⁴⁷⁴ Bu müzakerelerde, Ragıp bey'in tüm medreselerin isminin " Darülhilafe Medreseleri" olarak değiştirilmesi konusundaki öner-

467. A.g.e., s.7 Medreselerin mali dayanakları konusu, çalışmanın, din eğitiminin siyasi ve idari dayanakları bölümde ele alınacaktır.

468. 100 sayılı Talebe ve Muallimlerin Askerlikten Tecilleri Hakkındaki Kanun'un 1. ve 2. maddeleri medreselerle, 5. maddesi Tekke Şeyhleriyle ilgilidir. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:2, C:8, s. 340

469. Kanun teklifleri Antalya Mebusu Rasih Efendi ve Olti Mebusu Yasin Bey tarafından verilmiştir. Teklifler Layiha ve Müdafaa-i Milliye Encümenleri tarafından incelenmiş ve 25.11.1336(1920) tarihinde mazbatalar Meclis'e sunulmuştur. 13 numaralı matbua zaptın sonuna merbuttur. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:1, s. 27.

470. Tartışmalar için bkz. A.g.e., s. 27-32

471. Musa Kazım(Konya), Vhbi Bey (Karesi) ve Ragıp Bey (Kütahya), B.M.M.'ne sunulan Kanun Teklifinde medreselere yer verilmemesini eleştirmişler ve medrese öğrencilerinin ve müderrislerinin de kanun kapsamına girmesini savunmuşlardır. Kanun Kapsamına diğer okul öğrencilerinin açıklamışlardır. A.g.e., s. 27-30

472. A.g.e., s. 31

473. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:7, s. 458. Görüldüğü gibi İlmiye Medresesi öğrencileri sınırlı ölçüde askerlik tecilinden yararlanmışlardır. Darulhilafe medreseleri yeni açıldığı için öğrencilerinin çoğu küçüktür. T.B.M.M.'de sık sık açılacağı belirtilmesine rağmen, Anadolu'da eimme medresesi açılmamıştır.

474. Tartışmaların tamamı için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:7, s. 445-457.

gesi reddedilmiştir. Ragıb Bey, bu önerge ile, Anadoludaki tüm medreselere yasal bir statü kazandırarak ülke ihtiyacını karşılamaktan uzak olan din görevlisi sayısını artırmak istemiştir. ⁴⁷⁵ Celaledin Arif Bey, Askerlik Tecil Kanunu konusundaki kriterin ne olması gerektiği hususundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

""... Medreselerin büyük bir kıymeti vardır ve ulema-yı diniyeye de lüzumumuz vardır. Herhalde, bir kanun yapılırken düşünülecek esas; zannederim ki her iki tarafı memnun etmek veyahut o kanundan memleketi bi-hakkın müstefit edebilecek birtakım neticeler çıkarmaktır... Askerlik tecil kanunu, ilmin ve faziletin medar-ı teşviki olmalıdır." ⁴⁷⁶

21. 2. 1337 tarihinde son 7 maddesi de kabul edilerek yürürlüğe giren 100 sayılı Askerlik Tecil Kanunu'nun 2. ve 5. maddeleri örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarının öğretim personelinin de ilgilendirmektedir, Söz konusu maddeler şöyleydi:

"Madde 2: Bilumum mekatip-i resmiye ile Maarif Vekaletince musaddak mekatip-i hususiye'nin müdür ve muallimleriyle tedrisat-ı iptidaiye müfettişleri ve eimme medreseleri ve darülhilafetlaliye müdür, müfettiş ve müderrisleri ve medaris-i ilmiye müderrisleri memuriyetlerinin devamı müddetince bu seferberlikte son mürettebata dahil edilmek üzere tecil olunurlar."

Madde5: Tekkesi mevcut olup da eyyam-ı mahsusunda mukabele ile meşgul ve Şer'ie Vekaletince musaddak müraselesi bulunan meşayihin hizmet-i askeriyeleri tecil olunur." ⁴⁷⁷

21 Şubat 1337 (1921) tarihli ve 100 sayılı Kanun, 26 Kanunisani 1340 1924'da değişikliğe uğramıştır. kanun değişikliği ile ilgili gerekçede, Harb-i Umumîde ilan edilen Seferberlik dolayısıyla talebe ve müderrislerin tamamı askere alınmış olduğu için İlmiye Medreselerinin toptan kapatıldığı, mütarekeden sonra sağ olarak dönebilelerin ise Millî Mücadele'de tekrar askere alındıklarından dolayı Anadolu'da büyük bir din görevlisi açığının oluştuğu, 1921 yılında çıkarılan Askerlik Tecil Kanunu'ndan ilmiye Medresesi öğrencilerinin yararlanmadığı belirtilmiş ve diğer okullar ile Darülhilafe Medreseleri öğrencilerine sağlanan askerlik tecil hakkından yararlandırılmaları önerilmiştir. ⁴⁷⁸ Bu kanun değişikliği teklifi, B.M.M. tarafından kabul edilmiştir. Özetleyerek aktardığımız gerekçede, Şer'ie ve Evkaf Vekaleti verilerine dayanarak Anadolu'da medreselere olan şiddetli ihtiyaç tüm açıklığıyla dile getirilmiş ve gerekli tedbirler alınmazsa, halka namaz kıldırarak, zarurî dinî bilgileri öğretecek din görevlilerinin bile bulunamayacağı belirtilmiştir. 100 sayılı Kanuna eklenen 3 madde ile yürürlüğe giren yeni düzenlemeyle medaris-i ilmiyenin dördüncü sınıfında tahsilde bulundukları mahallî ilmiye encümenleri tarafından tasdik edilenler askerlik tecil hakkında faydalanacaklardır. ⁴⁷⁹

Bu tecil hakkı, büyük bir ümitle tahsillerine devam etmek isteyen medaris-i ilmiye öğrencilerinin eğitimlerini tamamlamalarına yetmemiş, 3 Mart 1924'de kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu, devrime özgü bir anlayışla yorumlayan Maarif Vekili Vasıf Bey'in aldığı bir

475. A.g.e., s. 457.

476. A.g.e., s.454.

477. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:8, s. 340-341.

478. T.B.M.M. Z.C., D:II, Y:1, C:5, s. 420-421

479. A.g.e., s. 432.

kararla, 471 ilmiye Medresesi bir anda kapatılarak, binlerce öğrencinin eğitim hayatı sona erdirilmiştir.

I.T.B.M.M. Döneminde gerçekleştirilen en önemli yasal icraat, B.M.M.'nin 8 Mayıs 1337 (1921) tarih ve 835 sayılı Medaris-i ilmiye Nizamnamesi'dir.⁴⁸⁰ Kanun kadar önemli olan bu Nizamname ile 1914'den itibaren yok olmak tehlikesi ile karşı karşıya olan İlmiye Medreselerine çeki düzen verilmeye çalışılmış ve programlar Darülhilafe Medreseleri programına adapte edilmiştir. Nizamname 8 bölüm ve 25 maddeden oluşmaktadır.

Medaris-i İlmiye Nizamnamesini oluşturan 8 bölüm, şu başlıklar altında düzenlenmiştir: Medrese-i İlmiye Teşkilatı, Suret-i İdare, Müderrislerin Vezaifi, Talebenin Kayıt ve Kabulü, Talebenin Vezaifi, İnzibat, Medaris-i İlmiyede Tedris Erdilecek Ulüm ve Fünûn; Kısım-ı Evvel, Kısım-ı Sâni, Tatil

O dönemin Maarife bağlı eğitim kurumlarının nizamnamelerinden çok farklı olmayan ve 1920'lerin pedagojisine uygun olan bu son nizamname, 6 asırlık Osmanlı Medreselerinin tarihe karışmasını önlemeye yetmemiştir.

Örgün dinî eğitimi ilgilendiren yasal dayanaklardan birisi de Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin 4 yıllık bütçe kanunlarıdır. Özellikle 1922 yılı Bütçe Kanununun kabul edildiği döneme kadar teşkilatlanmasını bile gerçekleştiremeyen Şer'îye ve Evkaf Vekaleti, 1922 Ağustosundan itibaren teşkilat bütünlüğüne sahip düzenli bir vekalet haline gelmiştir. Şer'îye Evkaf Vekâletinin 1922 mali yılı bütçe müzakerelerinde, bu bütçenin "Esbab-ı Mucibe Lâyihası" nı okuyan Şer'îye ve Evkaf Vekili Abdullah Azmi efendi, vekaletin görevleri arasında örgün dinî eğitimin de bulunduğunu şöyle ifade etmiştir:

"Şer'îye Vekâleti, vezaif-i esasiyesinden olan talim ve tedris Umuruna da hususî bir ehemmiyet vermektendir... Dârü'l Hilâfe Medreseleri ile İlmiye Medreselerinin talebe ve müderrislerine ait bütün idarî muameleler ve tedris işlerini merkezde yalnız bir umum müdürün tedvîr edebilmesi imkân haricinde bulunmasına binâen umum medreselerin tedrisatını, talebe ve müderrislerin umum iş ve hizmetlerini ve idarecilerini ciddi bir teftiş ve murakabe altında bulundurmak, tedrisâtı tetkik ve programlarını icab-ı hâle göre islâh, tertib ve tanzim etmek için Tedrisat umum Müdürlüğüne bağlı üç âzâ ile bir kâtibten mürekkep bir "Tedrisat ve Tef-tişat Heyeti"nin kabulü yüce heyetinize teklif olunmuştur."⁴⁸¹

Bu teklif T.B.M.M. tarafından benimsenmiş ve Cumhuriyet döneminin nitelikli bütçe müzakerelerinin yapıldığı 1922 yılından itibaren Şer'îye Vekaleti Anadolu'da 471 İlmiye, 30 civarında da Darulhilâfe medresesini yeniden canlandırmayı başarmıştır.

Layihada maddi sefalet içerisinde bulunan medrese müderris ve muallimlerinin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi ve Dârülhilâfe Medreseleri programlarına yeniden yabancı dil derslerinin konulması,⁴⁸² eksik kadroların tamamlanması ve yeni medreselerin açılması için gerekli yasal tedbirlerin alınması önerilmekteydi.⁴⁸³ Şer'îye ve Evkaf vekaleti 1922 mali yılı bütçe layihasının "Dersiam ve Darülhilâfe Medresesiyle Mülhakat Medaris-i ilmiyenin Umûr-ı Tedrisiyesi ve İdaresi" faslı B.M.M.'nde müzakere edilirken özellikle medreselerde

480. Nizamnamenin metni için bkz. *Düstur*, III, 2, s. 57-61.

481. T.B.M.M. Z.C., D:1, Y:3, C:22, s. 342

482. Şer'îye Vekili yerine sorulan soruları cevaplandıran Tedrisat Müdürü Hamdi Efendi'nin Darulhilafe Medreseleri programlarından hiçbir yasal karara bağlı olmadan kaldırılan yabancı dil dersleri konusunda verdiği bilgiler, savaş ekonomisinin imkânsızlıklarından dolayı mevcut talimatnamelerin de uygulanmadığını göstermiştir: "Darulhilafe Medreselerinde yabancı dil dersleri maateesüf kaldırılmıştır. Fakat bu ne için kaldırılmış? Kim kaldırmış, niçin kaldırılmış? Kimse bilmiyor. Bendeniz yabancı dili bu sene bütçeye koydum. Encümene teklif ettik. Maalesef encümen kabul etmedi. Halbuki bu yabancı dil mutlaka medreselere konmalıdır. Çünkü İstanbul'da bulunan Dârulhilâfe Medresesinde yabancı dil tedrisatı devam ediyor. "A.g.e., s. 429. Sadece bu örnek bile, hem medreseden yakından hem de aydın din adamı isteyen çevrelerin söylemlerinde samimi ve tutarlı olmadıklarını göstermektedir.

483. A.g.e., s.343

eğitim, darülhilâfe medreseleriyle ilmiye medreselerinin ders ve idari durumları geniş çapta tartışılmıştır. ⁴⁸⁴ örgün dinî öğretim kurumu olan medreselerin yasal dayanakları açısından en önemli kararların bu bütçe müzakereleri sonunda alındığı söylenebilir. I.T.B.M.M. Zabıtları üzerinde yaptığımız inceleme, bu dönemde Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'ne bağlı olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerini sürdüren Dârülhilâfe medreselerinin eski nizamnamesi ile, yeniden açılmaya başlayan ilmiye Medreselerinin ise B.M.M. tarafından çıkarılan yeni nizamname ile örgün dinî öğretim faaliyetlerini yürüttüğünü göstermektedir. Şer'îye ve Evkaf Encümeni'nin kurulması ile ilgili B.M.M.kararı, İcra Vekilleri arasında Şer'îye ve Evkaf vekâletine de yer veren 2 Mayıs 1336 tarihli ve 3 sayılı Kanun, medrese öğrencileri ve hocalarının belirli sınırlar içerisinde askerlik tecillerinin sağlayan 21 Şubat 1337 tarihli ve 100 sayılı Kanun ve Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin örgün dinî öğretim teşkilâtının oluşmasını sağlayan 1922 mali yılı Şer'îye ve Evkaf Vekaleti Bütçe Kanunu Örgün mesleki din eğitim ve öğretimi kurumları olan Darülhilâfe ve İlmiye Medreseleri'nin yasal dayanaklarını oluşturmuştur.

I. T.B.M.M. döneminde Maarif Vekaletine bağlı genel eğitim ve öğretim kurumları programlarında yer alan Kur'an-ı Kerim ve Ulûmu Dinîye derslerinin öğretimiyle ilgili herhangi bir kanun çıkarılmamıştır. Dersler, II. Meşrutiyet dönemi Maarif Vekaleti mevzuatına göre okutulmuş ve savaş ekonomisinin imkansızlıklarından dolayı Türkiye genelini kapsayacak nitelikli bir din eğitimi ve öğretimi yapılamamıştır.

Şer'îye ve Evkaf Vekaletine bağlı örgün meslekî din eğitimi kurumları medreseler konusunda yapılan yasal düzenlemeleri incelerken bazı mebusların Maarif Vekaletine bağlı okullarda verilen din eğitimi ve öğretimiyle ilgili önergelerin müzakerelerinde öne sürdükleri görüşleri ve Maarif Encümeni üyelerinin bu eleştirilere yönelik olarak verdikleri cevapları ele almıştık. Medrese kökenli mebusların maarif işleriyle ilgili işlerin Şer'îye encümeni denetiminden geçirilmesi veya birleştirilerek genel ve din eğitimi işlerinin yürütülmesi önergelerine sıcak bakmamakla birlikte mebusların Maarif işleriyle ilgili işlerin Şer'îye Encümeni denetiminden geçirilmesi veya birleştirilerek genel ve din eğitimi ve öğretiminin toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek düzeye ulaştırılması kararlaştırılmıştı. Üzerinde uzlaşmaya varılan bir konu da mevcut eğitim sisteminin yetiştirdiği insanların topluma yabancılaşmasıydı.

Savaş ekonomisinin imkânsızlıkları nedeniyle 27 Nisan 1336 (1920) tarihinde B.M.M.'nin kararı ile oluşturulan Maarif Encümeni ve 2 Mayıs 1336 (1920) tarih ve 7 sayılı Kanun'la oluşturulan İcra Vekâletleri arasında yer alan Maarif Vekaleti de ülke ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir donanımdan mahrum olarak çalışmalarını yürütüyordu. Harbi Umumi de ilan edilen seferberlik nedeniyle yetiştirilen az sayıda öğretmenin büyük çoğunluğu şehid olduğu için hem nicelik açısından büyük bir öğretmen açığı mevcuttu. Askerlik Tecil Kanunu teklifi müzakerelerinde mebusların üzerinde en çok durdukları konu din görevlisi, müderris ve öğretmen ihtiyacıydı. Farklı düşüncelere mensup tüm mebuslar, öğretmen ve din görevlisi, ihtiyacının altını çiziyor bir an önce Dârulmuallimin, Dârulhilâfe ve İlmiye Medreseleri'nin ıslahını sağlayacak yasal düzenlemelerin acilen yapılması konusunda ittifak ediyorlardı. Bu çabalara ve çok nitelikli fikirlere dayanan millî konsensüse rağmen, somut sonuçlar alınamıyordu. T.B.M.M. Hükümeti'nin maarifini, "Maarif-i İslâmiye" diye nitelendiren Ankara Mebusu Hacı Arif Efendi, okullarda birtakım fenlerin ve bilim dallarının okutulmasını farzı kifaye olarak gördüğünü belirtmiş ve okullarda İslamî ananelere riayet etmeyip öğrencilere kötü örnek

484. Bütçe müzakerelerinde detaylı bir şekilde ele alınan medreselerle ilgili tartışmalar için bkz. A.g.e., s. 405-438.

olan maarif ve okul müdürlerinin, öğretmenlerin uyarılmasını ve maarife İslamî ve ahlâkî bir istikamet verilmesini önermiştir.⁴⁸⁵

Bu mütalaaya Maarif Vekili **Hamdullah Suphi Bey** şöyle cevap vermiştir:

"Hacı Atuf Efendi buyurdular ki: Memleketimizde tedrisat-ı diniye ihmal-i tam içindedir. Kendilerini ve Meclis-i Âli'yi temin etmek isterim ki bu, bendenizin de nazarı dikkatimi celbetmiş bir zaafıdır... Yalnız senenin sonu gelmiştir. Muallimlerden tebeddülât yapmanın sırası değildir. Tedrisat-ı diniyenin arzuya göre cereyanı için, bir aşk-ı sari gibi, din dersi verebilecek adamları intihab edeceğim ve mektebe koyacağım.

(Bir vapur yolculuğu esnasında) Dârülmualliminden mezun olan bir gençle vapurun güvertesinde konuşurken, Bir Anadolu Efendi (izin isteyip) şöyle dedi: Anadolu'da maarif meselesinin halli için düşünülecek nokta; çocuğu ailesine, ananatına, mazisine bağlamaktır. Çocuklarımız köylerimizden alınıp, kasabalarımızdan ayrılıp mektebe girdikten sonra memlekete yabancı olarak çıkacaksa, beni beğenmeyecekse, kendi köyünü, sokağını beğenmeyecekse, memleketin tarihini beğenmeyecekse, bu maarifin benim kalbimde yer tutmasına imkan var mıdır? Zannediyorum ki, arkadaşlar, bu zat maarifimizin ruhunu ifade etmiştir. Umum maarifimiz memleketimizde sükut-i tam içindedir. Ulemamız da günden güne kesb-i nedret ediyor. Bugünkü alimlerimiz; ulum-i şarkiye ve garbiyeyi bilen adamlar olmalıdır. Garptan gelen cereyanlara karşı çocuklarımızın vicdanını muhafaza edebilmek için Umûr-i Şer'îye Vekâletine tenbih buyurunuz. Hakiki alimlerimizi yetiştirmek için lazım gelen mesaiyi tesri etsinler. Taki ben mekteplerimizin içinde fikrî bir surette, ölü bir halde tedrisat yapan adamları değil, aşk-ı sari gibi çocuklarımıza dinlerini, mazilerini sevdirecek hocaları bulabileyim." ⁴⁸⁶

Metinden de anlaşıldığı üzere H.Suphi Bey, din eğitimi sorununun çözülebilmesi için nitelikli öğretmene ve Şer'îye ve Maarif Vekâletleri arasında sağlıklı işbirliği kurulmasına ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bu işbirliği kısmen Karesi Mebusu Vehbi Bey'in Maarif Vekilliği yaptığı 1923 te toplanan Birinci Heyet-i İlmiye toplantısına yansımış, Hamdullah Suphi Bey'in dile getirdiği din eğitimi sorunları ve nitelikli din dersi öğretmeni yetiştirmek için alınacak tedbirleri içeren, bugün bile ilmî değerinden hiç birşey kaybetmeyen, bir din eğitim raporu Tedrisat-ı Dinîye Umum Müdürü Hamdi Efendi tarafından sunulmuş ve bazı yasal düzenlemeler önerilmiştir. Ne yazık ki, Cumhuriyet dönemi toplumsal modernleşme projelerinde din ve din eğitimi ile ilgili hususlara yer verilmeyip, din eğitimi kendi kaderine terkedildiği, hatta din dersi öğretmenleri ikinci sınıf personel yerine konduğu için, Cumhuriyet dönemi Maarif Sisteminin yasal dayanakları ve temellerini oluşturan İkinci ve Üçüncü Heyet-i İlmiye gündemlerine genel öğretim kurumları programlarında yer alan Kuran-ı Kerim ve Ulûm-u Dinîye dersleriyle ilgili hiçbir madde dahil edilmemiştir. ⁴⁸⁷

I.T.B.M.M. Döneminde Meclis'in yıllık açılış günü toplantılarında ve muhtelif konuşmalarında **Mustafa Kemal Paşa** da sık sık din ve din eğitimi konularındaki görüşlerini açıklamış, yeni oluşturulan Maarif Vekaleti politikalarında millîlik boyutu içerisinde yer alan din eğitime de önem verilmesini, dinin aslî kaynaklarına dayanarak çağın şartlarına uygun yo-

485. T.B.M.M. Z.C., D:I, Y:1, C:8, s. 169.

486. A.g.e., s. 170

487. Ahmet Hamdi Efendi'nin I. Heyet-i İlmiye'ye sunduğu din eğitimi raporu ve Heyet-i İlmiyeler için bkz. Veli Öztürk, *Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi ile ilgili Olarak Alınan Kararlar ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, D.E.Ü. S.B. Enst., İzmir, 1990, s. 25-30; R.Özalp-Aydoğan Atıunal, *Türk Millî Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilâtı*, M.E.B. yay., İstanbul, 1977, s. 33-39.

rumlarla okullarda din dersleri öğretiminin yapılmasını istemiştir. Burada sadece örgün meslekî din eğitimi ve din derslerinin yasal dayanaklarıyla bağlantılı bazı sözlerini aktarmak istiyorum. Yaygın din eğitimi ilgilendiren konuşmaları yaygın din eğitimi ve din hizmetleriyle ilgili ilgili kanunlar başlığı altında incelenecektir.

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1338(1922) günü T.B.M.M.'nin yeni yasama yılını açış konuşmasında, Türkiye Maarif sisteminin tarihi gelişimini değerlendirmiş ve Millî Eğitim politikalarının oluşturulmasında gözönünde bulundurulması gereken temel esaslar konusunda şunları söylemiştir:

"Efendiler! Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler ta'mim-i maarif arzusunu izhar edegelmişlerdir. Ancak bu arzularına husul için Şarkı ve Garbı taklitten kurtulamadıklarından, netice, milletin cehilden kurtulamamasına müncer olmuştur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin hutut-i esasiyesi şöyle olmalıdır: Demiştik ki bu memleketin sahib-i aslisi ve hey'et-i içtimaiyemizin unsur-i esasisi köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar nur-i maariften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh, bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvela mevcut cehli izale etmektir. Tefarruata girmekten içtinaben bu fikrimi birkaç kelime [ile] tavzih etmek için diyebilirim ki, aleltlak umum köylüye okumak yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıtacak kadar coğrafî, tarihî, dinî ve ahlâkî malûmat vermek ve a'mal-ı erbaayı öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir. Efendiler! Bu hedefe vusûl, tarih-i maarifimizde mukaddes bir merhale teşkil edecektir."⁴⁸⁸

Mustafa Kemal Paşa, 1921 Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu müzakerelerinde, Selahaddin Bey'in çok hamasî ve panislamist olarak gördüğü düşüncelerini eleştirirken, kriter olarak Kur'anı ve dünya müslümanlarının fiilî durumunu esas almış ve din eğitiminin asli kaynağı olan Kur'an'ın hukukî boyutu konusunda şunları söylemiştir:

"Cenab-ı Hak, riayetkar kılmaya mecbur tuttuğu insanların esasen kalb ve vicdanındaki ihtiyacı hakikiyesini tamamen bilir. Binaenaleyh gönderdiği kitap tamamen o ihtiyaca mutabık ahkâmı ihtiva eden bir kitaptır. Efendiler! ilm-i hakikatın en son emrettiği, ihtar ettiği kanun böyle olabilir. Taklitle, tebdille kanun olmaz. Kanun, kanun-i hakiki olmak lâzımdır. Kanun-i tabiî olmak lâzımdır. Yani; kanun-i ilâhî olmak lâzımdır. İşte Efendiler, Teşkilat-ı Esasimiz böyle bir kanun-i hakikîdir. Çünkü milletimizin vicdanından, kanatından çıkmıştır..."⁴⁸⁹

Mustafa Kemal Paşa, Hilafet makamına saygılı olduğunu belirttiği Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu müzakerelerinde, ilk defa saltanat rejimini ve padişahı da şöyle eleştirmiştir:

"Bu makam-ı muallanın kutsiyetini hürmetkârane takdis etmiş olmakla beraber, bu makamda oturacak zatı hiçbir vakitte efendi yapmak mevzu bahis değildir. Şeriat-ı Garay-ı Muhammediye ile kabil-i teklif değildir, "Seyyid'ül - kavmi Hâdimuhum (milletin efendisi, onlara hizmet edendir)" buyurmuşlardır. Millette efendilik yoktur, hâdimlik vardır. Bu millete hizmet eden, Onun efendisi olur."⁴⁹⁰

Çok ilginçtir ki, bu Saltanat rejimi ve Padişaha yönelik İslâma dayalı eleştirel yaklaşım medrese kökenli ulema arasında da yaygındır. Aynı benzerlik resmi tarih yazı-

488. T.B.M.M.Z.C., D:I,Y:3, C:18, s. 7; Atatürk'ün eğitimle ilgili görüşlerinin değerlendirmesi için bkz. Yahya Akyüz, "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül, 1991-Ankara), C:II, s. 685-694; Atatürk'ün Millî Eğitimimizle İlgili Düşünce ve Buyrukları, T.D.K. yay., Ankara, 1970. 538. T.B.M.M.Z.C., D:I, Y:2, C:14, s. 425

489. T.B.M.M.Z.C., D: I, Y0 Z, C: 14, s. 425

490. A.g.e., s. 419; Atatürk'ün İslâm tarihiyle ilgili görüşlerinin bir değerlendirmesi için bkz. Ethem Ruhi Filalı, "Nutuk'ta İslam Tarihi ile ilgili Motifler", *Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu* (9-11 Eylül, 1991-Ankara), C:II, s. 279-287

mında muhafazakar, gerici, saltanat ve eski rejim yanlısı gibi özelliklerle tanıtılan ikinci Grup üyeleri için de geçerlidir. Zaten saltanat oy birliği ile kaldırılmıştır. Mustafa Kemal'in İslâmâ dayalı millî egemenlik yorumu ve saltanat eleştirisi I.T.B.M.M.nin temel ideolojisidir. Teşkilât-ı Esâsiye Kanunu'nun "Hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir" ilkesi İslâmî o kadar özdeş hale gelmiştir ki, Şer'îye ve Evkaf Vekaleti 1922 yılı bütçe müzakerelerinde söz alan Şer'îye ve Evkaf Encümeni Reisi Müfîf Efendi, T.B.M.M. rejiminin hukukî yapısı ve din eğitiminin tarihi gelişimi konusunda şunları söylemiştir:

"Teşkilat-ı Esâsiye Kanunumuz bilâ-kayd u şart hakimiyeti millete vermekte ve bilâ kayd u şart kendi iradesine hakim olan millet idare işleri hususunda vucuda getireceği kanun ve nizamları, teşkilat ve içtimaiyatta müteallik esasları, fikhî esaslardan alacağını tasrih ve teşrih etmiş olmasına binaen, teşkilatımızın hiçbir zaman doğrudan doğruya fikhî ve şer'î esaslardan ayrı birşey olmadığını hatırlatmak isterim... Bizim hükümetimiz hükümet-i aklıye değil, akılla tayin-i hakayık-i aliyyeden şer ile memzûc (akılla yüce hakikatları tayin eden, şeriat ile bütünleşmiş) bir hükümettir.

Evvelce mektep-medrese farkı yoktu. Hususiyile bu nifak Tanzimat-ı Hayriye dediğimiz meş'um zamanda başlamıştır. Avrupanın asıl maksadı bize Tanzimatı kabul ettirmek değildi. Aksine bizim perişan olmamıza, mahvımıza bir sebep bulmaktı... O zaman, maalesef bizim dinimiz güyâ tanzimata, islâhata sâlih değilmiş gibi, bütün yabancı teşkilâtını aldılar ve memleketimize soktular. "İşte mektepler" dediler ve medreseleri de muattal bir halde bıraktılar. Medreseler terakkî devirlerini çoktan, asırlardan beri bıraktı. Sonra mektep adı ile içimize bir tefrika soktular. Onlarla yalnız Avrupa nazariyelerini, Avrupa felsefelerini, hattâ Avrupa âdetlerini bize anlatmak istediler. Bizim o zamanki din erbabımız, ulemamız bile, ne yazık ki, bu cereyana mukavemet edemediler. Hattâ bu cinâyetin en büyük sahipleri, Allah avf ile muamele eylesin, o zamanki ulemâ idi... Bizim dinimiz bunlara mani değil deyip, lâzım olan tedvinleri ve teşkilâtı ortaya koyamadılar. Çünkü hayatlarından korktular. ... Tâ Meşrûtiyet zamanına kadar bu böyle idi. meşrutiyyette ise millet kendisini toplayamadı. Meşrutiyyet ilan edildi. Ama bunlar uyanacaklar diye korkan yabancıların her tarafından vukû bulan tecâvüzleri ile uğraşıldı. Şimdiki mazeret mazur görürüz, eskileri mazur görmüyoruz... Meşrûtiyetten sonra bazı erbab-ı himem bu tefrikayı kaldırmak için mekteplerde dinî derslerin saatlerini tezyit etmek (çoğaltmak), medreselere fûnunu (fenleri) sokmak, Dârülhilâfetilâliye nâmiyle medreseler teşkil etmek suretiyle fûnunu sokmak arzu ettiler ki muhim bir teşebbüstü.⁴⁹¹

Görüldüğü gibi, Müfîf Efendi'nin Tanzimat eleştirisi ulemâyı da kuşatıyor, islama dayalı bir siyasal sistem ve eğitim sistemi ile soruların çözülebileceği öne sürülüyordu. Resmî tarih yazımının tersine medrese kökenli bağımsız mebuslar bile samimî bir heyecanla millî egemenlik ve İslâmı, o zamanlar Mustafa Kemâl Paşanın yorumladığı gibi, özdeşleştirip kurumlar ikiliğine dayanan Osmanlı Saltanat rejimini kafalarından silmişlerdi. Herkes kurumlar ikiliğine son verecek, millî egemenliği fiiliyata geçirecek bir sistem istiyordu. Fakat 1922 yılından itibaren somut olarak ortaya çıkmaya başlayan eğitim ve öğretim kurumlarının birleştirilmesi-ne yönelik tartışmalarda yine II. Meşrûtiyet dönemi Osmanlı Meclisi Mebusan'ında ve İttihat

491. Sivas Mebusu Mustafa Takî Efendi de benzer bir üslupla Tanzimat dönemini eleştirmiştir. Tüm tartışmalar için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:I, Y:3, C:22, s. 358-368, 428-441.

Terakki Hükümetleri döneminde olduğu gibi, İslamın mı, yoksa lâik ulusalcılığın egemenliği altında mı bunun gerçekleştirileceği konusunda somut bir uzlaşmaya varılamıyordu. Çoğulcu millî ve islâmî yapıyla büyük ölçüde toplumun aynası olan I. T.B.M.M. Millet ve Meclis egemenliği konusunda o kadar titiz davranıyordu ki, Lozan antlaşmasının bile bu Meclis'e zor kabul ettirileceğini anlayan Mustafa Kemâl Paşa, seçime gidip, II. Dönem T.B.M.M.'ne liderliğini yaptığı Birinci Grub'a yakın adayları seçtirerek daha homojen bir Meclis yapısıyla dünya görüşünü fiiliyata geçirmek istiyordu. 1923'de ikinci Grub ve Bağımsızların da katkısıyla oy birliği ile I.T.B.M.M. dönemine son verilip, seçimlere gitme kararı alınıyordu.⁴⁹²

Mustafa Kemal Paşa'nın Birinci Grup lideri olarak kaleme aldığı dokuz umdelik programda, 3 Mart 1924'de gerçekleştirilecek köklü inkılâp kanunlarından açık olarak bahsedilmiyor, sadece ilköğretim düzeyinde bir tevhidi tedrisatın gerçekleştirileceği millete vad ediliyor, Hilâfet ve Şer'iye Vekâleti ile ilgili bir görüşe yer verilmiyordu. Fakat I.T.B.M.M. Hükûmeti döneminde sayıları 3-5 i geçmeyen mebuslardan bazıları üstü kapalı olarak laik ve ulusal yönü ağır basan bir tevhid-i tedrisat anlayışıyla eğitim sisteminin çağdaşlaştırılması taleplerini seslendirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın dostu M.Müfit Kansu bile 1922 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakerelerinde Medreselerin ve İslam medeniyetinin altın çağından sitayişle bahsedip nitelikli müderrislerin ve din görevlilerinin yetiştirilerek, hocadan başka kimsenin sözünü dinlemeye lâik bulmayan köylülere aydınlatmak, bilim ve medeniyetle barıştırmak için köylere gönderilmesini önerirken, Kütahya Mebusu Besim Atalay, artık ilk ve ortaöğretim düzeyinde eğitim ve öğretim yapan medreselerin çağdışı kaldığını belirtip, genel eğitim sistemine dayalı ihtisas Medresesi modelini öneriyordu. Anadolu'da bulunan İlmiye Medreselerinin islah edilmemeyecek derecede yozlaştığını ileri süren Atalay, yer yer laf atmalar, karşılıklı münakaşalarla kesilen konuşmasını şöyle bitirmiştir:

"... Her halde medreseleri ihtisas medresesi şekline koymaktan başka çare yoktur... Çocuk ibtidaî mektebinde ilk tahsilini ve yüksek mektepte ihtisas tahsilini alsın. İbtidaî mekteplerimizde dinî terbiye noksansa tamamlansın. Çocuk umumî mekteplerde, din tahsilini, millî terbiyesini aldıktan sonra Dârülfünûn İlâhiyat şubesi gibi büyük bir şube olmalı, çocuk orada müteahassıslar tarafından okutturulmalıdır. onlar tam Cizvit ruhu ile dinî terbiyesini aldıktan sonra, nasıl ki, Cizvitler cihanın her tarafına dağılıyorlar ve kendi şeylerini neşre çalışıyorlarsa, burada yetişecek talebeler de o ruhu almalıdır.. Biz bazı yerlerde tanassur edenleri görmüyoruz da şer'i tetkikat ve te'lifat ile uğraşıyoruz." ⁴⁹³

I.T.B.M.M.nin en demokrat hatiplerinden olan Hüseyin Avni Bey, medrese kökenli mebusları kızdıracak kadar medreseleri ve çağa uygun dinî, ilmi ve felsefî eser te'lif etmekten uzak müderrisleri eleştiriyor, hem mektebin hem de medresenin birlik ruhunu ve gelişmeyi sağlamadan uzak nifak yuvaları haline geldiğini öne sürüyordu. H.Avni Beyin ulemayı bir hayli kızdıran ifadeleri şöyleydi:

492. Lozan Görüşmelerinde Meclis'in tutumu ve tartışmalar için bkz. *T.B.M.M.G.C.Z.*, C:3, s. 972-1006, 1146-1163, 1169-1197, 1220-1229, 1236-1263, 1267-1276, 1284-1325; C:4, s. 2-28, 30-71, 74-147, 150-191. H.Avni Ulaş'ın şu sözleri I. ve II. Grup arasındaki mücadelenin sertleştiğini göstermekteydi: "Avrupa'da bir cereyan var. T.B.M.M.'nde iki parti vardır. Bir parti Mustafa Mustafa Kemal'in yanında, onun dalkavuşu imiş, yeni seçimde onlar mebus olabilecekmiş. Mebusluktan ümitsiz olanlar harbin devamını istiyorlarmış. Efendiler, dünyada bu düşünceli bir alçak tasavvur edemem." (4 Mart 1924), *T.B.M.M.G.C.Z.*, C:4, s. 97; II. Grub'un önde gelen liderlerinden Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in Topal Osman tarafından öldürülmesi iktidar ve muhalefet ilişkilerinin daha sertleşmesine neden olmuş ve T.B.M.M. 1 Nisan 1923'te seçimin yenilenmesine karar vermiştir. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:I, Y:4, C:28, s. 293.

493. M.Müfit ve Besim Atalay'ın din eğitimi hakkındaki görüşleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:I, Y:3, C:22, s. 428-438.

"Bugün ilmiyeye intisab eden adam, maddiyatta müstağni görünmek ister. Çalışmaları öyle bir hazırlık ki; hiç bir ihtiyacı temine muktedir değil. Vazifeleri yalnız nasihat, öbür taraftan kendini lâkaydiye (umursamazlığa) bırakıyor. Şimdi rica ederim, iki tarafın beşeriyete yaptıkları, hizmet midir? Bir millet tabtan anlamaz, san'attan anlamaz, sonra felsefeye nasıl geçer?... Bir kere hayat için maddî ihtiyaç, ondan sonra mânevî, ruhî zevk. Bunu tatmin etmek için programlar kat'iyen kâfî ve doğru değildir... Bizim Maarif Mektepleri de öyledir. Müslüman mektepleri de noksandır... on yerde leyfî ilâhiyat Mektebi olsun. Bana nasihat için değil, efendiler. Allah'ın Kitabı, bunun üstünde hiçbir kuvvetin olmadığını isbat edecek nurlu ağızlar, bütün insanlığa felsefesini huzurunda diz çöktürecek bir merci' olsun... Büyük Millet Meclisi müslümanlığınızı iddia ediyorsanız, kitabınızın kudsiyetini iddia ediyorsanız o kitabın kutsiyetini izhar edecek merci' gösterin. Böyle nifak tohumu mahiyetinde olan, cehîl menbai olan yerlere Dârülhilâfe adını vermeyin. Birbirinden mahrûm böyle iki zihniyetle yapılan mektepler böyle his ve hükümdârlık entrikası, milleti oynatmak için yapılan tuzaklardır."⁴⁹⁴

Görüldüğü gibi Tevhid-i Tedrisatın fikrî kaynakları olarak aktardığımız üç metin bazı yönlerden birbiriyle uzlaşmakla birlikte, son iki örnek metin Batılı ülkelerde uygulanan modellere daha yakındı. Ama I. T.B.M.M.ni temsil eden islamcı, milliyetçi ve liberal düşünce örnekleri olarak seçip aktarılan üç metinde de toplumun örgün ve yaygın din eğitimi ihtiyacına dikkat çekilip, millî, manevi ve üretken niteliklere sahip, millî birlik ve beraberliği sağlayacak bir eğitim sistemi kurulması isteniyordu.

2- CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKİYESİNDE ÇIKARILAN ÖRGÜN DİN EĞİTİMİ – ÖĞRETİMİ KURUMLARIYLA İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

Mustafa Kemal Paşa'da asker ve bürokrat çevreler başta olmak üzere bazı bilim adamları ve meslek temsilcileri ile çerçevesini kendisinin çizdiği sınırlar içerisinde Tevhid-i Tedrisat meselesini tartışıyor, ⁴⁹⁵ kurumlarıyla birlikte tasfiye etmeyi planladığı geleneksel sistemi toptan tasfiye edebileceği şartların oluşmasını bekliyordu. Nabzı ölçmek için basın ve yayın organlarına demeçler veren Mustafa Kemal Paşa, 23 Şubat 1340 (1924) tarihinde T.B.M.M.nde yaptığı konuşmada yakın bir zamanda yapılacak inkılâpların hangi alanlara yönelik olacağını şu ifadeleri ile açıklıyordu:

" istiyorum ki bütün kavanin ne Frengistan'dan gelsin ne de Arabistandan... Şer'îye Vekaletinin mevkii ben-
ce çok muhteremdir. onu vekaletten ayırmak, onu siyaset oyuncuğu olmaktan kurtarmak, herhalde bu milletin mükedderatına hakim olan bu meclisin vazifesidir... Yıkılan saltanat yanında Halifenin var olmaya devam etmesi bir şanssızlıktır. Millî hakimiyette halifelüğün yeri olmamalıdır... Tedrisatın ve terbiyenin tevhidi esası, bugün meclis'in teessüsünü meydana getiren umdelerden (1923 Seçimleri öncesi yayınlanan 9 umdeden) birisidir... Din, bir emr-i vicdanidir. Bilhassa İslâm dini bizim aziz dinimiz... Büyük Millet Meclisinin meydana getireceği heyet-i vekile arasında şer'îye vekaletinin yeri yoktur... İcabında bizi Allah'ın emirleriyle doğru yola sevkedecek olan dinimizin reisini de hiçbir zaman siyasî hayat içerisine koyamayız. Din, kutsi kuvvetiyle dünya işlerine karışamaz. Dünya işleri, müstakil, ayrı ve bugünkü ihtiyaç ve zaruretin icap ettirdiği şekilde yürür ve devam eder."⁴⁹⁶

Askerî tatbikatı izlemek için İzmir'e giden Mustafa Kemal Paşa genarellerle yaptığı görüşmeler sonucunda, yukarıda aktardığımız konuşmasında zikredilen inkılâpları yapma kararını vermiştir. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1340 1924'da T.B.M.M.nin yeni çalışma yılını açarken yaptığı konuşmada inkılâplar döneminin başladığını şöyle açıklamaktaydı:

494. H. Avni Bey'in görüşleri ve medrese kökenli mebusların itirazları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:I, Y:4, C:22, s. 432-435.

495. Bu konu için bkz. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, (Haz. Arı İnan), T.T.K. Bas., Ankara, 1982.

496. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:I, C:6, s. 478-480 (25 Şubat 1340/1924), 571-576 (27 Şubat 1340/1924)

"Milletin ârâ-yı umumiyesinde tesbit olunan terbiye ve tedrisatın tevhid-i umdesinin bilâ ifate-i an tatbiki lüzumunu müşahede ediyoruz...

Hukuki medeniyede hukukî ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır....

İntisabiyle mutmeîn ve mesud bulunduğumuz Diyanet-i İslamiyeyi, asırlardan beri mütamil olduğu vec-hile bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahede ediyoruz...

Önümüzdeki senenin programında amelî ve feyizli mesai münderiçtir... Bu mesaide muvaffakiyet cümle için bir devre-i imtihan olacaktır..."⁴⁹⁷

2 Mart 1340 (1924) günü Halk Fırkası Meclis Grubunda yapılan son görüşmeler sonucunda çok acele olarak hazırlanan üç kanun teklifi 3 Mart 1340 (1924) 'da T.B.M.M.ne sunulmuş ve derhal müzakere edilmelerine dair tekliflerle encümenlere bile gönderilmeden, aynı günde yapılan müzakereler sonucunda kanunlaştırılmıştır. Din-devlet münasebetleri, genel eğitim-öğretim, din eğitimi ve din hizmetlerini yakından ilgilendiren 429 ve 430 sayılı Kanunlarla geleneksel dinî ve din eğitim kurumları tasfiye edilmiş ve lâik Türkiye siyasal sistemi kurulmuştur. Daha önce de zikredildiği gibi, bu inkılâp kanunlarından sonra kabul edilen 1924 Anayasasında dinle ilgili hükümlere yer verilip, açık bir şekilde lâiklikle ilgili bir maddeye yer verilmemesi fiili lâikleştirme inkılapları ve uygulamalarının yapılmasını önlememiştir.

3 Mart 1924 de kabul edilen ve 1961, 1982 Anayasalarında korunması gereken inkılâp kanunları arasında yer alan 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu üzerinde durmamız gerekmektedir. Çünkü bu kanun Cumhuriyet dönemi Türkiye Millî eğitim Sisteminin ve bu genel sisteme bağlı olarak örgütlenen örgün din eğitim ve öğretimi alt sisteminin temel hukukî dayanaklarını oluşturmaktadır.

Saruhan Mebusu Vasıf Bey ve elli arkadaşı tarafından verilen Tevhidi Tedrisat hakkındaki kanun teklifinin gerekçesinde şu görüşlere yer verilmiştir:

"Bir devletin irfan ve maarif umumiye siyasetinde milletin fikir ve hissî itibariyle vahdetini temin etmek için tevhid-i tedrisat en doğru, en ilmî ve asrî ve her yerde fevayit ve muhasenatı görülmüş bir umdedir. 1855 Gülhane Hattı Hümayunundan sonra açılan Tanzimat-ı Hayriye Devrinde saltanat münderise-i Osmaniye tevhidi tedrisata başlamak istemiş ise de buna muvaffak olamamış ve bilâkis bu hususta bir ikilik bile vücuda gelmiştir. Bu ikilik vahdet-i terbiye ve tedris nokta-i nazarından birçok muzır neticeler tevlietti. Bir millet efradı ancak bir terbiye görebilir. İki türlü terbiye bir memlekette iki türlü insan yetiştirir. Bu ise vahdet-i his ve fikir ve tesanüt gayelerini külliyyen mühildir.

Teklif kanunimizin kabulü takdirinde Türkiye Cumhuriyeti dâhilinde ve bilûmum irfan müessesatının merci-i yegânesi Maarif Vekâleti olacaktır. Bu suretle bilcümle mekâtipte bundan böyle Cumhuriyetin irfan siyasetinden mesul ve irfaniyatımızı vahdeti his ve fikir dairesinde ilerletmeye memur olan Maarif Vekâleti müspet ve müttehit bir maarif siyaseti tatbik edecektir..."⁴⁹⁸

Görüldüğü gibi gerekçede medreselerde yapılmakta olan meslekî örgün din eğitimi ve Maarif Vekâletine bağlı genel öğretim kurumları programlarında yer alan din eğitimiyle ilgili derslerden bahsedilmemekte, tüm örgün din eğitim ve kültür faaliyetleri tanımlanmamış irfan

497. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:1, C:7, s.5-6

498. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:2, C:7, s. 25. Kanun Teklifi'nin gerekçesinin altındaki tarih 2 Mart 1340'dır.

kavramı içerisinde mütalâa edilmektedir. Kanun teklifinin amacının Tanzimattan beri süren eğitim ve öğretim ikiliğini, iki farklı zihniyete mensup insan yetiştirme düzenine son verip, his ve fikir birliğine sahip insan yetiştirmek olduğu belirtilmiştir. O dönem laik ve seküler Avrupa ülkelerinin hiçbirisinde genel eğitim ve kiliselere bağlı dinî eğitim kurumlarının aynı Vekâlete bağlı olarak eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yürütülmesi söz konusu değilken, itihat ve Terakkî teorisyenlerinin görüşlerinin devamı olarak, millî birlik öngörüsüne dayalı ulusalcı tevhidî tedrisat sistemi doğru, ilmi ve çağdaş bir uygulama olarak yorumlanmış ve kurumlar arasında bazı kurumları tasfiye ederek sağlanacak tevhidin, Maarif Vekâleti tarafından his ve fikir birliğini sağlamaya yönelik olarak oluşturulacak politikaların, zihniyeti aynı olan insanları yetiştireceği öne sürülmüştür. Kısaca özetlemek gerekirse, devlet tekeline dayalı ve ideolojik nitelikli bir Maarif Sistemi düzenlemesiyle zihniyet devrimini gerçekleştirmek ve toplumu dönüştürmek amacıyla bu kanun teklifi hazırlanmıştır.

7 maddeden oluşan Tevhid-i Tedrisata dair kanun teklifi, sanki tanzimat döneminden beri hiç bu mesele tartışılmamış gibi, kayda değer hiçbir müzakere yapılmadan kabul edilmiştir.⁴⁹⁹ Örgün din eğitimi yakından ilgilendiren **Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ilk dört maddesi şöyledir:**

" Madde 1. Türkiye dâhilindeki bütün müessesatı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur.

Madde 2. Şeriye ve Evkaf Vekâleti veyahut hususi vakıflar tarafından idare olunan bilcümle medrese ve mektepler Maarif Vekâletine devir ve raptedilmiştir.

Madde 3. Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçesinde mekâtip ve medrese tahsis olunan mebalîğ maarif bütçesine nakledilecektir.

Madde 4. Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasşısı yetiştirmek üzere Darülfünunda bir İlâhiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hutebat gibi hidematı diniyenin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler kışadedecektir." 500

5. maddede askerî rüşdî ve idadiyelerle Sıhhiye Vekâletine bağlı dârüleytamlar da Maarif Vekâletine bağlandığı halde, aradan kısa bir süre geçtikten sonra önce askerî okullar Millî Savunma Vekâletine yeniden bağlanmış, diğer bazı Vekâletler de, meslekî nitelikli okullarını yeniden açmıştır. Dârüleytamlar da daha sonraki dönemde yeniden Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına bağlanarak 5. madde hükümleri fiilen işlemez hale gelmiştir. Bu kanunun çerçevesi dışına sadece din eğitimi kurumları çıkamamıştır. Örgün din eğitimi ve öğretimini yakından ilgilendiren bu yasa günümüzde yürürlüktedir.

Tevhidi Tedrisat Kanunu kabul edilirken susmayı tercih eden II. T.B.M.M. dönemi mebusları, Kanun'la ilgili uygulamalar konusunda aynı sezsizliği sürdürmemişlerdir. 17 Nisan 1340 (1924)'da T.B.M.M.'ne sunulan Diyanet İşleri Reisliği ve Maarif Vekâleti bütçelerinin müzakerelerinde tepkiler su yüzüne çıkmıştır. I.T.B.M.M'nde Birinci Grup içinde yer aldıkları için II.T.B.M.M.'ne seçilmeyi başaran medrese kökenli mebuslar, medreselerin kapatılmasıyla ilgili açık bir hüküm olmadığı halde, çok kısa sürede, tüm medreseleri kapatıp, Dârülhilâfe Medreselerini kanatları yolunmuş kuş misali İmam ve Hatip Mekteplerine dönüştüren Maarif Vekili Vasıf Bey'in icraatını ağır bir şekilde eleştirmişlerdir.

499. Tevhidi Tedrisat Kanunu teklifi müzakerelerinde sadece Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey tarafından bir teklif verilmiş ve "Ziraat, ticaret, sırai mektepleri"nin kanun içerisine alınmaması istenmiştir. Bu ürkük teklifin dışında T.B.M.M.'nde hiçbir tartışma yapılmadan bu önemli kanun kabul edilmiştir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:7, s. 26-27

500. A.g.e., s. 25-27; Tevhid-i Tedrisat Kanunu Türk Millî Eğitim Sistemi ve felsefesi açısından önemli bir devrim kanunu olmasına rağmen, bu konuda nitelikli ilmi çalışmalar henüz yapılmamıştır. Sınırlı sayıdaki çalışma örneklerinden birisi için bkz. İhsan Sungu, "*Tevhid-i Tedrisat*", *BELLETEREN*(Ayrı Basım), Ankara, 1938

Bütçenin genel yapısı üzerinde görüşlerini açıklayan Konya Mebusu **Mustafa Feyzi Efendi**, ülkede, diyanet hizmetlerinin ifası için yüksek din eğitimi görmüş elemanlara ihtiyaç olmasına rağmen, bu bütçe içerisinde din alimi yetiştirecek bir müesseseye yer verilmediğini belirtmiş ve yakında öğretime başlayacağı söylenilen Darülfünun İlahiyat Şubesinin diyanet işleriyle meşgul olacak müftü, vaiz ve din alimlerini yetiştirebilecek niteliklere sahip olmadığını öne sürmüştü ve bu boşluğun hangi kurumlarla doldurulacağını sormuştur. M.Feyzi Efendi, medreseleri kapatma kararının özellikle kırsal yörelerin dinî hayatını olumsuz yönde etkileyeceğine dikkat çekmiş ve 600 yıllık köklü din eğitim kurumları olan medreselerin kapatılması kararının uygulanışını şöyle tasvir etmiştir:

"Şimdi Maarif Vekili Bey, Tevhid-i Tedrisat dolayısıyla medreseleri kapattı. Talebeleri, göçlerini arkasına yükletip köylerine gönderdi. Medreseler kapalı; hatta müderris olan zat, 30-40 sene ders okuttuğu dershanesine konulmuyor..."⁵⁰¹

Feyzi Efendi'nin kapatılan medrese hocalarının ne işle uğraşacağı konusundaki sorusu cevaplandırılmamıştır.

Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde de Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanılarak kapatılan medreseler konusundaki eleştiriler gündeme gelmiştir.

Karahisar-ı Sahip Mebusu **Kamil Efendi**, toplumun acil ihtiyaç duyduğu din alimlerini ve din görevlilerini yetiştirmek için yeniden ıslah edilerek açılan medreselerin çok acele bir kararla ciddî bir teftişe bile tabi tutulmadan kapatılmasının yanlış bir uygulama olduğunu belirtmiş ve Dârülhilafe Medreseleri yerine kurulmuş olan 30 İmam ve Hatip Mektebi ile 40.000 köye sahip ülkenin din görevlisi ihtiyacının karşılanamayacağını, ve İmam Hatip Mektepleri İlahiyat Fakültesine mahreç (kaynak) yapılmadığı için yeni açılacak Fakültenin öğrenci bulamayacağını öne sürmüştür. Aynı görüşe katıldıklarını belirten Erzurum Mebusu Ziyaeddin ve Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendiler, Hükümetin asıl amacının ilâhiyat Fakültesine talebe göndermemek olduğunu iddia etmişlerdir. ⁵⁰²

"Biz İlahiyat şubelerine softaları kabul edemeyiz" diyen müderrislerin bulunduğu İlahiyat Fakültesinin mevcut zihniyeti ve programı il müftülük ve vaizlik gibi görevleri yapacak İslâm alimlerinin yetiştirilemeyeceğini ileri süren **Mustafa Feyzi Efendi**, İlmiye Mektepleri açılarak bu alimlerin yetiştirilmesini önermiştir. ⁵⁰³

Tevhid-i Tedrisat Kanunu uygulamasına yönelik en derli toplu eleştiri Erzurum Mebusu **Raif Efendi** tarafından yapılmış ve sorulan sorulara Maarif Vekilinin cevap vermesi istenmiştir. Raif Efendi konuşmasında şu konulara temas etmiştir.:

"Bir tevhid-i tedrisat kanunu çıkmıştır. Zannediyorum ki, Maarifte inkılab-ı teceddüt hareketleri bunun altında yapılıyor. Harekâtımız hakikaten kanuni olursa bunlardan beklenen faydalar hüsûl bulur. Eğer kanunları bir tarafa atar ve bildiğimiz gibi bir takım mânâlar verirsek, onları başka surette istimal ve tatbik edersek zannederim ki gittiğimiz yolun neticesi fena olur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıktığında ben burada bulunmadım. ⁵⁰⁴ Fakat, esbab-ı mucibesinin ve sairesi-

501. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:2, C:8, s. 900-901. Feyzi Efendi'nin konuşması esnasında hissiyatına hakim olamayan Isparta Mebusu Hafız İbrahim Efendi, "fenzurü keyfe kâne âkıbetü'z-zâlimin (zalimlerin sonunun nasıl olduğuna bakınız)" ayetini okumuştur.

502. A. g.e., s. 912-913.

503. A.g.e., s. 913-915.

504. Raif Efendi'nin sözlerinden, T.B.M.M.'nin açılış tarihine yakın bir günde çıkarılan 3 Mart 1924 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu müzakerelerine bazı mebusların katılmadığını öğreniyoruz. Bunun nedenlerinden birisi Kanun'un yasama yılının hemen başında kabul edilmesidir. Bu dönemde T.B.M.M. yasama yılı çalışmalarına 1 Martta başlamaktaydı.

ni okudum. Bunda hiçbir müessesey-i ilmiyenin seddine dair hiçbir şey görmedim ve olmasa da gerektir. Çünkü memlekette ilme, irfana ihtiyacı olan cüz'î vatanlarımız, yani köylerimiz kırkbine balığ olur zannedirim. Bugün mevcut olan mekâtib-i iptidaiyemiz zannediyorum ki, bu mevcudun işini ihata edebilsin. Maarif vekiline soruyorum: Kaç bin tane köy, kaç bin tane iptidai mektebi vardır ve kaç muallim bulundu-rabilir? Darülmualliminden senede kaç tane muallim yetiştirecektir ki köylülerin dinî inançlarını, zarurî dinî bilgilerini kendilerine telkin edebilecekler kimler olacaktır?...

... Bu millette "mefkure" diye birşey vardır. Evet, zamanın icabâtı neticesi olarak, medreselerin noksan cihetleri vardır. Fakat, bunu bilirsiniz ki, efendiler, bugün kapattığınız o medreselerden yetişen imamları-mızdır ki, o mehmetçiklerin göğsüne öyle çeliktan muhkem bir iman koymuş ve öyle bir iman koymuş ki, bütün noksanîyetimizle beraber, hiçbir şeyimiz olmadığı halde bütün dünyaya karşı koyduk. bu mefkureyi veren adamları bugün nereden yetiştireceğiz?"

İmamsız ve öğretmensiz kalmaları halinde köylülerin cehalete batacağını ve vahşileşeceklerini iddia eden Raif Efendi, nüfusun ekseriyetini oluşturan bu büyük kitleyi cehaletin kucağına itmek için başka irfan ocakları açmadan medreseleri kapatmanın kanunun ruhuna aykırı olduğunu belirtmiştir. "Zevk aldık" diyerek medreseleri kapatanların Tevhidi Tedrisatın maksadını anlamadıklarını öne süren Raif Efendi, bu kanunun amacından ne anladığını şöyle açıklamıştır:

"... Tevhidi tedrisattan maksat, bütün dini ve ilmi müesseselerde tedrisatın irfan müesseselerinin bir merkeze bir makama merbut olması manasındır. Yoksa bunları yıkıp da bir tanesini bırakmak değildir... Vahdetten maksat bu ise hepsini yıkmalıydı. Halbuki tevhidin mânâsı, merkezleri muhtelif olmasın, umumi bir merkeze merbut bulunsun demektir."

Raif Efendi, bu Tevhidi Tedrisat anlayışının vakıfları berbat edeceğini, müderrisleri işsiz bırakacağını, yeni açılan İmam ve Hatip Mekteplerinin Medreselerin bıraktığı boşluğu doldurmayacağını öne sürmüş ve Medreselerin yeniden açılmasını önermiştir.⁵⁰⁵ Eleştirileri ve soruları cevaplamak için söz alan Maarif Vekili Vasıf Bey, konuşmasında icraatını savunmuş ve tüm kararları Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na uygun olarak aldığını belirtmiştir. Vasıf Bey'in konuşması sert itirazlar nedeniyle çekişmeye dönüşmüştür. Vasıf Bey'in sorulan sorularla ilgili cevaplarını şöyle özetleyebiliriz:

1) Vasıf Bey, ilmiye Medreselerinde görevli müderris ve muallimlerin sayısının medrese sayısının bir buçuk katı olduğunu, her medrese için en az on muallime ve müderrise ihtiyaç bulunduğu için ilmiye medreselerini kapattığını belirtmiştir. Bu durumda medreseleri kapatma kararının gerekçesi medreselerde yeterli öğretim elemanı bulunmaması olmaktadır.

2) Vasıf Bey, Medreseleri kapatma kararının ikinci gerekçesi olarak, medreselerin iptidai sınıflarını da bünyesinde barındırmakta olduğunu, dünyanın hiçbir medenî ülkesinde iptidai mekteplerde meslek esasına göre ders verilmediğini göstermiştir.⁵⁰⁶

Kanaatimce birinci gerekçenin hiçbir ilmî-pedagojik dayanağı yoktur. Eğer bazı İlmiye Medreselerinde yeterli öğretim elemanı yoksa, din eğitim tekeli elinde bulundurduğu için si-

505. A.g.e., s. 915-917. Konuşmasının orjinal ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Raif Bey, toplumsal gerçeklere ve Hukuk Devleti ilkelerine, kanunun ruhuna uygun bir Tevhidi Tedrisat anlayışına sahiptir.

506. A.g.e., s. 917-918

vil toplumun din örgütü kurmasına yasal olarak izin vermeyen Devletin, ciddî bir teftişe dayanarak bu medreselerin öğretim elemanlarını nitelik açısından yeterli İlmiye Medreselerinde toplaması gerekirdi. Hükümetin ekonomik imkanları yeterli olmasa bile, İlmiye Medreselerinin bu gerekçe ile kapatılması hem Anayasa'ya hem de Tevhidi Tedrisat Kanunu'nun ruhuna aykırıdır. İdeolojik olmayan, en radikal bir kararla hareket edilmiş olsa bile, toplam sayıları 700 civarında olan medrese öğretim elemanlarının adil bir dağıtımıyla en az 70 adet ilmiye Medresesinin kapatılmaması gerekirdi. Bu konuda Karahisar-ı Sabık Mebusu **Kamil Efendi**'nin ileri sürdüğü teftiş bile yapılmadan acele (ideolojik) bir kararla ilmiye medreselerinin kapatılmış olduğu tezi tutarlıdır. **Raif Efendi**'nin Tevhidi Tedrisat yorumu da, toplumun büyük ekseriyetin oluşturan köylere kısa sürede okul yapma ve öğretmen gönderme imkânları olmadığı için tutarlıdır. Çünkü 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu müzakerelerinde panislamcı bir konuşma yapmakla suçladığı **Selahaddin Bey**'e verdiği cevapta **Mustafa Kemal Paşa**, Türkiye'nin benimsediği kanunların temel felsefesinin Türkiye'nin "Hudud-i Millîsi dahilinde hayatını ve istiklâlini temin etmeyi matuf ve hayalden tamamen uzak ve hakikatperest" olduğunu belirtmiş ve "milletin efendisi, onlara hizmet edendir" hadisine atıfta bulunarak "Bu millete hizmet eden, onun efendisi olur... Teşkilat-ı Esasiyemiz böyle bir kanun-i hakikidir. Çünkü milletimizin vicdanından, kanaatinden çıkmıştır."⁵⁰⁷ sözleriyle 1921 Anayasasıyla ilgili görüşlerini açıklamıştır. **Vasıf Bey**'in ilmiye Medreselerini kapatması 1921 Anayasasının dinle ilgili hükümlerinin yürürlükte olduğu bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu Anayasa ile **Vasıf bey**'in icraatını uzlaştırmak oldukça güçtür. Bir icraatın dönemin bazı şartları nedeniyle anayasa ve yasalara aykırı olarak gerçekleştirilmesi evrensel anlamda bu icraatı hukukileştirmez ve meşrulaştırmaz.

Vasıf Bey'in ilmiye Medreselerini kapatma nedeni olarak gösterdiği pedagojik gerekçe bir kurumun kapatılmasını değil, pedagojik veriler doğrultusunda reforma tabi tutulmasını gerektirir. En radikal karar, medreselere ilköğretim öğrencilerini kabul etmemek olabilirdi. **Kamil Efendi**'nin görüşleri doğrultusunda, nitelikli İlmiye Medreselerinin orta okul düzeyinde, İmam ve Hatip Mekteplerine dönüştürülen Dârülhilafe Medreselerinin de lise düzeyinde din eğitimi ve öğretimi kurumu olarak faaliyetlerini sürdürmeleri sağlanabilirdi. Aradan geçen 22 yıl sonra, çok partili sisteme geçiş aşamasında CHP içerisinde başlayan din eğitim politikaları konusundaki eleştiriler, **Vasıf Bey** ve ona destek veren CHP Hükümetinin Tevhidi Tedrisat Kanununa dayanarak ortaya koyduğu din eğitimi politikalarının doğru olmadığını göstermiştir.⁵⁰⁸

3) **Vasıf Bey**'in ilmiye Medreselerini kapatma nedeni olarak gösterdiği üçüncü gerekçe, medreselere askerlik tecilinden yararlanmak için kaydolan pek çok öğrencinin derslere devam etmediği iddiasıdır. **Vasıf Bey**'in savaş sonrası durumla ilgili kanıtlanmamış sözleri bazı kişiler ve çevrelerce medreselileri suçlamak için araç olarak kullanılmıştır. Amasya Mebusu **Ali Rıza Efendi**'nin bu iddiaları doğru bulmuyorum, "hilaf-ı hakikat" diye karşı çıktığı bu konuşmada **Vasıf Bey** şunları söylemiştir:

"... Bugünkü vaziyette mevcut olan talebe için ⁵⁰⁹ iki yol vardır. Biri askerlikten kaçmak, diğeri medreseye ismini kaydettirerek dışarda san'atla iştigal etmektir... Arkadaşlar medreselerde 18 bin talebe okumaktadır. Size ihşaî malûmat veririm ki bu 18 bin talebenin ancak 6 bin şu kadar kûsuru mekteplerde mevcud idi. Geri kalan 12 bini ismini medreseye kaydettirmiştir. Vesikasını almıştır ve ondan sonra bakkallık esnafılık

507. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:2, C:14, s. 418-419, 425

508. C.H.P. Hükümetlerinin din eğitimi ve lâiklik politikalarının C.H.P.'liler tarafından eleştirisi için bakınız: *C.H.P. Yedinci Büyük Kurultayı*, Ankara, 1948, s. 406-422, 437-438.

509. Görüldüğü gibi, **Vasıf Bey**'in medrese öğrencilerinin askerlik meseleleri ile ilgili suçlamaları Kurtuluş Savaşı dönemine yönelik değildir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:8, s. 917

yapmaktadır... Tedris-i dinî bu mudur, tedris bu mudur? (gürültüler)"

Vasıf Bey'in ilmiye Medreselerini kapatmak için gösterdiği üçüncü gerekçe, 1924 yılında ilmiye Medresesi 4. sınıf öğrencilerinin de tahsillerini tamamlamaları amacıyla bazı maddeler ilave edilerek değiştirilen 100 sayılı Askerlik Tecil Kanunu ile tenakuz içerisinde. Ülkenin içinde bulunduğu zor ekonomik şartlar, erkek nüfusunun çok azalması gibi nedenler bazı medrese öğrencilerinin öğretime devam etmelerini önlemiş olabilir. Okula devam etmeme bir disiplin sorunudur. Dünyanın hiçbir medenî ülkesinde bazı öğrenciler okula devam etmediği için tüm okulların kapatıldığı görülmuş bir olay değildir. Asker kaçaklığı ve devamsızlığı takip ve gerekli hukukî işlemleri yapmak Millî savunma ve Maarif Vekâletinin görevidir. Kendi görevini yerine getirmeyen bir Vekâletin sorunu kökten çözüyorum diye öğrencileri ve öğretim elemanlarını mağdur edecek şekilde ilmiye Medreselerini kapatması tam bir hukuksuzluk örneğidir. Halbuki Vasıf Bey, açık bir yüreklilikle, ideolojik görüşü ile tutarlı olarak, bu kurumları yeni oluşturulmak istenen toplumsal modele ve zihniyete aykırı buldukları için kapatıklarını söyleyebilirdi.⁵¹⁰

Vasıf Bey, sorulara verdiği diğer cevaplarda İmam ve Hatip Mektepleri, yakında açılacağını belirttiği Dârülfünun İlahiyat Fakültesi ve yeni din eğitimi sistemine geçişte mağdur duruma düşen medrese öğrencilerinin durumu konularında bilgiler vermiştir.⁵¹¹ Bu bilgiler çalışmalarımızın ilgili bölümlerinde incelenecektir.

Mustafa Feyzi Efendi'nin 1921 Anayasası'nda yer alan " öğretim hürriyeti" ile ilgili yorumuna katılmadığını bildirip, "Serbest-i tedrisat yoktur; hükümetlerin kanuni mevzuatları dairesinde serbest-i tedrisat vardır ve hiçbir hükümet başı boş tedrisata müsaade edemez.. Tedrisat, Maarif Vekaletinin esasları, kanunları, programları dahilinde cereyan edebilir" şeklinde açıklamada bulunan Maarif Vekili **Vasıf Bey**'in görüşlerine çok sert tepki gösteren İsparta Mebusu **Hafız İbrahim Bey**, şunları söylemiştir:

"... Emr-i tedrisin serbest olduğu bir Cumhuriyet memleketinde, bir müslüman memleketinde ne sıfatla ve ne suretle medreseleri kapatıyorsunuz? Burası keyfi hareket yapamaz... Medreseler, iptidai mektebi değildir. İptidai mektebine 8 yaşında efendiler gelir. Medreselere 16 yaşında efendiler girmek mecburiyetindedir. Askerliğine kadar 4 sene maksureye tabidir. Öyle, bir vekilin şahsi kanaatıyla, zihniyetiyle, ihtirası ile medreseler kapatamaz."⁵¹²

Bu eleştirilerin hiçbirisi, kendilerinin de yetiştiği, tarihte büyük fonksiyonlar icra etmiş olan 600 yıllık medreselerin kapatılması kararını iptal ettirme gücüne sahip olamamıştır. Cumhurbaşkanı olarak 1 Teşrinisani 1340 (1924)'da, Meclis'in yeni yasama yılını açış konuşmasında, Mustafa Kemal Paşa Tevhidi Tedrisat konusuna şöyle değinmiştir:

"Halk idaresinin manilerden tasviyesi için Meclis-i Âlî'nin vaz' ettiği kanunlar, şimdiye kadar tamamen ve kemâl-i muvaffakiyetle tatbik olunmuştur. Asırlardan beri mütemadiyen terakki yolunda ilerlemekte bulunan medeni milletlerden Türkiye'yi alıkoymuş olan mavaninin ortadan kalktığını Türk Milleti büyük bir ferah ile idrak eyledi."

Maarifte başlanılan ıslahat-ı umûmiye ve esasiyeye ciddiyetle devam olunmak lazımdır. Geçen sene zarfın-

510. Maarif Vekili Vasıf Bey, 1924 yılı Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde de medreselere sıcak bakmadığını yaptığı konuşmada ortaya koymuş, yakında, Halk Fırkasının büyük önem verdiği Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu çıkaracaklarını belirtmiştir. 2 Mart 1340(1924) tarihli Tevhidi Tedrisata dair kanun teklifi gerekçesinde yer alan ifadeler, Vasıf Bey'in bu konuşmasıyla örtüşmektedir. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:1, C:6, s. 571-576(27 Şubat 1340/1924)

511. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:8, S. 926-935.

512. Hafız İbrahim Efendi ve diğer mebusların görüşleri için bkz. *A.g.e.*, s. 936-938.

da, millî terbiyelerden umûmiye için vaz' olunan esasat, çok kıymetli netaîç vermiştir."⁵¹³

1925, 1926 yılı Diyanet İşleri Reisliği ve Maarif Vekâleti bütçe müzakerelerinde de yeni açılan İmam ve Hatip Mektepleri ve Darülfünun İlahiyat Fakültesinin sorunları ve ülkenin din görevlisi ihtiyacı ve Diyanet İşleri Reisliği'nin çeşitli meseleleri tartışılırken Tevhidi Tedrisat Kanunu ve I. T.B.M.M. döneminde çıkarılan örgün din eğitimi ile ilgili mevzuat dozajı düşürülmüş olarak T.B.M.M. gündemine girebilmiştir. Bu tartışmalar 1927 yılından itibaren T.B.M.M. gündeminden kaldırılmıştır. Tevhidi Tedrisat Kanunu ile ilgili din eğitimi tartışmaları çalışmamızın ilgili bölümlerinde incelenecektir.

İsmet Parmaksızoğlu'nun Tevhidi Tedrisat Kanunu ve uygulamaları konusundaki değerlendirmeleri şöyledir:

"Tevhidi tedrisat kanunun getirdiği hükümler incelendiği takdirde bu kanunun yeni Türkiye gerçeklerine ve gereklerine uygun bir kanun olduğunu red ve inkâr etmek mümkün değildir. Kanun Türkiye'de din adamı ve din bilgini yetiştirme görevini öteki bütün bilim, fen ve teknik alanlarda ihtiyaç duyulan elemanları yetiştirmek görevi ile birlikte eğitim ve öğretim işleri ile görevli ve sorumlu bir Bakanlığa, Millî Eğitim Bakanlığına tevdi etmektedir."

Bu bilgiler, kanunun ruhuna uygun, her araştırmacının üzerinde uzlaşacağı objektif bir tesbite dayanmaktadır. Kanunla kurtuluşun sağlanabileceği inancını (ideolojisini) yansıtan Tevhidi Tedrisat Kanunu ile ilgili ifadeler yukarıda aktardığımız bölümden sonra şöyle başlamaktadır:

"Böylece Tanzimat ricalinin bilerek veya bilmeyerek, yahut çekinerek meydana getirdikleri bir hatayı düzeltmekte ve Türk toplumunun o tarihe göre 60-70 yıldan beri düştüğü olumsuz ortamdan kurtuluşunu sağlamakta idi Böylece ikili eğitim ortadan kalkıyor, nesillerin yetiştirilmesinde ihtiyaç ve istihdam imkânlarına göre bir öncelik tanıma imkânı kendiliğinden temin edilmiş oluyordu. Memleketteki dinî hayatı düzenleyecek, halka dinî açıdan rehberlik edecek elemanların orta dereceli İmam-Hatip mekteplerinde yetiştirebilmeleri, yeni Türkiye'nin modernleşmesinde halkın beraberliğini sağlama, getirilen yenilikleri halka benimsetme bakımından çok faydalı sonuçlar sağlayacak nitelikte idi. Yüksek din bilginlerinin üniversite bünyesi içinde yetiştirilmeleri ise bu ilkede varılan ileri bir görüş olarak büyük bir değer taşımaktaydı. 514

Yukarıda altı çizilen ifadeler, 2 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu Teklifi'nin gerekçesinden aktarılan, sadece kanunlar yoluyla her türlü toplumsal sorunun çözülebileceği inancının bir tekrarıdır. Diğer bölüm ise teorik bir değerlendirmedir. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanununun muhtevasına değil, Maarif vekili Vasıf Bey'in din eğitimi ile ilgili icraatlarına karşı çıkan medrese kökenli mebuslar, Parmaksızoğlu'nun vurguladığı toplumun din eğitimi ihtiyaçlarını karşılayıp, dinin moral gücünden yararlanarak modernleşmeyi yaygınlaştırma görüşüne karşı değildirler. Problem Kanunu'nun toplumun ihtiyaçları ve hukuk devleti ilkelerine göre mi yoksa ideolojiye göre mi yorumlanacağı ve uygulanacağı noktasında çıkmaktadır. Medrese kökenli mebuslar, bazen, yetiştikleri kurumların tarihe karışmasına karşı duydukları tepkilerle, bazen de aklî selimle Vasıf Bey'e hatalarını ve Kanunun 4. maddesindeki bazı muğlaklıkları giderecek ve daha uzun ömürlü bir din eğitim alt sistemi kurulmasını sağlayacak önerilerde bulunmuşlardır. Bu nedenle objektif bir araştırmacı bu eleştirileri getiren medreseli mebusları Tevhidi Tedrisat Kanunu karşıtı olmakla suçlayamaz. Nitekim Parmaksı-

513. Bu açıklamalar Vasıf Bey'in Tevhidi Tedrisat Kanunu sonrasındaki uygulamalarının desteklendiği ve onaylandığı anlamında yorumlanabilir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:10, s.3

514. İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, M.E. Bas., Ankara, 1996, s. 26.

zoğlu da teorik olarak savunduğu Kanunun, uygulamalarını zımnen de olsa eleştirmekte ve şunları söylemektedir:

"Ancak, Tevhid-i Tedrisat Kanunu uygulama safhasında yukarıda işaret olunan ölçüler içinde tutulamadı. Yetişmekte olan nesillere eğitim ve iş alanlarında açılan yeni imkânlarla dinî hizmetlere olan ilginin zayıflamasında faydalanılarak din eğitimi konusunda gittikçe gelişen olumsuz bir cereyan Millî Eğitimi etkisi altına aldı. Bunun sonucunda toplum bir ifrattan kurtarılmışken, yeni bir tefrite düşürülmüş oldu. Modern eğitim lâik bir sistem içerisinde geliştirilmesi prensibi Millî Eğitim çevrelerimizde kendini kabil ettirince, yeni nesillerin dinî bilgilerle teçhizi tam ve sektör bir anlayışla çocuk velilerine bırakılmış oldu. Halkı aydınlatacak, uyaracak ve dinî hayatı tanzim edecek, rehberlerin yetiştirilmesine ise bir gerek görülmedi."⁵¹⁵

Aradan 42 yıl geçtikten sonra Din Eğitimi Genel Müdürlüğü yapmış ihtisas sahibi bir tarihcinin tespit ve değerlendirmeleri ile medrese kökenli mebusların, genç inkılâpçı Maarif Vekili Vasıf Bey'in Tevhidi Tedrisat uygulamalarına yönelik eleştirilerinin büyük ölçüde aynı olması ilginçtir. Bu durum, bizim din eğitimi tarihini iyi bilmemizin, bugünkü din eğitimi problemlerine çözüm ararken de işimize yarayacağını, sadece heyecan ve ideolojilere dayanan reformların uzun ömürlü olamayacağını göstermektedir.

Tek parti rejimi döneminde Anayasa, Tevhidi Tedrisat Kanunu, Medeni Kanun'daki din eğitimiyle ilgili amir hükümlere rağmen, C.H.P.'nin benimsediği pozitivist laiklik anlayışına dayanılarak örgün din eğitimine son verilmiştir.⁵¹⁶ Hukukî dayanaktan yoksun olan bu laisizm uygulamaları, çok partili döneme geçişle birlikte sert eleştirilere uğramış ve toplumun din eğitimi ihtiyacına cevap verecek yeni düzenlemelerin yapılması istenmiştir. özellikle C.H.P. VII. Kurultayı'nda Anadolu delegelerinin tek parti dönemi lâiklik ve din eğitimi politikalarına yönelik eleştirileri, C.H.P. içindeki din eğitimine yeniden dönme politikalarına karşı çıkan grubun muhalefetine rağmen, C.H.P. yönetimi ve hükümetinin konuyu yeniden ele almasını sağlamıştır.⁵¹⁷ 1946-1949 yılları arasında C.H.P. Meclis Grubu'nda iki tip lâiklik ve din eğitimi teorisi tartışılmıştır. İşin ilginç yönü, her iki teorinin de yeni bir Anayasa ve yasa değişikliğine gerek duyulmadan tartışılmasıydı. C.H.P. yönetimi bu tutumuyla din eğitime yasal gerekçelerle değil, siyasî ve ideolojik gerekçelerle son verilmiş olduğunu kabul ediyordu. **Tahsin Banguoğlu**, D.P.'lilerin ve bazı çevrelerin eleştirileri karşısında, C.H.P. Hükümetleri Anayasa ve Tevhidi Tedrisat Kanunu'nu ihlâl etmemiş, İmam-Hatip Mektepleri ve Darülfünun İlahiyat Fakültesi öğrenci yokluğu ve ilgisizlikten kapanmıştır şeklinde bir savunma psikolojisi içerisinde bulunmakla birlikte, İbrahim Arvas, Muhittin Baha Pars, Fatih Gökmen ve Hamdullah Suphi Tanıröver gibi C.H.P. milletvekilleri bir hatanın yapılmış olduğunu kabul ediyor ve verdikleri önergelerle yeniden din eğitimine dönülmesini istiyorlardı.⁵¹⁸

C.H.P. yönetimi ilk etapta Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel din dersi dershanelerinde verilecek din seminerleri ile din eğitimi taleplerine cevap vermeyi planladı. Fransa lâikliğinden esinlenen bu görüşe göre, yeniden açılmaları düşünülen İmam-Hatip Okullarının

515. A.g.e., s. 26-27.

516. Mümtaz'er Türköne, "Siyasî Bir Sorun Olarak Din Eğitimi", *Yeni Türkiye Dergisi Eğitim Özel Sayısı*, Yıl 2, Sayı 7, Ocak-Şubat 1996, s. 315-317.

517. Din eğitimi ve lâiklikle ilgili tartışmalar için bkz. C.H.P. VII. Büyük Kurultayı Tutanağı, Ankara, 1948, s. 448-470

518. Bu konudaki tartışmalar için bkz. *Selamet Mecmuası*, 19 Ocak 1949, C:3, s. 70 ve 26 Ocak 1949, s. 71; Nahit Dinçer, 1913'den *Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi*, Yağmur yay., İstanbul, 1974, s. 31-35.

yönetiminin Diyanet İşleri Başkanlığına verilmesi plânlanmıştı. Bu plân içinde Üniversiteye bağlı bir İlahiyat Fakültesi de kurulacaktı. Öncülüğünü Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ve Devlet Bakanı Nihat Erimin yaptığı grup, yukarıdaki plânın Anayasa ve Tevhidi Tedrisat Kanunu'na aykırı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle önceki tasarıdan vazgeçilmiş, hiçbir yasal değişikliğe gidilmeden ilkokullara program dışı ihtiyarî din dersi konulmuş, birkaç ilde, mevcut din görevlilerinin daha iyi yetişmelerine katkıda bulunmak amacıyla İmam ve Hatip Kursları açılmış ve Ankara üniversitesine bağlı bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur.⁵¹⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarındaki örgün din eğitimi sistemine benzeyen bu icraatlar gerçekleştirilirken köklü bir yasa değişikliğine gerek duyulmamış, sadece Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 sayılı Kanuna Ek Kanun Teklifi, 4 Haziran 1949 tarihinde yasallaştırılarak yeni uygulama başlatılmıştır.

A.Ü.ne bağlı İlahiyat Fakültesi'nin kurulmasını gerçekleştirmek amacıyla hazırlanan yasa teklifi, T.B.M.M.'nde önemli bir tartışma yapılmadan kabul edilmiştir.⁵²⁰ Kanun Tasarısı sırasında tartışma konusu yapılmıştır. Cihat Baban Tasvir'de⁵²¹ M.Tuncer ise Yeni Asır'da, yenden kurulacak İlahiyat Fakültesi'nin aydın, nitelikli bilgilerle donatılmış vatansever din adamları yetiştireceğini ve halk arasında hurafelerin yayılmasını önleyeceğini iddia etmişlerdir.⁵²²

5424 sayılı Kanun'a⁵²³ göre A.Ü.İlahiyat Fakültesi akademik kadrosu 1 dekan, 8 profesör, 15 doçent ve 29 asistandan oluşmaktaydı. Fakülteye 1949 mali yılı için 43000 liralık bir bütçe tahsis edilmesi kabul edilmiştir.

Kanun Tasarısının gerekçesinde ilâhiyat Fakültesi'nin amaçları konusunda şu görüşlere yer verilmiştir:

"Din meselerinin sağlam ve ilmî esaslara göre incelenmesini mümkün kılmak, meslekî bilgisi kuvvetli ve düşüncesinde ihatalı din adamlarının yetişebilmesi için lüzumlu şartları sağlamak maksadiyle memleketimizde de Garpta'ki örneklerine benzer bir ilâhiyat Fakültesinin kurulmasını kararlaştıran Ankara Üniversitesi Senatosu, bu fakültenin şimdilik geniş tutulmasında zaruret olmayan kadrolarını ilişik cetvelde görüldüğü şeklide tesbit etmiştir."

Tasarıya Maraş Milletvekili Emin Soysal, İlahiyat Fakültesi programındaki belirsizliği gerekçe göstererek muhalefet şerhi koymuştur. Kanun Tasarısı hakkında T.B.M.M. üyelerine bilgi veren Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, yeni kurulacak İlahiyat Fakültesinin amaçları konusunda şunları söylemiştir:

"...Üniversitemiz camiası içerisinde yer alan İlahiyat Fakültesi Atatürk İnkılabının bizi ulaştırdığı yeni medeni ve içtimâî hayatın şartlarıyla mütenasip ve yeni cemiyetimizin hüviyetine lâyık bir müessese olacaktır. Zaten bunun içindir ki bütün Garp memleketlerinde ve yeni bâzı şark memleketlerinde olduğu gibi

519. İsmet Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, M.E. Bas., Ankara, 1966, s. 26-29.

520. *T.B.M.M.Z.C.*, D:VIII, Y:3, C:20, s. 282-283.

521. *Tasvir*, 31 Ocak 1948.

522. *Yeni Asır*, 4 Şubat 1948; Beyza Bilgin, *A.g.e.*, s. 58; Ş. Sitem Bölükbaşı, *A.g.e.*, s. 91.

523. Kanun metni için bkz. Ankara Üniversitesi Kuruluş Kadroları Hakkındaki 5239 Sayılı Kanuna Ek Kanun. *Düster*, III, 30, 1205; *R.G.* 10.6.1949-7229. Görüldüğü gibi A.Ü. İlahiyat Fakültesi Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesine dayanılarak çıkarılan bir ek kanunla kurulmuş, yeni bir kanun çıkarılmamıştır. Bu örnek bir devrim kanunu olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun tek partili rejim döneminde açık bir şekilde ihlâl edildiğinin somut delilidir. Bütçe Komisyonu raporunda A.Ü. İlahiyat Fakültesi'nin 4936 Sayılı Üniversiteler Kanunu'nun 2. maddesine göre açıldığı kuruluş kadrolarının tespiti ve 1949 yılında kullanılması için 5239 sayılı Kanuna Ek Bir Kanun'un çıkarılması amacıyla bu kanun tasarısının hazırlandığı belirtilmiştir. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:VIII, Y:3, C:20, s. Sayısı 247,s.2

bizde de İlahiyat bilgisi veren müesseseyi üniversitenin camiası içinde kurmayı düşünmekteyiz... Biz memleketimizde eski medrese tarzındaki tedrisatı yeniden canlandırmak ve onun yetiştirdiği tarzdaki adamları yeniden yetiştirmek düşüncesinde değiliz... Memleketimizi, münevverlerimizi yeniden bir zihniyet mücadelesine asla düşürmemek kararındayız... Bu müessesenin yetiştireceği yüksek din adamları sivil ve asker bütün münevverlerimizle aynı zihniyette, aynı emelde insanlar olacaktır. Buna kuruluşunda dikkat ettiğimiz gibi, müessesenin işleyişinde, devamında da daima dikkat edeceğiz. Bu itibarla İlahiyat Fakültesi müspet ilmî camia içerisinde kurulacak ve bâzı irticai hareketlere cesaret vermek şöyle dursun, onları menetmek, onları selbetmek ve yok etmek fonksiyonunu icra edecektir. Tanzimattan bu yana kurulmuş bütün ilim müesseselerimiz gibi İlahiyat Fakültesi de bir meşale olacaktır ve hurafeciler bu meşaleden yarasa gibi kaçacaklardır. İlimden bu memlekete hiçbir zaman zarar gelmemiştir... İlahiyat Fakültesi İstanbul'da son zamanlarda talebe bulamamıştı. Ancak bunu o zamanın inkılâp havasından mümbais sayabiliriz. ...Bugün halkımız dinî hizmetlere rağbet etmektedir. İlahiyat Fakültesine gençler rağbet edeceklerdir ve bu rağbet teşvik olunacaktır."⁵²⁴

Söz konusu yasa tasarısı konusunda T.B.M.M.'nde herhangi bir tartışma yapılmamış ve aynı gün yapılan oylama ile 4 asıl 3 geçici maddeden oluşan kanun tasarısı kanunlaştırılmıştır.⁵²⁵

14 Mayıs 1950'de yapılan milletvekili genel seçimlerinde, 27 yıldır iktidarda bulunan C.H.P'ni muhalefete itip, iktidar olmayı başaran Demokrat Parti Hükümetleri döneminde, örgün din eğitimi konusunda iki yasa çıkarılmış, din eğitimi alanındaki yeni icraatlar daha çok Millî Eğitim Bakanlığı kararlarıyla gerçekleştirilmiştir.

C.H.P. iktidarı döneminde açılmış olan hızlandırılmış İmam-Hatip Kurslarının din görevlisi yetiştirmede yetersiz kaldığı gerekçesiyle 20 yıl sonra yeniden açılan ilk 7 İmam-Hatip Okulu, 13 ekim 1951 tarihli ve 601 sayılı **Müdürler Komisyonu kararına** dayanılarak kurulmuştur. 1951-52 öğretim yılında kadro kanunu bile hazırlanmadan öğretime başlayan ilk İmam-Hatip Okullarıyla ilgili yasa 20 Haziran 1952'de çıkarılmıştır.

20 Haziran 1952 tarihli ve 5980 Sayılı Millî Eğitim Bakanlığı Merkez Kuruluşu ve Görevleri Hakkındaki 2287 Sayılı Kanuna Ek 2773 Sayılı Kanunun 3 üncü maddesinde Değişiklik Yapılmasına ve 4926 Sayılı Kanuna Bağlı (1) Sayılı Kadro Cetveline İmam-Hatip Okulları İçin Kadro Eklenmesine Dair Kanun'la ⁵²⁶ gerekli kadrolar ihdas edilmiştir. Bu kanun tasarısı ile ilgili T.B.M.M. dokümanlarında kayda değer bir tartışma yer almamaktadır.

D.P. Hükümetleri döneminde çıkarılan diğer yasa, İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü kadrolarıyla ilgilidir. Bu kanun 1960'dan sonra sayıları artan ve 1982'de ilâhiyat Fakültelerine dönüştürülen Yüksek İslâm Enstitülerinin akademik kadrolarıyla ilgili yasal düzenlemeler kaynaklık yapmıştır.

Bu Kanun Teklifi Konya Mebusu Abdurrahman Fahri Ağaoğlu ve 59 arkadaşı tarafından verilmiştir. Maarif Vekâleti Kuruluş kadrolarıyla merkez kuruluşu ve görevleri hakkındaki 2287 sayılı Kanuna bağlı cetvellere (Yüksek İslâm İlahiyat Enstitüleri) için kadro eklenmesine dair kanun teklifi, muvakkat bir encümen tarafından incelenmiş ve 8. 6. 1959 günü T.B.M.M.'ne sunulmuştur.⁵²⁷ Muvakkat encümen Reisi Rize Mebusu İzzet Akçal tarafından Meclis Başkanlığına verilen dilekçede, Yüksek İslâm Enstitüleri kadro kanunu teklifinin mahiyeti itibarıyla müstecel olduğundan, rûznamedeki sair işlere tercihan ve müstaceliyetle görüşülmesi teklif edilmiştir. Kanun teklifinin gerekçesi Bursa Mebusu Hilâl Ülman tara-

524. T.B.M.M.Z.C., D:VIII, Y:3, C:20, s. 282-283.

525. Kanun'un metni için bkz. R.G. 10.6.1949-7229. Bu kanun, Başbakan Şemsettin Günaltay döneminde çıkarılmış ve 1949-50 öğretim yılında A.Ü.İlahiyat Fakültesi öğretime açılmıştır.

526. Bkz. *Düstur*, III, 33, 1613.

527. T.B.M.M.Z.C., D:XI, Y:2, C:9/2, s. 618 ve cildin sonundaki 316 S. Sayılı matbua.

findan Meclise sunulmuştur. Ülman haricinde söz alan mebus olmamıştır. 3 asıl 2 muvakkat maddeden oluşan kanun teklifi 10.6.1959 tarihinde T.B.M.M.'nde oy birliği ile kabul edilerek yasalaşmıştır. ⁵²⁸ ilk mezunlarını 1958-59 öğretim yılı sonunda vermiş olan imam-Hatip Okullarının geleceği açısından çok önemli olan bu kanun teklifinin gerekçesi, Hilâl Ülman tarafından şöyle açıklanmıştır:

"imam-Hatip Okullarının kuruluşu ve mezunlarını vermeye başlamasıyla memleketimizde büyük bir boşluğun dolmaya başladığı bir hakikattir. Bugün huzurunuza getirilen kanun teklifi bu mezunlara daha yüksek bir din kültürü yapmak imkânını vermek için Yüksek İlahiyat enstitüsü kurulmasını derpiş etmektedir. Uzun seneler ihmal edilmiş bu büyük vazifeyi bir an evvel yapabilmek, memlekete hurafe ve bâtil itikattan uzak insanlar yetiştirebilmek için bu teklifin, gerek yüksek Meclisiniz, gerek bütün milletimizce büyük bir hoşnutlukla kabul edileceğine emin bulunmaktayım."⁵²⁹

Ülman'ın bu kısa açıklaması dışında, başka bir milletvekilinin söz alma gereği duymadığı bu kanun teklifi, görüşmelere katılan 313 milletvekilinin oybirliği ile kabul edilerek yasalaşmış ⁵³⁰ ve İmam-Hatip Okulu mezunlarına yüksek öğrenim yapma imkânı sağlanmıştır.

Görüldüğü gibi, D.P. Hükümetleri döneminde gerçekleştirilen örgün din eğitimi icraatları da, C.H.P. Hükümetleri dönemine benzer bir şekilde Anayasa ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na bağlı olarak çıkarılan yasal düzenlemelerle gerçekleştirilmiş, köklü bir hukukî reforma gidilmemiştir. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun çıkarıldığı 1973 yılına kadar örgün din eğitimi faaliyetleri yukarıda incelediğimiz yasalara dayanılarak yürütülmüştür. 1973 yılına kadar derli toplu bir kanuna sahip olmayan Millî Eğitim Bakanlığı, 1739 sayılı Millî Eğitim Kanunu ile düzenli bir yasal dayanağa kavuşturulmuştur. 1961 yılında kurulan Din Eğitimi Müdürlüğü özel bir kanun çıkarılarak değil, 10.7.1961 tarih ve 1044 sayılı Millî Eğitim Bakanlığı oluru ile kurulmuş 29. 4. 1964 tarih ve 26540 sayılı Bakanlık oluru ile de Dini Eğitimi Genel Müdürlüğü şekline dönüştürülmüştür. 13. 11. 1983 tarih ve 179 sayılı Kanun Hükmündeki Karamamenin 14. maddesine göre de Din Eğitimi Genel Müdürlüğü'nün adı "Din Öğretimi Genel Müdürlüğü" olmuştur.⁵³¹ 1951 yılında öğretime başlayan İmam-Hatip okullarının açılması, 1956 yılında ortaokul, 1966 yılında lise ve dengi okulların programlarına ihtiyarî din dersleri konulması ve 1977-78 öğretim yılında 3. sınıf programlarına da dağıtılması, 1974 yılında genel eğitim kurumları programlarına zorunlu ahlâk dersleri konulması Millî Eğitim Bakanlığı'nın kararlarıyla gerçekleştirilmiş, bu icraatlar için yeni bir kanun çıkarılmamıştır.

Tevhidi Tedrisat Kanunu 1924 yılında kabul edilmiş olmasına rağmen, Millî Eğitim Bakanlığı uzun bir dönem anayasa ve Tevhidi Tedrisat Kanunu çerçevesinde düzenlenmiş derli toplu bir kanuna sahip olamamıştır. Uzun süre sistem bütünlüğünden yoksun yasa, yönetmelik ve tüzüklerle yönetilen Milli Eğitim Bakanlığı'nın temel kanun sorunu, **14.6.1973 tarih ve**

528. Bkz. Düstur, III. 40, 1323; R.G. 16.6.159 – 10232

529 T.B.M.M.Z.C., D:Xİ, Y:2, C:9/2, s. 618

530. A.g.e., s. 691-695.

531. *Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Brifingi*. Ankara, 1990, s. 3

1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu⁵³² ile çözülmeye çalışılmıştır. Söz konusu Kanun, örgün eğitim sisteminin bir alt sistemi olan örgün din eğitimi ve öğretimini de yakından ilgilendirdiği için, T.B.M.M.'nde cereyan eden tartışmalar çerçevesinde incelencektir.

Millî Eğitim Temel Kanunu Tasarısı, öncelik ve ivedilikle görüşülmesi talebiyle 28.5.1973 günü T.B.M.M. Başkanlığına sunulmuş ve aynı gün yapılan oylama ile müzakere edilmeye başlanmıştır.⁵³³

Söz konusu tasarı 12 Mart 1971 muhtırasından sonra oluşturulan asker onaylı koalisyon hükümetlerinin reform stratejileri çerçevesinde hazırlanmıştır.⁵³⁴ Bu kanun tasarısından önce gerçekleştirilen bir Millî Eğitim Bakanlığı icraatı ile İmam-Hatip Okullarının orta kısımlarının mesleki niteliğine son verilmiş, 20 yıldır 4+3 sistemi ile örgün din eğitimi yapan imam-Hatip - Okulları, ortaokula dayalı meslek okulu haline getirilmiştir. 1971-72 öğretim yılında uygulamaya konulan 4 Ağustos 1971 tarih ve 255 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararı ile İmam-Hatip Okulları kapanma tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir.

28.5.1973 günü T.B.M.M.'nde görüşülmeye başlayan Millî Eğitim Temel Kanunu Tasarısı da, 12 Mart 1971 muhtırasından sonra kurulan bürokrat ağırlıklı Hükümet program'ında yer alan görüşler doğrultusunda ve Yüksel Plânlama Kurulu'nun onayı alınarak Millî Eğitim Bakanlığı'na hazırlanmıştır.⁵³⁵ Tasarının hazırlanma süreci hakkında bilgi veren C.G.P.Grubu sözcüsü Mehmet Türkmen, Tasarı'nın, " memleketin gerçeklerini, geçmişte yapılan çalışmaların netice ve tecrübelerini, özellikle 7 nci ve 8 nci Millî Eğitim Şûralarının kararlarını ve üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planlarının temel hedeflerini değerlendirerek" hazırlanmış olduğunu belirtmiştir.⁵³⁶ Aslında bu yasa tasarısı, 1961 Anayasası'nın 129. maddesini de yer alan planlama ile bağlantılıdır. 12 Mart 1971 Muhtırasından sonra kurulan ilk Koalisyon Hükümetinin hazırladığı Reform Stratejisi içerisinde Millî Eğitim Reformu'nun acilen yapılacağı görüşüne yer verilmiştir.⁵³⁷

Millî Eğitimin genel amaç ve ilkelerinin 1961 Anayasasına göre belirlendiği Kanun Tasarısında ilköğretimin 8 yıla çıkarılması, ortaöğretim kurumlarına programlarına göre lise isminin verilmesi, ortaöğretim kurumlarında öğrencilerin ilgi, istidat ve becerilerine göre yatay mobilitenin sağlanması, Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel yönde kalkınmasında gerekli olan insangücü ihtiyacına göre eğitim sisteminin planlanması ve ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumları arasında ahenkli ve dengeli bir sistem bütünlüğü kurulması gibi yeni hükümlere yer verilmiştir.⁵³⁸ 1973 yılına kadar çıkarılmış Millî Eğitimle ilgili 35 adet kanun ile mukayese edildiğinde, Kanun Tasarısının bir sistem bütünlüğüne sahip olduğu ve büyük ölçüde 1961 Anayasası'nın hükümlerini yansıttığı söylenebilir. Burada Kanun Tasarısında yer

532 Bkz. R.G. 24.6.1973-14574 ve 16.6.1983 tarih ve 2842 sayılı Kanun'la yapılan değişiklik. R.G. 18.6.1983-18081

533. M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 570-571

534. Reform Stratejisi için bkz. R.G. 27.10.1972-1437. 12 Mart 1971 muhtırası döneminde Anayasa değişikliği gerçekleştirilmiş ve Anayasa ile bağlantılı pek çok kanun çıkarılarak siyasî buhran ve yayılmakta olan anarşik olaylar önlenmeye çalışılmıştır.

535. M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 591.

536. M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 591-592.

537. Nahit Dinçer, 1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi, s. 106.; Millî Eğitim Bakanlığı Haber Bülteni, Eylül 1971, sayı: 58.

alan Türk Millî Eğitiminin genel amaçları ve örgün din eğitimi ve öğretimiyle ilgili maddeler üzerinde yapılan tartışmalar incelenecektir.

Tasarının 31. maddesinde yer alan İmam-Hatip Liseleri ile ilgili hükmün nasıl hazırlandığı konusunda Türkmen şu bilgileri vermiştir.

"İlk kez Hükümet teklifi olarak getirilen 31 nci madde yetersiz, memleket ihtiyaçlarına cevap vermeyecek ve Türk halkını hüsrana uğratacak bir kısıtlama içindeydi ⁵³⁹ ve ifadesi de; "İmam-Hatip Okulları, İmamlık gibi din hizmetlerinin yerine getirilmesiyle görevli kimseler yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığınca temel eğitime dayalı olarak ve yalnız erkek öğrenciler için açılmış ayrı meslek okullarıdır." ⁵⁴⁰ tarzındaydı. Tasarıda her meslek okuluna lise ünvanı verilirken, yüksek okullara gitme imkânı sağlanırken, ihtisas ve doktora yapmak mümkün hale getirilirken bu okulun yalnız erkeklerle mahsus, nev'i şahsına münhasır, mütalâası doğru olmazdı. Bu hal, reform stratejilerine ve tasarının 25, 27 ve 28 nci maddelerine, hattâ Anayasamızın 153 ncü maddesine aykırı düşmekteydi. Gerçi Tevhidi Tedrisat Kanunu ayrı mektepler açılmasına âmir idiyse de bu konuda maddeye daha da açıklık getirmek gerekirdi. Ancak 9.2.1973 gün ve 1/754-8 sayılı Millî Eğitim Komisyonu kararlarıyla madde 32 de " İmam-Hatip Liseleri, İmamlık, hatiplik ve Kur'an Kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesiyle görevli elemanları yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığınca orta öğretim sistemi içinde, hem mesleğe hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır." denilerek madde biraz olsun vuzuha kavuşmuştur."

İlköğretimin 8 yıla çıkarılması hükmünü gözönünde bulunduran Türkmen, 32. madde metnine bir fıkra eklenerek, İmam-Hatip Liselerinin İlköğretimin ikinci kademesi seviyesinde orta okul açabilmelerine imkân sağlanmasını, yahut güzel sanatlar eğitim yapan kurumlara tanınan orta okul açma imkânını garanti altına alan 33. maddeye " İmam-Hatip Liselileri" deyiiminin eklenmesini önermiştir. Türkmen bu önerisinin pedagojik gerekçelerini şöyle açıklamıştır:

"Çağdaş din görevlisinin çok cepheli formasyona sahip olmasında zaruret vardır. Bütün medenî dünyada da tatbikat böyledir. Bu maddenin bu şekilde eksikliğinin tamamlanmasıyla din görevlilerimizin üniversitelere girmeleri, doktora yapmaları kabil olacaktır. İmam-Hatip Liselerini bu olanaktan mahrum etmek, bilhassa

538. *M.M.T.D.*, D:3, Y:4, C:37, 893 sıra sayılı basmayazı.

539. Bu ifadeler, Nihat Erim Hükümeti döneminde hazırlanan Millî Eğitim Reformu Stratejisine dayanarak İmam-Hatip Okulu orta kısımlarını kapatan Millî Eğitim Bakanı Şinasi Orel'in kararının yanlışlığını ve keyfiliğini göstermektedir. Çoğunluğu bürokratlardan oluşan Erim Hükümeti'nin tavrı, elitist-Jakoben zihniyeti yansıtmaktadır. 1973'de 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun çıkarıldığı dönemin Koalisyon Hükümeti, T.B.M.M. kararlarına daha saygılıdır. 1 yıl içinde birbirine taban tabana zıt iki kararın alınması Türkiye'de din eğitiminin siyasî ideolojilerle iç içeliğini açık bir şekilde göstermektedir. Bkz. *R.G.* 27.10.1972-1437

540. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesinde yer alan İmam-Hatip Mektepleri ile ilgili "ayrı" kelimesi, metni bütünlük içinde değerlendirmeyen bazı çevrelerce hep yanlış yorumlanmış ve İmam-Hatip Liseleri (Okulları) Millî Eğitim Sistemi'nin ortaöğretim kademesinde yer alan liselerden soyutlanmak istenmiştir. Kanaatimce bu yorumlama biçimi ideolojiktir. İmam Hatip Liselerinin lehinde önerge veren Türkme'de bu yanlışlığa düşmüştür. Çünkü 1925 yılı Maarif Vekâleti Bütçesi müzakerelerinde Maarif Vekili Şükrü Saraçoğlu "bu mektep mezunlarının bilâ imtihan liselerin edebiyat kısmına girmesi hakkını" tanıyacaklarını belirtmiştir. Vasıf Çınar haricindeki mebuslardan Yusuf Akçura ve H. Suphi Tanrıöverde Saraçoğlu'nun görüşünü benimsemişlerdir. İmam Hatip Okulları ile ilgili ilk çalışmaları yapan Nahit Dinçer ve Ali Rıza Kırboğa da aynı görüşü savunmaktadırlar. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:14, s. 22, 32; C:18, s. 385-386; A.R. Kırboğa, *Din Eğitimi ve İmam-Hatip Okulları Davası*, İstanbul, 1975, s. 36; N.Dinçer, *1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları Meselesi*, İstanbul, 1974, s. 37.

Anayasanın " İmkân ve fırsat eşitliği" İlkesiyle ve Millî Eğitim Reformu stratejisinin eğitim sistemindeki " Bütünlük ve kabiliyetlerin değerlendirilmesi" ilkelerine aykırı düşmektedir. Ayrıca temel eğitim kurumları, programlarında ortaöğretim seviyesinde İmam Hatip Liselerine seçilecek öğrencilerin ilgi, istidat ve kabiliyetlerini ortaya çıkaracak derslere yer vermeyecektir. Bu nedenle temel eğitim kurumlarından İmam-Hatip Liselerine yönelme söz konusu olmayacaktır. İmam-Hatip Liselerinden yetiştirilecek din görevlilerine, dinimizin iman ve ibadet hayatına ait alışkanlıkların kazandırılması zarureti vardır. Bu alışkanlıklar, temel eğitimin en az 2 nci kademesinden itibaren başlamak suretiyle verilebilir. 14.16 yaşlarından sonra bu alışkanlıkların telkini ve verilmesi psikolojik ve pedagojik yönden mümkün değildir."⁵⁴¹

Türkmen'in imam-Hatip Liseleriyle ilgili tesbitleri ve gerekçeleri ilmî, toplumsal ve islâmî verilere uygun ve tutarlıdır. Bu gerekçeler 12 Eylül 1980 Askerî yönetimi döneminde toplanan X. Millî Eğitim Şûrasında da din eğitimi konusu görüşülürken savunulmuştur. ⁵⁴² Türkmen'in İmam-Hatip Liseleri orta kısımları konusunda ileri sürdüğü görüşler, din eğitimi uzmanları tarafından da benimsenmekte ve günümüzde de aktüalitesini korumaktadır. ⁵⁴³

C.H.P Grubu adına söz alan Hüseyin Dolun, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal şartlarına, " öğretmen, çocuk, okul ve aile dörtlüsünün durumunu dikkate almadan hazırlanmış olduğunu iddia ettiği Kanun Tasarısının tümüne ve 8 yıllık İlköğretime karşı olduklarını belirtmiş ve siyasal iktidarların öğretmenler üzerinde siyasî baskı kurduğunu, İmam-Hatip Okulları hari-cindeki tüm okulların kırsal yöre çocuklarına kapatıldığını öne sürmüştür. Öğretmenlerin öğrencilere ülke gerçekleri ile ilgili her türlü siyasî sorunu anlatmalarının Atatürkçülüğün gereği olduğunu iddia eden Dolunay'ın, sert tepkilere neden olan konuşmasından bazı bölümleri aktarmak istiyorum:

"Genellikle 27 Mayıs'tan bu yana öğretmen Türkiye'de bir problemdir. 27 Mayıs 1960 devriminde, Türk Öğretmeni halka Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nı anlatmak üzere görevlendirildi. Bu öğretmen 1960 devriminden sonra, yurttaşla karşı karşıya ve yalnız başına bırakıldı. Yani köylünün özbeöz çocuğu olan öğretmen, anne ve babasıyla karşı karşıya getirildi. Üniversite muhtariyeti kondu Anayasaya, subay muhtariyeti kondu, hâkim muhtariyeti kondu, bir sürü bağımsız müesseseler getirildi; fakat bu Anayasayla, bu Anayasayı halka götüren, halka anlatan öğretmene hiç bir teminat verilmedi. 12 Mart'a gelindi. 12 Mart'ta önüne gelen öğretmeni ihbar etti; sol damgasını yaptırdı... İlköğretimi yarın sekiz yıla çıkardığınız zaman bunu, ana-babanın elinde biricik emeği olan evlâdını da geri aldınız mı, zaten okutmuyorsunuz; İmam-Hatip Okullarının dışında, astsubay okullarını, öğretmen okullarını, Sağlık okullarını, sanat enstitülerini tümünü köy çocuklarının suratına kapatmışsınız. Bugün Üniversiteyi de paralı kıldık. Yarın akıllı olan değil parası olan okuyabilecek."⁵⁴⁴

Konuşmasında sık sık Atatürk'ün sözlerine atıfta bulunarak Kemalizmin sol yorumu çerçevesinde Türk Eğitim Sistemini Amerikancılıkla suçlayan Dolunay'ın düşünceleri, bazı toplumsal gerçeklere dayanmakla birlikte, Köy Enstitüleri övgüsüne ve İmam-Hatip Okulları

541 . M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 593-594

542 . X. Millî Eğitim Şûrası, s. 69; Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Veli Öztürk, *Cumhuriyet Dönemi Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi ve Öğretimi ile ilgili Olarak Alınan Kararlar ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Çalışması, D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 1990, s. 157-158.

543 . Bu konuda yapılmış iki çalışma için bkz. *Kuruluşunun 43. Yılında İmam-Hatip Liseleri*, İlmî Tartışmalar Dizisi: 5, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1995; Mustafa Öcal, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1994.

544. M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 594-596. Daha sonra C.H.P. Grubu adına söz alan Mustafa Üstündağ'ın Kanun Tasarısı ile ilgili görüşleri eğitim bilimlerine ve toplumsal gerçeklere daha uygun ve tutarlıdır. Tasarının pek çok maddesi hakkında değişiklik önergesi veren C.H.P., İmam-Hatip Liseleri ile ilgili 32 nci madde hakkında olumsuz bir tavır takınmamış, madde oy birliği ile kabul edilmiştir. M.M.T.D., D:3, Y:4, C:37, s. 609-615; C:38, s. 10

eleştirisine dayanan populist bir yaklaşımdır. Eleştirdiği 12 Mart rejiminin İmam-Hatip Okullarının Orta kısımlarını kapatmasını görmezden gelen Dolunay'ın diğer meslek okulları ile ilgili iddiaları da bilimsel verilere dayanmamaktadır. Astsubay Hazırlama Okulu öğrencileri ile ilgili olarak yapılan bir araştırmada, öğrencilerin % 22,4'ünün köy, %34'nün kasaba-küçük şehir ve % 28,2'sinin büyükşehir kökenli ailelerden geldiği tesbit edilmiştir. Bu oranlar, 1970 öncesi dönemde de farklı değildir. ⁵⁴⁵

Türkiye'de kırsal yörelerin eğitim sorunlarının tek parti döneminde de çözülmediği gerçeği ortada iken, populist bir söylemle, hiçbir somut çözüm önermeden fakir-fukara edebiyatı yapmak, kırsal yöre çocuklarına eğitim imkanı sağlayarak toplumsal hareketliliğe katkıda bulunan İmam-Hatip Okullarını eleştirmek Türkiye'nin eğitim sorunlarının çözülmesini sağlamıştır. İlmî ve toplumsal dayanaktan yoksun olan bu eleştiri biçimi, Amerikanın Ford Vakfı tarafından sağlanan finasla yerli ve yabancı uzmanlar tarafından hazırlanan Millî Eğitim Komisyonu Raporu'nun yayınlandığı 1960 yılından beri tekrar edilmektedir. ⁵⁴⁶

Dolunay'ın A.P. ve Kanun Tasarısı ile ilgili eleştirilerine cevap vermek için söz alan İhsan Ataöv, 12 seneden beri ilköğretimin 8 yıla çıkarılmasına dair beyanatlar veren C.H.P'nin 8 yıllık ilköğretime karşı çıkmasının bir çelişki olduğunu, " imece ile vatandaşın sırtına Jandarma dipçisi ile taş yükletip onlara ah ile vah içerisinde" okullar yaptıran C.H.P. zihniyetinin köy eğitimi ve fırsat eşitliğinden bahsetmeye hakkının bulunmadığını iddia etmiş ve din eğitimi konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

" Lâikliği din aleyhtarlığı, dine saygısızlık veya dinsizlik şeklinde anlamıyoruz. Devletin lâik olması vatandaşların dinleriyle alâkasını kesmek değildir. Milliyetçi gençlik millî eğitimle yetişir. Milletinin tarihinden kopmuş olan bir eğitim, bizi kalkanın müreffeh Türkiye'ye değil, harabeler içerisine, manevî yıkıntısının sefalet ve dejenere çukuruna götürür. Amacımız millî tarih şuuru içerisinde yetiştirmektir. Tasarının müzakeresinde İmam-Hatip Okullarını Temel Kanunda eski Hükümetin okul olarak bırakma teklifini uygun mütalâa etmedik. Manevî bağları kopuk, ahlâkî çökmüş, milliyetçilik görüşü cılızlaşmış toplumların ayakta kalacağına inanmıyoruz. " ⁵⁴⁷

Toplunun üç ana sistemi olan " sosyal sistem, ekonomik sistem ve politik sistemden soyutlanarak eğitim reformu yapmanın masa başında taslak hazırlamaktan ileri gidemeyeceğini belirten Mustafa Üstündağ, tasarının sistem bütünlüğünden ve belirlenen hedefleri ölçüp değerlendirecek kıstaslardan yoksun Amerikan taklidi bir model getirdiğini öne sürmüştür. Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve politik bünyesinin Amerika'dan çok farklı olduğunu vurgulayan Üstündağ, bu tasarının toplumun yapısına aykırı olduğu için kültürel bütünlüğü ve kültür aktarma işlevini de yerine getiremeyeceğini iddia etmiştir. ⁵⁴⁸

A.P. Grubu adına söz alan Mehmet Yardımcı, bir milletvekilinin sorduğu "İmam-Hatip Okullarını neden lise haline getirdiğiniz?" sorusunu şöyle cevaplandırmıştır:

"Muhterem arkadaşlarım eşitlikten bahsediyoruz; eşitlikten bahsettiğimiz için bütün partili arkadaşlarımız orada bu maddeye itibar ettiler. Niçin, neden lise vasfına gelmesin? O da gider okur; isteyen din adamı

545. Osman Metin Öztürk, *Ordu ve Politika*, Gündoğan yay., Ankara, 1993, s. 98-99.

546. D.P. döneminde hazırlanmış olan bu rapor, 27 Mayıs 1960 Askeri İhtilâli döneminde ortaya çıkarılıp yayınlanmıştır. Bu rapor, 1961-1973 yılları arasında İmam-Hatip Okulları konusunda alınan resmî kararları etkilemiştir. İmam-Hatip Okulları ile ilgili değerlendirmeler için bkz. *Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu*, M.E.B. Yay., İstanbul, 1961, s. 105-112.

547. *M.M.T.D.*, D:3, Y:4, C:37, s. 601-604.

548. *A.g.e.*, s. 607-610.

olur, isteyen Yüksek İslâm Enstitüsüne ve İlahiyat Fakültesine gider, isteyen avukat, mühendis olur, tıbbi-yeye gider. Bununla fırsat eşitliğini temin etmek gayesi güdülmüştür."⁵⁴⁹

Türkiye'de Cumhuriyet döneminde istikrarlı bir millî eğitim, millî kültür ve din eğitimi politikaları oluşturulup uygulanmadığı için Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2. maddesinde yer alan genel amaçlar ve lâiklik ilkesi konularında eğitim çevrelerinde millî ve ilmî bir konsensüs oluşmuş değildir. 2 nci maddede yer alan Türk Millî Eğitimin genel amaçlarıyla ilgili kavramların somut tanımları yapılamadığı için eğitim çevrelerinin dünya görüşlerine göre bu amaçlar yorumlanabilmektedir. Bu maddede yer verilen kavramların geniş bir referans sistemi bulunmaktadır. Bu referansları tek tek analiz ederek sistemli bir bütün haline getirmek bile devâsâ bir iştir. İfadeler etkileyici olmasına rağmen, iyi tanımlanamadıkları için, hedeflerin gerçekleşip gerçekleşmediğini belirleyecek ölçme ve değerlendirme kriterlerinden yoksundur. Din eğitiminin Anayasal ve yasal dayanakları ile ilgili olarak T.B.M.M., Temsilciler Meclisi ve Danışma Meclisi zabıtlarından aktarılan tartışmalardan da anlaşılacağı gibi, 1961. 1982 Anayasaları ve 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanununun 2. maddesinde yer verilen Atatürk ilkeleri, Türk milliyetçiliği, Atatürk milliyetçiliği, Türk milletinin milli, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerleri, kültürel kalkınma ve çağdaş uygarlık gibi çoğu sembolik olan bu kavramların içeriği tartışmaya açıktır.⁵⁵⁰ Tanzimat döneminden itibaren Türk aydın ve siyasî çevrelerinde yoğun bir şekilde tartışılmakta olan bu kavramların içeriği konusunda henüz bir uzlaşma sağlanamamıştır. Anayasa ve yasa maddelerinde yer verilen kavramların bu kadar soyut olması, 200 yıllık modernleşme tarihimizde meydana gelen ideolojik-siyasî kutuplaşma gerçeği ile birleşince, kâğıt üzerinde parlak duran bu ifadeler fonksiyonel bir değer ifade etmemektedir.

Resmî eğitim kurumlarında fonksiyonel hale getirilemeyen bu değerler, toplumda tam anlamıyla yaşanmamasına rağmen, büyük bir kabul gören ve Türkiye modernleşme sürecinde alternatif oluşturulamayan İslâmî dünya görüşüne bağlı değerlerdir. Özellikle, Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2 nci maddesinin 1 nci fıkrasında yer alan "Türk Milletinin ahlâkî, manevî ve kültürel değerleri"nden ne anlaşıldığı konusu sorgulandığında, Türk Milletinin büyük çoğunluğunun dinî ahlâk dışında, herhangi bir ahlâkî referansa sahip olmadığı, Türk toplumunda huzur ve sükunun dinî müeyyidelere dayalı dinî ahlâk ölçüleri ile sağlandığı, aynı şekilde insanî ve manevî değerlerin de büyük ölçüde İslâm dini ile bağlantılı olduğu görülmektedir. İncelediğimiz Meclis Zabıtlarında da bu değerlerin yer aldığı maddelerle ilgili tartışmalarda, tek parti rejimi dönemi dışında, hep İslâm dinî ve Türk -İslâm Tarihine atıfta bulunulmuştur. Türkiye'de din-toplum ilişkisi ve kültür politikaları üzerinde yapılan araştırmalarda da, Millî Eğitimin genel amaçları içerisinde yer alan geleneksel Millî-İslâmî değerlere alternatif olabilecek seküler değerlerin ve kültürün oluşturulamadığı vurgulanmıştır.⁵⁵¹ Bu hususta, bir araştırmada, şöyle temas edilmiştir:

"Dinî değerler dışında "manevî değerler"den bahsedilebilir mi? Toplumu ayakta tutan aile bağları; vatana, milleti, devlete bağlılık gibi değerler Türk toplumunda dinî bir değer olarak kabul edilir. "Vatan sevgisi imandan gelir." Devlete itaat dinî bir vecibedir. Vatan-millet uğruna savaşmak dinî bir vecibedir. Vatan uğruna ölmek kişiyi dinî olarak ulaşılabilecek en yüksek mertebeye, şehidliğe yükseltir. Şehidlik inancı ol-

549. A.g.e., s. 625.

550. *Din Eğitimi Raporu*, (Haz. S. H. Bolay-M. Türköne), Ankara, 1995, s. 108-109; Mümtaz'er Türköne, "Siyasî Bir Sorun Olarak Din Eğitimi", *Yeni Türkiye Dergisi Eğitim Özel Sayısı*, Yıl 2, Sayı 7, Ocak-Şubat 1996, s. 322-323.

551. Bu konu özellikle Şerif Mardin'in çalışmalarında ele alınmış, çok partili dönemde yeniden din eğitime dönüşün ve dinî canlanmanın ana nedenlerinden biri olarak, Kemalizmin toplum tabanına yayılan alternatif bir kültür ve dünya görüşü üretememesi gösterilmiştir. Bkz. Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim yay., İstanbul, 1995.

masa, insanlarımızı kolay kolay savaşa sürmek mümkün olmazdı. Millî kültürümüzün hangi alanı dinden bağımsızdır? Türklerin İslâmiyeti kabul ettikleri tarihten bu güne millî kültürümüz dinle örülmüştür. Dinî olan motifleri millî kültürden çekip çıkardığınız zaman geriye bir şey kalmaz."⁵⁵²

Bu tesbit, Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2 nci maddesi hükmünün gereği olarak din eğitimi, aynı zamanda "ahlâkî, insanî, manevî ve millî" değerlerin aktarılmasını ve öğrenciye benimsetilmesini ifade eden, hayatî bir eğitim-öğretim konusu olduğunu göstermektedir. Uzun bir dönem dinden bağımsız bir millî kültür olamayacağını görmezden gelen siyasî rejim, toplumun kısmî de olsa siyasete katılma hürriyetine kavuştuğu çok partili döneme geçişten itibaren bu hayatî konuya biraz daha önem vermeye başlamıştır. 1949'dan itibaren yeniden genel eğitim kurumları programlarına ihtiyarî din dersleri koyup, İlâhiyat Fakültesi, İmam-Hatip Okulları ve Yüksek İslâm Enstitüleri gibi meslekî din eğitimi kurumlarını yeniden açmak zorunda kalan siyasî iktidarlar, İmam-Hatip Okullarını lise haline getirerek gerilimi gidermişlerdir. 60 yıla yaklaşan Cumhuriyet dönemi eğitim sistemi tecrübesinden alınan dersler vardır. "Din karşıtı, laikçi bir Atatürkçülüğün ancak Marksist-Leninist, İrkçı-bölücü, vatan ve devlet düşmanı, 1980 öncesi terör olaylarında baş aktör olan gençlerin yetişmesine yol açtığı düşünülmüştür."⁵⁵³ Anayasaya toplumsal destek sağlamak amacıyla, "Dindar-Atatürkçü nesillerin"⁵⁵⁴ Atatürk prensiplerini toplumsallaştırarak daha iyi koruyacağı inancına sahip olan 12 Eylül yönetimi, din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerini zorunlu dersler arasına alarak toplumun din eğitimi taleplerine sağlıklı bir cevap vermiştir.

Laikçi sol çevrelerin ağır bir şekilde eleştirdikleri 24. maddede yer alan zorunlu din ve ahlâk öğretimi, kâmil bir din eğitimi değil, sadece, din ve ahlâk konularının öğretimini esas alan, Millî eğitimin genel amaçları ile uyumlu bir kültür dersidir. "Türk Milletinin ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerleri" ni öğretmeyi, benimsetmeyi ve davranış haline getirmeyi genel amaçları olarak belirleyen Türk Millî eğitim sisteminin, bu amaçların gerçekleştirilmesinde önemli bir işlevi bulunan din ve ahlâk öğretimi bireye kendi kültürel evrenini ve içinde yaşadığı toplumu tanıma ve kaynaşma imkânı sağlayarak yabancılaşmayı da önlemektedir. Türkiye'de yaşamak isteyen birey, içinde yaşadığı toplumun tarihini, gelenek ve göreneklerini, folklorünü daha iyi anlayabilmek için İslâm dinî kültürünü de öğrenmek zorundadır. Türk Millî eğitiminin genel amaçları ile doğrudan bağlantılı olan din eğitimi ve öğretimi alanına, millî eğitim sistemi içinde hakkıyla yer vermemek, bireyi, kendi toplumu ve kültürü hakkında cahil bırakmak demektir. Dine sıcak bakmayan bir birey için bile bu bilgiler gereklidir.⁵⁵⁵

Millî Eğitim Temel Kanunu'nun, örgün eğitim ve öğretim kurumları programlarında yer alan ihtiyarî din dersleriyle ilgili olan 12 nci maddesi şöyledir:

552. *Türk Eğitim Sistemi Alternatif Perspektif*, (Haz. Komisyon), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1996, s. 126-127.; *T.C.M.E.B. Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu*, (Haz. Komisyon), 6 Şubat 1981, Ankara, s. 75-76; Osman Turan'a göre, din eğitimi ve Öğretimi, "yalnız ferdi bir iman, ihtiyaç veya içtimâî sükûn ve nizam âmili olmayıp, aynı zamanda bir millî kültür ve bekâ meselesi"dir. Bkz. Osman Turan, *Din ve Lâiklik*, s. 220-221

553. *Din Eğitimi Raporu*, (Haz. Süleyman Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne), Ankara, 1995, s. 109.

554. A.g.e., s. 109.

555. Zorunlu din ve ahlâk öğretimi ile ilgili daha geniş bir değerlendirme için bkz. *Türk Eğitim Sistemi Alternatif Perspektif*, s. 126-135.

"Türk Millî eğitiminde lâiklik esastır. Din eğitimi ve öğretimi ancak kişilerin kendi isteği ve küçüklerin de kanunî temsilcilerinin isteğine bağlı olarak verilir. Bu istek kayıt esnasında veliler tarafından okul idaresine yazılı olarak bildirilir."⁵⁵⁶

Bu madde, 1961 Anayasası'nın 19 uncu maddesine dayanılarak düzenlenmiştir. 1983 değişikliğinde, 1982 Anayasası'nın 24 üncü maddesine göre düzenlenen 12 nci madde metni şöyledir:

"Türk Millî eğitiminde lâiklik esastır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilkokul ve ortaokullar ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır."⁵⁵⁷

Millî Eğitim Temel Kanunu'nun tartışmasız ve oy birliği ile kabul edilen 32 nci maddesinde, İmam-Hatip Liseleri ile ilgili olarak şu hükme yer verilmiştir:

"İmam-Hatip Liseleri, imamlık, hatiplik ve Kur'an kursu öğreticiliği gibi dinî hizmetlerin yerine getirilmesi ile görevli elemanları yetiştirmek üzere, Millî Eğitim Bakanlığınca açılan ortaöğretim sistemi içinde, hem mesleğe, hem yüksek öğrenime hazırlayıcı programlar uygulayan öğretim kurumlarıdır."⁵⁵⁸

Madde metninden anlaşılacağı gibi, Türkmen'in İmam-Hatip Liseleri orta kısımları için önerdiği sözlü teklif, Komisyon ve oylamaya katılan milletvekilleri tarafından kabul görmemiş ve 1971-1972 öğretim yılında orta kısımları kapatıldığı için gelişmeleri duran İmam-Hatip Liselerinin sorunu tamamen çözülememiştir. Bu sorun, 1973 seçimlerinden sonra kurulan C.H.P.-M.S.P. Koalisyon Hükümeti Protokolu,⁵⁵⁹ 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun ilköğretimle ilgili 24 üncü maddesi ve IX. Millî Eğitim Şûrasında alınan 23 ve 67 nolu kararlar⁵⁶⁰ doğrultusunda hazırlanan, Talim ve Terbiye Kurulu'nun 15 Temmuz 1974 tarih ve 91 numaralı kararı⁵⁶¹ ile çözülmüştür.

Kanun Tasarısının yıllardır süren millî ve manevî temellere dayalı Millî Eğitim sistemi özlemi ve ihtiyacını giderecek şekilde düzenlendiğini öne süren Hasan Tosyalı, Millî Eğitimin genel amaçları hakkındaki düşüncelerini şöyle açıklamıştır:

"Türk genci, vatan ve milletimizin menfaatlerini her türlü menfaatin üstünde görmelidir. Türk genci, tarih, millî ve dinî değerlerine sadık olmalıdır. Türk genci, Müslüman Türk Milletinin inandığı Yüce Allah'ına, mukaddes Kur'an'ına ve sevgili Peygamberine inanmalı, O'nun emirlerine itaat etmeyi bilmelidir. Millî eğitimin hedefi bu olmalıdır. Bu ruhtan mahrum olan bir talebe, bir millî eğitim; canlı insanın ruhunu almış gibi leşten ibaret kalır. Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için her şeyi yaratan Yüce Allah'ımızın yarattıkları arasında en yüce varlık olan öğretmene de maddî ve manevî olarak önem verilmelidir. Öğretmenler Müslüman Türk Milletinin tarihî örf ve âdetine, milliyetçiliğine, dinine uygun bir şekilde yetiştirilmelidir. Bu "öğretmen" dediğim zaman bunun içinde asistanı, doçenti, profesörü de vardır."

556. R.G. 24.6.1973-14574.

557. R.G. 18.6.1983.18081; M.G.K.T.D., C:9, s. 344-354

558. R.G. 24.6.1973-14574; Bu madde metni 16.6.1983 tarih ve 2842 sayılı Kanun'la yapılan değişiklikten etkilenmemiştir. R.G. 18.6.1983-18081.

559. 25 Ocak 1974 tarihli C.H.P.-M.S.P Koalisyon Protokolu ile örgün eğitim kurumları programlarına zorunlu "ahlâk bilgisi" dersi konulmuş, yapılan bazı düzenlemelerle İmam-Hatip Liseleri orta okulları yeniden öğretime açılmıştır. Protokol metni için bkz. *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1974.

560. IX. Millî Eğitim Şûrasında İmam-Hatip Liseleri orta kısımları hakkında alınan kararlar ve değerlendirilmeleri için bkz. *M.E.B. Tebliğler Dergisi*, 15 Temmuz 1974-1797; Veli Öztürk, A.g.e., s. 156-158.

561 91 sayılı karar için bkz. *M.E.B. Tebliğler Dergisi*, 15 Temmuz 1974-1797.

Yıllardır süren kırsal yörelerimizin eğitim sorunlarını çözmek amacıyla Anayasaya konulan eğitimde fırsat eşitliği hükmünün imkân eşitliğini sağlayabilecek şekilde uygulanmadığına dikkat çeken Topyalı, merkezî üniversiteye giriş sınavlarında eşit olmayan şartlarda şehir liseleri mezunları ile yarışmak zorunda kalan taşra liseleri birincilerinin tercihen üniversitelere kabulünü ve Türkiye'nin büyük ihtiyacı olan nitelikli beyin göçünün önlenmesi için ülkenin maddî ve manevî bünyesine uygun tedbirlerin alınmasını önermiştir.⁵⁶²

Tasarı müzakerelerinde 1970'li yılların tartışma konuları olan Türk dili politikası, öğretmen dernekleri, Atatürkçülük ve Türk milliyetçiliği gibi meseleler ideolojik kutuplaşma içerisinde ele alınmıştır. T.B.M.M.'nin kabul ettiği 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu büyük ölçüde 1961 Anayasası'nın daha geniş bir biçimde yorumlanmış şeklidir. 1961 Anayasası ile ilgili eleştiriler, Millî Eğitim Temel Kanunu konusunda da geçerlidir. 1970'lerde somut olarak yaşanan ideolojik kutuplaşma, öğretmenleri de cephelere bölmüş ve okullarda verilen eğitim ve öğretimi büyük ölçüde ideolojikleştirmiştir. Tasarı müzakeresinden de anlaşıldığı gibi, Atatürk ilke ve inkılâpları, Türk milliyetçiliği, Türk Milletinin milli, ahlâki, insani, manevi ve kültürel değerleri, çağdaş uygarlık, lâiklik kavramları üzerinde siyasi partiler arasında bir uzlaşma yoktur. Kanun Tasarısında yer verilen bu odak kavramların somut bir tanımı da yapılmış değildir. Örgün din eğitiminin genel amaçlarını ve ilkelerini de yakından ilgilendiren 1739 sayılı Millî Eğitim Temel kanunu'nun 2. maddesi şöyledir.

" Türk Millî Eğitiminin genel amacı, Türk Milletinin bütün fertlerini,

1. Atatürk inkılâp ve ilkelerine ⁵⁶³ ve Anayasada ifadesini bulan Türk Milliyetçiliğine ⁵⁶⁴ bağlı; Türk milletinin milli, ahlâki, insani, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan ; insan haklarına ve anayasasının başlangıcındaki temel ilkelere dayanan demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devleti bilen ve bunları davranış haline getirmiş yurttaşlar olarak yetiştirmek;
2. Beden, zihin, ahlâk, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere, hür ve bilimsel düşünme gücüne, geniş bir dünya görüşüne sahip, insan haklarına saygılı, kişilik ve teşebbüse değer veren, topluma karşı sorumluluk duyan; yapıcı, yaratıcı ve verimli kişiler olarak yetiştirmek;
3. İlgi, istidat ve kabiliyetlerini geliştirerek gerekli bilgi, beceri, davranışlar ve birlikte iş görme alışkanlığı kazandırmak suretiyle hayata hazırlamak ve onların, kendilerini mutlu kılacak ve toplumun mutluluğuna katkıda bulunacak bir meslek sahibi olmalarını sağlamak;

Böylece, bir yandan Türk vatandaşlarının ve Türk toplumunun refah ve mutluluğunu artırmak; öte yandan millî birlik ve bütünlük içinde iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmayı desteklemek ve

562. *M.M.T.D.*, D:3, Y:4, C:37, s. 626-629.

563. 2 nci madde müzakerelerinde bir önerge veren C.H.P. Çankırı Milletvekili Nuri Çelik Yazıcıoğlu Atatürk ilke ve inkılâpları kavramlarının karıştırıldığını belirtmiş ve bu yanlışlığın giderilerek C.H.P'nin programında yer alan Atatürk'e ait 6 ilkenin 2. madde de açık olarak zikredilmesini önermiştir. Bu önerge T.B.M.M. üyeleri tarafından kabul edilmemiştir. *M.M.T.D.*, D:3, Y:4, C:38, s. 22-23.

564. "Türk milliyetçiliği" konusundaki ideolojik kutuplaşmanın, kavramın "Atatürk milliyetçiliği" şeklinde değiştirilmekle sona ereceğini varsayan 12 Eylül yönetimi, 1961 Anayasası'na yoğun tartışmalardan sonra girmiş olan Türk milliyetçiliği kavramını benimsememiş ve 1982 Anayasası'nda "Atatürk milliyetçiliği" kavramına yer vermiştir. 16.6.1983 tarih ve 2842 sayılı Kanun'un 1 nci maddesi ile 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 2. maddesinde yer alan "Türk milliyetçiliği" kavramı 1982 Anayasası'na uygun olarak "Atatürk milliyetçiliği" şeklinde değiştirilmiştir. Bkz. *Millî Eğitim Temel Kanunu*, M.E. Bas., Ankara, 1995, s.5.

hızlandırmak ve nihayet Türk Milletini çağdaş uygarlığın yapıcı, yaratıcı, seçkin bir ortağı yapmaktır.”⁵⁶⁵

Örgün din eğitimi ve öğretimi alanında, çok partili döneme geçişle birlikte, halkın büyük ilgi ve desteğiyle gerçekleşen sürekli gelişme, tek parti rejimi döneminde, Anayasa, Medeni Kanun ve Tevhid-i Tedrisat Kanununa aykırı olarak uygulamaya konulan millî eğitim, millî kültür, millî ahlâk ve din eğitimi politikalarının ilmî ve toplumsal gerçeklere uygun olmadığının kanıtı olmuştur. İlk defa C.H.P. Hükümetlerinin başlattığı yeniden din eğitimine dönme icraatları, toplumun din eğitimi ihtiyaçları ve taleplerinin, Anayasa ve Tevhid-i Tedrisat Kanununun gereği olarak daha sonra iktidara gelen hükümetler tarafından da geliştirilerek sürdürülmüştür. Şüphesiz, gücünü toplumdan alan bu gelişme, Anayasalar ve yasalar üzerinde de etkili olmuştur. Örgün din eğitimi ve öğretimi alanındaki gelişmeler, hem halkımızın, hem de siyasî sistemin artık din eğitim ve öğretimini, "Atatürk Türkiye"sinin kültür yapısının vazgeçilmez bir unsuru olarak nitelendirildiğinin en belirgin bir ifadesi”⁵⁶⁶ şeklinde değerlendirilebilir.

12 Eylül yönetimi döneminde hazırlanan 1982 Anayasası'nda yer alan Yüksek Öğretim Kurumları ve Üst Kuruluşları ile ilgili 130, 131 ve 132 nci maddelerin hükümleri doğrultusunda Yüksek Öğretim Kurumları ile ilgili kanun ve kanun hükmünde karamameler çıkarılmıştır. 1981 yılında kapatılan Yozgat Yüksek İslâm Enstitüsü dışındaki diğer Yüksek İslâm Enstitüleri, Yüksek Öğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'la İlâhiyat Fakültelerine dönüştürülmüş ve üniversitelere bağlanmıştır. Önce Danışma Meclisi tarafından kabul edilen Kanun Tasarısı ile ilgili metin, Millî Güvenlik Konseyi İhtisas Komisyonu Raporu ile birlikte 28.3.1983 tarihinde Millî Güvenlik Konseyi'ne sunulmuş ve aynı gün yapılan müzakereler sonucunda yasalaşmıştır. Bu kanun ile 19 olan üniversite sayısı 27'ye çıkarılmıştır.⁵⁶⁷ Kanun 14 ve 18 nci maddeleriyle yeni kurulan Marmara Üniversitesi'ne İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü, Dokuz Eylül Üniversitesi'ne de İzmir Yüksek İslâm Enstitüsü, İlâhiyat Fakültesine dönüştürülerek bağlanmıştır. 20, 22, 25, 27 ve 29 uncu madde hükümlerine uygun olarak Bursa Yüksek İslâm Enstitüsü Uludağ Üniversitesi'ne, Konya Yüksek İslâm Enstitüsü Selçuk Üniversitesi'ne, Kayseri Yüksek İslâm Enstitüsü Erciyes Üniversitesine, Samsun Yüksek İslâm Enstitüsü Ondokuz Mayıs Üniversitesine, Erzurum Atatürk Ünivertesine İslamî İlimler Fakültesi⁵⁶⁸ ile Erzurum Yüksek İslâm Enstitüsü birleştirilip Atatürk Ünivertesine bağlanarak, tüm Enstitüler İlâhiyat Fakültesi haline getirilmiştir. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ise statüsünü ko-

565. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun 1973 düzenlemesi ve 1983 değişikliği için bkz. R.G. 24.6.1973-14574; R.G. 18.6.1983-18081.

566. Ömer Okutan, "Din Eğitimi", *Cumhuriyet Döneminde Eğitim*, Millî Eğitim Ba., İstanbul, 1983, s. 424.

567. M.G.K.T.D., C:8, s. 478. Kanun Tasarısı önemli bir tartışma yapılmadan ve herhangi bir değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir.

568. Erzurum Atatürk Üniversitesine bağlı olarak 1971'de kurulan ve İmam-Hatip Okulu mezunlarını ilk defa doğrudan kabul eden İslamî İlimler Fakültesi 6990 sayılı Atatürk Üniversitesi Kanununa eklenen değişiklikle kurulmuştur. Bu konuda her hangi bir Meclis tartışması yapılmamıştır. M.G.K.T.D., C:8, s. 494.

rumuştur.⁵⁶⁹ Araştırmanın sınırları dışında kalan 1990 yılı sonrası dönemde çıkarılan 11 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı Kanun'la⁵⁷⁰ İlahiyat Fakültelerinin sayısı 22'ye ulaşmıştır.

II. YAYGIN DİN EĞİTİMİ KURUMLARI (ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI) İLE İLGİLİ KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

Bu başlık altında Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1920-1990 yılları arasındaki dönemde yürütülmüş olan din hizmetleri ve yaygın din eğitimi icraatlarıyla ilgili kanunlar, T.B.M.M. tartışmaları çerçevesinde incelenecektir.

1- ŞER'İYE VE EVKAF VEKÂLETİ İLE İLGİLİ OLARAK 1920-1924 YILLARI ARASINDA ÇIKARILAN KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

I.T.B.M.M. Hükümetleri döneminde Osmanlı devleti kanunlarının büyük çoğunluğu yürürlükte kalmış ve yaygın din eğitimi ve din hizmetleri faaliyetini yürüten Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile ilgili olarak fazla kanun çıkarılmamıştır.

T.B.M.M.'nin 27 Nisan 1924 günü oluşturulan 10 idari encümenin ikisi, din hizmetleri ve yaygın din eğitimi alanıyla ilgilidir. Bunlar Şer'iye ve Evkaf ve İrşad Encümenleridir.⁵⁷¹ Yine 2 Mayıs 1936 tarihinde kabul edilen 3 sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun'a dayanılarak, B.M.M.'nin 3 Mayıs 1936 tarihli oturumunda seçimle oluşturulan ilk İcra Vekâletleri içinde en önemli yürütme organı olarak Şer'iye ve Evkaf Vekâletine yer verilmiştir. Şer'iye ve Evkaf Encümeni ve Vekâleti ile ilgili tartışmalar örgün din eğitimi ve öğretimi ile ilgili kanunlar başlığı altında incelendiği için burada tekrar ele alınmayacaktır.⁵⁷²

Millî Mücadele döneminde dinî ve millî boyutları ağır basan irşad ve propaganda çalışmalarına büyük bir önem verilmiş, özellikle Anadolu uleması ve Mehmet Akif Ersoy, Hasan Basri Çantay gibi aydınlar Millî Mücadelenin örgütlenmesinde önemli roller üstlenmişler ve B.M.M., İstanbul Hükümetinin baskısıyla Dürriyade'ye hazırlatılan fetvayı karşı bir fetva ve beyannamelerle çürütmüştür.⁵⁷³ İrşad ve propagandanın toplumda oynadığı rolün bilincinde olan Bursa Mebusu Şeyh Servet Efendi, B.M.M. Başkanlığına verdiği takrirle, oluşturulmakta olan encümenler arasında İrşad Encümeni'ne de yer verilmesini önermiştir. Şeyh Servet Efendi, takririnde, irşadın önemini şöyle belirtmiştir:

"İrşad, hayat-ı insaniyenin en mühim âmil-i saadeti olduğu beşeriyetin tecarüb-ü adide-i tarihiyesi ile katiyet kesbetmiş bir hakikattir. Maalesef düşmanlarımız bu nafi ve mukaddes hakikatı makûs bir vaziyete sokarak (Kelimetülhak üridübihelbatıl) medlûlünce zâhirde hakkı iltizam ediyor gibi görünerek hakikatta ise batılı yürütmek ve gasbı hak etmek gibi makasadı batile ile propaganda namı altında azim teşkilât yaparak malen ve bedenlen büyük fedakârlıklar ihtiyarı ile âlemi

569. 28.3.1983 tarih ve 2809 sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair Kanun Bkz. *M.G.K.T.D.*, C:8, s. 478-500.

570 . Yüksek Öğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair 2809 sayılı Kanun ile 78 ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun: *R.G.* 11.7.1992-21281. 3843 sayılı Yükseköğretim Kurumlarında İkili Öğretim Yapılması, 2547 sayılı Yükseköğretim Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi ve Bu Kanuna Bir Ek Madde Eklenmesi Hakkında kanun ile alt yapısı yeterli İlahiyat Fakültelerinde akşam öğretimi yapılıp başlanmıştır.

571. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 39.

572. *A.g.e.*, s. 74-78, 202.

573. Karşı fetva çalışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 212-213, 292; C:3, s. 112 Millî Mücadele'de ulemanın oynadığı rol hakkında bkz. Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevî Mimarları*, D.İ.B. yay., Ankara, ts.; Ş. Mardin, "İslâmcılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C: VII, s. 1937-1928.

insaniyeti ifsat etmekte devam edegelmişlerdir. ... Binaenaleyh aleyhimizdeki silâh ile mukabele etmek lüzumu bedihi olmasına zamimeten her bir şekli makul ve meşruda neşri hakayık ile irşadı ervah ve tenviri efkârın ehemmiyet ve azameti de müstağnii arz ve izah bulunduğundan Büyük Millet Meclisimizin tesis edeceği şubat-ı mesai meyanında bir de umuru irşadiye şubesinin teşkili ile bunun memaliki Osmaniyeye teşmilini teklif ederim."574

Kırşehir Mebusu ve Şer'iye Encümeni Reisi **Müfid Efendi**, bu vazifeyi Şer'iye Encümeni'nin yerine getirebileceğini, Karahisarı Sahib Mebusu İsmail Şükrü Efendi ise Meşihat tarafından kurulmuş olan Darülhikmetilislâmiyenin Allah rızası için bu vazifeyi yapmaya çalıştığını, malî destek verilerek bu kurumdan yararlanılabileceğini belirtmişlerdir. " Darülhikme azaları para için değil, mahza, hamiyyeti diniye ve vataniye saikasıyla köy, köy gezip irşad için kalbleri çırpınıyor... Gençlik irşad sahasını genişletmek istiyor, buna karşı araba ücreti bulamıyor. Eğer bu kadar bir masraf verilirse teşkilâtımız hazırdır." 575

Bu önerilere cevap veren şeyh **Servet Efendi**, İrşadın önemi konusunda tüm mebusların ittifak içinde olduklarını fakat, mevcut teşkilatlanma ile tam bir irşad ve propaganda faaliyeti yürütmenin mümkün olmadığını şu gerekçelere dayanarak öne sürmüştür:

"Şüphesiz bizde yani müslümanlarda da bir irşad vardır. Kur'an'ı azimüşşan, baştan başa irşad içindir. insanların ruhlarını, saadetlerine tevcih etmek ve saadetleri yolundan yürütmek içindir. Bunun azametini iyi takdir etmek lâzımdır. Fakat, düşmanlarımızın melunane yaptıkları propagandalar vasıtasile ifsat edilen bir miktar yerlerimiz var, Maateesüf bazı dindaşlar birbirlerine karşı silâhlanıp çarpışmak suretile elde edilmiş daha doğrusu diyebileceğim ki fethedilmiş yerlerdir. Bunlar hali nekahatteki hastalar gibidir, ruhları henüz hastadır. Onların ruhları takviye edilmezse bu gün takib ettiğimiz mukaddes emel, izzet-i istiklâldeki azamet, ruhlarında adam akıllı tecelli ettirilmezse bu hakikat düşmanlar tarafından ne gibi perdelerle örtülmüş ise, bu hakikatın cemali açıktan açığa gösterilemez. Eşrafının, ulemasının, âyanının adam akıllı ruhları irşad edilir ve bir memleketin uleması, eşrafı bir hakikatı adam akıllı takdir eder ise o memleketin efradı âmmesi hiç bir vakit bozulmaz. Bu vaziflere Kur'an da tasrih ediyor. İkincisi, efradı askeriye ve nizamiyeyi jandarma ve polis efradını makul, hakimane irşad ile tenvir ve kalblerini daima takviye etmek lâzımdır. Keza aynı memlekette ahalimizin kalblerini bu mukaddes emel karşısında takviye etmek, imanları metanetleştirmek matlubdur. Üçüncüsü, bu gün, elimizde bulunan, düşmanlar tarafından esaret altına alınmayan bütün memleketlerimize teşmil etmek, ya her memleketin eşraf ve âyanını getirtmek, ya bir heyetle gitmek suretile, yahud mahallerinde birer şube teşkil etmek suretile, bütün memleketin eşraf ve âyanı, bütün ahalisi hakimane irşad dediğim zaman, yalnız hoca efendilerin camilerdeki vazı manasını anlamıyalım... Bunun için bunun azametini olduğu gibi tahkik ederek ve bu heyette garb hayatını da tamamilen iyi bilmiş, her türlü meselei hayatiyeye karşı, karşılıklı, hakkı görebilmiş yüksek dimağlı, yüksek ruhlu her ferdi islâmı birleştirmek suretile azametli bir teşkilât arzu ediyorum."576

574. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 94

575. *A.g.e.*, s. 95.

576. I. T.B.M.M. döneminde sadece Türkiye içinde değil, İslâm ülkeleri, Rusya ve Avrupa ülkelerinde oldukça nitelikli irşad, propaganda ve istihbarat çalışması yapılmıştır. Meclis Zabıtlarında islam aleminden gelen başarı ve destek telgraflarına ve haberlere yer verilmiştir. Özellikle Hindistan müslümanları ve Rusya esareti altındaki Türklerin ekonomik yardımları da olmuştur. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 89, 95-96. Özellikle s. 89'da yer alan, Trabzon Müdafaai Hukuk Reisliği'nden B.M.M.'ne gönderilen bir telgraf h0aberinde, Afganistan, Hindistan ve Irak müslümanlarının ingiltere ve Mekke-Medine Şerifine karşı başlattıkları mücadele özetlenmektedir.

B.M.M'nde yapılan oylamada bu karar kabul edilmiş ve encümenler arasında İrşad Encümenine de yer verilerek, üyelerinin seçimi yapılmıştır. İrşad encümeni, Şeyh Servet Efendi'nin önerdiği gibi dinî ve batı tipi öğrenim görmüş mesublardan oluşmuştur.⁵⁷⁷

Anadolu'da İstanbul Hükümeti ve İngilizlerin yaptığı T.B.M.M. karşıtı propagandaların etkili olduğu konusundaki şikayetler yoğunlaşınca, T.B.M.M. yayınladığı beyannameler ve irşad ekipleri ile Hilâfet ve Saltanata bağlılığını sık sık belirtmek zorunda kalmıştır. Bu beyannamelerin içeriği ve örnekleri üzerinde 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu incelenirken durulmuştur.⁵⁷⁸ Bu beyanname ve telgraflar ve bu çerçevede Anadolu'da yürütülen irşad ve istihbarat çalışmaları, Doğu Anadolu ve Marmara bölgelerinde çıkan iç isyanların bastırılmasında önemli rol oynamıştır.

I.T.B.M.M. döneminde bazı dinî ağırlıklı yasa tekliflerinin incelenmesinde ve kanunlaştırılmasında da Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ve Encümeni etkin rol oynamıştır. I. T.B.M.M. döneminde yürürlükte olan Osmanlı Kanun-i Esasi'nin 7 nci ve 118 nci maddeleri ile 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 7 nci maddesinde " Ahkâmı şer'iye'nin tenfizi" görevi T.B.M.M.'ne verildiği ve " Kavanin ve nizamât tanziminde muamelatı nasa erfak ve ihtiyacatı zamana evfak ahkâmı fıkhiye ve hukukiye ile adap ve muamelat esas ittihaz kılınır."⁵⁷⁹ hükmü yer aldığı için İslam dini ve fıkhnı ilgilendiren yasa teklifleri ve öneriler Şer'iye ve Evkaf encümeni tarafından incelenmiştir. I.T.B.M.M. döneminde yürürlükte olan iki Anayasa'nın yukarıda belirtilen maddelerinde yer alan hükümlerin gereği olarak, çıkarılan kanunların ve yapılan icraatların İslam dinine, teknik bir ifadeyle İslam şeriatı ve fıkhnı uygunluğu gözönünde tutulmuştur. İslamî prensiplere ve çerçeveye ters düşen kanun maddeleri ve icraatlar, Anayasa hükümleri gerekçe gösterilerek reddedilmiş ve tepki görmüştür. Bu tartışmalar, müstakil bir çalışma konusu olabilecek kadar geniştir. Burada dinî boyutu olan bazı kanunlar ve önemli tartışmalar özetlenecektir. **Men-i Müskirat Kanunu Teklifinin** müzakereleri, I.T.B.M.M. üyelerinin İslâm fıkhnı bakışlarını belirlemek açısından oldukça önemlidir.⁵⁸⁰ Bazı ekonomik gerekçeler öne sürerek kanun teklifinin yasalaşmasına karşı çıkan ve engellemeye çalışan Maliye Ve-

577. 25 kişiden oluşan İrşad Encümeni Reisliğine İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey Seçilmiştir. *T.B.M.M. Arşivi*, Dönem I, Toplantı I, Esas No=9. *Şube ve Encümenler Defteri*(25.4.1336) İrşad Encümeni adına saruhan Mebusu Mustafa Necati Bey'in 16.5.1336 tarihli kararını cevaplayan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, daha örgütlü irşad ve istihbarat yapılması teklifine katıldıklarını, Dahiliye Vekâletine bağlı İstihbarat ve Matbuat-ı Umumiye Müdüriyeti'nin kurulacağını belirtmiştir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 354.

578. Ankara'daki hareketin Padişah ve Halifeye bir isyan niteliği taşımadığı, İstanbul fetvası ve B.M.M. düşmanlığının İngiliz oyunu olduğunun vurgulandığı "*Büyük Millet Meclisi'nin Memlekete Beyanname*" (25 Nisan 1920), Meclis namına, Divan-ı Riyaset'çe Halifeye hitabeden, Hamdullah Suphi Bey tarafından kaleme alınan telgraf ((28 Nisan 1920) ve İslâm âlemine B.M.M.'nin davası ve amacını anlatmak gayesiyle yayınlanan "*Âlem-i İslâm'a Beyanname*"nin metinleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:1, s. 60, 123-124, 246-250. Tüm beyannamelerin yer aldığı bir çalışma için bkz. *Millî Mücadele Dönemi Beyannameleri ve Basını*, Ankara, 1990; İstanbul Hükümeti'nin Millî Mücadele karşıtı propagandaları için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem yay., İstanbul, 1976.

579. 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu için bkz. *Düstur*, III, 1, 196-199 ve III, 5, 398

580. Men-i Müskirat Kanunu Layihası ile ilgili Şer'iye, Sıhhiye ve Maliye Encümenlerinin Mazbataları 12.8.1336(1920)'da B.M.M.'ne sunulmuştur. Şer'iye ve Sıhhiye Encümenleri içkinin yasak edilmesini, Maliye Encümeni ise vergi kaybına ve bağıcılığın geri kalmasına neden olacağı için kanun layihasının reddini istemiştir. Maliye Encümeni mazbatasını ve layihanın aleyhinde konuşan mebuslar çok sert bir şekilde eleştirilmişler ve Meclis'te gerilim artmıştır. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:3, s. 115-116. 176-179.

kili ve Encümenine sert tepki gösteren Antalya Mebusu **Rasih Efendi** görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Bu hükümet Hilâfeti cami midir değil midir? Cami ise; hilâfetin esası olan Kur'an'ın menettiği bir şeyi bu hükümetin kanununda rüsum olacağız diye muhafaza edemezsiniz. Muhafaza eder seniz, İslâmlar size gülerler. İslâmların mürşidi, delili, pişvası olamazsınız... Efendiler, milletler servetsiz, samansız, ticaretsiz inkiraz bulmaz. Fakat ahlâkı sukuta uğradı mı o millet inkirazdan kendini zor kurtarır. İnkılâp zamanındayız diyoruz. Binaenaleyh inkılâp zamanında en evvel göze çaracak ahlâktır. Çünkü metanet-i ruhiye, metaneti cismaniye her halde ahlâkla muhafaza edilir. Gerek garp, gerek Amerika efkârı umumiyesi ve ahlâkı ilerlediğinden, bu gün bu müskiratın mazarratına kanaat getirmiş ve onun menini istiyor, fakat biz bundan on dört asır evvel bunun men-i istimaline iman etmiş ve menine karar vermişiz. Bunda tereddüt eden bir müslüman var mıdır?..."

581

Oldukça sert geçen Meni Müskirat Kanunu Layihası müzakereleri sonucunda yapılan oylama ile teklif kanunlaşmıştır. ⁵⁸² Meni Müskirat Kanun'unun 1 inci maddesinde yer alan "Memalik-i Osmaniye'de her nevi müskiratın imal, ithal, fûruht ve istimali sureti katiyede memnudur," hükmüyle alkolün üretimi, ithali, alınıp-satılması ve içilmesi yasaklanmış, diğer maddelerde bu yasağı ihlal edenlerin nasıl cezalandırılacağı hükümlerine yer verilmiştir. ⁵⁸³ Dinî boyutu da bulunan bu tür kanunların keyfi değil, yürürlükte olan Anayasanın amir hükmü gereği çıkarıldığını belirten **Rasih Efendi**, Kanunu Esasî ve B.M.M.'nin kabul ettiği kanunlar arasındaki ilişkiye şöyle dikkat çekmiştir:

"... Biz meclisimize " teşri" sıfatını verirken, bu kelimeden ürkmeyişimiz halde, acaba " hadd-i şer'i" lafzından neden dolayı ürküyoruz? Elinizde bulunan Kanun-u Esasî'nin madde-i mahsusunda; devletin yapacağı kavanin esasat-i fıkhiyeye muvafık olmak suretiyle yapılacaktır denilmektedir. Bu madde-i kanuniyeyi unutmuşlar mıdır?..." ⁵⁸⁴

Din eğitiminin anayasal dayanakları bölümünde, 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tartışmaları incelenirken belirtildiği gibi, **Rasih Efendi**'nin Kanun-i Esasî'nin 118 maddesinde gösterdiği referansa ve 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 7 nci maddelerinde yer verilmiş ve yapılacak kanun ve nizamların fikhî hükümlere uygunluğu prensibinden taviz verilmemiştir. Aynı Anayasa hükmüne II.T.B.M.M. döneminde hazırlanıp kabul edilen 1924 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda da yer verilmiş olmasına rağmen, ⁵⁸⁵ C.H.P.'nin egemenliği altına giren T.B.M.M.'nde tam tersi uygulamalara yer verilerek Anayasaya aykırı olan bir yola girilmiştir.

581. Meni Muskirat Kanunu Layihası ile ilgili **Rasih Efendi** ve diğer mebusların görüşleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, C:4, s. 1115-116, 105-137;

582 . Kanun Layihası, uzun tartışmalardan sonra 14.9.1336(1920) günü yapılan oylama sonucunda yasalaşmıştır. Oylama sonuçları çok ilginçtir. Oylama 145 üye katılmış, 3 müstenkif, 71 evet ve 71 hayır oyu çıkmıştır. Riyasetin reyî kabul cihetinde olduğuna binaen Nizamnamei dahili mucubince kanun kabuledilmiştir. Bkz. *A.g.e.*, s. 137-138.

583. Kanun metni için bkz. *A.g.e.*, s. 134-136. Meni Müskirat Kanunu Teklifi B.M.M.'nin açılmasın dan 6 gün sonra (28-4.1336(1920), Trabzon, Mebusu Ali Şükrü Bey Tarafından verilmiş ve çok sert ve kutuplaşmaya varan tartışmalar sonucunda, 14.9.1336 günü B.M.M. oturumunda yasalaşmıştır.

584. Bu konuşma, I. T.B.M.M.'nde din-hukuk ve Anayasa-kanunlar ilişkisi konularında yapılan tartışmalardan sadece birisidir. **Rasih Efendi**, bu düşüncelerine rağmen, 1923'den sonra C.H.P. de siyasete devam edebilmiştir. Daha liberal düşüncelere sahip olan II. Grup üyeleri ise yeni seçimlerde milletvekili olamamıştır. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:1, C:4, s. 127.

585 . 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu için bkz. *Düstur*, III, 1, 196-199; Teşkilât-ı Esasiye Kanunu müzakerelerinde yeni Anayas'nın İslami temelleri konusunda Mustafa Kemal Paşa şunları söylemiştir: "Cenab-ı Hak, riayetkar kılmağa mecbur tuttuğu insanların esasen kalb ve vicdanındaki ihtiyacat-ı hakikiyesini tamamen bilir. Binaenaleyh gönderdiği kitap tamamen o ihtiyacata mutabık ahkâmı ihtiva eden bir kitaptır. Efendiler! İlm-i hakikatın en son emrettiği, ihtar ettiği kanun böyle olabilir. Taklitle, tebdille kanun olmaz. Kanun, kanun-i hakiki olmak lâzımdır. Kanun-i tabii olmak lazımdır. Yani: Kanun-i ilâhi olmak lâzımdır... Teşkilât-ı esasim'e böyle bir kanun-i hakikidir. Çünkü milletimizin vicdanından, kanatından çıkmıştır..." Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:2, C:14, s. 425. (I Kanunievvel 1337(1921)); A.F. Başgil, *A.g.e.*, s. 185.

Kısa sürede görülen birbirine taban tabana zıt uygulamalar, Türkiye’de, hukuk devleti ilkelerinin siyasî ideolojisiyle ne kadar içli, dışlı olduğunu göstermektedir.

Heyet-i Vekilenin Vazife ve Mesuliyetine Dair Kanun Teklifi müzakere olurken Büyük Millet Meclisi Hükümetinin esaslarını şeriat ve aklın oluşturduğu bir İslâm hükümeti olduğu belirtilmiştir. ⁵⁸⁶ Kanun Teklifinin 29 teşrinisani 1337 (1921) günü müzakeresinde, Mersin Mebusu **Selahaddin Bey** şunları söylemiştir:

"...Altı yüz senedir, alemdâr-ı İslâm olan hükümeti İslâmiyeyiz... 1300 senedir dünyaya naşir-i vahdet olan yani, İlân-i tevhid eden vahdaniyet akidesini ilân edenlerin alemdar ve mümessilleriyiz. Bu dinin bayraktarlarıyız. Ve bunu neslen, omuzlarımızda taşıdık. Efendiler! taii, bir tavaif-i mülk (fırkalar, gruplar, küçük devletler) devri geçirmek istemiyoruz. Bu muazzam gayelerimizin ve tarihin, dinin, milletin üzerimize tahmil ettiği vazifelerin önünde düşüneceğiz... Bu alâkada yüzlerce senelik kanınız, şanınız, metahir-i ecdadınız var. Binaenaleyh meclis-i âliniz bir ihtilal meclisi değildir. Bu meyandaki ifâdatı bendeniz reddediyorum. Bu meclis, ihya-yı İslam için, ruh-u ecdadından doğan ve buraya toplanan bir icma-ı ümmet-i İslâmdır. Vazifemiz kısa, dar ve ani hedeflerde değildir. Ma'şeri ve daimi esaslardadır. Mefkûreyi ve hâkimiyeti neşr ve temsile memursunuz. Siz sınıf ve meratib-i içtimaiye hakimiyeti yerine şer'i ve kanunun hâkimiyetini, ilim ve sayın faziletini ilân eden bir akidenin hadimlersiniz. Siz hâkimlersiniz ve önünüzde duran tarih ve ecdattır. Sizin hedefleriniz zevat değil, makamattır, faniler değil, esaslardır..."⁵⁸⁷

Frenginin Men'i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkındaki Kanun Teklifi'nin 26.12.1336 (1920) günü müzakerelerinde, koruyucu sağlık hizmetleri konusunda vatandaşın aydınlatılmasında din hizmetlileri, müftü ve vaizlerden yararlanılması tartışılmıştır. İlgili kanun teklifi maddelerinin müzakerelerinde, maddelerin dine, şeriata, ahlâka uygun olup olmadığı tartışılmış ve toplumda en güvenilir liderler kabul edilen din görevlilerinin yapacağı yaygın din eğitimi çalışmaları ile halk sağlığı konusunda toplumun bilgilendirilmesi önerilmiştir. Millî Mücadele döneminde, Konya, Burdur ve Kastamonu gibi illerde büyük tahribatlar yapan Frengi salgının tehlikeleri konusunda duyarlı olan medrese kökenli mebuslar, müzakerelerde oldukça tutarlı ve ilmî, toplumsal değeri olan görüşler öne sürmüşlerdir. Erzurum Mebusu **Nusret Efendi**, Frenginin önüne geçmek için alınması gereken maddî ve manevî tedbirlere dikkat çekmiş ve manevî olan çareyi anlatırken din görevlilerinin halkı irşaddaki hatalı tutumları konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"Evvelâ bu köylülerimizin kafalarını değiştirmelidir. Çünkü bizim köylülerimiz hâlâ kadere imanın ne demek olduğunu anlamamışlardır. Bizde hutebâ efendiler Cum'a günlerinde hutbeye çıkar-

586. 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 2 nci ve 26 ncı maddelerinde yer alan islam dini ve fıkhi ile ilgili hükümler için bkz. 20 Nisan 1340 tarih 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu: Server Tanilli, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, s. 68, 71-72;

587. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, s. 415. Selahaddin Bey'in bu konuşması, Mustafa Kemal paşa tarafından Pan-Türkizm ve Pan-İslamizme dayalı hissi bir yaklaşım olarak değerlendirilmiş, Selahaddin Bey ve Hüseyin Avni Bey bu değerlendirmeye sert tepki göstermişlerdir. Yukarıdaki dipnotta aktarılan Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması, Selahaddin Bey'e cevaptır. Bu tartışma, birbirlerini eleştiren I. ve II. Grup liderlerinin bile islam dini konusunda asgari müştereke sahip olmalarını göstermesi bakımından anlamlıdır. *T.B.M.M.Z.C.*, s. 411-425.

lar, bir hadis-i meşhuru tilâvet ederler ve derler ki; [lâ adve ve-lâ tıyereten ve-lâ hameten ve-lâ sefer] lâ adve (=sirayet yoktur) sözünü işiten bir köyle, bu manayı muhkem olarak kafasına yerleştiriyor ve ondan bir türlü ayrılamıyor. Halbuki peygamber Efendimiz diğer bir hadisinde [für minel meczimî kemâ teferrü mine'l-esedi] O vakit asya'da frengi illeti yoktu. Peygamber Efendimiz ona da ayrı bir emir buyururlardı: "Cüzzam illetine mübtelâ olan insanlardan kaçınınız, nasıl ki aslanlardan kaçtığınız gibi. Hatta bu hadisi şerifte mühim bir nükte vardır. Frengi mikropları aslan şeklinde imiş.⁵⁸⁸ Mikroskoplar öyle gösteriyormuş. Birçok hocalarımız ikinci hadisin manâsına vakıf olmadıklarından dolayı birinci hadise muhkem ipe sarılır gibi sarılmışlardır. Bir anane şeklini almıştır. Evvelâ hoca efendilere tenbih ve onlara tedirtmeli ki: Evvelâ sirayet vardır, fakat bi-iznillâhi teâlâ vardır. Evet bütün kavanini-i ilâhiye, bütün kâinat, bir çok düsturlar üzerine devran ediyor. [Ve len tecide li sünnetillâhi tebdilâ] Allah'ın bir çok düsturları, kanunları vardır. Allah'ın kanunlarını bunlara anlatmalı ve bunların kafalarını değiştirmelidir. (Değilse) bu kanunlar hiç bir faydayı mutazammın değildir... Sıhî heyetlerin başına hocalar geçmelidir.

Cum'a günlerinde pazara içtima edecek bütün ahaliyi muayene etmelidir. Din ile tababet birleşirse o gün bizim memleketimizde frengi defolmuş olur." 589

Nusret Efendinin görüşlerine katıldığını belirten Yozgat Mebusu Hulusi Efendi, suçun köylüde değil, köylülere irşad, mektep ve medrese imkânı sağlayamayan sistemde olduğuna şöyle dikkat çekmiştir:

".. Köylerimizde iyi hocalar olsaydı, bu gibi şeyleri iyi bilselerdi, köylülerimiz de böyle yanlış bilmezlerdi. Mutlaka bunu köylülerimizin zihniyetsizliğine hükmetmemeliyiz." 590

Bu müzakerede, diğer konuşmacılar, İslâm dini çerçevesinde hastalıklar karşısında tedavi olma, zaruret halinde mahrem yerlerin açılması, hastalık, tedavi ve kaza-kader ilişkileri konularını tartışmışlardır. ⁵⁹¹ Aktarılan iki konuşma örneğinde, yaygın din eğitiminin zihniyet değişimiyle ilgili hedefleri üzerinde durulmuş ve bunun nitelikli bilgi ve formasyona sahip din görevlilerinin yetiştirilmesi ile mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Bu tartışmalar, Osmanlı Devletinin son dönemleri ve T.B.M.M. Hükümetleri devresinde köylerin yeterli eğitim ve din eğitim imkanlarından mahrum olduğunu göstermektedir. Kırsal yörelerimizin bu mahrumiyeti, tek parti rejimi döneminde hat safhaya ulaşmış, çok partili siyasi hayata geçilen dönemde oluşturulan yaygın din eğitimi politikalarıyla kısmen çözülebilmıştır.

Din görevlisi ihtiyacının hat safhaya ulaştığı, bazı köylerde cenazelerin bile hocasızlıktan defnedilemediği Millî Mücadele döneminde, Erzurum mebusu **Salih Efendi**, 3 Şubat 1337 (1921)'de T.B.M.M. Riyasetine bir önerge verip, cami ve mescidlerden birer imam, hatip, müezzin ve kayyımın askerlikten müstesna sayılmasını istemiştir. Savaş şartları nedeniyle bu önerge nazarı mütalâaya alınmamıştır.⁵⁹² Savaş ekonomisi şartlarına titizlikle uyan I.T.B.M.M.'nin kabul ettiği kanunlar arasında "Düğünlerde İsrâfın Men'i Hakkındaki Kanun" da bulunmaktadır. Bu Kanun Teklifinin müzakerelerinde, kanunun tatbikinde halkın büyük saygı duyduğu müftülerden yararlanılması önerilmiştir. Bu teklif kabul görmemiş ve Kanun Teklifinin ikinci maddesindeki "müftüler" ifadesi çıkarılmıştır.⁵⁹³

588. İlginçtir ki, bu tür görüşler, 1980'li yıllarda bile populist din anlayışının örnekleri olarak savunulmaktadır. Eleştirel bir yaklaşım için bkz. Cemâl Sofuoğlu, "Hadislerin Anlaşılmasındaki güçlükler ve Bazı Problemler", *Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, (19-18 Eylül, 1985 İzmir), D.E.Ü.İ.F. yay., s. 99-100.

589. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:7, s. 38-39.

590. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:7, s. 42-43

591. A.g.e., s. 40-45.

592. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:8, s. 72-73.

593. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:5, s. 325-328, 341.

Millî Mücadelede müftü azlığı nedeniyle mebus seçilen bazı il ve ilçe müftüleri bile mebusluktan istifa ederek müftülük görevine dönmüştür. Bu probleme çözüm bulmak için Kângiri (Çankırı) Mebusu Tevfik Efendi ve arkadaşları tarafından hazırlanıp B.M.M. Riyasetine sunulan "**Müftülerin Tekâütlükten İstisnalarına Dair Kanun Teklifi**", 27 Ağustos 1337 (1921)'de görüşülerek kabul edilmiş ve kanunlaşmıştır. İlgili Kanunu'nun 1 nci maddesi şöyledir:

"Alelumûm müftüler, iftaya muktedir olamayacak derecede alil ve meriz olmadıkları fennen sabit olmadıkça veyahut arzû-yi zatiyeleriyle tekâütlerini talep etmedikçe tahdid-i sinne tabi olamaz ve tekaüde sevkedilemez."⁵⁹⁴

Bu kanunların müzakerelerinden, o dönemde müftülerin nasıl seçilip, emekli olduklarını ve görevlerinin ne olduğunu öğrenmekteyiz. Bu konuda bilgi veren Yozgat Mebusu **Hulusi Efendi**, müftülerin, "memleketin müktedabihi olan (kendisine uyulan) eimmenin ve hutebanın ve meclis-i idare heyeti azalarının" oylarıyla intihap olunduklarını belirtmiştir.⁵⁹⁵ Konuyla ilgili Şer'îye Encümeni mazbatasında şu bilgilere yer verilmiştir:

"... Doğrudan doğruya ülemâ-yı mahalliye arasında, cemaat-ı mahalliynin intihabiyle yahut ülemâ-yı mahalliye bulunmayan yerlerde havâle-i hukuk tarikiyle Umur-i Şer'îye Vekâletince tayin buyurulmakta olan müftüler, alelittlak selâhiyetleri hukuken efal-i kazaiye ve idariye ve ameliyât-ı maddiye ile iştiğalden ibaret olarak tavsif edilen memurin idadında olmayıp aslen sıfat-ı temsiliyeyi haiz ve ıslah-ı şer'iyede dahi "memur" tavsifinin aksine olarak "ifta ile mezun" vasf-ı şaziyle maruf (kaide dışı bilinen) olduklarına ve vakıa "müftüler" denilince muhassissat-ı muayyene ile muvazzaf iseler de mesâil-i hayatiyemizden olan cemaat-ı İslâmiyeye teşkilâtı noktasından dahi emniyet-i mahsusa ile nazar-ı dikkate alınmak iktiza eyler ki, her yerde teşkilât-ı İslâmiye cüzlerinin cihet-i camia ve reis-i tabiisi müftüler olmak lâzım gelip..."

Bu ifadelerden, yeterli mahallî ülemanın bulunduğu yerlerde, müftülerin, ulema arasından seçilen üyeler ve yerel idare meclislerince seçildiklerini, mahallî ülemanın bulunmadığı yerlerde ise Şer'îye ve Evkaf Vekâletince atandıklarını ayrıca müftülerin ana vazifesinin "ifta" olduğu, salt memur statüsünde olmadıkları ve bulundukları yerlerdeki İslâm cemaati teşkilatlarının tabii reisi olduklarını öğrenmekteyiz.⁵⁹⁶

Karesi mebusu **Abdulgafur Efendi** ve bir arkadaşı tarafından verilen "**Müftülerin Teşrifattaki Mevkileri**" ne dair takirde, şu ifadelerle yer verilmiştir:

"... Müftü efendiler hazeratı makam-ı ifta'nın ulviyet ve kutsiyeti nisbetinde mazhar-ı şeref ve ihtiram olmak lâzım iken, maalesef teşrifatta mevkileri dün (aşağı) derecede kalmıştır. Hükümet-i merkeziye Umûr-i Şer'îye Vekâletine lâıyk olduğu mevkii ita ettiği ve taşralarda da müftü efendiler vekâlet-i müşarun İleyhâyı (adı geçen vekâleti) temsil ettiği mükerreratın imzasında müstahak olmadıkları bir vaz'ı gayr-ı muhteremde oldukları görülmektedir..."

Bu takirde belirtilen tesbite katılan T.B.M.M. mebusları, takriri kabul etmişler ve mahallî idarelerde, müftülerin protokolde 2 nci sırada yer almalarını öngören bu temenni takriri, Heyet-i Vekile Riyasetine (Başbakanlığa) göndermişlerdir.⁵⁹⁷

594. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:2, C:13, s. 91.

595. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:1, C:5, s. s. 325.

596. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:2, C:13, s. 92.

597. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:2, C:16, s. 119-120(23 Kanunisani 1338/1922). Ne kadar ilginçtir ki, I. T.B.M.M. döneminde müftülerini bile başüstünde tutan Mustafa Kemal Paşa'nın Riyaseti altındaki T.B.M.M.'nin tavrının aksine, merhum Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'den istediği Diyanet İşleri Başkanının protokoldeki yerinin yükseltilmesi önerisi kabul edilmemiştir. Evren, bu olayı öğünerek anlatmaktadır. Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, C:5, s. 24-25.

1338 (1922) yılına kadar, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti kuruluş ve teşkilât kanunu bile tamamlamadan zor şartlarda çalışmalarını sürdürmüştür.

1338 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe müzakerelerine sunulan Esbab-ı Mucibe Layıhasında, Vekâletin görevlerinin eğitim ve irşad, iftâ ve kaza, araştırma ve yayın olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁸ 24.8.1338 günü başlayan Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Müzakereleri, 2.9.1338 (1922) günü tamamlanmıştır. 1338 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçesi Esbab-ı Mucibe Layıhası, B.M.M. tarafından kabul edilerek, Vekâletin kuruluş ve teşkilât kanunu tamamlanmıştır. Bu bütçe müzakereleri sonucunda Şer'iye ve Evkaf Vekâletinin din eğitimi, din hizmetleri ve dinî yayın alanında hizmet vermesini mümkün kılacak yasal eksiklikler tamamlanmış ve çok önemli kararlar alınmıştır. Kabul edilen 1338 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Kanunu ile, Vekâlet'in merkez teşkilâtında Şûra-yı İftâ (Fetva Heyeti) ve Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti oluşturulmuştur.⁵⁹⁹ Bütçe müzakereleri neticesinde, T.B.M.M. Hükümeti iftâ selahiyetini, İslâm hukukçularından oluşacak "İftâ Şûrası"na bırakmıştır. 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 7. maddesi ile İslam fıkıh hükümleri arasındaki Anayasal ilişki, Kırşehir Mebusu Müfid Efendi tarafından şöyle dile getirilmiştir:

"... Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz bilâ kaydu şart hakimiyeti millete vermekte ve bilâ kaydu şart kendi idaresine hakim olan millet idare işleri hususunda vücuda getireceği kanun ve nizamları, teşkilat ve içtimaiyata müteallik esasları, fikhî esaslardan alacağını tasrih ve teşrih etmiş olmasına binaen, teşkilatımızın hiçbir zaman doğrudan fikhî ve şer'i esaslardan ayrı birşey olmadığını hatırlatmak isterim. Bizim hükümetimiz hükümet-i akliye değil, akılla tayin-i hakayık-ı aliye eden şer ile memzûç (akılla yüce hakikatları tayin, şeriatla bütünleşmiş) bir hükümdür."⁶⁰⁰

2.9.1338 günü kabul edilen şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Kanunu ile oluşturulan Şûra-yı İftâ (Fetva Heyeti) ve Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyetleri ile ilgili olarak yapılan tartışmalardan ve esbab-ı mucibe layıhasından bazı bölümleri aktarılacaktır.

İslâm'da iftâ ve kaza'nın tarihi gelişimi ve Osmanlı Devleti'nde ilk defa Meşihat-ı İslâmiye Makamı'nın kuruluşu ve görevleri üzerinde duran Şer'iye ve Evkaf Vekili Abdullah Azmi Efendi, Şeyhülislâmlığa bağlı Fetvâhane ve İftâ Heyeti'ni inceleyerek ve çağın şartlarını gözönünde tutarak bu esbab-ı mucibe layıhasını hazırladıklarını belirtmiştir:

"... Şûra-yı ifta yalnız sorulan sorulara cevap vermek vazifesiyle mükellef bir hey'et değil, aynı zamanda İslâm kanunu olan fikhî-ı celilimizin zamanın icabatına göre tecelli ve inkişâfını, diğer tabirle ezmine ve emkeninin (zaman ve mekanların) ahval ve avaidin taşıyıcıyla (hal ve vaziyetlerin değişmesi ile) teaddüt eden şuûn ve hâdisatın fikhî islâmiyeye cihed-i tatbikini (yeniden yeniye ortaya çıkan durum ve oluşların İslâm fikhına tatbikini) te'minî yegane vasıta olan yüce bir heyet olmak üzere telakkî ve kabul eder... Zira, Şeriatımız beşerin ihtiyacat-ı hakikisini (insanlığın hakiki ihtiyaçlarını) ilâ maşallah temine kefidir (temin esasına dayanmaktadır) Azimetler, ruhsatlar hep nasın ihtiyaçları esasına müstenittir. Sedd-i zerayi, maslahat-ı raciha (sebeplerin kaldırılması, hizmetlerin tercih edilmesi) gibi her asır için tatbiki kabil esasları muhtevi olan Şeriat-ı İslâmiye, her zamana, her mekâna muvafık gelen bir şeriat-ı insaniye ve fitriyedir. Bütün ahkâmı adil, merhamet, hikmet, maaş ve maadda mesalih-i ibad (yaşayış ve ölümde kulların hizmetleri) üzerine müessesdir. Binaenaleyh İslâm şeriatı hiçbir zaman ümmeti sıkıntılı bir tazyik ve taklid çemberi içinde mahsûr bırakmak gayesini takip etmemiştir.⁶⁰¹ Elverir ki; tağyir-i zaman

598. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:3, C:22, s. 339-343

599. Tüm tartışmalar için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:3,C:22, s. 339-343, 358-368, 394-402, 420-454; C:28, s. 13; C:29, s. 117-118.

600. T.B.M.M.Z.C., C:22,, s. 439.

601. İslâm dininin bu özellikleri, Mustafa Kemal Paşa'nın İslâm dini ile ilgili sözlerinde ve değerlendirmelerinde de egemen unsurlardan biridir. M. Kemal Paşa, 1921 yılında Teşkilâtı Esasiye Kanunu ile Kur'an arasındaki ilişkiye temas ederken yukarıdaki hususları vurgulamıştır. Yukarıdaki ifadeler ve Mustafa Kemal Paşa'nın değerlendirmeleri I.T.B.M.M.'nin dünya görüşünün islemi temellere dayandığını göstermektedir. Bkz. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:2, C:14, s. 425. M.Kemal Paşa'nın Şer'iye Vekâleti ve islam dini ile ilgili görüşleri diğer bölümlerde incelenecektir.

ve mekanın, teceddüt-i şuu ve mesalihin (zaman ve mekanın değişmesi, hizmet ve sonradan yaratılmışların yenilik kazanması) ve tezayid-i ihtiyaçların (ihtiyaçların çoğalmasının) iktizâ ettiği zamana evfak (en uygun) nasa erfakı (halka en yumuşak olan ahkâm ve kanunları İslâmın esasları dahilinde taharri ve hadiseleri onlara tatbik edebilecek ilmî bir heyet mevcut olsun. Bunun içindir ki, İslâm cemiyeti arasında böyle mütehassıs bir heyetin mütemâdı bir surette muhafaza-i mevcudiyet etmesi nass-ı Kur'anî (devamlı bir şekilde mevcûdiyetini muhafaza etmesi Kur'an'ın hükümleri) iktizasındandır... (Asr-ı saadette) içtihadı muhtaç olan mesailde (meselelerde) havass-ı ulemâ-yı müslimin (müslümanların ileri gelen uleması) ile istişare etmeden hiçbir hüküm verilmezdi. İşte bu mülâhazat ve mütalâata mebni Şer'îye Vekâleti devletimizin asırlardan beri mevcut en mühim bir müessesesi olan Fetvâhâne Teşkilâtı'nı şeriatın esaslarına, asrın icaplarına ve Büyük Millet Meclisi'mizin âmâl-i âliye-yi İslâmiyesine tevfikân (yüce İslâmî emellerine uygun olarak) esaslı bir surette canlandırmaya karar vermiş ve bu maksatla ileride tevsî etmek (genişletmek) üzere şimdilik bir Fetvâ Emini ile üç azadan müteşekkıl bir iftâ Heyeti'nin kabulünü teklif etmiştir."

Abdullah Azmi Efendi, savaş nedeniyle sınırlı olan bütçe imkânlarını gözönünde tutarak Teşkilât Kanunu Teklifinde yer alan kadroları sınırlı tuttuklarını şöyle belirtmiştir:

"....Makamın haiz olduğu ehemmiyeti bütün enzar-ı ümemette (ümmetin nazarlarında) tecelli ettirecek surette iş görülebilmek için bu teşkilâtın herhalde daha vası (geniş) tutulması icap ederdi. Lâkin Şer'îye Vekâleti ahval-i maliyemizi de nazar-ı dikkatten dûn (uzak) tutmadığı cihetle en mübrem ve en zarurî olan teşkilâtın asgarisini teklif ile iktifa etmiştir." 602

3 üye ve 1 başkandan oluşan Fetva Heyetinin bu görevleri yapamayacağını belirten Kırşehir Mebusu Müfid efendi, " insanlık alemi ve beşeriyete karşı islâm aleminin elinde mevcut bulunan Kanun-i İlahinin her türlü ihtiyaçları tekeffül ettiğini ispat etmek" görevini de üstlenen bu heyetin üye sayısının 10'a çıkarılmasını önermiştir. Müfid Efendi bu önerisini şu gerekçeye dayandırmıştır:

" Maatteessüf, bizde ilmin tedennisi ve adeta inkiraza yüz tutmuş bulunması, İslâmî hakikatler ve İslâmî hikmetlerde mevcut olan birçok hakikat ve vak'aların inkişaf ettirilmemesi ve hiçbir ferde Kur'an-ı Kerim'in emrettiği içtimâî, ahlâkî ve sair hususların cami olan ahvalin kendilerine tamamiyle anlatılmaması yüzünden adetâ bir perde altında kalmış gitmişlerdir. Ve nihayet bu perdeyi yırtmayacak olursak ve üzerinden bu perdeyi kaldırıp Kur'an hakikatlerini beşeriyetin teâlisine hizmet ettiğini ispat edemeyecek olursak işte o zaman gittiğimiz, öldüğümüz bir zamandır."603

Sadece Türkiyede ki olayları değil, dünyadaki gelişmeleri de inceleyerek meseleleri " Şer'i şerif nokta-i nazarından" halledecek bir heyetin, bu kadar az üye ile amaçlarını gerçekleştiremeyeceğini öne süren Sivas Mebusu Mustafa Taki Efendi de, üye sayısının artırılmasını önermiş ve şunları söylemiştir:

"Bu asırda behemahal yeni bir fikir, yeni bir içtihat meydana gelmelidir... Ben hiçbir hadise görmedim ki ona bizim dinimizde yer bulunmasın... Fakat devletimizin teşkilatını o surette tertip edemedik. Bugün Şer'îye Vekâletinin teklifleri dahi maksadı, mü'min (inandırıcı) değildir, azdır. 7500 kuruşla ta dünyanın öte tarafındaki bir fazıl bu tarafa gelmez. Buna harahirah vermek lazımdır... Biz iddia ediyoruz ki, Hilafet-i İslâmiye'yi haizziz. Evet biz, bütün müslümanların merci-i dinîsiyiz, diyoruz. Halbuki bütün müslümanlara şamil olacak olan bir tesisatımız, müessesatimiz yoktur." 604

602 . T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:3, C:22, s. 339-343.

603. A.g.e., s. 358-360

604. A.g.e., s. 394-395.

Sayıdan çok, nitelikli alimlere bu görevi vermenin önemli olduğuna dikkat çeken Erzurum Mebusu **Hüseyin Avni Bey**, "Şer'iye Vekili Hazretleri bulacakları kişilerin ehliyetini tekeffül ederlerse, bendeniz hesabıma kabul ederim. 75 değil, 105 verimiz... Hind'ten getiriniz, Çin'den getiriniz, ehlini getiriniz. Yoksa fazileti, ilmi olmayan kimseye; şekline, şöhretine aldanarak on para vermeyiz."⁶⁰⁵ şeklindeki sözleriyle nitelikli alim eksikliği sorununu vurgulamıştır.

Ulaş'a cevap vermek için söz alan şer'iye Vekili **Abdullah Azmi Efendi**, Fetva heyetine seçilecek azaların belirlenmesinde esas alınacak ilkeler üzerinde şöyle durmuştur:

"... Bu teşkilattan maksat, düştüğümüz vaziyetten kurtulmaktır. Tabii azaları mevcuttan getireceğiz, mezarlara girecek, ölümlerden getirecek değiliz. Meclisin bütün ilmi heyetini toplayarak bunların tensibine arz edeceğim. Bu zevat imtihana tabi olmayacaktır. Bunlar eserler neşretmiş, hizmetler ifa eylemiş, herkes nazarında mevki-i ihtiram kazanmış olan adamlardan seçilecektir... Bu hususta bir esas teşkil ettireceğim. Çünkü bu, şahıs meselesi değildir. Öyle bir esas teşkil edelim ki ben değil hiçkimse buraya ehilsiz kimseyi getirmesin."⁶⁰⁶

Kanun Teklifi müzakerelerinde, Fetva Heyeti'nin gereksiz olduğunu savunan mebus bulunmamaktadır. Sadece Konya Mebusu **Hacı İlyas Sami Bey**, heyetin yalnız ferdi sorulara cevap vermek için oluşturulmasının israf olacağını, heyetin teşkilât içinde ülke düzeyinde dinî meseleleri çözecek bir birim olarak örgütlenmesini önermiştir.⁶⁰⁷ Layihayı iyi tetkik etmekten kaynaklanan bu öneri, eleştiri niteliği taşımamaktadır.

Şûra-yı İfta konusunda verilmiş iki somut önerge, müzakereler sonucunda kabul görmüştür. Bu önergelerle, Fetvahane Heyeti'nin, bir fetva emini ile on azadan oluşması ve kanun teklifi maddesinde aylık ücretleri farklı gösterilen azaların maaşça aynı seviyede olması kabul edilmiştir.⁶⁰⁸

1922 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Kanunu müzakerelerinde, Vekâlete bağlı olarak yürütülen cami hizmetleri ve irşad konularının sorunları da tartışılmıştır. Bu tartışmalar, yaygın din eğitiminin işleyişi bölümünde incelencektir.

Bu müzakerelerden, I.T.B.M.M. döneminde irşad vazifesinin yasal olarak hangi kurumlar tarafından yürütüldüğünü öğrenmekteyiz. Bu dönemde, yaygın din eğitiminin önemli bir unsuru olan irşad faaliyetleri, Şer'iye ve Evkaf Vekâletine bağlı ulema ve tekke-zaviye şeyhleri tarafından yapılmaktadır. Bu konuda, Erzurum Mebusu **Nusret Efendi** şunları söylemiştir:

"...Dinde irşad iki tarik (yol) ile olur. Biri tarik-i nush (nasihat yolu) başka bir tabirle, söz ile irşad, yani vicdan üzerinde tesir için ikna edici sözler söylemek, buna hitabiyat derler. Bunu medreseden yetişen ulema yapabilir. İkinci irşad yolumuz, tekâya ve zevâyamızdır. (tekke ve zaviyelerimizdir). Milleti birinci derecede irşad edebilecek tekke ve zaviyelerdir. Çünkü onlar vahdet-i vücud ve vahdet-i şuhud üzere bina-yı fikir ederler. Ve birriyaziye (riyazetle) insanların fikirlerini yükseltmeye gayret ederler. Ve meâli-i insaniyeye (insanlığın yüceliklerine) sevk ederler. Fakat maâlesef üçyüz seneden beri tekke ve zaviyeler unutulmuş haldedir. Tekke ve zaviyeleri

605. A.g.e., s. 421.

606. Abdullah Azmi Efendi, İstanbul Fetvahanesi Arabistan'dan getirilen alimlerin fıkıh konusunda başarılı olamadıklarını, Osmanlı fıkıh ayak uyduramadıklarını belirterek, Osmanlı Devleti hukuk mevzuatının diğer islâm ülkelerinden çok farklı olduğu konusuna dikkati çekmiştir. A.g.e., s. 421-422

607. A.g.e., s. 424.

608. A.ge. s. s. 400-402, 422.

ıslâha bihakkın çalışılmalıdır. Bu da bir evkaf meselesidir. Evkaf ıslâh olduğu gün tekke ve zaviyeler de ıslâh olunmuş demektir."

İrşad görevinin temeli olan "marûfu emr ve münkeri nehy" meselesinin, sadece başında sarık olan hocalarla çözülemeyeceğini öne süren Kırşehir Mebusu **Müfid Efendi**, yeni mekteplerden yetişen münevverlerin bu konudaki duyarsızlığını şöyle eleştirmiştir:

"... Hocanın başındaki sarık, hususi bir âlâmetten ibarettir. Şimdi dağların, taşların ağırlığına tahammül edemediği bir emanet bize tevdi olundu. Bu hukuk-i millet ve ümmettir (Millet ve ümmetin hukukudur). Türkler hükümet teşkil ettikleri günden beri, bu İslâmiyet uğruna evladını, malını, canını feda etmişlerdir. Fakat ne yazıkki; o Müslüman Türk'ün fedakârlığına karşı onun geride kalan abide-i İslâmiyesini, onun geride kalan İslâmi ailesini müslüman olarak bizim hiçbir münevverimiz yetiştirmemiştir... Onun afhad-ı İslâmiyesinin müslüman olarak tenvîr etmek hususunda birçok muhtelif yollar göstermeye başlamışız... Bu yolların ihtilafı, bu yolların ayrılması, eğer hakiki, ciddi bir muhakeme, münakaşa, münazara kapısı açmak için ise onların elini öpmek sureti ile onları davet edelim. O mücadeleleri, o münakaşaları yapalım, ortaya koyalım. Fakat ne ilmin peşinde gidenlerde, ne de ilim yolunda gidenlerin dışında bulunan arkadaşlarımızda ne yazık ki hiçbir münazara kuvvet ve kudreti göremiyorum."⁶⁰⁹

Görüldüğü gibi, Müfid Efendi, irşad kavramını çok şümüllü yorumlamakta ve Osmanlı Devleti aydınlarının Tanzimat sonrası dönemden beri içinde bulundukları buhranı ve millî-İslâmi ilkelerden uzak yaygın eğitim politikalarını eleştirmekte, ulema ve aydınları konsensüse davet etmektedir.

Şer'iye ve Evkaf Vekâleti 1922 yılı Bütçesi Kanun Teklifinin yasallaşması ile, 1921 yılında maaşları ödenmeyerek mağdur duruma düşürülen " memurun-i ilmiyenin de mağduriyetleri giderilmiştir. Bütçe Kanunu'nda " memurin-i ilmiye" adı altında şu sınıflar yer almıştır: Mülhakat müftüleri, vilayet ve livalar müftü mesevvipleri, müderris ve vaizler.

Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Tedrisat Müdürü Aksekili **Ahmet Hamdi Efendi**, bu sınıftaki görevlilerden " müderrisin ve vaizler"in geçmiş sende yapılan bir hata yüzünden bütçeden çıkarıldığını ve hatanın bu yılki bütçe kanunu ile telafi edildiğini belirtmiştir. Aksekili, bu ekonomik şartlarda bile, ulemanın Millî Mücadelede üzerine düşen görevi canla başla yerine getirmeye çalıştığını şöyle belirtmiştir:

"Geçen sene bu maaşlar anlaşılamamış, bunların vazifesi yoktur denilerek hepsi tayyedilmiş (çıkarılmış). O sırada maaşları tayyedilmiş olan zevatın birçoğu memleketi için köylerde, kabalarda geziyor, vaaz ediyor ve hükümet-i milliye'nin meşrûiyeti hakkında vaaz ve irşadda bulunuyordu. Tam o sırada maaşları kesilmiş ve onlar bazı yerlerde mütemadiyen vazifelerine devam etmiş, kendilerine maaş verilmemiştir. Bunların fedakârlığına bakarak mülkiye memurları kendilerine takdirname yazıyorlar... Şimdi İstanbul'a bağlı bulunanlar o maaşı alıyorlar."⁶¹⁰

T.B.M.M. üyeleri, bu yanlış kararın düzeltilmesi teklifini kabul etmişler ve müderrisler ile vaizlerin geçen yılki maaşlarının da ödenmesini onaylamışlardır.⁶¹¹

609. Tüm tartışmalar için bkz. A.g.e., s. 358-368.

610. A.g.e., s. 439.

611. A.g.e., s. 444.

Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlı olarak, dinî yayın hizmetlerini sürdürmek amacıyla teklif edilen " Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyeti"nin kurulması da 1922 yılı Şer'îye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Kanunu'nun çıkarılması ile mümkün olmuştur.

1922 yılına kadar, bölge ve ülke halkına ve islâm alemine yönelik bazı beyannameler yayınlayan ⁶¹² Şer'îye ve Evkaf Vekâleti, dinî yayıncılık konusuna yeterince eğilememiştir.

Şer'îye Bütçesinin Esbab-ı Mucibe Layihası'nı T.B.M.M.'ne sunan Şer'îye Vekili **Abdullah Azmi Efendi**, dinî irşad ve yayın hizmetleri konusundaki vekâlet görüşünü şöyle açıklamıştır:

"T.B.M.M., Cihan-ı İslâmın pişvâsı (lideri) olmak itibariyle şer'îye Vekâleti bütün müslümanların merci-i dinisi olduğunu takdir ve bu noktaya bir ehemmiyet-i mahsusa (özel bir önem) atfetmektedir. İnkâr edilmez bir hakikattir ki bugün icra-yı hadisat olayların akışı) ile bütün cihanda azim buhranlar, mühim inkılâplar vücuda geldi. Medeniyet-i haziranın hayat-ı beşerde açtığı rahneler (uçurumlar), halkın omuzlarına tahmil ettiği şedaid-i içtimaiye (sosyal sıkıntılar) müthiş aksulameller husule getirdi. Her tarafta dinî, siyasî, içtimai, iktisadî teşettütler (ayrılmalar, bölünmeler), ızdıraplar yüz gösterdi. Sahal-i alem büyük sarsıntılarla muvazenesini kaybederek nizamat-ı içtimaiye (sosyal düzenler) inhidam (yıkım, yıkılma) buhranlarına maruz bulunuyor. İfrat ve tefrit cereyanları beşeriyet-i hazırayı meçhul ummanlara ve belki de girdaplara sürüklüyor. Bu cereyanlardan memleketimizin de müteessir olduğunu esasat-ı diniyeye karşı birtakım tereddüt ve şüpheler uyandırmış ⁶¹³ ve bu suretle ahlâk esasları, aile hisleri yavaş yavaş gevşemeye başlamıştır. Bütün sunuf-i halk (halk tabakaları) arasında revabıt-ı diniye ve içtimaiyenin gevşemeye başladığı, dinî duyguların zayıfladığı kemâl-i teessüfle müşahede olunmaktadır. Bu halin devamı heyet-i içtimaiyemiz için de pek vahim neticeler tevhit edeceğinde şüphe yoktur. Bu buhran, bu tezebzüb-i içtimai (sosyal karışıklık) asırlardan beri dalmış oluğu uykudan uyanmak azminde bulunan biz müslümanlar için kemâl-i dikkatle takip olunarak katıyyen ihmâl edilmeyecek bir hadise-i uzmadır.(çok büyük bir olaydır.) ... Bu buhranı izale edebilmek için bütün beşeriyetin tekamülünü istihdaf eden, müslümanlık esaslarını iyi telkin etmemiz icap eder. Yapılacak telkinat ile, yazılacak dinî ve ahlâkî eserlerle, mevaiz (vaazlar) ve irşadât ile müslümanlık duygularını canlandırmak, kalblere ârız olan şüphe ve tereddütleri ve bunun îras ettiği âlâmı (doğurduğu elemeleri) yüreklerden sürüp çıkarmak şûle-i ümidi parlatan ve bizi daima istikbale hazırlayan beka ve ebediyet fikirlerini en kuvvetli bir surette yaşatmak lâzımdır. Beşeriyetin saadetini istihdaf eden müslümanlık esaslarını neşir ve telkin etmektir ki, hem kendi milletimizi hem de beşeriyeti bu buhran-ı itikadî ve tezebzüb-i içtimaiden kurtarabileceğiz.. Fakat bu öyle mesaildir ki, ilim ve ihtisasa tevkkuf eder. Hikmet-i İslâmiyeye ve asri cereyanlara (çağdaş akımlara) vâkıf, Şarkı, Garbı anlar ulemanın ancak kâridir. Maamafih Şer'îye Vekâleti en esaslı vezaif olan bu cihete layık olduğu ehemmiyeti atfetmiş ve bunun için Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyet-i İlmiyesi" namıyla bir heyetin teşekkülüne karar vermiş ve mümkün oldukça tevsi etmek üzere şimdilik bir reis, dört aza ve bir başkatibin tahsisatının 1338(1922) bütçesine ilâvesini teklif etmiş ve mezkur heyetin vezaifini mübeyyin (açıklayan) talimatnamesi hazırlamak üzere bulunmuştur."⁶¹⁴

612 Bu beyannameler bazı dergi ve gazetelerde de yayınlanmıştır. Örnek olarak bkz. "İstanbul Ahalisine Beyanname", *Sebilürreşad*, C:19, sy: 192596. A.g.e., s. 424.

613. Düşünceleri Cumhuriyet döneminde de etkili olmuş, II. Meşrutiyet dönemi sosyoloğu ve İttihat-Terakki teorisyenlerinden Ziya Gökalp de gençlik döneminde müfrit batıcı düşünür Abdullah Cevdet'ten etkilenecek buhran geçirmiş ve intihar girişiminde bulunmuştur. A.Hamdi Akseki'nin I. Heyet-i İlmiye'ye sunduğu "Din Eğitimi Raporu", dönemin din derslerinin, gençlerin bu şüphelerini giderecek şekilde okutulmadığını göstermekte ve bugün bile geçerliliğini koruyan önerileri içermekteydi. Bkz. *Hakimiyeti Milliye* , 19 Ağustos 1923.

614. T.B.M.M.Z.C., D:1, Y:3, C:22, s. 340-342.

Kanun layihâsından aktarılan uzunca metin, dinî irşad ve yayıncılık hizmetine duyulan ihtiyacı ve niçin "Tetkikat ve Telifatı İslâmiye" adıyla ilmî bir heyete gerek görüldüğünü açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Aynı metin, Büyük Millet Meclisi rejiminin İslâm dinî konusundaki duyarlılığını ve dünya görüşünü göstermektedir.

Edirne Mebusu Şeref Bey ve Kırşehir Mebusu Müfid Efendi, bu kadar şümulî görevi beş kişilik heyetin yerine getiremeyeceğini belirtmişler ve heyetin toplam aza sayısının 10'a çıkarılıp, tüm azalara ayda 75 lira maaş ödenmesini istemişlerdir. Bu öneriler, yapılan oylama sonucunda kabul edilmiştir. Ayrıca, yine bu bütçe kanunu ile kurulacak olan İfta Heyeti ve Tetkikat ve Telifatı İslâmiye Heyeti'nin yapacağı masraflar için Şer'iye bütçesine 20 bin lira ödenek konulması onaylanmıştır. ⁶¹⁵

12 Teşrinisani 1338(1922) tarih ve 1979 sayılı Tetkikat ve Telfat-ı İslâmiye Heyeti Talimatnamesi Düstur'da yayınlamıştır. 10 maddeden oluşan talimatnamede, Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye Heyetinin amaçları, görevleri, azaların nitelikleri, başkanının nasıl seçileceği açık bir şekilde belirlenmiştir. ⁶¹⁶

Şer'iye Vekâleti'nin 1922 yılı Bütçe Kanunu'nun T.B.M.M. tarafından kabul edilmesiyle gerçekleştirilen bu icraat, Mustafa Kemal Paşa tarafından da benimsenmiştir. **Mustafa Kemal Paşa**, 1 Mart 1339 (1923)'de T.B.M.M.'nin 1. Dönem 4. Yasama Yılı'nı açış nutkunda, Şer'iye Vekâleti'nin yeni icraatlarını şöyle değerlendirmiştir:

"Efendiler! Şer'iye Vekâleti geçen sene zarfında birisi Şûra-yı İftâ, diğeri de Tetkikat ve Telifatı İslâmiye namıyla iki heyet vücuda getirmiştir. Usûl ve âdatın tağyir ve tebdiliyle vuku bulan hadisatın, nasın ihtiyacatını nazar-ı dikkate almak sureti ile hallini temin etmek Şûra-yı İftânın bilcümle mesaisini istinad ettireceği esas olmalıdır... Tetkikat ve Telifat-ı İslâmiye heyetinin ve zaifi meyanında hikmet-i İslâmiyeyi Garb nazariyatı ilmiye ve felsefeleriyle mukayese ve akvam-ı İslâmiyenin itikadî, ilmî içtimaî, ihşâî, iktisadî hayatlarına ait şüunatı tetkik ve netayicini neşreylemek zikre şayan ehemmiyeti haizdir." ⁶¹⁷

Şer'iye ve Evkaf Vekâleti'nin ilga edildiği 3 Mart 1924 tarihine kadar, örgün ve yaygın din eğitimi alanlarına giren tüm faaliyetler büyük ölçüde 2 Ağustos 1922'de kabul edilen Şer'iye ve Evkaf Vekâleti Bütçe Kanunu'nda yer alan kurum, kadro ve malî imkanlarla yürütülmüştür. ⁶¹⁸ Bu kısa sürede, Şer'iye ve Evkaf Vekâleti tarafından hazırlanan nitelikli projeler ve kanun teklifi müzakerelerinde öne sürülen görüşler günümüzde bile ilmi ve toplumsal değerini korumaktadır. Az sonra incelenecek Diyanet İşleri Başkanlığı'yla ilgili kanun teklifleri müzakereleri, bu kanaatin doğru olduğunu gösterecektir.

2- DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI İLE İLGİLİ OLARAK 1924-1990 YILLARI ARASINDA ÇIKARILAN KANUNLAR VE MECLİS TARTIŞMALARI

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsünün idare hukuku açısından incelendiği bir doktora çalışmasında, bize ve pek çok farklı düşünceye sahip araştırmacılara göre, Türk parlamento tarihinin altın dönemi kabul edilen I. T.B.M.M. döneminin din-devlet ilişkileriyle ilgili Anayasal düzenlemeleri, resmî tarih yorumunun etkisiyle, bir "çelişki" olarak değerlendiril-

615. A.g.e., s. 401-402, 422-424.

616. Talimatname için bkz. *Düstur*, III, 3, 159-161.

617. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:4, C:28, s. 12.

618. Mehmet Bulut, *Birinci ve İkinci Dönem T.B.M.M.'nde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dinî Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1991, s. 75-78.

miş ve bu çelişkinin 1928 ve 1937 Anayasa değişiklikleri ile giderildiği öne sürülmüştür. Bu ilmi çalışmada, 30 ciltte yakın T.B.M.M Zabıtları ve Türkiye'ye özgü din-toplum ilişkileri görmezden gelinerek, 1920-1990 yılları arasındaki din-devlet ilişkilerinin çerçevesi şöyle çizilmektedir:

"Anadolu'da başlayan Kurtuluş Savaşı ve sonrasında yapılanan Türkiye devletinin ana ilkesi olarak " Milli hakimiyet" in benimsenmesi, dine ve ümmete dayalı bir düzenin yerine, lâik ve ulusa-dayalı yeni ve farklı bir siyasi seçime gidildiğini göstermekteydi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, egemen siyasi kadroları, baştan beri düşüncelerinde varolan ve icraatlarına yansıyan lâik niteliğe, giriştikleri hukuksal düzenlemelerle toplumsal ve kültürel boyutlar da katmaya çalıştı. Türkiye'de yalnızca devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinin değil, Türkiye Cumhuriyeti devletinin yapısının da kendine özgü koşullardan kaynaklanan bir lâiklik anlayışıyla belirlendiği söylenebilir."⁶¹⁹

1920-1990 yılları arasındaki döneme ait T.B.M.M. Zabıtları, din eğitiminin yasal dayanaklarının temel çerçevelerinden birisini oluşturan devlet-din ilişkilerinin gelişim sürecinde bir yandan dünya konjonktürünün Türkiye'deki yansımalarıyla öte yandan iç dinamiklerle şekillenmiş farklı siyasaların görüldüğünü ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, Türkiye siyasal hayatının kilometre taşı niteliğindeki olayları devlet-din ilişkilerinde, dolayısıyla din eğitimi politikalarında farklı siyasaların izlendiği dönemlerin de belirleyicisidir. İncelemekte olduğumuz yaygın din eğitimi ve din hizmetleriyle ilgili kanunlar ve tartışmalar, Türk siyasi tarihinin kilometre taşı niteliğindeki dönemler nazar-ı itibara alınarak değerlendirilmelidir. Şimdiye kadar incelenen yaygın din eğitimiyle ilgili kanunlar, İslamî-millî dünya görüşünün ağırlığını hissettirdiği I.T.B.M.M. dönemine aitti. Bundan sonra, 1945'e kadar olan dönem içindeki Cumhuriyet'in ilanını izleyen tek parti yılları; çok partili düzene geçilmesinden 1950 seçimlerine kadar yaşanan dönem; Demokrat Parti iktidarının yaşandığı 1950-1960; 1960'lar ile 1970 ler ve en son olarak da 1980-1990 arası dönemde, devlet-din ilişkileri bakımından farklılaşan siyasaların görüldüğü süreçleri gözönünde bulundurularak, 1924-1990 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili olarak çıkarılan kanunlar ve tartışmalar incelenmeye çalışılacaktır.

Din eğitiminin anayasal dayanakları incelenirken üzerinde durulmuş olan 3 Mart 1924'de kabul edilen 429,430 ve 431 sayılı kanunlar Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nı yakından ilgilendirmektedir. Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Örgün din eğitimiyle ilgili kanunlar başlığı altında, Hilâfetin ilgası ile ilgili Kanun da 1924 Anayasası'nı incelerken ele alınmıştır. Burada sadece 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkanı Harbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun⁶²⁰ incelenecektir.

Din-devlet, din-toplum ve din siyaset ilişkileri açısından oldukça istikrarsız olan II.T.B.M.M. dönemi, bir çok çelişkinin yaşandığı bir siyasî devirdir. 3 Mart 1924'de çıkarılan üç temel kanunla, geleneksel Osmanlı Devlet sistemini ve I. T.B.M.M. Hükümetleri döneminde oluşturulan Şer'îye ve Evkaf Vekaletinin tasfiye edip, devlete bağlı din sistemini kuran Halk Partisi iktidarı, daha sonra hazırlanan 1924 Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nda,⁶²¹ dinle ilgili 1921 Teşkilâtı esasiye Kanunu⁶²² maddelerine yer veriyor, Cum'a gününü resmi tatil günü yapan bir kanunu çıkarıyordu.⁶²³ Yine, 1923'de toplanan II.T.B.M.M.'nin bazı üyeleri 1923 Anayasa değişikliği ile ilan edilen Cumhuriyeti, asrı saadet dönemi İslam Cumhuriyetine benzeterek, kararı ve Mustafa Kemal Paşa'nın ilk cumhurbaşkanı seçilmesini Mecliste yapılan dua ve niyazlarla kutluyordu.⁶²⁴ Millî Bayram günleri ile ilgili olarak 24 Teşrinisani 1339

619. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 15-16.

620. Kanun metni için bkz. *Düstur*, III, 5, 320-321.

621. Bkz. 20 Nisan 1340(1924) tarih ve 491 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu: madde 2,16, 26 ve 38.

622. Bkz. 20 Kânunusani 1337(1921) tarih ve 85 sayılı Teşkilâtı Esasiye Kanunu: madde 2, 7; *Düstur*, III, 1, 196-199; III, 5, 398.

623. T.B.M.M., 2 Kânunusani 1340(1924)'da Cuma gününü resmi hafta tatili kanunu kabul etmiştir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:1, C:3, s. 640 vd

624. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:1, C:3, s. 116 vd.

(1923)'da T.B.M.M.'nde görüşülerek kabul edilen Kanun metninde şu hükme yer veriliyordu:

"Leyle-i Veladet-i Hazreti Risalet penahiye müsadif olup, Türkiye'de saltanat-ı şahsiyenin ilga-
siyle hukuk-i saltanatın uhde-i millette istikrarını ve hakimiyet-i milliyenin tesisini sûret-i kati-
yede tesbit eyleyen kanunun T.B.M.M.nce kabul edildiği 12 Rebiülevvel gecesiyle günü "Haki-
miyet Bayramı" addolmuştur."⁶²⁵

Belkide dinî boyutlu yasal düzenlemelerin etkisiyle yapılacak köklü değişikliklerin far-
kında olmayan medrese kökenli Halk Partisi mebusları, yeni yeni başlatılan toplumsal düzen-
lemeleri değiştirebiliriz. ümidiyle önergeler veriyorlardı. Bu mebuslardan birisi olan Erzurum
Mebusu Ziyaeddin efendi, İstanbul'da vapur ve tramvaylarda erkek ve kadın oturma yerlerini
ayırarak perdeleri kaldıran İstanbul Polis Müdürünün aldığı kararın tartışıldığı 16 Kânuni'sani
1340 (16 Ocak 1924) günü T.B.M.M. toplantısında verdiği bir önergede uygulamayı şöyle
eleştiriyordu:

"Bilindiği gibi mezkur yerlere konulmuş perdeleri kaldırmak müslüman kadınları Ermeni, Yahü-
di, Rumlarla karışık diz dize, sine sineye yakından temas ettirmek ve onların nazar-ı istihalarına
maruz bırakmak ne kitle-i mütedeyyine olan millet-i hakimenin şair-i diniye ve milliyeye ve ah-
val-i ruhiyesiyle mütenasip ve ne de ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi gibi mukaddes bir hakkı uhdesin-
de tutan Cumhuriyet-i İslâmiyenin ⁶²⁶ siyaset ve kıyasetiyle kabil-i telif değildir."

Olaydan İcra vekilinin haberdar olup olmadığını soran Ziyaeddin Efendi, icraatın sıhhi
sebeplerle Polis Müdürünün isteğiyle yapıldığı şeklinde verilen cevaptan tatmin olmamış, mil-
leti harsına ve dinine yabancılaştırıcı özellikler taşıdığını öne sürdüğü bu yeniliği şöyle eleştir-
miştir:

"...Her fert teceddüt taraftarıdır. Yalnız milletin bir harsı vardır. Bu harsa riayet lazımdır. Biz yeni-
liği çağdaşlığı şöyle biliriz: Birincisi asayiş her tarafta temin etmek. Harebezâr memleketimizi imar et-
mek. Yollar ve şimendiferler yaptırmak. Maarif, sanayi ve iktisadça halkı yükseltmek. Avrupa bugün se-
mada uçarken, biz kağı arabasıyla gidiyoruz. Hâlâ bu elim vaziyette bulunduğumuz halde yalnız kadın-
larımız da mı bu surette bir yenilik göstermek istiyoruz? Yalnız, kadınlarla beraber oturmakta mı teced-
düt var? Milleti nereye sevkedeceğiz? Medeniyet maskesiyle "Asrîlik" Ridây-ı Kâzibi arkasında milleti
sefahate mi sürükleyeceğiz? Medeniyet kadınlara açıklık vermek değildir. Avrupa'nın sanayiini, maarifi-
ni almayı değil, yalnız sefahatini, rezaletini taklit etmeye yelteniyoruz. Yenilik diye yaptığınız şeyler
hakkında seçim yerlerinizden ne gibi bir karşılık alıyorsunuz? Halbuki Avrupada bile kadınlara bir hür-
met var. Onların mevkileri ayrıdır. Kadınları erkeklere karıştırmak, onlara bir hürmet değildir."⁶²⁷

Modernleşme konusundaki bu yaklaşım biçimi, II.Meşrutiyet ve I.T.B.M.M. dönemlerin-
de pek çok aydın ve politikacı tarafından benimsenmiş bir tezdır. Tek parti döneminde tasfiye
edilen bu tezi savunan siyasiler, toplumun yeniden siyasete katılma haklarını fiilen elde ettiği
çok partili dönemle birlikte, demokrasinin doğal bir sonucu olarak, yeniden T.B.M.M.'ne se-
çilmişlerdir. Türkiye modernleşme tarihinde cereyan eden siyasî mücadelenin ve askerî müda-

625. A.g.e., s. 7-9.

626. Günümüz açısından değerlendirildiğinde radikal gibi görülebilecek bu ifadeler, 1921 Teşkilâtı Esasi-
ye Kanunlarının yürürlükte olduğu siyasî sisteme ve toplumsal gerçeklere uygundur. 1921 Anayasası için
bkz. Düstur, III, 1, 196-199 ve III, 5, 398.

627. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:1, C:5, s. 154-155.

halelerin temelinde yatan faktörlerden birisi, Ziyaeddin Efendi'nin savunduğu modernleşme ve din ilişkisiyle ilgili tezdır. Tek parti dönemi T.B.M.M. Zabıtları, bu tezi savunan millet vekillerinin tasfiye edildiğini, çok partili dönem T.B.M.M. Zabıtları, ise bu tezin yeniden T.B.M.M. gündemlerine girmeyi başardığını gösterecektir. 1997' de bile Türkiye hâlâ bu sorununu millî bir konsensüsle çözebilmiş değildir.⁶²⁸

T.B.M.M.Zabıtlarında yer alan din–devlet ilişkileri ve modernleşme tezleri ile ilgili bu kısa değerlendirmeden sonra, 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkanıharbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun'la ilgili T.B.M.M. tartışmalarını incelemeye geçebiliriz.

Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin ilk bütçesi olan 1924 yılı bütçe görüşmelerinde yapılan tartışmalarda yakında yapılacak olan köklü inkılâpların ilk işaretleri açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu müzakerelerde, din ve Şer'îye ve Evkaf Vekaleti konularına şöyle temas edilmiştir:

"Şer'îye Vekaletinin mevkii bence çok muhteremdir. onu vekaletten ayırmak, onu siyaset oyuncağı olmaktan kurtarmak, herhalde bu milletin mukadderatına hakim olan bu meclisin vazifesidir... Din, bir emr-i vicdanidir. Bilhassa İslâm dini bizim aziz dinimiz... Büyük Millet Meclisinin meydana getireceği heyet-i vekile arasında Şer'îye Vekaletinin yeri yoktur... İcabında bizi Allah'ın emirleriyle doğru yola sevkedecek olan dinimizin reisini de hiçbir zaman siyasî hayat içerisine koyamayız. Din, kutsi kuvvetiyle dünya işlerine karışamaz. Dünya işleri, müstakil, ayrı ve bugünkü ihtiyaç ve zaruretin icap ettirdiği şekilde görür ve devam eder."⁶²⁹

Cumhurbaşkanı ve Halk Partisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1340 (1924)'da T.B.M.M.'nin yeni çalışma yılını açarken yaptığı konuşmada da köklü inkılâpların yapılacağını şöyle vurguluyordu:

"... intisabiyle mutmeın ve mesud bulunduğumuz Diyanet-i islamiyeyi, asırlardan beri mütamil olduğu vecihle bir vasıta-i siyaset mevkiinden tenzih ve ilâ etmek elzem olduğu hakikatini müşahade ediyoruz..."⁶³⁰

Görüldüğü gibi, 1923 yılı T.B.M.M. yasama yılını açış nutkunda, Şer'îye Vekaletinin çalışmalarını İslam modernizmi çerçevesinde değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, 3 Mart 1924 tarihli üç temel inkılâp kanununun kabul edilmesinden iki gün önce yaptığı konuşmada, Şer'îye Vekaletinin ilga edilerek, siyasetten soyutlanacağını belirtiyordu. Bu devrimleri değerlendiren bazı mebuslar, hür düşüncenin kısıtlanıp cumhuriyete rağmen yeni bir saltanata yüründüğünü, 1923 seçimleri öncesinde millete verilen sözlerin tutulmayarak halka rağmen halkçılık yapıldığını ve yapılan devrimlerin toplumsal tabana dayanmadığını öne sürüyorlardı. 6 Kasım 1340(1924) tarihli Meclis oturumunda söz alan İstanbul Mebusu Rauf Bey, Halk idaresine ve Anayasaya aykırı bazı icraatların yapıldığını öne sürüp şunları söylüyordu:

628. 1997 yılı Şubat ve Mart ayında medyada abartılarak verilen darbe, muhtıra ve uyarı ile ilgili haberler ve M.G.K.'nın yaygın din eğitimi kurumu olan Kur'an Kursları, örgün din eğitimi kurumları olan İmam-Hatip Liseleri ve dinî ağırlıklı sivil toplum örgütleri ile devrim kanunlarının uygulanması, 1990 lı yılların başında 163. madde yerine yeni bir Ceza Kanunu maddesinin hazırlanması konularında aldığı kararlar, 73 yıl önce II. T.B.M.M.'nde yapılan tartışmaların toplumsal yapı ve siyasî sistem açısından taşıdığı önemi göstermektedir. Aradan geçen 73 yıllık dönem, Din-devlet ilişkileri ile ilgili hayatî sorunun ideolojik kararlar ve uygulamalarla çözülemediğini, toplumsal yapıların kolay bir şekilde değiştirilemeyeceğini göstermiştir. Yukarıda Erzurum Mebusu Ziyaettin Efendi'nin yenileşme konusunda ileri sürdüğü görüşler, canlılığını hiç yitirmeden varlığını sürdürmüştür.

629. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:1, C:6, s. 478-479, 571-576.

630. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:7, s. 5.

"...Bilâ-kayd u şart hakimiyet-i milliye esasına müstenit bir idareyi demokrasi denilen halk idaresi esaslarını tesis etmek için ve bu esaslar üzerine milletten vekalet aldık. Fakat bu esaslar üzerine ihtilaf hasıl olan noktayı izah edeceğim: Birtakım arkadaşlarımız, milletin bu hakkını Meclisten alıp şu veya bu makama, Meclisi feshi veya red hakkını vermek zihniyet ve istikametini gösterdiler."⁶³¹

Millî Mücadele hareketinin kurmay kadrosu arasında meydana gelen siyasî anlaşmazlıklar ve **Terakkiperver Fırka'** nın tasfiye edilmesine kadar varacak sert siyasî mücadeleler, inkılâp Kanunlarının oldukça acele ve az katılımı ile kabul edilmesine neden olmuştur. **2 Mart 1340 (1924) tarihli Şer'îye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Vekâletlerinin ilgasına Dair Kanun Teklifi**, 3 Mart 1340 (1924)'da T.B.M.M.Riyasetine sunulmuş ve verilen önerge ile acilen gündeme alınıp müzakere edilmesi istenmiştir. Siird Mebusu Halil Hulki Efendi ve elli arkadaşları tarafından verilen kanun teklifinin gerekçesinde şu görüşe yer verilmiştir:

"Din ve Ordunun siyaset cereyanları ile alâkadar olması birçok mahâzîri dâîdir. Bu hakikat bütün medeni milletler ve hükümetler tarafından bir düsturu esasi olarak kabul edilmiştir. Bu nokta-i nazardan yeni bir hayat varlığı temin etmek vazifesini deruhte eden Türkiye Cumhuriyeti Teşkilâtı Esasiyesinde zaten mukaddes olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti ile Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletinin mevcut olması muvafık olamaz. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin ilgasına nazaran da bütün evkafın millete intikal etmesi ve ona göre de idare edilmesi tabii bir netice dir. 632 14 maddeden oluşan kanun teklifi, "Umuru Diyanîye Riyaseti" kavramıyla ilgili sınırlı müzakerenin dışında tartışma bile yapılmadan kanunlaşmıştır. 1'nci madde müzakeresinde söz alan Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey, yeni kurulacak Umuru Diyanîye Riyaseti 'nin adının "Diyanet İşleri Reisliği" olarak değiştirilmesini önermiştir. Konya Mebusu Mustafa Fevzi Bey'in önerdiği "Umuru Diniye" ve Tunalı'nın "Diyanet İşleri Reisliği" teklifleri, T.B.M.M.'nde oylanmış ve Tunalı'nın önerisi kabul edilmiştir.

Önerisi kabul edilmemekle birlikte Çanakkale Mebusu Rifat bey tarafından açıklanan din ve diyanet kavramlarının arasındaki farkla ilgili açıklamalar ilmi verilere uygundur. I. ve II. T.B.M.M.'nin din-siyaset ilişkileri ile ilgili yaklaşımlarını yansıttığı için Samih Rifat Bey'in görüşlerini aktarmak istiyorum:

"...Din ile Diyanet arasında fikhî bir fark vardır. Din-i kaza-i, üfta-i muamelât-ı nâsa dair olan her şeyi ibadâtı, ahkâmı ve itikadâtı câmidir. Halbuki kazaya dâhil olmayan ahkâmı, üftayı, ibadâtı, itikadâtı kendi mâna ve mefhumu altında cemedan bir tabiri fikhî vardır ki o diyanettir. Bütün kütübü fikhîye ve islâmiyede "Kazaen ve Diyaneten" tâbiri müstameldir. İmarat ve Hükümet mânasını cemedan kelimede iktisadiyat, içtimaiyat, inzıbat, tedrisat cümlesi dâhildir. Bunların her biri Hükümetin münkasem olduğu şua-bata taksim edilmiştir. Meydanda kalan yalnız ibadât, itikadat, üftaye aidolan ahkâmdır ki, Umuru Diyanîye Riyasetine aittir ve (Diyanet) kelimesi tamamiyle bu mânaya mevzudur." 633

631. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:2, C:10, s. 142.

632. Yabancı ve yerli uzmanların ilmi raporlarına rağmen, 600 yıllık medeniyetinin ideolojik yaklaşımlar nedeniyle oldukça kötü yönetilip birçok mal varlığının elden çıkarılmasıyla ilgili belge ve değerlendirmeler için, Vakıflar Genel Müdürlüğü dökümanlarına dayanılarak yapılan bir doktora çalışmasına bkz. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1995; T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:2, C:7, s. 21-22.

633. A.g.e., s. 23.

Görüldüğü gibi, din ve diyanet kelimelerinin anlamı aynı değildir. Din kelimesi diyanet kelimesinden daha şümulüdür. Diyanet ismi, laikliğe bağlı din–devlet ilişkileri düzenlemesine daha uygundur. **3 Mart 1924'de kabul edilen 429 sayılı Kanun'un ilk 7 maddesi Diyanet İşleri Reisliği ile ilgilidir.**⁶³⁴ İnkılâp kanunları arasında yer alan ve 1961,1982 Anayasaları ile korunan 429 sayılı Kanun'da, Diyanet İşleri Reisliği ile ilgili olarak şu hükümlere yer verilmiştir.

"Madde 1. Türkiye Cumhuriyetinde muamelât-ı nâsa dair olan ahkâmın teşrih ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükûmete aidolup, din-î mübîn-i islâmın bundan mada itikadat ve ibadeta dair bütün ahkâm ve mesalihin tedviri ve müessesat-ı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında bir Diyanet İşleri Reisliği makamı tesis edilmiştir.

Madde 2. Şer'îye ve Evkaf Vekaleti mülğadır (kaldırılmıştır).

Madde 3. Diyanet İşleri Reisi Başvekilin inhası (önermesi) üzerine Reiscumhur tarafından nasbolunur (atanır).

Madde 4. Diyanet İşleri Reisliği Başvekaletle merbuttur (bağlıdır). Diyanet İşleri Reisliğinin bütçesi Başvekalet bütçesine mülhaktır (eklenmiştir, bağlıdır.) Diyanet İşleri Reisliği hakkında bir nizamname tanzim edilecektir.

Madde 5. Türkiye Cumhuriyeti memâlik dahilinde bilcümle cevâmî' ve mesacid-i şerifenin ve tekâya ve zevayanın idaresine, imam, hatip, vaiz, şeyh, müezzin ve kayyımların ve sair müstahdeminin tâyin ve azillerine Diyanet İşleri Reisi memurdur.

Madde 6. Müftülerin mercii Diyanet İşleri Reisliğidir.

Madde 7. Evkaf umuru, milletin hakiki menafine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir müdüriyeti umûmiye halinde şimdilik Başvekâlete tevdi edilmiştir."⁶³⁵

Görüldüğü gibi bu yasa ile, ilk defa düzenli olarak Fatih Mehmet Han tarafından kurulmuş olan 500 yıllık Şeyhülislâmlık/meşihat örgütünün devamı ve 1920-1924 yılları arasında en saygın ve önemli bir yürütme organı olarak faaliyetlerini yürütmüş olan Şer'îye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır. Çıkarılan yeni Kanun'un 1 nci ve 7 nci maddeleri ile Şer'îye Vekâletinin yetki ve görevleri, Başvekaletle bağlı olarak kurulacak iki genel müdürlük düzeyindeki idarî kuruma devredilmiştir. Siyasetten arındırılacağı vadedilen yeni Diyanet İşleri Reisliği, bu yeni yasa doğrultusunda oluşturulan politikalarla siyasete tam bağımlı bir idarî organ haline dönüştürülmüştür. Diyanet İşleri Reisliğinin finans kaynakları olan Vakıflar da devletleştirildiği için yeni kurulan din teşkilâtı uzun bir dönem kayda değer bir gelişme gösterememiştir.⁶³⁶

Diyanet İşleri Reisliği ile ilgili 429 sayılı Kanun'un 4 ncü maddesinde "bir nizamname tanzim edileceği belirtilmesine rağmen, din görevlilerinin kılık kıyafetiyle meşgul olmayı çok

634. 429 sayılı Şer'îye ve Evkaf ve Erkanıharbiye Umumiye Vekaletlerinin İlgasına Dair Kanun: *Düstur*, III, 5, 320-321.

635. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, Y:2, C:7, s. 22-24; *Düstur*, III, 5, 320-321. Şer'îye ve Evkaf Vekâletinin, I.T.B.M.M.'nin yürütme organı İcra Vekâletleri arasında yer almamasına yönelik görüşler ilk defa Şer'îye Vekâletinin 1922 yılı bütçe görüşmelerinde Kütahya Mebusu Besim (Atalay) Bey tarafından savunulmuş, İslamî dünya görüşünün ve millî çoğulcu demokrasinin egemen olduğu I.T.B.M.M.'nde sert tepkilerle karşılanıp reddedilmiştir. II. T.B.M.M.'ne II. Grup ve Bağimsızların girmesini önleyecek bir siyasi strateji izleyen Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Halk Fırkası, I.T.B.M.M. döneminde çıkaramadığı yasaları II. T.B.M.M. döneminde ilmi tartışmalara bile izin vermeden çıkarabilmiştir. Besim Bey'in 1922'de savunduğu batılı laiklik anlayışına uygun görüşleri ve tepkiler için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:I, Y:3, C:22, s. 436-437 (30 Ağustos 1338/1922).

636. Bu konunun uygulamaları ile ilgili en sert eleştiriler, çok partili döneme geçişle birlikte, C.H.P. milletvekilleri tarafından yapılmıştır. Adana Mebusu Sinan Tekelioğlu, azınlık cemaatleri ve vakıflarına verilen din hürriyetinin İslam çoğunluğuna ve vakıflarına verilmediğini öne sürmüştür. Bkz. *C.H.P.VII. Büyük Kurultayı Tutanağı*, Ankara, 1948, s. 450-451.

daha önemli gören C.H.P. Hükümetleri, söz konusu nizamnameyi ancak 1937 yılında çıkarabilmişlerdir.⁶³⁷ 1935 yılına kadar düzenli bir teşkilat kanununa da sahip olamayan Diyanet İşleri Reisliği, toplum katındaki saygınlığına taban tabana zıt din eğitimi politikaları izlenerek sıradan bir din teşkilâtı durumuna düşürülmüştür. 1997 yılında bile, Anayasal bir kurum ve Atatürk'ün emaneti olan Diyanet İşleri Başkanlığı bir teşkilât kanununa sahip değildir. 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu'nda yapılan değişikliklerle T.B.M.M. tarafından kabul edilen yeni teşkilât kanununun ana maddeleri Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edildiği için 1981 yılından beri Diyanet İşleri Başkanlığı eksik bir teşkilât kanunu ile çalışmalarını sürdürmektedir.⁶³⁸ Yaygın din eğitimiyle ilgili kanunlar başlığı altında incelediğimiz kanunların büyük çoğunluğu, bazı ceza yasası değişiklikleri dışında, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgilidir. Tek parti rejimi döneminde çıkarılan Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili bütçe ve teşkilât kanunları genelde kayda değer bir tartışma yapılmadan kabul edilmiştir. Bu nedenle T.B.M.M. Zabıtları ile söz konusu kanunların yayınlandığı Resmi Gazete ve Düstur arasında büyük bir fark olmadığı için dipnot olarak daha çok bu iki kaynak verilmiştir. Yaygın din eğitimi ve din hizmetleri, dini yayıncılıkla ilgili tartışmaların yer aldığı T.B.M.M. Zabıtları büyük ölçüde incelenmiştir.

Başgil'in vurguladığı gibi, 1924-1928 yılları arasında, yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 26. maddesi ile 429 sayılı Kanun hükümleri arasında bir çelişki mevcuttur. ⁶³⁹ Anayasa'nın 26. maddesinde, T.B.M.M.'nin görevleri arasında "ahkâmı şer'iyenin tenfizi" yer alırken, 429 sayılı Kanun'un 1. maddesinde, Diyanet İşleri Reisliği'nin, sadece, dinin inanç ve ibadet boyutları ile ilgili faaliyetleri ve dinî kurumların idaresiyle ilgili işleri yürüteceği belirtilmektedir. Bu durumda Anayasa'nın amir hükmü olan 26. maddesinde yer alan İslam hukuku konularıyla ilgili görevler, T.B.M.M., Hükümet ve Diyanet İşleri Reisliği tarafından yerine getirilmediği için kanaatimce Anayasa ihlâl edilmektedir. 8 Nisan 1340 (1924) tarihli **Mehakimi Şer'iyenin ilgasına ve Mehakim Teşkilatına Ait Ahkâmı Muaddil Kanun** ⁶⁴⁰ ile, aile hukuku ile ilgili davalara bakan **Şer'ie Mahkemeleri** de kaldırıldığı için Anayasa'nın 26. maddesi işlevsiz hale gelmiştir. 30 teşrinisani 1341 (1925) tarih ve 677 sayılı **Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin seddine ve Türbedarlıklar ile Birtakım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun**'la ⁶⁴¹ tekke ve zaviyeler kapatılmasına rağmen, 429 sayılı Kanun'un 5. maddesi

637. 11 Teşrinisani 1337 tarihli ve 7467 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının Vazifelerini Gösterir Nizamname için bkz. R.G. 16 Teşrinisani 1337-3760; Düstur, III, 19, 23-26.

638. D.İ.B. Teşkilât Kanunu değişikliği ile ilgili 1982 sayılı Kanun'un iptali için Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş ve anılan Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı bulunmuştu. Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı, yayınından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 Mayıs 1980 tarihli Resmi Gazete'de yayınlandı; böylelikle, iptal hükmü 11 Mayıs 1981'den itibaren geçerlik kazanmış oldu. Aradan 16 yıla yakın bir zaman geçmesine rağmen bu alanda bir yasama işlemi hâlâ mevcut değildir. Bkz. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 57.

639. Anayasa Hukukçuları bu çelişkiler üzerinde durmakta ve çelişkinin Atatürk'ün Nutuk (s. 191) ta belirttiği gibi, o dönemin siyasî ve toplumsal şartlarından dolayı bazı çevrelere karşı verilmiş tavizlerden kaynaklandığı ve 1928 Anayasa değişikliği ile çelişkinin giderildiğini öne sürmektedir. Bkz. Ali Fuat Başgil, A.g.e., s. 17, 191-192; İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 18.

640. Bkz. Düstur, III, 5, 403-404.

641. Bkz. Düstur, III, 7, 113; R.G. 13 kânunuevvel 1341-243.

⁶⁴² ve 1924 Anayasa'sının 75. maddesinde ⁶⁴³ yer alan " tarikat", "tekke ve zaviye" kelimeleri 1937 yılı Anayasa değişikliğine kadar varlığını korumuştur. ⁶⁴⁴ Bu çelişkiler, Türkiye'de siyasal iktidarlar tarafından Anayasa ve yasaların ihlâl edilebildiğini göstermektedir. Bu çelişkilerin hukuk devleti olmayı amaçlayan bir siyasal sistemde bulunmaması gerekmektedir.

Üzerinde durduğumuz çelişki, II. T.B.M.M. dönemi zabıtlarına da yansımıştır. Gerçekleştirilen köklü değişikliklere direnircesine, II. T.B.M.M.'nde de Millî Mücadele dönemi I. T.B.M.M. nin dünya görüşünün egemen olduğunu varsayan, eski ittihat Terakki kökenli şeyhlerden Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, 1925 yılı Diyanet İşleri Reisliği bütçe müzakeresinde, şûrâ ve İslâm dininin önemi konusunda şunları söylüyordu:

"... Başımızda bakın " Ve emruhum şûrâ beynehum" nazm-ı celili vardır. Bu Meclisin Müslümanlık Meclisi olduğunu bu nazm-ı celil-i ilâhî ispat ediyor. Bunun hilafında hareket olunamaz... Din üzerinde vuku bulan içtima, hiçbir şey üzerinde vuku bulamaz. İstihkâr-ı hayat ettiren dindir. Bütün canını, malını, evladını, dârını, diyarını terk ettiren dindir. Kezalik, bugün koca Rumeli kıtasından milyonlarca müslümanın hicretini icap ettiren de dindir. Şu halde dine hadim olmayanlar hiçbir şey muvaffak olamazlar..."⁶⁴⁵

Türk Anayasa Hukukçularının Nutuk'u referans göstererek öne sürdükleri 1924 Anayasası'nda yer alan dinle ilgili maddelerle, Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulmasını sağlayan 429 sayılı Kanun arasında çelişki olduğu görüşünü kabul etmeyen ve bunun tarihî ve toplumsal özelliklerimizden kaynaklandığını belirten Karesi Mebusu Vehbi Bey bu konuda şunları söylüyordu:

"...Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 75. maddesinde şöyle diyor: Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep; tarikat ve felsefi ictihadından dolayı muaheze edilemez. Âsâyiş, âdâp ve muaşeret-i umûmiye ve kavanine muğayir olmamak üzere her türlü âyinler serbesttir. Şu maddeye bakılınca Diyanet İşleri Riyaseti zaittir. Fakat ikinci maddeye gelelim. Onda da diyor ki " Türkiye Devleti'nin dini, din-i İslâmdır..." Eğer insanların hayatı yalnız maddi hayattan ibaret olsaydı ben zannediyorum ki toplanmalarına da imkan yoktu... Halbuki cemiyet-i beşeriye için bu böyle olmadığından ikinci maddeyi kabul etmişiz ve resmi din, din-i islâmdır demişiz... Türkiye'de her fert kendi aleminde, kendi âyininde, asayiş-i umûmiyeye âdâp ve kavanini umûmiyeye riayet şartıyla serbesttir. Fakat, buna mukabil bir cemiyetin ekseriyeti azimesi ve belki yüzde 95'i bir din saliki olduğu için o din resmi olarak kabul edilmiş ve bu sebeple Diyanet İşleri Riyaseti teşkil olmuştur..."⁶⁴⁶

Türkiye'de din-toplum ilişkileri ile ilgili sağlam bir temele oturan bu görüş, toplumsal ve tarihi realitenin değil, pozitivist İdeolojinin egemen olduğu tek parti rejimi döneminde popüler olmamakla beraber, toplumun siyasî katılım hürriyetine kavuştuğu çok partili dönemde din

642. *Düstur*, III, 5, 665; *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:7, s. 22-24

643. 1924 Anayasası 75. maddesi için bkz. *Düstur*, III, 5, 576; 1921 ve 1924 Anayasalarını değerlendiren bazı Anayasa hukukçuları gibi Tarhanlı da, söz konusu Anayasalara dayanarak Türkiye Cumhuriyeti'nin teokratik niteliklere sahip olduğunu öne sürmüştür. Tarihi ve sosyolojik verileri yeterince değerlendirmek, salt batıcı anayasacılık mentalitesiyle din-devlet ilişkilerini değerlendirmek, teokratik bir rejimde laik nitelikli yasaların nasıl çıkarıldığı ve uygulandığı sorularını cevaplamayı mümkün kılmamaktadır. Bu soruları Tarhanlı da cevaplamamıştır. Bkz. İhtar B. Tarhanlı, *A.g.e.*, s. 18.

644. 5 Şubat 1937 tarih ve 3115 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun: *Düstur*, III, 18, 307; *R.G.* 13.2.3533; *T.B.M.M.Z.C.*, D:V, C:16.5 sayısı 89, s.3, 60-61.

645. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:2, C:14, s. 251-252.

646. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, y:2, C:14, , s. 253.

eğitimi icraatlarının hukukî ve toplumsal dayanağını oluşturan önemli bir tez haline gelmiştir. Günümüzde de değerini korumaktadır.⁶⁴⁷ Cumhuriyet dönemi yaygın din eğitimi faaliyetlerini yürüten Diyanet İşleri Reisliği'nin Anayasal ve yasal dayanağı ile ilgili olarak aktarılan bu konuşma metni örneği ve değerlendirmeden sonra, 1924-1935 yılları arasında T.B.M.M. tarafından Diyanet İşleri Reisliği teşkilât kanunu ve nizamnamesi çıkarılmamıştır. Bu nedenle ilk teşkilât kanununun çıkarıldığı 1935 yılına kadar Diyanet İşleri teşkilâtının idarî yapısına ilişkin hukukî düzenlemeler "Diyanet İşleri Reisliği Bütçesi"nde yer verilmiştir. Bu durum, çalışmada sık sık bütçe kanunlarının zikredilmesini gerektirmiştir.

20 Nisan 1340 tarihli ve 490 sayılı 1340 (1924) senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu'nda Diyanet İşleri Reisliği örgütünün idarî yapısına ilişkin hukukî düzenlemelere yer verilmiştir. Bu kanunda ilk Diyanet İşleri Reisliği bütçesi yer almaktadır.⁶⁴⁸ D.İ.R. 1924 yılı bütçesine ilişkin Meclis müzakerelerinde söz alan Erzurum Mebusu Raif Efendi, bütçe tasarısını doyurucu, inandırıcı bulmamış ve bütçe tasarısının aceleye getirilerek yasal dayanak-tan yoksun olarak hazırlandığını öne sürmüştür:

"Şer'ie Vekaletinin lağvı kanununda... bir nizamname yapılacağı ve teşkilat o nizamname mucibince icra edileceği musarrahtır. Henüz öyle bir nizamname mevcut değildir. Bu teşkilat hangi nizam, yahut hangi kanuna tevfikan yapılmıştır ve bu bütçe bu şekilde çıkacak olursa kanun mahiyetini mi haiz olacaktır ve bu teşkilat bu suretle tekmil edilmiş mi olacaktır?"⁶⁴⁹

Bu soruyu cevaplamak için söz alan Maliye Vekili M.Abdülhalik Bey, "Nizamname meselesi henüz halledilmemiştir. Vezaif hakkında bir nizamname bittabi yapılacak, Teşkilata gelince; eski teşkilata hiç dokunulmamış gibidir. Yalnız ilave olmak üzere buraya evkaftan aldığımız vezaifin de teşkilatını beraber almışızdır"⁶⁵⁰ şeklindeki ifadeleri ile soruyu cevaplamıştır. Bu cevabi açıklamayı yeterli bulmayan mebuslar, teşkilatın mutlaka kanunla düzenlenmesi hususundaki itirazlarını sürdürmüşlerdir.⁶⁵¹ Mebusların tepki gösterdiği değişikliklerden birisi de, 1922 yılında kabul edilen bütçe kanunu ile oluşturulan "İfta Heyeti" ve "Tetkikat ve Tetlifat-ı İslâmiye Heyeti"'nin birleştirilerek "Heyet-i Müşavere" haline getirilmesidir. İlk müzakerelerde ağır bir eleştiriye uğrayan 1924 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi tasarısı Muvazenei Maliye Encümeni'ne iade edilmiştir. Encümende hiçbir değişikliğe uğramadan yeniden Meclise gönderilen tasarı pek çok eksikliğine rağmen, yapılan oylama ile kanunlaşmıştır.⁶⁵² Maliye Vekilinin hazırlanacağını belirttiği nizamname ve Teşkilât kanunu 1925 yılı D.İ.R. bütçe müzakerelerine kadar hazırlanamadığı için, yine geçici olarak sorun 18 Nisan 1341 tarihli ve 627 sayılı 1341 Senesi Muvazenei Umumiye Kanunu⁶⁵³ ile çözülmeye çalışılmıştır. Nizamname ve teşkilât kanununun hazırlanmasından ümidini kesen medrese kökenli mebuslar, 1925 yılı D.İ.R. bütçesine ilişkin Meclis görüşmelerinde, D.İ.R.'nin hukukî statüsünü,

647 Son yıllarda yapılmış olan nitelikli bir din eğitimi araştırmasında bu tezin ağırlığı görülmektedir. Bkz. Din Eğitimi Raporu, (Haz. Süleyman Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne), Ankara, 1995.

648. Diyanet İşleri Reisliği bütçesini ve idarî yapısını ilgilendiren bu kanunlarla ilgili T.B.M.M. tartışmaları, çalışmanın ikinci bölümü olan "din eğitiminin örgütsel ve bütçesel dayanakları" başlığı altında inceleneceği için bu kanunların sadece adları ve muhtevaları üzerinde durulacak, T.B.M.M. tartışmalarına ana hatlarıyla değinilecektir. 490 sayılı Bütçe Kanunu için bkz. *Düstur*, III, 5, 848, 983-985.

649. *T.B.M.M.Z.C.*, D:11,y:2,C:801-802

650. *A.g.e.*, s.802

651. Denizli Mebusu Mazhar Müfit Bey ve Erzurum Mebusu Raif Efendi'nin itirazları için bkz. *A.g.e.*, s.804-806

652. *A.g.e.*, s.942-948

653. 627 sayılı Bütçe Kanunu için bkz. *Düstur*, III,6,335,511-513

görevlerini, din-toplum ve din-siyaset ilişkilerini, din hizmetlerinin toplumsal misyonunu, din hizmetlilerinin niteliklerini ve kıyafetlerini, rûyet-i hilâl sorunlarını tartışmışlardır.⁶⁵⁴ D.İ.R. bütçe müzakereleri ile ilgili en canlı tartışmalar 1925 yılında yapılmış, tek partili rejimin temellerinin atıldığı 1927 yılından itibaren D.İ.R. bütçeleri hiçbir tartışma yapılmadan kabul edilmeye başlanmıştır.

19 Nisan 1927 tarihli ve 1011 sayılı 1927 Senei Maliyesi Muvazenei Umumiye Kanunu'nda ⁶⁵⁵ ilk defa Diyanet İşleri Reisliği'nin "merkez ve taşra örgütlerinin idarî yapısı"na yer verilmiştir. Buna göre, "Reis" dışında, "Diyanet İşleri Reisliği" merkez örgütü, Heyet-i Müşavere,⁶⁵⁶ Tetkik-i mesahif Heyeti ⁶⁵⁷ Müessesat-ı Diniye Müdiriyyeti, Memurin ve Sicil Müdiriyyeti, Levazım Müdiriyyeti, Tahrirat ve Evrak Müdiriyyeti'nden oluşmaktadır. Bu kanuna göre, taşra örgütü, vilayet ve kazalarda bulunan müftülüklerdir.⁶⁵⁸ İstanbul Müftülüğü'nün Üsküdar ve Beyoğlu kazalarında örgütlenmiş, farklı bir idari yapısı olduğu görülmektedir.

30 Haziran 1929 tarihli ve 1452 sayılı Devlet Memurları Maaşatının Tevhid ve Teadülüne Dair Kanun'a kadro cetvelinde,⁶⁵⁹ ilk defa Diyanet İşleri Reisliği'nin sürekli maaşlı memur kadroları gösterilmiştir. Adı geçen Kanun'un 2 nci maddesi gereğince bu cetvel, yeni bir kanun yapıncaya, yani 1935 yılına kadar "Diyanet İşleri Reisliği'nin teşkilat kanunu hükmünde sayılmıştır. Bu düzenlemeyle T.B.M.M.'nde beş yıldır dile getirilen hukukî dayanak-sızlık iddiaları geçici bir çözüme bağlanmıştır. Anılan cetvelle getirilen değişiklik ise, salt birimlerin adlandırılmasına ilişkindi. 1927 yılı Bütçe Kanunu'nda yer alan merkez teşkilâtı birimlerinin adları şöyle değiştirilmiştir: Heyet-i Müşavere "Müşavir Heyeti", Tetkik-i Mesahif Heyeti "Müşavir Tetkik Heyeti", Memurin ve Sicil Müdiriyyeti "Zat İşleri Müdürlüğü", Tahrirat ve Evrak Müdiriyyeti "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü", Müessesatı Diniye Müdiriyyeti "Dini Müesseseler Müdürlüğü", Levazım Müdiriyyeti "Levazım Müdürlüğü" ismini almıştır.

Tek parti rejiminin somut bir şekilde kurulduğu 1931 yılında, Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatında, 8 Haziran 1931 tarihli ve 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu⁶⁶⁰ ile önemli bir değişiklik yapılmıştır. 1931 yılı haziran ayından itibaren bütün cami ve mescitlerin yönetimi ve bunların görevlileri (hademe-i hayrat) Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Çok partili dönemde oldukça sert eleştirilere neden olacak bu değişiklik, Evkaf Umum Müdürlüğü 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'nun 6 ncı maddesi ile meydana gelmiş ve Diyanet İşleri Reisliği merkez örgütü birimleri olan Dinî Müesseseler Müdürlüğü ve Levazım Müdürlüğü, personeli ve kadrolarıyla birlikte Evkaf Umum

654. 1925 yılı D.İ.R. bütçe tartışmaları için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,D:II,Y:2,C:14,s.249-266.Daha sonra incelenerek Kur'an ve Hadis tercümeleri yaptırılması kararı da 1925 yılı D.İ.R. bütçe müzakereleri sonucunda alınmıştır.

655. *Düstur*,III,8,190,277-280

656. Bu heyetin başkanlığını 1924-1965 yılları arasında Diyanet işleri Başkanları yapmıştır.Bkz. N.Aytürk-Y.Çelik-E.Şahinarslan,*Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1978)*,s.9.

657.Osmanlı Devleti döneminde ,1889 yılında , Meşihat Makamı'na bağlı olarak kurulan ve İstanbul'da çalışan bu heyet de Diyanet İşleri Reisliğine bağlanmıştır.A.g.e.,s.9.

658. 1927 yılında taşrada 391 adet il ve ilçe müftülük örgütü birimi bulunmaktadır.

659. Kanun metni için bkz. *Düstur*,III,10/2,1051,1064-1066-1927 yılında Diyanet İşleri Reisliği Örgütü büyük bir mali sıkıntı içerisindeydi ve geçmiş yıllarda emekli olan personelinin borçlarını bile ödeyemekteydi.Bu nedenle 6 Mart 1928'de T.B.M.M. Başkanlığına Diyanet İşleri Riyaseti 1927 senesi Bütçesinde Münakale İcrasına Dair bir kanun teklifi verilmiştir.Kanun teklifi 10 Mart 1928 tarihli ve 1214 sayılı Kanun olarak yasalaşmıştır.Teklif için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,D:III,y:1 ,C:13, sıra Numarası :86,s.3-4. Burada Kur'an-ı Kerim ve Hadis tercüme ve tefsir heyeti ücret ve masraflarına da yer verilmiştir.

660. Kanun metni için bkz.*Düstur*,III,12,551; Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası için bkz.*T.B.M.M.Z.C.*,D:IV,y:1,C:1/2,Sıra No:29,S.35-43

Müdürlüğü'ne geçmiştir. Bütçe Encümeni Reisi Hasan Fehmi Bey, yasa teklifinin Meclis'teki görüşmeleri sırasında bu değişiklik konusunda şu açıklamayı yapmıştır:

"Evvelce hademei hayratın maaş ve ücretlerine mukabil Evkaf idaresi, vakıflardan topladığı hasırlattan altı yüz bin lirayı maliyeye veriyordu. Maliye de bunun üzerine bir miktar daha ilave ederek hademei hayratın maaşatını Diyanet İşleri bütçesinden tediye ediyordu. Hükümet bu gayrı tabiliği kaldırmak için hademei hayrat maaş atını doğrudan doğruya, bir muaveneti içtimaiye müessesesi demek olan, evkaf bütçesine devretmiş oldu ki, zaten kısmen de mercii arası idi. Bu suretle Devlet bütçesi ile hademei hayratın alâkası kesilmiş oldu.⁶⁶¹ Hademei hayratın evkaf bütçesine devredilmesinden dolayı Diyanet İşleri bütçesinde bulunan ve hademei hayrat umuru ile meşgul olan bir teşkilât ta beraber devredilmiş oldu. Bu teşkilatın vazifesi, münhasıran hademei hayrat işleri ile meşgul olmaktan ibarettir."⁶⁶²

Görüldüğü gibi bu düzenlemeyle, Diyanet İşleri Reisliği'nin yetkileri önemli ölçüde daraltılmıştır. Ayrıca Kanun'un 7 nci maddesi, 1931 mali yılı sonuna kadar cami ve mescidlerin "hakiki ihtiyaca" göre tasnif edileceği ve birleştirilmeye imkan veren görevlerin de belirlenerek yeni kadroların bu suret tesbit edilmesi hükmünü getirmiş, böylece personelde de kısıtlamaya gidilmiştir. Bu köklü değişikliği gerçekleştiren ve Diyanet İşleri Reisliği'ni oldukça işlevsiz hale getiren kanun teklifinin aleyhinde görüş bildiren hiçbir mebus olmadığı için, T.B.M.M.'nde yapılan oylama ile Kanun kabul edilmiştir.⁶⁶³ Zikredilen Kanun, 429 Sayılı Kanun'un 5 nci maddesiyle çalışmaktaydı. Çok ilginçtir ki, bu çelişkiyi Kanun'a eklenecek bir madde ile gidermesi gereken T.B.M.M., bu görevini, hukuk tekniğine uygun bir yöntemle değil, 4 Ocak 1932 tarihli kararıyla yerine getirmiştir.⁶⁶⁴ 1827sayılı Efka Umum Müdürlüğü'nün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'nun 7 nci maddesinde yer verilen "cami ve mescidlerin hakiki ihtiyaca göre tasnifi ve kadroların birleştirilmesi" sorununun temelleri 1927 yılında atılmıştır. Çok Partili dönemde vakıflara ait cami, mescid, tekke ve medreseleri satmakla

661. 1922 yılı Şer'iye Vekâleti bütçe müzakerelerinde ve Cumhuriyet dönemi Diyanet İşleri Reisliği bütçe müzakerelerinde öne sürülen Diyanet işleri'nin siyasi sistem dışında bağımsız bir teşkilat olarak örgütlenmesi önerilerine sıcak bakmayan tek partili rejim, bu çelişkili icraatı ile tipik bir laisizm örneği sergilemiştir. 429 sayılı Kanun'un emrettiği Diyanet İşleri Reisliği teşkilat Kanunu ve nizamnamesini uzun bir dönem çıkarmayan C.H.P. Hükümeti, Diyanet İşleri Reisliği'ne Osmanlı Devleti döneminden kalma "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi'ni" lâyık görmüştür. 1931 yılında yapılan değişiklik, 1928 yılında hazırlanan "Cami Hademesi Nizamnamesi'nde de karışıklıklara neden olmuş ve din görevlileri ve camilerin yönetiminde iki başlılık ortaya çıkmıştır. Tevcihi Cihat Nizamnamesi için bkz. *Düstur*, II,5,608 (23 Temmuz 1329); 12 Ağustos 1928 tarih ve 6995 sayılı Cami Hademesi Nizamnamesi ve 13 Mart 1932 değişiklikleri için bkz. *R.G.* 1.9.1928-977 ve 26.3.1932-2060; *Sicili Kavanin*, C:12,s.890-897.

662. *T.B.M.M.Z.C.*,D:IV,y:1,C:2,s.46

663. Maddelerin oylanması için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,D:IV,y:1,C:1/2,s.52-53. Oylamaya 317 mebusdan 198'i katılmış ve oy birliği ile maddeler kabul edilmiştir.

664. Meclis'in ilgili mazbataya ilişkin görüşme kayıtları ve kararı için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*,D:IV,y:1,C:5,s.159.

suçlanıp, ağır bir şekilde eleştirilen C.H.P. İktidarının icratlarının anlaşılması için 1927 düzenlemelerine de kısaca temas edilecektir.. Çünkü bu konu, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar ilişkilerinin tartışıldığı çok partili dönem T.B.M.M. zabıtlarında önemli bir yer işgal etmektedir.

1927 Yılı Muvazenei Umumiye Kanunu'nun 11 nci maddesinde yer alan hükümler tartışma konusu yapılmıştır. Eski Şer'ie Vekili ve Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi ile II. Meşrutiyet dönemi Şeyhülislamı Konya Mebusu Musa Kazım Efendi'nin aleyhte önergelerine rağmen, Meclis, 13 ncü maddeyi hiçbir değişikliğe uğramadan kabul etmiştir. Bu durum, artık II. T.B.M.M.'nde, ilmi ihtisasa dayalı önergelerin bile parmak sayısı karşısında bir önem arzetmediğini göstermektedir. Önce kabul edilen 13 ncü madde metni, daha sonra tartışmalar aktarılacaktır. T.B.M.M.'nin kabul ettiği 11 nci madde metni şöyledir:

"Diyanet İşleri Riyasetince tanzim ve İcra Vekilleri Heyetince tasdik edilecek bir talimatnameye telfikan 1927 sene-i maliyesi nihayetine kadar cevamiin hakiki ihtiyacına göre tasnifi ve zaman ve mekân itibariyle kabil-i cem olan vazifeler tevhit edilmek suretiyle iş bu cevami hademesi kadrolarının tespiti mecburidir.

Kadrolar haricinde kalacak vazifedarlar kemafissabık hizmetlerine devam edecekler ise de inhilâl vuku buldukça ve muhassasatları tasarruf ve bu tasarrufa kadro dahilindeki hademei mevcude muhassasatının tedricen beş yüz kuruşa iblağı için karşılık ittihaz olunur.

Kadro dahilinde vuku bulacak münhalâta kadro haricinde kalmış vazifedarlar varken başkasının tayini caiz olmayıp bunlardan münasipleri naklen tayin ve kadro haricindeki vazife ve muhassasatları tasarruf edilir. Hizmeti muattal veya bilüzum hale gelen vazaif badema kimseye tevcih olunamaz."665

Görüldüğü gibi Kanun maddesinde açık bir şekilde camilerin tasnifi ve kadroların birleştirilmesi suretiyle, ücretleri asırlardan beri vakıf gelirleri ile ödenen hademe-i hayrat kadrolarında tasarruf edilmesi ve zımnen fazla olduğu tesbit edilen camilerin hizmet dışı bırakılması isteniyordu. Konya Mebusu Musa Kazım Bey'in bu madde ile ilgili eleştirileri şöyledir:

"Bu maddenin ruhunda Muvazenei Maliye Encümeni'ni pek de alâkadar etmeyen bir hususiyet vardır. Maddenin ruhu doğrudan doğruya cevâmi ve mesacid hademesinin kadrolarının tesbiti, vazaif ve hidemat erbabının mümkün olduğu kadar tevhid edilmek suretiyle maaşlarının kendilerini idare edebilecek bir hale ifrağıdır. Muvazene Encümenini şöyle böyle bu kısım alâkadar edebilir ki: Bundan sonra bir de cevamiin ihtiyaca göre tasnifi filan diye bir şey var. Yani şu kısmın şu kadar camie ihtiyacı vardır, şu kısmı yıkalım (veya satalım) böyle mi?.. Cevamiin hakiki ihtiyaca göre takyidi encümeni alâkadar etmez. Encümen neden bunu ilâveye lüzum görmüştür?...666

Encümen adına eleştirel mahiyetteki bu soruyu cevaplayan Gaziantep Mebusu Ahmet Remzi Bey'in aşağıdaki sözleri, neden Diyanet İşleri Riyasetine müdahale edildiği sorusunun cevabını vermektedir:

665. *T.B.M.M.Z.C.*, D:2, y:4, C:31, s.202 (17.4.1927)

666. Bitlis Mebusu Nami Bey'in Musa Kazım Bey'in konuşmasını kesip vakıflar, "me'kel" dir şeklindeki sataşmasına Musa Kazım Bey sert tepki göstermiş ve muhatabının Nami Bey olmadığını belirtmiştir. II. T.B.M.M. dönemiyle birlikte, medrese kökenli C.H.P. listelerinden Meclis'e girmeyi başaran medrese kökenli mebuslar, çok partili döneme geçilinceye kadar susmayı tercih etmişlerdir. *T.B.M.M.Z.C.*, D:II, Y:4, C:31, s. 202.

"Diyanet İşleri Riyasetinden, bütçelerinin tetkiki sırasında cevâmi, hademelerinin maaşları ve bu maaşları ihtiva eden kadroyu istedik ve bu kadroy üç seneden beri istemekteyiz... Bugün vazifesi-ne hakikaten lüzum kalmayan salâcılar, buhurdancılar, tesbihçiler, muvakkitler ve bunun gibi daha hatırıma gelmeyen ve esbab-ı mucibe mazbatamızda bir kaç senedenberi bahsetmiş olduğumuz bir çok vazaif erbabı vardır ve bunların maaşı yirmi beş kuruşa kadar iner... Fakat adetleri bu kadar geniş sahada ve vazifeler itibariyle bir çok müteferri, muhtelif vazaife inkisam etmiş olan bilimum vazife erbabının maaşatını artırmak, hem bütçeyi ağır bir külfete sokmak demektir, hem de bimanâ (anlamsız) idi. Binaenaleyh hademei hayratın esaslı bir tasfiyeye tabi tutulması ihtiyacı gözümüzün önüne gelmiştir. Meselâ üç seneden beri yaptığımız temenni neticesinde Diyanet İşleri Riyaseti tarafından bizzat bir teşebbüs yapıldı ona göre tasfiye esasına girilse idi zaten bu maddeye ihtiyaç kalmazdı. Mamafih Diyanet İşleri Riyaseti dahi kendiliğinden tasfiyeye teşebbüs edemezdi. Çünkü bazı hükümler vardır ki kanun meselesidir...Kadro demek cami demektir.

Camilerin adetleri, sınıfları, her camide kaç hademe istihdam olunacaktır, bütün bunları tesbit edebilmek için tasnif lâzım gelir... Zannedersem merhum Hayri Efendi zamanından kalmış bir mazbata vardır. O mazbata dahi bu esasları derpiş etmektedir... O zamandan beri düşünülen tasfiyenin bugün Muvazene-i Umumiye Kanuniyle biran evvel yapılması, biran evvel hademei hayratın adetleri tesbit olunarak onlara lâıyk olduğu maaşın verilebilmesi için encümeniniz bu vesile ile bu meseleye temas etmiştir ve bu vesile ile bu maddeyi koymuştur. Şayet bu hüküm kabul edilecek olursa hademei hayrat lâıyk olduğu vazifelerde çalışacaktır. Memleketimizin camilerimizin, dini vazaifin hakiki ihtiyacı ne ise ona göre hademei hayrat tavzif edilecek ve onlar da maaşlarını dolgun bir şekilde alacaklardır."667

Encümenin, dolayısıyla C.H.P Hükümetinin görüşlerini açıklayan bu metin, çelişkilerle doludur. Önce Diyanet İşleri Riyaseti camilerin tasnifi ve kadroların tesbiti görevini yapmama suçlanmış ve bu nedenle bu yasa maddesinin hazırlandığı belirtilmişken, daha sonra herhangi bir kanun bulunmadan Diyanet İşleri Riyasetinin de bu görevi yapmasının mümkün olmayacağı açıklanmıştır. Aslında sadece bu ifadeler bile, bazı cami ve mescidlerin hizmet dışı bırakılıp satılacağı endişesi ile hareket eden Diyanet İşleri Riyasetine güvenilmediği için bu yola başvurulduğunu göstermektedir. Hayri Efendi'nin evkaf ve medrese reformu tasarısından kendi ideolojisine uygun bir bölümü ustalıkla çıkaran ve kanun maddesinin gerekçesi olarak kullanan Ahmet Remzi Efendi'nin son vaadleri de günü kurtarmaya yöneliktir. Müzakerelelerde Osmanlı Devleti döneminden kalma **Tevcihi Cihat Nizamnamesi** ile Diyanet İşleri Riyaseti'nin yönetilemeyeceğini, acilen teşkilât kanununun çıkarılmasını isteyen Antalya Mebusu Rasih Efendi de, madde ile din görevlilerinin ücretlerinin artacağı kanaatinde olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁸ Aslında, Ahmet Remzi Bey'in açıkladığı görüşler, C.H.P. ideolojisinin din eğitimi politikasını yansıtan görüşlerdir. Musa Kazım ve Abdullah Azmi Efendilerin tesbit edip karşı çıktığı madde içindeki ideolojik yaklaşım, vakıf eserleri olan cami, mescid ve tekkelerin satılmaya başlandığı 1930'lu yıllarda somut bir şekilde ortaya çıkmıştır. Devlete bağlı din sistemi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'yla Vakıflar Genel Müdürlüğü ilişkilerini düzenleyen mevzuatın lâik siyasî sisteme aykırı olduğunu belirten Ergani Mebusu Kâzım Vehbi Bey'in "Türkiye Cumhuriyeti din ile dünya esasını tefrik etmiştir. Binaenaleyh Diyanet İşlerine talluk eden bütçenin umumî bütçe arasında yer bulmasında manâ yoktur." şeklindeki eleştirisi ve "Bunu

667. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:4, C:31, s. 202-203.

668. A.g.e., s. 203.

doğrudan doğruya Cemaat-ı İslâmiyeye terk etsek daha muvafık olmaz mı?"⁶⁶⁹ diye sorduğu sorusu Encümen tarafından cevaplandırılmamıştır.

13 ncü maddenin dönemin egemen ideolojisinin etkisiyle yalnız uyguyamalara gerekçe yapılabileceğinin farkına varan Muş Mebusu İlyas Sami Bey, birçoğu tek parti iktidarı döneminde satılan vakıf camileri ve mescidlerinin, belki de satılmasını önlemek için T.B.M.M.'nde son savunmalardan birini şöyle yapıyordu:

"... Bu hakikati, bahis bu vaziyete gelmişken söylemeyi tazyiki vicdan altında kendimi mecbur addettim... En yüksek mahalde bir antika eser önünde durulduğu zaman ona iki nazarla bakılır. Birisi hürmetle ona el bile dokundurmaktan bakmaktır, eğer üzerinde sinek levsiyatı varsa bu eserden silinmesin mi? Birinci manzara da fenadır. Ne sineklerin şaibesini izale edemeyecek bir cezrilik (radikallik) ister, ne de aman şunu şuradan kaldıralım diyecek naif (zayıf) bir düşünce ister... Demek ne kudretli bir teşkilât zamanında, teşkilâtı vasi olanlar muhallet bir eser gibi bir şey yapamamışlardır .Çünkü el dokanırsa günah olur demişler, ne mehip bir şey! Şimdi bir arkadaş en müdellel, en makul esbab ile diyor ki: Mabet bir sıfatı resmiyeyi haiz olmalıdır. Yıkılın ve bu söz dünyayı yıkmış gibi bir hadise oluyor. Binaenaleyh bu mesele burada halledilecek bir mesele değildir... Bu gibi şeyler ancak ilmî bir heyet tarafından yapılır. İlmî bir heyet yıkabilir veya ve-zaifini tenkis edebilir. O ilmî heyet yapsın, yahut aksi takdirde o heyeti de kaldırmalı, dini dünya işlerinde tamamiyle ayırmalıdır . Mesele budur."⁶⁷⁰

Bazı araştırmacılar, Türkiye'de din istismarının ve dinin siyasete alet edilmesinin çağdaş Türkiye'deki tarihini, çok partili dönemde C.H.P. Hükümetlerinin yeniden din eğitime dönme icraatlarını başlattığı çok partili döneme geçişle başlatırlar⁶⁷¹ ve ideolojik bir şekilde Türkiye tarihini karanlık ve aydınlık dönemlere ayırırlar. Din-toplum ve din-siyaset ilişkilerinin

669. A.g.e., s. 603. Buna benzer bir öneri 1922 Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakeresinde Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Çok partili dönemde bazı milletvekillerinin ve Kurucu Meclis üyelerinin önerdiği din işlerinin sivil İslâm cemaatine bırakılması veya vakıflara ait mal varlığı geri verilerek Diyanet İşleri Başkanlığı'nın özerk bir statüye kavuşturulması önerileri, dindarlara ve temelde İslâm dinine güvenmeyen siyasi sistem tarafından reddedilmiştir. Resmi ideolojinin icat ettiği tarihi gerekçelerle, Batı Avrupa standartlarına sahip olmayan ve toplumun din eğitimi ihtiyacına cevap vermekten uzak olan laisizm kavramı ile lâiklik prensibini birbirine karıştıran radikal marksistlerin yorumları çoğu zaman örtüşebilmekte; Türk toplumunun çok partili demokrasi döneminde elde ettiği din eğitimi hürriyeti ve hakları, serbest seçimlerde toplumun desteğini alamayan bazı siyasi partilerce Atatürkçülük istismarı yapılarak tehdit edilmektedir. 1997 yılı Şubat ve mart aylarında medlanın Millî Güvenlik Kurulu'nun din eğitimiyle ilgili kararları diye verdiği haberler ve Doğu Perinçek'in İşçi Partisi tarafından hazırlanan "Devrim Kanunları Uygulanmalı" isimli broşürü hemen aynıdır. Bu durum, Türkiye toplumsal barışına ve demokrasisine zarar vermektedir. Bu tür çalışmalar için bkz. Doğu Perinçek, *Kemalist Devrim-I Teorik çerçeve*, Kaynak yay., İstanbul, 1992; Mehmet Bedri Gültekin, *Laikliğin Neresindeyiz. Kemalizmin Laikliğinden Türk-İslam Sentezine-*, Kaynak yay., İstanbul, 1995.

670. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:4, C:31, s. 204.

671 Bu konuda birçok örnek vermek mümkündür. Söz gelimi, Cumhuriyetin kuruluş yıllarından beri yayın yapan ve tek parti döneminde neredeyse bir resmi gazete konumuna sahip olan Cumhuriyet Gazetesi'nin ,hemen hemen her sayısında birbirinin tekrarı olan bu tür yazılar görülmektedir. Bu tür haber ve yazılara dayalı bazı çalışmalar için bkz. Mehmet Bedri Gültekin, *Laikliğin Neresindeyiz-Kemalizm Laikliğinden Türk- İslam Sentezine* , Kaynak Yay., İstanbul,1995; Doğu Perinçek,*KemalistDevrim* ,Aydınlık yay., İstanbul,1979; Neşet Çağatay, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'den bu yana)* ,A.Ü. İlahiyat Fak. yay. ,Ankara ,1972; Faik Bulut, *Ordu ve Din*, İstanbul, 1995; Erbil Tuşalp, *Şeriat A.Ş.*, Bilgi yay., Ankara 1994; Çağlar Kırçak, *Türkiye'de Gericiilik*, İmge Kitabevi. ,Ankara ,1993.Çok ilginçtir ki dini irtica ile ilgili istihbarat raporlarında yer alan görüşler yukarıda örneklerini verdiğim çalışmalarda savunulan marksist tezle örtüşmektedir. Mart1997'de de yayınlanan Emniyet Genel Müdürlüğü'nün irtica raporunda, İ.H.L. mezunlarının kurduğu vakıflardan birisi olan Ensar Vakfı'na da yer verilmiştir. Bu tür raporlar, Faik Bulut'un yukarıdaki eserinde yer almaktadır.

tarihi gelişimini ve toplumsal gerçekliğini anlamaktan uzak olan bu ideolojik laisizm anlayışı, Türkiye'de din eğitimi sorunlarının çözülmesini engelleyen en büyük sorundur. Şu anda Meclis kayıtlarına dayanarak incelemeye çalıştığımız camilerin tasnifi ve satılması olayı konusunda da kısır ideolojik tartışmalar defalarca incelenmesine ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde ki sahih belgelere rağmen, ideolojik kutuplaşma nedeniyle hâlâ devam etmektedir. Kanaatimce Osmanlı-İslâm medeniyetinin özgünlüğünü kaybetmeye başladığı dönemden beri, görevde olan tüm siyasi iktidarlar, ama bilinçli ama bilinçsiz din istismarı yapmakta, Türk Milleti'nin dünya görüşünün ve kültürünün oluşumunda en önemli unsur olma özelliğini hâlâ korumakta olan İslâm dinini, kendi siyasî ve ideolojik amaçları doğrultusunda kullanabilmektedirler. Yukarıda incelenen T.B.M.M. görüşmelerinde söz alan Kastamonu Mebusu Hasan Fehmi Bey'in aşağıdaki aktarılan görüşlerini 1930'lu yıllarda uygulamaya konulan C.H.P. Hükümetinin toplumsal projeleriyle uzlaştırmak sanırım mümkün değildir.

En çok tarihî cami ve mescidin bulunduğu Bursa Vilayetinden verdiği örneklerle camilerin tasnifi ve kadro tasarrufu hakkındaki 13 ncü maddeyi savunan Hasan Fehmi Bey, inandırıcı delil bulmakta zorlanınca, İslâm dininin önemli bir ibadeti olan cum'a namazını görüşlerine gerekçe göstererek şunları söylemiştir:

"... Efendiler; din diyorki; cemaata iştirak için, her adıma sevap yazılır. Ve hatta efendiler; İmamı Azam'a göre bir şehirde bir camiden gayri yerde cuma namazı kılınması caiz değildir... Bugün cuma namazı yalnız bir camide ikame edilir diyor... Bu gün İstanbul'umuzun pek hürmetkârı bulduğumuz Edirnemizin camilerini düşünün; efendiler bunların birde cemaatini düşünün; şimdi Bursa o 375 caminin umranını, tefrişatını Bursa evkafının bütün bir senelik varidatı umumiyesi olan 30-35 bin lira ile yapabilmek imkânı var mıdır?... Yine Hayri Efendi merhum zamanında o günün uleması salâhiyettar zevatı toplanarak kararlaştırdıkları ve tasdike iktiran eden bir kanun vardı. O kanunu tatbik ettirelim... O kanunun lâyikeyle icra ettirirsek, camilerimiz cemaatimize de dinimize de hizmet etmiş oluruz."672

Bu tartışma metinlerinden ve 1927 yılı Bütçe Kanunu'nun 13 ncü maddesinde anlaşılabileceği gibi, 1827 sayılı Evkaf Umum Müdürlüğünün 1931 Mali Senesi Bütçe Kanunu'nun 6 ncı ve 7 nci maddelerinde yer alan cami ve mescidlerin hakiki ihtiyaca göre tasnifi ve kadroların birleştirilerek sınırlandırılmasıyla ilgili yasa değişikliğinin temelleri 1927 yılında atılmıştır. Bu tarih, C.H.P.'nin ilk kurultayının yapıldığı ve parti programının kabul edildiği önemli bir döneme girmektedir.

Özellikle II. T.B.M.M. döneminde sert eleştirilere neden olan Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilât kanunu ile ilgili ilk çalışma 1935 yılında sonuçlandırılmıştır.

14 Haziran 1935 günü T.B.M.M. oturumunda kabul edilen ve 22 Haziran 1935 tarihli

672. T.B.M.M.Z.C., D:II, Y:4, C:31, s. 205-206.; II. T.B.M.M.'ne vize alıp girmeyi başaran eski İttihat-Terakki kökenli ulemanın din eğitimi konusundaki önerileri, pozitivist laisizme dayalı politikalar izleyerek yeni bir toplum, yeni bir birey ve yeni bir kültür ve eğitim sistemi yaratmak isteyen C.H.P. İktidarı tarafından ciddiye alınmamış, mebusları İmamı Azam'ın fetvaları ve Hayri Efendi'nin kanunu ile iknaya çalışan Ahmet Remzi Bey ve Hasan Fehmi Bey'in değil, daha batıcı ve pozitivist düşünen kadroların görüşleri 1927-1945 yılları arasında egemen ideolojiyi oluşturmuştur. Millî egemenlik ilkesinin ayrılmaz uzantısı olan serbest seçimlerde, toplumsal gerçekliklerle çatışan bu ideolojiye sahip partileri tasfiye eden halk, henüz bu ideolojiyi siyasî-idarî sistemden tasfiye edememiştir. Türkiye'de sağlıklı ve dengeli demokrasi, modernleşme ve din eğitiminin istikbali buna bağlıdır. Buna benzer görüşlerin yer aldığı bir çalışma için bkz. *Din Eğitimi Raporu* (Haz. S. Hayri Bolay-Mümtaz'er Türköne), Ankara, 1995.

Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren **2800 Sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun** ⁶⁷³ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk teşkilat kanunudur. Kanun layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatasında, 1452 sayılı Kanun her dairenin ayrı ayrı teşkilat değil de kuruluş kanunu olan 429 sayılı Kanun örgütün ihtiyaçlarına cevap veremediğinden hazırlanan 2800 sayılı Kanun'un 31 Mayıs 1934 tarihli layihasında, örgütün idari yapısı için 2187,2203,2208,2287 sayılı teşkilat kanunlarının esas ve örnek alındığı belirtilmiştir. ⁶⁷⁴ Kanun Teklifi, tek bir maddesi dışında, herhangi bir soruya muhatap olmadan ve hiçbir tartışma yapılmadan T.B.M.M. tarafından kabul edilerek yasalaşmıştır. ⁶⁷⁵ Kanun'un, layihasında ileri sürülen, " az memurla idare edilmek suretiyle yeni teşkilat ihdasına zaruret hasıl olmuştur" gerekçesi doğrultusunda, o güne kadar yürürlükte olan mevzuat gereğince 8 üyeden oluşan Müşavere Heyeti'nin sayısı 5 kişiye indirilmiştir. Bu hüküm ve gerekçesi 5'nci maddede yer almaktadır. Bu kanun'un idari yapıda getirdiği değişikliklerden bir diğeri de, "Tahrirat ve Evrak Müdürlüğü'nün adının "Yazı İşleri Müdürlüğü " halini almış olmasıdır. Bu isim değişikliği ile ilgili şekli düzenleme 1'nci madde hükmüne dayanmaktadır. Ayrıca, Kanun'un 3'ncü maddesine göre, uzmanlığı islam ilimleri olan ulemadan oluşması gereken Müşavere Heyeti üyeleriyle Zat ve Yazı işleri Müdürlerinin atanması Diyanet İşleri Reisinin "İntihabı", Başbakanının "inhası" ve Cuhurbaşkanının "tastikli" ile tamamlanabilmekte; geri kalan memurlar ise doğrudan Reislik tarafından atanmaktaydı. Kanun'un 4'ncü maddesinde, taşrada her vilayet ve kaza merkezinde Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlı birer müftü bulunacağı hükmüne yer verilmekteydi. 2800 sayılı Kanun'un getirdiği en orjinal yenilik, müftü atama sürecine katılan seçim yöntemidir.. 4'ncü madde hükmüne göre, müftülük kadroları boşaldıkça, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında ilgili mülki birimdeki dersiam, vaiz, imam ve hatiplerle belediye meclisi üyelerinden oluşan bir kurul, "ilim ve fazileti haiz zevat arasında" gizli oyla üç aday seçmekte; Diyanet İşleri Reisi de bu üç kişi arasından tercih ettiği adayı müftü olarak atamaktaydı. Bu müftü seçme ve atama yöntemi, 1. T.B.M.M. döneminde yürürlükte olan sisteme büyük ölçüde benzemektedir. Yeni yöntemle tek parti iktidarının bilfiil içinde olan vali ve kaymakamlarda seçim komitesine başkan olarak dahil edilmiş ve devlete bağlı din sistemi kuvvetlendirilmiştir. Bu sistemle C.H.P. iktidarı, yaygın din eğitimi ve din hizmetleri veren müftülük teşkilâtlarını daha çok kontrolü altına almıştır. Müftü seçiminde mülki amirlerin, belediye meclisi üyelerinin ve din görevlilerinin de yer alması sistemi 1950'ye kadar uygulanmıştır. Bu tarihten sonraki düzenlemelerde bu yöntem terkedilerek, salt merkezi atama yöntemine gidilmiştir.

1935 yılında kabul edilen kanun ve 1937 yılında çıkarılan 7467 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilatının Vazifelerini Gösterir Nizamname ile uzun bir aradan sonra 429 sayılı Kanun'un amir hükümleri yerine getirilmiştir. ⁶⁷⁶

5 Temmuz 1939 tarihindeki Meclis oturumunda kabul edilen ve **2800 sayılı Kanun'da değişiklik yapan 3665 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilât ve Vazifeleri Hakkındaki**

673. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 16, 1501-1504; R.G. 22.6.1935-3035.

674. "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası" için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:V, Y:1, C:4-5, s. 1 ve S.Sayı: 183.

675. Kanun Teklifi'nin 4 ncü maddesinin görüşülmesi sırasında Kocaeli Milletvekili Salah Yargı tarafından sorulan "dersiam sınıfı" hakkındaki soru, görüşmelerdeki tek tartışmaydı. Meclis görüşmeleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:V, Y:4, C:4-5, s. 191.

676. 11 teşrinisani 1937 tarihli ve 7467 sayılı Diyanet İşleri Reisliği Teşkilâtının vazifelerini Gösterir Nizamname 16 teşrinisani 1937 tarihli ve 3760 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu nizamname için bkz. *Düstur*, III, 19, 23-26.

Kanunda Bazı Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ⁶⁷⁷ ile "Reisliğin" merkez teşkilâtında ilk kez bir adet "Reis Muavini" kadrosu ihdas edildi . Mushafları Tetkik Heyeti Reisliği tekrar İstanbul'a alındı ve kadro ünvanı "Mushaflar ve Dînî eserler Tetkik Heyeti " olarak değiştirildi. Ayrıca, Reis, Muşakere Heyeti Azası ile Zat ve yazı işleri Müdürleri dışında kalan merkez teşkilatı memurlarını hangi makamın atamaya yetkili olduğuna dair bir açıklık bulunmadığından, uygulamada ortaya çıkmış birtakım aksaklıklara son verilmek amacıyla atama yapacak makam belirtildi. Bu düzenleme Kanun'un 3'ncü maddesinin son fıkrasıyla gerçekleşti. ⁶⁷⁸

Çok partili döneme geçilen 1945 yılından itibaren, 15 yıla yakın bir süreden beri T.B.M.M. ve siyasi gündemin dışına itilerek çözüldüğü sanılan din eğitimi sorunu, yeniden T.B.M.M. ve Türk Siyasi hayatının gündemine girmeye başladı. Özellikle C.H.P. VII. Büyük Kurultayı'nda, taşra delegeleri ve ılımlı C.H.P. Milletvekillerinin tek parti dönemi din eğitimi politikalarına ve lâiklik anlayışına yönettikleri sert eleştiriler sonucunda alınan kararlar ve başta muhalefet partisi Demokrat Parti (D.P.) olmak üzere diğer partilerin programlarında din eğitime ve Diyanet İşleri Reisliği'ne yer vermesi nedeniyle C.H.P. Hükümeti tek parti dönemi din eğitimi politikalarını gözden geçirmek ve değiştirmek zorunda kalmıştır. Yeniden din eğitime dönüş icraatları, Behçet Kemal ve bazı C.H.P. milletvekillerinin C.H.P. VII. Kurultayı'ndaki sert eleştirilerine ve Behçet Kemal'in C.H.P. yönetimini Atatürkçülükten sapmakla suçlayıp istifa etmesine rağmen, Şemsettin Günaltay Hükümetince gerçekleştirilmiştir. Günaltay Hükümeti'nin son günlerinde Meclis'e sunulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Kanunu Teklifinin Müzakeresini incelemeyen önce, Türk Ceza Kanunu'nda yapılan bazı değişiklikleri özetleme yararlı olacaktır. Çünkü bu konu yıllarca tartışılan ve 1990'lı yılların başında yapılan bir değişiklikle çözüldüğü sanılırken, Milli Güvenlik Kurulu'nun Şubat 1997'de yapılan toplantısından sonra yayınlanan uyarı niteliğindeki kararları arasında yer aldığı için, yeniden tartışma konusu haline getirilen bir sorundur ve hem yaygın, hemde örgün din eğitimi bazı yönlerden ilgilendirmektedir.

Çok partili dönemde yeniden din eğitime dönmeye yönelik icraatları başlatan C.H.P. iktidarı, yeniden irticanın canlandığı gerekçesiyle Türk Ceza Kanunun da bazı değişikliklerin yapılmasını kararlaştırdı. 10 Haziran 1949 tarihli Meclis oturumunda kabul edilen 10 Haziran 1949 tarihli ve 5435 sayılı Türk Ceza Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun'la ⁶⁷⁹ Türk Ceza Kanu'nun 163 üncü maddesinde değişiklik yapılmış, dine dayalı devlet kurmaya yönelik propaganda yapmak ve örgüt oluşturmak bir suç olarak yeniden düzenlenmiştir. ⁶⁸⁰ Bu değişikliğe ilişkin Meclis görüşmeleri oldukça hareketli ve sert geçmiş, bu dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde din ve laiklik konusunun özgür bir ortam içinde en çok tartışıldığı devrelerden biri olmuştur. Hükümetin, gerici hareketlerin çoğaldığı iddiasıyla hazırladığı Türk Ceza Kanunu'nun 163 üncü maddesine daha sert bir şekil vermeye yönelik kanun teklifi sert eleştirilere uğramıştır. Millet Partisi Erzurum Milletvekili

677. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 20/2, 1552-1554; R.G. 11.7.1939-4255.

678. Tek parti dönemi Meclisi'ni yansıtabilecek şekilde, bu yasa da hiç bir tartışma yapılmadan kabul edilmiştir. Yasa'nın Meclis'teki birinci ve ikinci müzakereleri için bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:VI, C:3, s. 442-444; C:4, s. 23-25 (5 Temmuz 1939)

679. Zikredilen Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 30, 1431; R.G. 16.6.1949-7234.

680. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 25

Osman Nuri Köni'ye göre, bu kanun teklifi " dini islama tecavuz, lâikliğe külliye muhalif-tir", bu şekilde dinsizlik korunmakta, din propagandasına (irşad ve neşire), dinin diline, ifade-sine karışılmaktadır. **Sinan Tekelioğlu'**na göre, hukukî laiklikle uzlaştırılması mümkün olma-yan bu madde, dini de kominizm kadar tehlikeli görmekte ve subjektif kavramları ile ideolojik yorumlara kapı açmaktadır. 163. maddenin ağırlaştırılmasına sert tepki gösteren Necati Erdem ise, bu düzenlemeyle dinsizliğe ayrıcalık tanındığını, lâiklik perdesi altında dinsizliğin korun-duğunu ve bu şekildeki lâiklik uygulamasının gerçek lâiklikle bir ilişkisinin olmadığını iddia etmiştir.⁶⁸¹

163 üncü madde ile ilgili lâiklik tartışmaları, 26 yıldır iktidarda bulunan ve çıkardığı in-kılâp kanunları ve uygulamaları ile çağdaş batı laikliği ve sekülerliğinden çok farklı bir laikli-ğin temellerini atan C.H.P. millevекillerinin, hukukî sınırları iyi belirlenmiş demokratik bir la-iklik anlayışı üzerinde uzlaşamadıklarını bir defa daha ortaya çıkarmıştır. Aynı sorun C.H.P. içinde Cumhuriyetin ilk yıllarında da yaşanmıştır. Laikliğin tarihi gelişimine değinen çalışma-larda yeterince durulmayan bu hususa bazı milletvekillerinin konuşmalarından örnekler vere-rek dikkat çekmek istiyorum. Günümüzde de yoğun bir şekilde tartışılmakta olan din, laiklik ve demokrasi ilişkileri ve siyasî islam kavramı ile ilgili görüşlerin modelleri 163 üncü madde tartışmalarında bulunmaktadır. Bu uzun tartışmalarda, D.P. ve C.H.P. sözcüleri sadece laiklik ve irtica kavramlarının adı üzerinde uzlaşabilmişler, kavramların tanımı, içeriği ve uygulama-ları üzerinde ise uzlaşamamışlardır. Subjektif kavramlarla düzenlendiği için yeni 163 üncü madde düzenlemesine karşı çıkıp eski 163 üncü maddenin mevzii bir değişiklikle yeniden dü-zenlenmesini öneren D.P. Meclis Grubu'na cevap vermek amacıyla söz alan **Adalet Bakanı Fuat Sirmen**, 163 üncü madde değişikliğinin gerekçelerini şöyle açıklamıştır:

"... Bugünkü mevcut kanunumuz 163 ncü maddesiyle gerçi buna temas ediyor gibi bir mahiyet ta-şımaktadır. Fakat şimdi arzedeceğim hususu önlemekten uzak bulunmaktadır. Onun içindir ki, aynı maddeyi ele aldık ve şimdi huzurunuzda müzakere edilmekte olan tadili ile geldik. Bizim bu tadili yapmaktan maksadımız şudur:

163 ncü madde, dini siyasete alet etmeyi menetmiştir yalnız mutlak olarak menetmemiştir. Dini siyasete âlet, bir suç teşkil edebilmek için, bugünkü mevcut kanunumuza göre, bu hareketin, memleket menfaatlerini ihlâl edebilmesi şarttır. Bugüne kadar olan tatbikat bize şunu göstermiş-tir ki, din siyasete alet edilmiş olduğu halde, bu hareketin memleket menfaatlerini ihlâl ettiği sa-bit olmadığından dolayı, bir çok kimseler bu muzır hareketleri yapmış oldukları halde cezai bir müeyyide altında bulundurarak tecziye edilmemiştir. İşte maddenin başlıca tadil sebebi budur... Şimdi Kürdinin veya yeni adıyla Saidi Nursi'nin ismi sıracinnur'dur; Ankara'nın içinde bile buna mümasil diğer kimselerin vâkı neşriyatı vardır. Bunlar dikkatle tetkik edilirse görülür ki, tazam-mun ettikleri mâna tamamen irticaidir, lâiklik esasını kökünden kaldırmayı istihdaf eder. Bugün bu hareketler karşısında ancak memleket için bir zarar, husule gelmesi ve memleket menfaatleri-nin muhtel olabilmesi sabit olacak olursa ancak hâkimlerimiz o zaman ceza verebiliyorlar. Biz, bugün memleketin içinde bulunduğu Kurum itibariyle mevcut müeyyideyi bu bakımdan kâfi gör-müyoruz... Kanunlar, tefekkür ve vicdan hürriyetinin tezahür şekline göre Devletin emniyet, beka ve selâmetini haleldar edebilmek vaziyeti olduğu takdirde vazıı kanun bunların hudutlarını, şekil-lerini tesbit etmek şartıyla kayıt altına alır."

681. *T.B.M.M.T.D.*, D:8, Y:3, C:20, s. 575-576, 579, 588, 668.

Temelde din gibi bir akide olan Kominizm propagandası ve eylemlerini cezalandırmak için yeniden düzenlenen 141-142 nci maddeler konusunda D.P. lilerle anlaştıklarını fakat, eski maddede ısrar ettikleri için 163 ncü madde konusunda uzlaşamadıklarını belirten Sirmen, devletin din eğitimi ile yeniden uğraşmaya başlamasının laikliğe aykırı olup olmadığı⁶⁸² ve ilmi irşad faaliyetleri ile kişisel nüfuz elde etmiş alimlerin laikliği ihlâl etmekle suçlanıp suçlanamayacağı⁶⁸³ hususundaki soruları şöyle cevaplandırmıştır:

"Bir suçun tekevvün edebilmesi için kasdı cürmi lazımdır. İlâhiyat Fakültesi profesörü talebeye din dersi verirken dini bir şahsi nüfuz vesilesi olarak kullanır ve din esaslarına dayanarak memleketin nizamı iktisadisini, ictimaisini değiştirmeyi istihdaf ederse, bu sabit olursa tecziye edilebilir... Türk Devleti'nin ekseriyeti azimesini teşkil edenler dinli kimselerdir ve hepsi dindardırlar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ana kanunları dine hürmeti emretmiştir. Ceza Kanunumuzda hangi dine olursa olsun hakaret etmek suç teşkil etmektedir.⁶⁸⁴ Binaenaleyh biz dine hürmetkâr kimseler olmak itibarıyla din adamlarının sırf dini memlekette bilmeyenlere öğretmelerini ve bu maksadı aşmıyan hareketlerini önlemek kast ve niyetinde değiliz. Memleket için zararlı gördüğümüz şey dini siyasete alet etmek veya masum zavallı vatandaşlar üzerinde o kisve altında şahsi nüfuz tesis etmek için hareket etmek isteyen kimselerin hareketleridir. Yoksa ne ilâhiyat profesörünün ne de usulen merciinden ruhsat almış bir vaizin faaliyetini önlemek niyetinde değiliz... Bizim önlemek istediğimiz; her hangi bir partinin, her hangi bir parti mensubunun politika faaliyetlerinde, kendi görüş ve programını millete benimsetmek isterken tabîi hakkıdır, fakat dini alet olarak kullanmayacaktır, bir adam, bir şeyh, bir baba, şu bu adam, zavallı, mâsum, tertemiz bir Türk vatandaşını onun içinden ve yüreğinden bağli olduğu din hislerini istismar ederek onlar üzerinde şahsi bir nüfuz tesis edemeyecek, Bizim önlemek istediğimiz işte budur."⁶⁸⁵

Sirmen'in uzlaşma talebi, Türkiye toplumsal yapısını daha iyi tahlil edip, dinin toplum ve kültür üzerindeki belirleyici unsur olduğunu çok iyi bilen D.P. grubu tarafından maddenin çok subjektif olduğu, irticayı değil, gerçek dini tefekkürü cezalandırmaya yönelik olduğu gerekçe gösterilerek reddedilmiştir. Sirmen'in 163 ncü madde konusunda öne sürdüğü gerekçeler, C.H.P.'nin tek parti döneminde uyguladığı sert lâiklik ve din eğitimi politikalarıyla bastırdığı dinî grupların çok partili döneme geçişle birlikte başlayan hareketliliğini ve özellikle siyasete katılımını önlemeye yöneliktir. Demokrasi ve siyasî katılım çerçevesinde değerlendirildiğinde, C.H.P.'nin tek parti ve çok partili rejim döneminde benimsediği 163 ncü madde konusundaki tavırları tutarsızdır. Sirmen'in konuşması, C.H.P. iktidarının lâiklik konusunda millete ve yeni bir partinin iktidarına güvenmediğini göstermektedir. 163 ncü madde değişikliğinin 1950 seçimlerine çok kısa bir süre varken gerçekleştirilmesinin arkasındaki amacı çok iyi tesbit eden

682. Bu soru C.H.P. Maraş milletvekili Emin Soysal tarafından konuya açıklık getirmek için sorulmuştur. *T.B.M.M.T.D.*, D:VIII, Y:4, C:20, s. 688

683. Bu soru uzun bir dönemden sonra yeniden din eğitimine dönülmesiyle birlikte büyük kitleleri etrafına toplamaya başlayan bazı vaizlerle ilgili olarak sorulmuştur. İstanbul C.H.P milletvekili Ali Rıza Arı, kitlesel desteğe sahip olan İlâhiyetçilerin milletvekili adayı olmalarından kuşku duyar bir şekilde bu soruyu sormuştur. Bkz. *A.g.e.*, s. 692

684. Sirmen'in belirttiği dinlere hakaret eden hiçbir şahıs bu maddelere dayanılarak cezalandırılmamıştır. Osmanlı Devleti döneminden beri değiştirilmeye çalışılan bu maddeler, 1986 yılında kabul edilen bur Kanun'la yeniden düzenlenmiştir. Bu Kanun değişikliği metninde "Semavi" ve "Semavi olmayan" din ayrımına yer verildiği için, Kanun, Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiştir. İptal gerekçeleri doğrultusunda yeniden T.B.M.B.'nde görüşülen Kanun, 20 Mayıs 1987 tarihinde kabul edilerek Resmi Gazete'de yayımlanmıştır. Bkz. *R.G.* 26.5.1987-19471.

685. *T.B.M.M.T.D.*, D:VIII, Y:4, C:20, s. 690-693.

D.P. Meclis Grubu, şahsî nüfuz, telkin, propoganda ve din istismarı gibi subjektif kavramlarla oluşturulmuş 163 üncü madde düzenlemesini kabul etmenin kendi siyasî istikballerinin sonu olacağını bilincindeydi, Muammer Alakanat'ın verdiği önerge ile eski 163 ncü madde düzenlemesined ısrar eden D.P. nin önerisi Hükümeti ve Komisyon tarafından reddedilmiş ve 163 ncü madde teklifi bazı C.H.P.li ve D.P.li milletvekillerinin önerileri nazarı dikkate alınmayarak aynen benimsenip kanunlaşmıştır. ⁶⁸⁶ T.B.M.M.'nin kabul ettiği 163 ncü madde metnini vermeden önce, bu müzakerelerde ileri sürülen ve 163 ncü maddeyi ihlâlle ilgili davalarda, kararları yorumlamak için bazı hukukçularca delil olarak kullanılan önemli tartışma metinlerini aktarmak istiyorum. Bu metinler, Türkiye'nin en yüksek mahkemeleri olan Anayasa Mahkemesi, Yargıtay ve Danıştay'ın bazı kararlarında delil olarak kullanılmıştır. ⁶⁸⁷

D.P. adına söz alan Afyon Milletvekili Hasan Dinçer, C.H.P. milletvekillerini birbirine düşüren ve laiklik konusunda homojen olmadıklarını ortaya çıkaran ilginç bir konuşma yapmıştır. Kadının aşağılandığını öne sürerek söz alan ve Dinçer'i eleştiren C.H.P. Bursa Milletvekili Zehra Budunç'un dışında, ⁶⁸⁸ hiç bir C.H.P. milletvekili, toplumsal gerçeklikleri açık bir şekilde yansıtan Dinçer'in konuşmasına karşı çıkmamıştır. C.H.P. Grubunu birbirine düşüren konuşmasında Dinçer şunları söylemiştir:

"...163 ncü maddenin suç unsurları arasında en mühim unsur " lâiyikliğe aykırılık" ve " lâiyiklik esaslarını sarsmak" unsurlarıdır. Şimdi maddenin iyi anlaşılabilmesi ve tatbikatta vuzuhla ve isabetli hareket edilebilmesi için lâiyiklikten kastedilen mânânın çok vazıh olarak tebellür etmesi icabeder. Aksi takdirde maddeye her hâkim başka mâna verir, her insan maddeyi başka suretle anlar... Anayasamız lâiyiklik prensibini vazetmiş fakat tarif etmemiştir. Kanunlarımızda da bunun tarifi yoktur. Siyasî partilerimizin programlarına kısaca bir göz atacak olursak, lâiyikliği muhtelif şekilde anlamış olduklarını görürüz... Bu memlekette; hepimiz unutmamak, öyle anlar yaşadık ki; lâiyiklik din düşmanlığı şeklinde telâkki edildi ve hattâ maalesef tatbikatta da bu oldu... Bu durum hakiki mü'min ve müslümanlar üzerinde de ızdırap verici tesirler yaptı. Şu anda da lâiyiklik mefhumunun anlamında iştirak yoktur. Partiler başka başka anlamaktadır, tatbikat başka tecelliler kaydetmektedir, mütefekkirler başka türlü anlamaktadır. Ve garb memleketlerindeki tatbikata bakılırsa, bizim anladığımızdan başka türlü manzaralar arz etmektedir.

Bu madde ile biz hakikatte irticayı takip etmek, cezalandırmak ve önlemek isterken inandığı dinin hükümlerini ve kaidelerini günlük temaslarında, günlük meşgalelerinde ve günlük münakaşa mevzularında ortaya atan, mâsum insanları da cezalandırmak gibi, hatalı ve sakat bir yola gitmiş oluyoruz. Bu birinci ve dördüncü fıkralardaki suç unsurlarına uygun bazı misaller arzedeceğim:

Bir insan, " Bu memleketin içtimai bünyesi ve iktisadi icapları bir insanın birkaç karı almasına müsaittir. Köylü tek karı ile yapamaz çünkü tarlasına gidip çalışacak, evinde yemeğini pişirecek çamaşırını yıkayacak ve başka işlerini görecektir insanlaradaima ihtiyacı vardır. Binaenaleyh bu bakımdan iktisadî bünyemize taaddüdü zevcat daha uygundur, esasen dinimiz de buna müsait-

686. T.B.M.M.T.D., D:8, Y:3, C:20, s. 696-697

687. Bu husus Kayresi milletvekili Sait Azmi Feyzioğlu tarafından vurgulanmıştır. Bkz. A.g.e., s. 685-686

688. C.H.P. Bursa milletvekili Zehra Budunç'a göre "Neden mekteplerde din dersi mecburî değildir? şeklindeki bir soru bile lâikliğe aykırıdır. Bkz. A.g.e., s. 680-681.

tir", diyecek olursa onu bu maddeye göre cezalandırmak icap edecektir. Halbuki hakikatta bu sözler lâiyklik prensibini kökünden sarsacak memleketin bünyesini tehlikeye düşürecek mahiyette değildir. Nihayet memleketin içtimai, iktisadi zaruretleri üzerinde kendi idrakine göre ifade edilmiş samimi bir noktai nazardan başka birşey değildir. Bu fikrini ortaya koyarken " dinimizin hükümleri de buna müsaittir, bunu âmirdir" sözünü ilâve etmiyecek olursa suç teşkil etmez... Demek oluyorki, hakikatte cezalandırdığımız cihet, onun muhterem olması lâzım gelen fikirlerinden ziyade bu fikrine ilâveten din hükümlerinin telâffuz edilmiş olması oluyor. Bir irtica değildir. Bu sözlerle, bu fikirlerle irtica ayaklanmaz. Biz bu şekilde konuşmayı cezalandırdığımız zaman, düşünme, konuşma ve yazma ve vicdan hürriyetleri üzerinde büyük tahditler, büyük takyitler koymuş ve tehlikeli vaziyetler ihdas etmiş oluruz".

Dinçer, oldukça uzun, konuşmasında, taadütü zevcat meselesinin İslam'ın ana konularından birisi olarak görülemeyeceğini gözönünde tutmuş ve aynı mantık bütünlüğü içinde " miras hukuku, faiz, hac, karışık tedrisat" gibi dinî boyutu olan kavramları, toplumsal gerçeklikler doğrultusunda yorumlayarak, ideolojik amaçlarla hazırlandığını iddia ettiği 163 ncü madde düzenlemesini eleştirmiştir. ⁶⁸⁹

Eğitimci ve parti müfettişi olarak görev yaptıkları için Dinçer'in konuşmasındaki espriyi anlayan C.H.P. milletvekilleri Emin Soysal ve Süreyya Özgeevren bu yaklaşımı olgun bir tavırla değerlendirirken, Zehra Budunç ve Sait Azmi Feyzioğlu sert tepki göstermişlerdir. Bu konuşma örnekleri Türkiye'de ideolojik modernleşme tezi ve toplumsal gerçeklikler arasındaki asırlık çatışmayı gösteren somut belgelerdir. Bu tesbitimizin doğru olup olmadığının objektif olarak anlaşılabilmesi için Özgeevren ve Feyzioğlu'nun konuşmalarından bazı bölümler aktarıp, 163 ncü madde ile ilgili tartışmaları noktalamak istiyorum. Özgeevren'in Dinçer'in görüşleriyle ilgili değerlendirmesi şöyledir:

"....Büyük Millet Meclisi üyelerinden bir milletvekili bir takrir verse ve dese ki, Türk Milletinin şu veya bu sosyal durumuna göre bir zevce ile kalmak hususundaki hükmün değiştirilmesi bizim içtimai ve millî durumumuza daha uygun olur, taaddüdü zevcatı kabul etmemiz yerindedir dese bu suç olur mu? Olmadığı gibi hariçte de böyle ilmî bir yazı yazabilir, söz söyleyebilir... Vâzî kanun bu ihtiyacı, milletin durumunu hesaba katarak taaddüdü zevcatı tecviz edecek tarzda bir şey serdederse bu da asla cürüm değildir. Ne vakit ki, şeriat hükmü böyledir, biz de müslümanız, şeriat hükmüne uyarak kanun haline getirmek icabeder dedi mi onun dili kesilmelidir. Bu irticanın, kıpkızıl irticanın kapkarara irticanın ta kendisidir. İşte bizim men'ini istihdaf ettiğimiz hareket de budur." ⁶⁹⁰

Görüldüğü gibi bu ifadeler C.H.P.'nin laiklik ve hukuk alayı ile ilgili 26 yıllık yaklaşımını somut olarak yansıtmaktadır. Bu yaklaşım biçimi, demokrasiyi gözönünde bulundurarak dinin topluma etkisiyle oluşan toplumsal gerçekliklere uygun yasaların çıkarılmasını kabul etmekte fakat, dinle doğrudan ilişkili kanun çıkarmayı laikliğe aykırı irticaî bir faaliyet olarak görmektedir. Bu anlayışa göre Atatürk'ün ve birçok C.H.P. kurucusunun da yer aldığı I.T.B.M.M.'nin dünya görüşü doğrultusunda bir yasama faaliyeti yürütmek laikliğe uygun ol-

689. T.B.M.M.T.D., D:8, Y:3, C:20, s. 667-669

690. A.g.e., s. 673-676.

mayan bir siyasî davranış biçimidir. Laisizmi demokrasinin önşartı gören bu yaklaşım biçimi günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Dinçer ve Özgeevren'in Meclis zabıtları'na geçen konuşmalarının, 163 ncü madde konusunda hüküm verirken zabıtları inceleyecek hakimlerin yanılmalarına neden olacağını öne süren Feyzioğlu, bu yorumlama biçimine karşı olduğunu şu sözleriyle belirtmiştir:

"... Sayın Özgeevren arkadaşımız "taadüdü zevcata taraftarız dersek ve bir cemiyet kurarsak bu bir suç değildir, fakat şeriat da böyle emretmektedir tarzında bir fikirle desteklersek o zaman suç olur" dediler. Bâzı sualleri Adalet Bakanına bendeniz de sordum ve o zaman dedim ki, birden fazla evliliğe taraftar bir cemiyet kurulursa ve cemiyet programına birden ziyade evliliğe taraftarız, erkek mirasçı kadın mirasçıdan bir kat fazla hisse almalıdır, müskirat ticareti menedilmelidir. Devlet müskirat ticareti yapmamalıdır. Nikâh serbest olduğu gibi talâk da serbest olmalıdır. Mahkemenin ve hâkimin takdirine bırakılmamalıdır. Faiz menedilmelidir. Tatil günü Pazar değil, Cuma olmalıdır, esaslarını koyarsa ne olur?

Bir cemiyet ki, açıktan açığa, din ve şeriat hükümleri bu idi, bunun için biz de buna taraftarız şeklinde ifade etmiyor ve fakat dinî ahkâmı, dininin muamele kısmını bugünkü cemiyetin kuruluş ve nizamına hâkim kılmak için mücerret cümleler veya peçelerle, iktisadi, içtimai sebepler gösterilmek suretiyle hepsini sıralıyor. Sadece din veya şeriatı ifade etmiyor, Suç değil. Ben hiçbir fark görmüyorum. Bu şekil bendenizi tereddüde düşürdü. Yarın tatbikatta bunun tereddütler doğuracağı kanaatindeyim. Buna bir vuzuh vermemiz ve anlayışta Meclis olarak ittifak etmiş bulunmamız şarttır... İkimizin anlayışında esaslı fark vardır..⁶⁹¹

Yukarıdaki tartışma örnekleri, C.H.P. milletvekilleri arasında bile 163 ncü madde ile kouruma altına alınan laiklik konusunda esaslı anlayış farklılıklarının bulunduğunu, birey ve toplumu çok yakından ilgilendiren bu farklılığın dozajının, dünya görüşleri C.H.P.'den ayrı siyasî partilerde, daha da artarak laiklik konusunda bir uzlaşmanın sağlanamadığını göstermektedir. Tek parti dönemi Meclis zabıtlarında, bu tür canlı tartışma örneklerine rastlanmadığını, incelemekte olduğumuz Diyanet İşleri Başkanlığıyla ilgili kanun müzakerelerine bakarak tesbit etmek mümkündür. Tek parti döneminde çözüldüğü sanılan laiklik ve din eğitimi meselesinin çok partili dönemde yeniden suyüzüne çıkması, toplumu yakından ilgilendiren toplumsal sorunların çoğulcu siyasî katılım olmadan çıkarılan yasalarla çözülemeyeceğini göstermiştir. Bu kısa değerlendirmenin konusu olan 163 ncü madde ile ilgili tartışmalar, 12 Nisan 1991 tarihli ve 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun⁶⁹² yürürlüğe girdiği döneme kadar sürmüş ve pek çok insan bu suçtan dolayı yargılanmış ve hüküm giymiştir. Söz konusu kanun maddesinin temelleri I. T.B.M.M. döneminde kabul edilen 29 Nisan 1920 tarihli ve 2 sayılı Hiyaneti Vataniye Kanunu ile atılmıştır. II. T.B.M.M. döneminde çıkarılan 25 Mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun'la söz konusu Kanun'un I. inci maddesine yapılan ek gereğince, " Dinî veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz maksadıyla cemiyetler teşkili memnurdur. Bu kabil cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar haini vatan addolunur. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek şekli Devleti tebdil ve tağyir veya emniyeti Devleti ihlal veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasına fesat ve nifak ilhası için gerek münferiden ve gerek müçtemian kavli veya tahriri veyahut fiili bir şekilde veya nutuk iradı veyahut neşriyat icrası suretiyle harekette bulunanlar kezalik haini vatan addolunur."

691. T.B.M.M.T.D., D:8, Y:3, C:20, s. 685. Feyzioğlu'nun bu ifadeleri, kanun teklifi müzakerelerinde öne sürülen görüşlerin konu hakkında hüküm veren hakimler için de önemli kaynak olduğunu göstermektedir.

692. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 24

Bu Kanun'un 2 nci maddesine göre de suçun yaptırımını idamdı.⁶⁹³

Hükümleri aktarılan yukarıdaki yasa değişikliği de Cumhuriyetin başlarında teşebbüs edilen çok partili sisteme geçiş döneminde gerçekleştirilmişti. Bu Kanun'a dayanarak irticaî faaliyetler yapmakla suçlanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmış⁶⁹⁴ ve söz konusu parti ile ilişkileri bulunduğu gerekçesiyle tüm tarikatları ilga eden 30 Teşrinisani 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların men ve İlgasına Dair Kanun⁶⁹⁵ çıkarılmıştı.

Belki de Türk siyasî tarihinde yaşanan tecrübelerin etkisiyle D.P. Meclis Grubu, 1950 Seçimlerinden çok kısa bir süre önce C.H.P. Hükümeti tarafından hazırlanıp Meclis'e sunulan 163 üncü madde değişikliğine sıcak bakmamıştı. 1961 Anayasa'sının 19 ncu maddesinin son fıkrasına ve 1982 Anayasa'sının 24 üncü maddesine de taşınan ve 1991'de yapılan bir kanun değişikliği ile yürürlükten kaldırılan ünlü 163 ncu madde metni şöyleydi:

" Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.

Böyle cemiyete girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılır.

Dağılmaları emredilmiş olan yukarda yazılı cemiyetleri, sahte tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır.

Lâyikliğe aykırı olarak, Devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasî veya hukukî temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inançlara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsî nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle dini veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri âlet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.

Yukarki fıkrada yazılı fiil yayım vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır.

693. 25 Mayıs 1925 tarihli ve 556 sayılı Kanun Değişikliğinin hükümleri için bkz. İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 24.

694. Bu konuda yapılmış çalışmalar için bkz. Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal yay, Ankara, 1994; Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, (Çev. Gül Çağalı), Bağlam yay., İstanbul, 1992.

695. Kanun'un metni için bkz. *Düstur*, III, 7, 113; R.G. 13 Kânunuevvel 1341-243. 1949 yılında Türk Ceza Kanunu'nun 163. madde hükümlerini çok subjektif bir metinle ağırlaştıran C.H.P. Hükümeti, 1 Mart 1950 tarihli ve 5666 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklarla Bir Takım Ünvanların Meni ve İlgasına Dair Olan 677 sayılı Kanunun Birinci Maddesine Bir Fıkra Eklenmesi Hakkında Kanun gereğince Türk büyüklerine ait türbeler ve sanat değeri olan türbeleri yeniden ziyarete açmıştır. Türk büyüklerine ve sanat değeri olan türbeleri yeniden ziyarete açmıştır. Bkz. *Düstur*, III, 31, 1612; R.G. 4.3.1950-7448

Yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir." 696

163 üncü maddenin 1949 yılı değişikliğiyle ilgili farklılığın anlaşılabilmesi için 1949 yılından önceki 163 üncü maddeyi vermek gerekmektedir. Eski 163. madde şöyleydi.:

"Dini veya dinî hissiyatı veya dinen mukaddes tanınan şeyleri âlet ederek her ne suret ve sıfatla olursa olsun devletin emniyetini ihlâl edebilecek harekete halkı teşvik veya bu yolda cemiyet teşkil edenler, teşvikat ve teşkilâtın bir fiili eseri çıkmamış olsa bile muvakkat ağır hapse mahkûm olurlar..." 697

Çalışmada din eğitiminin anayasal dayanakları incelenirken zikredilen Türk Ceza Kanunu'nun 175, 176, 177 ve 178 nci maddeleri "din hürriyetlerine karşı cürümler"i düzenlemektedir. Tartışmalarını incelediğimiz 163 ncü madde müzakerelerinde Adalet Bakanı Fuat Sirmen ve bazı milletvekilleri bu maddelere atıfta bulunmuşlardır. Din ve vicdan hürriyeti açısından önemli olan "Dini Faaliyeti men ve bozma" ile ilgili 175 nci madde şöyledir:

"Her kim Devletçe tanınmış olan dinlerden birini tahkir maksadiyle dinî işlerin yahut ibadet ve âyinin icrasını men veya ihlâl ederse bir aydan altı aya kadar hapsolunur ve otuz liradan iki yüz liraya kadar ağır cezayı nakdî alınır.

Eğer bu fiilin işlenmesi zamanında cebir ve şiddet veya tehdit veya tahkir vâki olmuş ise fail üç aydan üç seneye kadar hapis ile cezalandırılır.

Din ve mezheplerden birini tezyif ve tahkir yolunda neşriyatta bulunanlar bir aydan altı aya kadar hapis cezası ile cezalandırılır." 698

Bu maddede zikredilen "devletçe tanınmış olan dinlerden biri" ibaresi, 1982 Anayasa Tasarısı görüşmelerinde ve çok partili dönemde dine reform iddiasıyla ortaya çıkan ve eser yayınlayan Osman Nuri Çerman'la ilgili Meclis tartışmalarında gündeme gelmiştir. Bu madde ile şimdiye kadar dine hakaret eden hiçbir kimsenin cezalandırılmadığı ve bu maddede yer alan cezaların az olduğu görüşü sık sık gündeme getirilmiş olduğu için T.B.M.M'nin 20 Mayıs

696. T.B.M.M.Z.C., D:VIII, Y:3, C:20, s. 696-697 (10.6.1949); *Düstur*, III, 30, 1431; R.G. 16.6.1949-7234.

2 Haziran 1941 tarihinde, 4055 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun Bazı Maddelerini Değiştiren Kanun'la Türk Ceza Kanunu'nun 526'ncı maddesinin ikinci fıkrasına eklenen "Arapça ezan ve kamet okuyanlar üç aya kadar hafif hapis, 10 liradan 200 liraya kadar hafif para cezasıyla cezalandırılırlar" hükmünde cezaî bir yaptırım getirilerek gerçekleştirilen yasal düzenleme, 16 Haziran 1950 tarihli ve 5665 Kanun'la kaldırılmış ve Türkçe ezan okuma zorunluluğu sona ermiştir. BKz. *Düstur*, III, 31, 2116; R.G. 17.6.1950-7535.

697. Abdullah Polat Gözübüyük, *Alman, Fransız, İsviçre ve İtalyan Ceza Kanunlarıyla Mukayeseli Türk Ceza Kanunu Açıklaması*, 4. Baskı, Kazancı Hukuk Yay., İstanbul, ts. C:2, s. 728. 163 ncü madde ile ilgili olarak Yargıtay'ın çelişki dolu içtihad kararları için bkz. A.g.e., s. 727-750. Çok ilginçtir ki, Laiklikle ilgili görüşleri ve din, dinî cemaatlerle ilgili çalışmaları büyük ölçüde belirli bir ideolojiyi yansıtan Çetin Özek, 163ncü madde ile ilgili pek çok davada bilirkişi olarak görevlendirilmiştir. Bu Yargıtay içtihadlarının çoğunu İnsan Hakları Sözleşmesinin din ve vicdan hürriyeti ile ilgili maddeleri ile uzlaştırmak mümkün değildir. 1982 Anayasası'nı hazırlayan Danışma Meclisi'nde de görev yapan Gözübüyük, 1961 Anayasası tartışmaları ve 5435 sayılı Kanun tasarısı gerekçesine atıfta bulunarak 163 ncü maddeyi yorumlamıştır. Din eğitiminin yasal dayanakları ile ilgili birinci bölümde sık sık tartışmaları orjinal olarak aktarmamızın nedeni budur.

698. 175, 176, 177 ve 178 nci madde metinlerinin yorumu ve içtihadlar için bkz. A.P. Gözübüyük, A.g.e., s. 788-799.

1987 tarihli oturulmunda 3369 sayılı Türk Ceza Kanu'nun 175. ve 176. Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun⁶⁹⁹ kabul edilmiştir. Anayasa Mahkemesi, daha önce hazırlanan kanun, "semavi dinler ve ona inananlar" ile "semavi olmayan dinler ve ona inananlar" ayrımını ve yalnızca birinci kesime girenlere yönelik saldırıları cezalandıran hükümleri, herkes için tanınan din, inanç ve ibadet özgürlüklerine aykırı olma gerekçesiyle 4 Kasım 1986 tarihli kararıyla iptal etmiştir.⁷⁰⁰ Bu nedenle 1987'de kabul edilen 3369 sayılı Kanun'da semavi ve semavi olmayan din ayrımına yer verilmeksizin tüm dinler kutsal sayılmıştır.⁷⁰¹ Özellikle yaygın din eğitimi ilgilendiren Türk Ceza Kanunu ile ilgili incelemelerden dolayı yarım bıraktığımız 7 Mart 1950 tarihinde T.B.M.M. Başkanlığına verilen Diyanet İşleri Reisliği teşkilât kanunu tasarısının⁷⁰² incelenmesine geçebiliriz. Şemsettin Günaltay Hükümeti tarafından hazırlanan tasarı, 23 Mart 1950'de T.B.M.M.nde görüşülmüş ve kabul edilmiştir.⁷⁰³ 29 Nisan 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5634 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki 2800 sayılı Kanunda Bazı Değişiklikler Yapılmasına Dair Olan 3665 Sayılı Kanuna Ek Kanun,⁷⁰⁴ Diyanet İşleri Teşkilat'ına bir çok yenilikler getirmiştir. Bu Kanun'da 1947'deki C.H.P. VII.Kurultayı'nda alınan din eğitimiyle ilgili kararların etkisi görülmektedir. Kanun müzakerelerinde söz alan milletvekillerinin yaptığı konuşmalar incelendiğinde, daha önceki dönemle kıyaslanmıyacak ölçüde bir iklim farklılığı göze çarpmaktadır.⁷⁰⁵ 1947 C.H.P. Kurultayı'nda tek parti dönemi hükümetlerinin Diyanet politikasını sert bir şekilde eleştiren Sinan Tekelioğlu ve Vehbi Kocagüney'in de yeni Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Kanunu'ndan memnun olduğu görülmektedir.⁷⁰⁶ Tek parti dönemi Diyanet işleri Başkanlığı bütçe kanunları görüşülürken bile kolay kolay hiçbir milletvekili söz alıp konuşmazken, teknik bir konu olan teşkilât kanunu tasarısının görüşülmesinde, büyük bir katılım gözleniyordu. C.H.P. tarihinde ilk defa, 5634 sayılı Kanun'un gerekçesinde, " mütevaliyen vuku bulan müraaatlar ve parti kongrelerinde dikte ettirilen dileklerle beliren lüzum ve ihtiyaca" ifadesine yer verilmesi, aynı iklim farklılığının bir başka göstergesiydi.⁷⁰⁷ Kanun'un müzakerelerinde

699- 3369 sayılı ve 20 Mayıs 1987 tarihli Türk Ceza Kanununun 175. ve 176. Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun için bkz. R.G. 26.5.1987-19471

700- Anayasa Mahkemesi E. 1986/11, K. 1986/26 sayılı ve 4 Kasım 1986 tarihli kararı için bkz. *Anayasa Mahkemesi Kararları Dergisi*, 22, 298-323.

701- Bkz. R.G. 26.5.1987-19471. İstar B. Tarhanlı, 3369 sayılı Kanun'un 175. maddesiyle ilgili düzenlemeyi D.P. milletvekili M.H. Ürgüplü tarafından 1957 yılında verilen 175. madde ile ilgili kanun teklifine benzetip eleştirirken, Anayasa Mahkemesi'nin aynı yasayla ilgili olarak 1986'da aldığı iptal kararını önemli bir ilerleme olarak görmektedir. Bkz. İstar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 162

702- Kanun Tasarısı ve Bütçe Komisyonu Raporu için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:VIII, Y:4, C:25, s. sayısı: 260

703- Kanun Tasarısı'nın müzakereleri için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:VIII, C:25, s. 838844

704- Kanun'un metni için bkz. *Düştur*, III, 31, 1950-1957; R.G. 29.3.1950-7469.

705- Çok partili dönemde farklılaşan din eğitim politikası değişikliğini ifade etmek için kullanılan "iklim farklılığı" kavramı İstar B. Tarhanlı'ya aittir. Tarhanlı, A.g.e., s. 46; Bu dönem, uslamî basının yeniden yayın hayatına döndüğü dönemin de başlangıç yıllarıdır. Bkz. Bernard Lewis, A.g.e., s.421; Ş. Sitem Bölükbaşı, A.g.e., s. 169; Eşref Edip, "Allah'ın inayetiyle Sebilürreşada Başlıyoruz", *Sebilürreşad*, C:1, s.1 (Mayıs 1948), s. 2-6

706- Vehbi Kocagüney ve Sinan Tekelioğlu'nun konuşmaları için bkz. T.B.M.M.Z.C., D:VIII, C:25, s. 838

707- A.g.e., s.2

C.H.P. Meclis Grubunu rahatsız eden tek olay, D.P. Afyon Milletvekili Kemal Özçoban'ın Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'yi halk evinde verdiği konferanstan dolayı sert bir şekilde eleştirip, C.H.P. Hükümetini din istismarcılığı ile suçlamasıydı. C.H.P. milletvekilleri İbrahim Arvas'ın vakıfların Diyanet İşleri Başkanlığı'na devri, Sinan Tekelioğlu ve Vehbi Kocagüney'in din görevlilerin ücretlerine zam yapılması konularındaki soruları belli başlı tartışmalar olmuştur. Önce bu tartışma konuları, sonra kabul edilen Kanun'un içeriği üzerinde durulacaktır. Diyanet İşleri Başkanı'nın halkevinde konferans vermesini ve C.H.P.'nin yeni laiklik politikasını eleştiren Özçoban şunları söylemiştir:

"... Diyanet işleri Reisi hakkında particilik yaptığı, Halk Partisi çatısı altında nutuklar söylediği yolunda gazetelerde yazılar çıktı... Bazı müftü efendilerin ise işi tamamen siyasete döktüklerinin maalesef gördük işittik. Geçen sene, Diyanet İşleri Reisi İzmir ve Manisa civarında Halk Partisi binaları içine girerek vaaz ve nasihatlar bulunmuştur. Ben , bu vaaz ve nasihat yerinin cami olduğu kanaatindeyim. İslâm dininin vaaz ve nasihat yeri camilerdir, camilerde olabilir. Niçin Halk Partisi binalarında konuşuyor da Demokrat Partinin binasında konuşmuyor? Diyanet İşleri istismar edilmemelidir, ne sizin, ne bizim ve ne de diğer partilerde konuşmasın... İşinize geldiği zaman lâiklik şöyle, işinize, gelmediği zaman böyle yapıyorsunuz..."708

Özçoban'ın eleştirisini cevaplayan Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Nihat Erim, olayla ilgili olarak şu bilgiyi vermiştir:

"Arkadaşımın parti politikası dediği şey, Diyanet İşleri Başkanı'nın memleketi dolaşırken vatandaşlara, kendi yüksek ilmi hüviyetinin de verdiği kuvvetle, vatandaşlar arasında dirlik, düzenlik, kardeşlik duygularının hâkim olması telkininde bulunmasıdır. Ve medeni 20 nci asırda bir diyanî konferans bu mânada olmaz da hangi mânada olur? Sayın Diyanet İşleri Başkanı'na bu noktada Bütçe Komisyonunda da muhalif milletvekili arkadaşlar tarafından tariz edildi. Kendileri şu iza-hatta bulundular:

Bütün vatandaşlarıma nerede kalabalık bulursam orada hitap etmek isterim. Bir yerde halkevi binasında hoparlör vardı. Halkevi meydanında da hoparlör vardı. On binlerce vatandaşa bu şekilde hitap etmem mümkün oldu. Eğer onlara camide hitap etseydim yalnız 300 kişi dinleyebilecekti."

Halkevi bir düşman müessesesi midir? Halkevine herkes serbestçe gelebilir, halkevleri herkese açıktır. Yarın böyle halkevi gibi müsait bir yer Demokrat Parti veya başka bir parti teşkilâtı gibi müsait bir yer Demokrat Parti veya başka bir parti teşkilâtı tarafından temin edilebilir. Diyanet işleri Başkanı kendince takdir ederek bundan bir mahzur görmez böyle bir konferans verirse, bunu da tabii karşılamak lâzımgelir, bundan niçin güceniyorlar. 709

Bu cevap, Özçoban'ın eleştiri konusu yaptığı haberin doğru olduğunu ve C.H.P.'nin önemli bir kültür kuruluşu olan halkevleri programında çok partili döneme kadar dinî konulara hiç yer verilmezken, çok partili dönemle birlikte siyasal iktidarın din eğitimi ve Diyanet işleri Başkanına önem vermeye başladığını göstermektedir. Kimin haklı kimin haksız olduğu ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte, bu tartışma, çok partili dönemde iktidar ve muhalefet partilerinin dini önemli bir siyaset unsuru olarak görmeye başladıklarının delilidir. Diyanet İşleri Teşkilâtı ve Başkan'ın toplumsal saygınlığı ve halkın din eğitim özlemi, iktidar ve muhalefet

708-T.B.M.M.Z.C., D:8, Y:4, C:25/2, s. 839-840

709- A.g.e., s. 840.

patilerini bu güçten yararlanmak için siyasî bir yarışa sokmuştur. C.H.P. Hükümeti döneminde D.P.liler, D.P. Hükümeti döneminde ise C.H.P.'liler birbirlerini din istismarı yapmakla suçlamışlardır.

Çok partili dönemde cesur çıkışları ile tek parti dönemi din eğitimi politikalarını eleştiren ve yeniden din eğitimine dönülmesinde etkin rol oynayan C.H.P. Van Milletvekili **İbrahim Arvas**, sadece " hademei hayratı Evkaftan alıp Diyanet'e bağlamanın" sorunları çözemeyeceğini, vakıf mallarını hakkıyla yönetemeyen Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün lağvedilerek vakıfların Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Reisliği'ne bağlanmasını önermiş ve bu konudaki hükümet politikasının ne olduğunu sormuştur. Bu soruyu ve **Tekelioğlu ile Kocasinan**'ın imamların maaşına zam yapılması önerisini cevaplayan **Erim**, Hükümetin vakıflarla ilgili çalışmalar yaptığını, Arvas'ın önerisi hakkındaki kararı kendisinin veremeyeceğini, imam ücretlerinde artış yapmanın ise bu bütçe yılında mümkün olmadığını belirtmiştir.⁷¹⁰

Çok partili dönemde çıkarılmış olan 13 esas ve 7 geçici maddeden oluşan Diyanet İşleri Teşkilatı'yla ilgili söz konusu Kanun, teşkilâta birçok yenilikler getirmiştir. Kanun'un 1 nci maddesi ile Diyanet İşleri Reisliği'nin adı " Diyanet İşleri Başkanlığı" olarak değiştirildi. 5634 sayılı bu Kanun'la, 1931 Yılı Bütçe Kanunu'yla Evkaf Umum Müdürlüğü'ne devredilen Cami ve mescidlerin yönetimi ve hayrat hademesi (cami görevlileri) kadroları yeniden Diyanet İşleri Başkanlığı'na verildi. Gerekçe'de, 1931'deki değişikliğe karşın" hayrat hademelerinin gerek vazifeye alınırken ve gerek vazifeye alındıktan sonra imtihan ve kontrollerinin Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı müftüler tarafından yapılagelmiş bulunması'nın ve 1931'de başlatılan uygulamanın yarattığı güçlüklerin göz önüne alınarak bu düzenlemeye gidildiği ve 429 sayılı Kanun'un 5 nci maddesine dönüldüğü belirtilmiştir.⁷¹¹ 1 inci maddenin hükmüne uygun olarak merkez teşkilâtında yeniden "Hayrat Hademesi Müdürlüğü" oluşturuldu.

Bunun dışında, bu Kanun'la, Müşavere Heyetinin adı "Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu" olarak değiştirildi; kadroları artırıldı ve çalışma alanı genişletildi Evvelki teşkilât kanunlarında Zat İşleri Müdürlüğü olarak kurulmuş bulunan birimin çalışma alanı da daha genişletilerek " Zatişleri, Sicil ve Lavazım Müdürlüğü" haline getirildi. Yazı İşleri Müdürlüğü'nun adı da " Yazı İşleri ve Evrak Müdürlüğü" haline getirildi. 5634 sayılı Kanun'nun yürürlüğe girdiği 1950 yılına kadar yayın işleri Zat İşleri Müdürlüğü tarafından yürütülmekteyken, yeni düzenlemeyle bir " Yayın Müdürlüğü" kuruldu. Ayrıca, zikredilen Kanun'la Reis Muavini ünvanı " Başkan Yardımcısı", Mushaflar ve Dinî Eserler Tetkik Heyeti Reisliği'nin adı da " Mushaflar İnceleme Kurulu Başkanlığı olarak değiştirildi. Kanun'un 3 üncü maddesiyle de, Diyanet İşleri Başkanlığı " İnzibat Komisyonu" nun nasıl teşekkül edeceği ve görevleri hükme bağlandı.

Kanun vaizlerle ilgili yeni düzenlemeye de yer veriyordu. Daha önceki düzenlemelerde yer verilmemiş olan vaizler de, bu kanun'da taşra örgütü içinde yer aldı. Kanun'un getirdiği en önemli değişikliklerden biri de, müftülerin atanma sürecinde, 1935 yılından beri yürürlükte olan mevzuat gereğince uygulanan seçim yönteminin terkedilerek salt merkezî atama yöntemine geçilmiş olmasıydı. Kanun'un geçici maddeleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Diyanet İşleri Başkanlığı arasındaki mali ilişkilerle ilgiliydi.

710- Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:8, Y:4, C:25/2, s. 841-844

711-A.g.e., s. Sayısı:260, s.1.

D.P. iktidarı döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanununda önemli bir değişiklik yapılmadı. 1950 yılında, Günaltay hükümeti döneminde kabul edilen 5634 sayılı Kanunla oluşturulan Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilât ve kadro yapısı 1965 yılına kadar devam etti. Bu dönemde iki icraat gerçekleştirildi. 2 Temmuz 1951 tarihli Meclis oturumunda kabul edilen **5806 sayılı Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Kanunu** ⁷¹² ile Diyanet İşleri Başkanlığı bütçelerine "dinî yayınlar döner sermayesi" konuldu. Ancak, zikredilen Kanun'da döner sermayenin ayrı teşkilat ve kadroları tesbit edilmemiş, 4 ncü maddede " kendilerine ek görev olarak döner sermaye saymanlığı veya memurlukları verilen maaşlı veya ücretli memur ve müstahdemler" tarafından yürütülmesi öngörülmüştür. 5 nci madde hükmüne göre, uygulama esasları da Maliye Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı işbirliği ile hazırlanarak Bakanlar Kurulu'nca yürürlüğe konacak bir idarî genel düzenleyici işleme bırakılmıştı. Öngörülen düzenlemenin yürürlüğe konulması 15 Kasım 1951 tarihli ve 13934 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla kararlaştırılarak 22 Aralık 1951 tarih ve 7989 sayılı Resmî Gazete'de yayınlandı. ⁷¹³ Yine bu dönemde, 5634 sayılı Kanun'un 6ncı maddesi hükmüne dayanılarak, cami ve mescidlerde din hizmeti görececek, imam-hatip, müezzin ve kayyım ile diğer yardımcı hizmet görevlilerinin atama, nakil ve görevden ayrılma işlerini düzenleyen **Hayrat Hademesi Tüzüğü** ⁷¹⁴ de Bakanlar Kurulu'nca 21 Nisan 1952 tarihinde kararlaştırılarak, 12 Mayıs 1952 tarihi ve 8107 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girdi.

1961 Anayasa Tasarısı müzakereleri incelenirken belirtildiği gibi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Anayasal statüsü ve idarî sistem içindeki yeri geniş tartışmalara neden olmuştu. Batı tipi özerk Diyanet işleri Başkanlığı modeline inkılâp kanunları ve Türkiye'ye özgü modernleşme tecrübesini gerekçe göstererek karşı çıkan Anayasa Komisyonu ve Kurucu Meclis çoğunluğu, 1961 Anayasası'nın 154 üncü maddesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na idare içinde yer vermiştir. Bu tarihten itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı kuruluş ve görevlerine ilişkin yeni bir kanun çıkarılması için birçok girişimde bulunuldu. 1961 yılı Diyanet işleri Başkanlığı Bütçe Komisyon Raporunda, 1950-1960 yılları arasında uygulanan yaygın din eğitimi politikaları şiddetle eleştirilmiş, D.P. iktidarının Diyanet İşleri Başkanlığı'nı siyasî iktidara bağımlı hale getirdiği öne sürülmüştür. ⁷¹⁵ Hattâ, 1960 Ağustosunda basınında çıkan haberlerde, Millî Birlik Hükümeti'nin Eylül başlarında Ankara'da bir " **Din Şûrası**" toplayıp, din istismarını ve dinin politika-ya âlet edilmesini önleyecek şekilde bir Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilâtı düzenlemesine gideceği belirtilmekteydi. ⁷¹⁶

712. Kanun metni için bkz. *Düstur*, II, 32, 1808-1809; R.G. 9.7.1951-7853.

713- Dinî Yayınlar Döner Sermayesi Yönetmeliğini Yürürlüğe Koyan Bakanlar Kurulu Kararı, *Düstur*, III, 33, 127.

714- D.İ.B. Hayrat Hademesi Tüzüğü'nün metni için bkz. R.G. 12.5.1952-8107.

715- 1961- yılı Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçe Komisyonu raporu ve müzakereleri için bkz. *K.M.T.D.*, C:1/2, s. 115-133.

716 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın idare dışında yapılanmasını savunan Başgil, bu haberleri değerlendirmekte ve sorunun, devlet eliyle oluşturulacak bu şûra tarafından çözümlenmesinin en uygun çözüm olacağını düşünmekteydi. Bkz. A. Fuat Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 152-153, 155 I.T.B.M.M. Hükümetleri döneminden beri öne sürülen millî ve milletlerarası seviyede bir din şûrası toplama düşüncesi 1993 yılında kısmen gerçekleşmiş ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 1-5 Kasım 1993'te 1. Din Şûrası toplanmıştır. Kararlar için bkz. *1. Din Şûrası Kararları*, T.C. Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığı 1. Din Şûrası Genel Sekreterliği, Ankara, 1-5 Kasım 1993. Çok ilginçtir ki, 1993'te Şûranın irşad konusunda aldığı kararlar, 1922 yılı Şer'iye ve Evkaf Vekâleti bütçe müzakerelerinde alınan kararlara büyük ölçüde benzemektedir. Yarım asırdır din ve lâiklik konusunda kısır tartışmalar ve baskıcı söylemlerle ideolojik kutuplaşmayı körüklemek ve Türkiye'nin zamanını çalmaktan başka birşey yapmayan çevreler, ilmî ve objektif bir gözle 75 yıl önceki dinî seviyenin bile bugünkünden daha aşağı olmadığını, bugünkü sağlıksız ve ilim dışı bazı dinî grupları, siyasî iktidarların dini önemsemeyen politikalarının üretmiş olduğunu görmek zorundadırlar. Bkz. *T.B.M.M.Z.C.*, D:1, Y:3, C:22, s. s.358-424.

T.B.M.M.'nin kanun çıkarma hususunda zorlandığı en önemli alan, Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilât kanunları olmuştur. 1947-1965 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtına ilişkin 21 yasa teklifi Meclis'e sunulmuşsa da hiçbirisi tamamlanıp yasa haline getirilememiştir.⁷¹⁷ Şimdiye kadar incelenen dönem içerisinde çıkarılan tüm Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilât kanunları C.H.P. Hükümetleri döneminde kabul edilmiştir. D.P. Hükümetleri döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatına hiçbir kural işlem katılmamıştır.

1961'den sonra 27 Mayıs yönetiminin müdahaleleriyle kurulan koalisyon hükümetleri döneminde, Diyanet İşleri Başkanlığı için daha şümüllü bir teşkilât kanunu çıkarılması için çalışmalar yapılmıştır. 1963 yılında Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşan T.B.M.M. ne sunulan bir kanun tasarısı,⁷¹⁸ kamuoyunda ve Meclis'te yoğun bir şekilde tartışılmasına rağmen kanun haline getirilememiştir. Bu tartışmalara katılan hukukçulardan **Bahri Savcın**ın ifadesiyle, " 1961 seçimlerinden sonraki koalisyon hükümetleri, din duygusu ile dolu kamuoyunu tatmin etmek için (Diyanet İşleri Başkanlığının) örgüt, görev ve yetki alanlarını pek fazla genişlettiler. Bu konuda 1963 tasarısı pek ileri gitmiştir.⁷¹⁹ Bundan önceki teşkilât kanunlarını incelerken belirtmiş olduğumuz gibi, bu zamana kadar Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilâtı, başlangıçta iki heyet ya da kurul ve iki ya da en çok dört müdürlükten oluşmaktaydı. Yeni tasarıda, Başkanlığını daire sayısı Danışma Kurulu, Teftiş Kurulu, Hukuk Müşavirliği, İnceleme-Araştırma Müdürlüğü, Kütüphane ve Yayın Müdürlüğü, Mezhepler Müdürlüğü, Dinî Turizm Müdürlüğü, Personel Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, Yazı İşleri ve Arşiv Müdürlüğü olmak üzere 11 'e, Başkan Yardımcısı sayısı da ikiye çıkartılmıştı. **İsmet İnönü**'nün Başbakanlığı döneminde hazırlanan bu tasarı, başta C.H.P. olmak üzere Meclis'te temsil edilen tüm partilerin din konusuna büyük bir önem vermeye başladıklarını, din konusunda atılacak yanlış bir adımın partilere oy kaybettirdiği hususunun anlaşılmaya başlandığının somut bir kanıtıdır. Örgütü genişletilmiş ve geliştirilmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hukukî yapısı, 1963 tasarısında şu idarî ilkelere dayandırılmaktaydı:

- a) Başkanlık, varlığını anayasa'dan alan bir " İdare kuruluşu"dur. Bu suretle ona lâik devlette hükümlerlik kudretini kullanan bir organ hüviyeti verilmemektedir. Fakat kanun örgütü içinde öteki kanun uzuvları gibi ağırlık, kişilik tanıma yolu açılmıştır. Artık öteki idare uzuvlarından ayrımsız bir " cüzü tam"dır.
- b) Başkanlığa böyle bir kişiliği olan bir " İdare kuruluşu" hüviyeti verilmesi, onun vicdan ve din hürriyetlerinin gerçekleşmesinin pratik saiki, aracı olması içindir.
- c) Bununla beraber Başkanlık, lâik devlet prensibi ve gereği ile de bağlı kalacaktır.

Kamuoyunda ve Meclis'te yoğun bir şekilde tartışılan tasarı, farklı çevrelerden çeşitli tepki ve eleştirilere hedef oldu; hatta İstanbul vaizleri tarafından yayınlanan bir risalede, "Halkının yüzde doksan beşi müslüman olan bir memleket için hazırlanan tasarı böyle mi olmalıydı? İslam ruhunu taşıyan aklı selim sahipleri bu tasarı karşısında üzüntülerini ifade etmekten aciz bulunuyorlar" ifadesi kullanılmıştı.⁷²⁰ Fiili olarak yaygın din eğitimi faaliyetinin içinde bulu-

717- D.İ.B. ile ilgili 21 Yasa teklifinin kanunlaşmadığı Mehmet Altınsoy Meclis konuşmasında belirtmiştir. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s. 70; Kanun tasarısı Kurucu Meclis'te kadük olmuştur. İhsan Kabada-yı'nın konuşması için bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:36, s. 264.

718- Tasarı, 28 Ocak 1963'te Millî Eğitim, İçişleri, Maliye ve Plan komisyonlarına sevk edildi. *M.M.T.D.*, D:I, Y:2, C:11, s. 353; 3/553 sayılı Başbakanlık tezkeresi üzerine 17 Nisan 1963'te geri verildi. [bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:2, C:16, s. 355]. 1961-1965 yılları arasında 6 tane kanun teklifi ve bir de hükümet tasarısı komisyonlara sevk edilmişti. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s.70.

719- Bkz. Bahri Savcı, "*Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri*", *S.B.F. Dergisi*, XXXII, 3 (Eylül 1967),94. Savcı, 1961 Anayasa tasarısı müzakerelerinde de benzer görüşleri savunmuş ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genişletilmesine karşı çıkmıştır.

720- Bkz. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul Vaizlerin Görüş ve Tenkitleri*, Ahmet Said Matb., İstanbul, 1963, s.2

nan vaizler, tasarımı İslam'ın ruhuyla bağdaştırmazken, Savcı, bunun karşıtı bir değerlendirme ile "Kabarmış bir örgütlenmeye dayalı... bir din işleri idaresinin lâikliğe sığmaz bir gelişme kaydettiği, bu suretle dinin devleti ve toplumu etkileme kapısının açıldığı"nı iddia etmekteydi.⁷²¹ Tasarıya karşı yöneltilen en büyük eleştirilerden birisi de, ihdas edilmesi tasarlanan Mezhepler Müdürlüğü'ydü. Bilimer, bu suretle, "resmen tefrika yollarının açılmış" olacağı-⁷²² öne sürerken, İstanbul vaizleri, "asırlardan beri sönmüş bulunan Şii ve Sünni mücadelelerinin hiç bir sebep yokken hortlatılmak" istendiğini, "Millî ve Dinî birliğimizi ikiye ayırmamızın" büyük bir felaket olduğunu ve bundan faydalanarak olanların "yabancı unsurlar" olacağını iddia ediyorlardı.⁷²³

Görüldüğü gibi tasarı, hem Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumsal saygınlığına yakışır bir teşkilât kanununa sahip olmasını isteyen çevreler, hem de laisizm çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın örgütlenmesini savunan çevreler tarafından beğenilmemiştir. Koalisyon hükümetini oluşturan partiler arasında da uzlaşma temin edilemediği için tasarı kanunlaştırılamamıştır.⁷²⁴ Tüm partiler, acil olarak bir teşkilât kanununun çıkarılmasını istediği için bu konudaki çalışmalar sürdürülmüştür. Cumhuriyet Senatosu tabii üyesi Ahmet Yıldız ve 24 arkadaşı; Konya Milletvekili İhsan Kabadayı ve 10 arkadaşı; Erzurum Milletvekili Tahsin Telli'nin ayrı ayrı sundukları Kanun Tekliflerini de gözönüne alarak hazırlanan ilgili Kanun Tasarısı 23 Mart 1964 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na gönderildi.⁷²⁵ Tasarısının dayandığı temel ilkelerin şöylece özetlenebileceği ileri sürülmüştür.⁷²⁶

1. Anayasamızın lâiklik, din ve vicdan hürriyeti anlayışına uygun olarak genel idare için de yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görev ve yetkilerini belirtmek

2. Kuruluşundan bu yana çeşitli ekler ve birçok değişiklikler görmüş olan Diyanet İşleri Başkanlığı mevzuatını ve ihtiyaçlarını bir kanunda toplamak .

3. Devlet Memurları seviyesinde kadro ve imkânlar sağlamak suretiyle Diyanet İşleri görevlilerini bir taraftan bugünkü sıkıntılı durumlardan kurtarmak, diğer taraftan her türlü manevî ve müsbet ilimlerle mücehhez olarak yetişen gençler için bu teşkilatı cazip hale getirmek.

4. Dinî konuların çeşitli dallarında bilimsel araştırma ve inceleme yeterliliğine sahip din işleri görevlilerini artırarak bunların çalışma sonuçlarını halkın aydınlatılmasına ve hizmetine arz etmek ve böylece İslâm dini'nin asla tecviz etmediği taassup ve hurafeleri bertaraf etmek suretiyle halkımızın inanç ve ahlak ilkelerindeki birlik ve bütünlüğünü sağlamlaştırmak.

721- Bahri Savcı, "Diyanet İşleri Teşkilatının Gelişmeleri", s.97.

722- Vehbi Bilimer, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında* Mutalâa, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1963, s.5

723. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Kanun Tasarısı Hakkında İstanbul vaizlerinin Görüş ve Tenkitleri*, s.3.

724- Koalisyon Hükümeti'ni oluşturan partilerin teşkilat kanunu konusundaki görüşleri için bkz. *M.M.T.D.*, D:I(12), Y:2, C:12, s. 562-585; C:36, s.s. 284-324.

725- Zikredilen tasarı ve teklif metinleri için bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, 831 S. Sayılı basmayazı.

726- Tasarısının dayandığı ilkeler bu şekilde "takdim" yazısında özetlenmiştir (bkz. 831 S. Sayılı basmayazı, s.2) Aynı ilkeler, C.H.,P. Grubu adına tasarı müzakerelerinde konuşan Trabzon milletvekili Ali Rıza Uyguner tarafından da vurgulanmıştır. (bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s.78) Tasarısının dayandığı ilkeler konusunda uzlaşılan çerçeve bu olmakla birlikte, A.P., C.K.M.P. ve Y.T.P. Grupları adına söz alan milletvekilleri yasa tasarısına daha fazla dinî ve ahlakî anlam yüklemişlerdir. Tartışmalar için bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s. 74-89.

Oluşturulan tasarı, Meclis'te oluşturulan Geçici Komisyon'da 8,5 ay tartışılmasına rağmen, Komisyon ve Hükümet Tasarılarındaki farklılıklar ve Tasarının görüşme usulleri uzun tartışmalara neden olmuştur. A.P. Grubu, Kanun Tasarısı'nın kadük olabileceği endişesiyle, Tasarının bütününe görüşülüp, sadece değişiklik önermeleri üzerinde tartışma açılmasını önerirken, C.H.P. Grubu maddelerin tek tek görüşülerek kabul edilmesini önermiştir. Yapılan oylamada A.P. Grubu'nun önergesi kabul edilmiş, Tasarının önce bütünü, sonra değişiklik önermeleri üzerinde tartışma açılmasını önerirken, C.H.P. Grubu maddelerin tek tek görüşülerek kabul edilmesini önermiştir. Yapılan oylamada A.P. Grubu'nun önergesi kabul edilmiş, Tasarının önce bütünü, sonra değişiklik önermeleri verilen maddeleri görüşülmüştür.⁷²⁷ Görüşmelerde C.H.P. Grubu'nun Hükümet tarafından hazırlanan Tasarıyı; A.P., C.K.M.P. ve Y.T.P. Gruplarının ise Geçici Komisyon Tasarısını savunduğu görülmektedir. Din eğitimi açısından tartışma konusu yapılan en önemli madde 2. madde olmuştur. Bu ve diğer maddelerle ilgili tartışmaları incelemenden önce, siyasî parti gruplarının bu Kanun Tasarısı'ndan ne beklediklerini, Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili görüşlerinin ne olduğunu ele almak istiyorum.

Dinin Türk tarihindeki ve toplumsal yapıdaki önemine dikkat çeken C.K.M.P. Milletvekili **Kadircan Kafılı**, din eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı teşkilât kanunu tasarısını değerlendirmiş ve şunları söylemiştir:

"... Kalkınma iki cepheli olmak lâzımdır. Maddî kalkınma yanında mânevi kalkınmaya önem vermezsek kanadının biri sakat veya kopmuş bir kuş durumunda kalırız... Mânevi kalkınma, inançları ve millî duyguları kuvvetlendirmekle mümkündür. Oralardaki kalkınma hareketlerinde aydın din adamlarının etkisi birinci derecede olmuştur. Kaldı ki, İslâm dini akıl ve ilim dinidir. Merhum Atatürk'ün bilhassa belirttiği "insan tabiatına en uygun dindir". Aynı zamanda demokratiktir, zira insanları Allah'a kul yapar ve Allah'a kul olan, insana kul olmaz. Nitekim ilk İslâm Devleti Cumhuriyettir. Müslüman olmasaydık bugünkü Türkiye olmazdı. Dünyaya İslâm ile iyi ahlâk ve insanlık örnekleri verdik. İslam dini Türk Milleti'nin millî dinidir. Zira İslâmlıklarını kaybedenler Türklüklerini de kaybetmişlerdir. Bundan sonra da Batı'nın kozmopolit emperyalizmi ile Doğu'nun (komünist) emperyalizmine karşı başlıca ve bilhassa en tesirli silâhlarımızdan biri İslâm dinidir..."⁷²⁸ Osmanlı İmparatorluğu gibi Yeni Türkiye de yüksek İslâm inançları ile İslâmın sağladığı mâneviyattan kuvvet alınarak kurulmuştur. Merhum Mustafa Kemal Atatürk Birinci Büyük Millet Meclisi'ni bir Cum'a günü Cum'a namazından sonra din adamlarının halesi ortasında dualarla açmıştır.

İstiklâl Savaşında tabur imamları, alay müftüleri elde kılıç savaşmışlardır. Birinci Büyük Millet Meclisi'nin kahraman üyeleri arasında din adamları büyük bir yekûn tutuyordu. Sonra hata edilmiştir. Medreseler, İslâh edilmek gerekirken kapatılmış, okullardan din eğitimi kaldırılmıştır. Halbuki memleketimizdeki Hristiyan ve Yahudiler dinî eğitime serbestçe devam etmişlerdir. Türk İlahiyat Fakültesi, Makarios gibi Türk düşmanı ve Çeteci papazlar yetiştirmeye devam et-

727- M.M.T.D., D:I, Y:4, C:39, s. 69-74

728- 1946'da Başbakan Recep Peker'in tepkisi dışında, çok partili dönemde komünizmle mücadelede din ve din eğitiminden yararlanma konusunda, C.H.P. de dahil, Meclis'te temsilcisi olan partiler arasında bir uzlaşma vardır. 1970'lere doğru C.H.P'nin bazen daha sola kayması ve marksist çizgideki sivil toplum örgütleriyle işbirliği yapması bu uzlaşmak kısmen bozmuştur. Rusya dağılıncaya kadar dinin komünizme karşı kullanılmasını doğal gören, hattâ, bazı iddialara göre "yeşil kuşak" teorisi ile bunu destekleyen A.B.D. liderliğindeki NATO'nun politikaları 1990'larda değişmeye başlamış; fundamentalizm ve siyasal islâm kavramları ortaya atılıp, medeniyetler çatışması tezi işlenmeye başlamıştır. Türköne, Türkiye'nin Batı Bloku içerisine girdiği 1839-1989 arasındaki dönemi "Tanzimat" olarak değerlendirmektedir. Bkz. Mümtaz'er Türköne, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, s. 140-143; İslamî hareketlerin sekülerleşmeye karşı direncini ele alan bir çalışma için bkz. E. Gliner, *Postmodernizm, Reason and Religion*, London, 1992.

miştir... Ehliyetlessiz kimselerin din adamlığı ettiğı ülkede üfürükçülerin ve muskacıların çoğalması doğal-
dır... İfrattan tefrite, yahut tefritten ifrata geçme kendi zaafımızın eseridir. Hataların düzeltilmesi lüzü-
munu yirmi sene önce anladık. Aydın din adamlarımız her sene çoğalmaktadır. Okullarımızdaki din eği-
timi, din ve vicdan hürriyeti Anayasa'nın teminatı altındadır. Fakat bugünkü ve yarınki ihtiyaçlara uygun
bir Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu yoktur... Yüksek Meclisin bu eseri, particilik veya hissî et-
kilere asla kapılmaksızın, derin bir aşk ve sağ duyuyula mükemmel hale getireceğine inancımız vardır.⁷²⁹

C.H.P. Grubu adına söz alan **Ali Rıza Uzuner**, konuşmasında Türk tarihinde ve günü-
müz toplumunda dinin oynadığı rol üzerinde durmuş ve yeni kanun tasarısıyla ilgili görüşlerini
şöyle belirtmiştir:

"... Milletimizin belli-başlı mânevî vasıflarından en önemlisi müslümanlığıdır. İslâm kültürü
hazinesinden feyz almış, güç kazanmış bir milletiz. Şu itiraf etmek zorundayız ki; din, zaman
içinde sosyal hayatımıza mevcut din bilgilerinin ve görevlilerinin kapasiteleri nisbetinde değişik
etkiler yapmıştır. Her cephesi ile mücehhez gerçek din adamlarının cemiyetimize ne derece fay-
dalı unsurlar olduğu son on asırlık şanlı tarihimizin aydınlığı içerisinde tesbit ve müşahade edilen
bâriz bir gerçektir. Yine bir gerçektir ki; din adamı muayyen kalıplar içerisinde dar ve hatalı gö-
rüşlerin zebunu olduğu dönemlerde, cemiyetin gelişmesinden uzak kaldığı müddetçe kâr yerine
zarar getirmiştir... Dinin, toplum hayatındaki önemli rolünü sadece tarihten değil bugün de bütün
insanlığın mânevî yapısına ve umumî hayatına olan büyük etkisini yakından görerek anlamak ve
takdir etmek mümkündür. Din, toplumların hiçbir zaman kayıtsız kalamıyacakları mukaddes bir
konudur. İşte bunun içindir ki, yeni Anayasamızla da vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyeti temi-
nata bağlanmıştır... Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri hakkındaki kanun tasarısının
Yüksek Meclislerdeki müzakeresi sonunda Anayasa düzenine intibak ettireceğinin mümkün
olacağı kanaat ve inancını taşımaktayız.

Geniş vatandaş kitleleriyle görevi icabı sık sık temas eden, tesirleri aşikâr olan din adamları-
mızla yakından ilgilenmek, terfi ve tefeyyüzlerini sağlamak, onlara gelişen dünyamızın pencere-
lerini açmak, bu suretle daha çok bilgiye kavuşacak olan aydın din adamlarımızla toplumumuzun
kalkınma savaşına katılmalarını büyük çapta sağlamak mümkün olabilecektir. Din adamını politi-
kanın tamamen dışında ve üstünde, fakat cemiyetimizin ilerlemesinde, kalkınmasında duası ile,
va'zı ile, hutbesi ile bizzat iştirak eden, yardımcı olan , toplumu ileriye doğru çeken kuvvetler
arasında kendisine düşen görevi ifa eden bir varlık olarak görmekteyiz. Bilhassa köylerde imam-
la öğretmenin kucaklaşarak güçlerini birleştirerek vatandaşın hizmetine koyulmaları mutlak
mânada sağlandığı gün köy dâvamız gerçek çözüm yoluna girmiş olacaktır."⁷³⁰

Oldukça uzun bir konuşmadan aktarılan bu metin, C.H.P.'nin 1961-65 yılları arasında iz-
lediğı din eğitimi politikasının geçmiş dönemlere göre daha liberalleştiğini ve Türkiye gerçek-
lerine uygun bir hale geldiğini göstermektedir. Tesbitler bugün bile ilmî değerini korumakta-
dır. Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı hakkındaki kanun tasarısı müzakerelerinde savunulan
din, din eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın fonksiyonuyla ilgili görüşler, bu dönemin si-

729- *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s.74-75.

730- Tasarısının dayandığı ilkeler olarak aktardığım dört madde, görüşlerini aktardığım Trabzon C.H.P.
milletvekili Ali Rıza Uzuner'e attır. Raşit Hatipoğlu'ndan önce Millî Eğitim Bakanlığı yapan İbrahim Ök-
tem'in din eğitimi ile ilgili çalışmalarına ve görüşlerine sert tepki gösteren A.P., Y.T.P., ve C.K.M.P. mec-
lis gruplarının Uzuner'in görüşlerine büyük bir saygı göstermesi olayı, Türkiye'de din eğitimi ve siyaset
ilişkisi konusunda uzlaşmanın kişilerin tavırlarına da bağlı olduğunu göstermektedir. İ. Öktem ve A.R.
Uzuner'in görüşleri ve diğer partilerin tepkileri için bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:3, C:27, s. 630-655; C:39, s.
77-80.

din, din eğitimi ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın fonksiyonuyla ilgili görüşler, bu dönemin siyasal partilerinin din konusunda asgari bir uzlaşmaya vardıklarını göstermektedir. Aktarılabilecek diğer konuşma metinlerinde de yukarıdaki yaklaşım biçimlerinin özellikleri göze çarpmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu münasebetiyle oluşan din konusundaki millî konsesüse bugün de Türkiye'nin büyük bir ihtiyacı vardır. I. ve II. T.B.M.M. dönemleri din eğitimi politikalarını çok partili demokrasi çerçevesinde yorumlayan A.P. Grubu sözcüsü **Tahsin Demiray**'ın görüşleri şöyledir:

"... Bu Meclis, 1920 Meclisimiz gibi, bir Kurucu Meclis değerini almaktadır. Bu Diyanet İşleri Kanunu ile Anayasamızın kurulmasını âmir ve büyük millet yapımızın temel müesseselerinden birini meydana getireceğiz. Bu itibarla yıllar yılı ihmal edilmiş ve bir tarafa itilmiş bulunan Türkiye'deki vicdan hürriyeti bugün kabul buyuracağınız bu kanunla, bir dereceye kadar teminat altına alınmış olacaktır... Binaenaleyh burada, bu kanunla sadece Anyasanın bir hükmü yerine getirilmiş olmuyor, büyük Türk Milleti'nin mânevi yapısını hedef tutan, ele alan bir kanunu müzakere ediyoruz. Bu mânevi yapı, yakın tarihte içinden çıkageldiğimiz; fakat bugün dahi hâlâ onun mahsülü olduğumuz, bir devamı olduğumuz büyük bir medeniyetin devamıdır diyeceğiz. Bu mânevi yapıda arkada kalan büyük medeniyetin tesirleri berdevamdır. Nedir o mânevi yapıdaki tesirler? Dinî inançlar ve dinî terbiyedir. Cumhuriyetin hedefleri, zamanın salâhiyetli en yüksek şahsiyetleri tarafından ifade olunurken, din terbiyesinin ayrıca ele alınması ve bizim Devletimizde müessir bir kuvvet olması zarureti kabul olunmuştur..."⁷³¹

A.P. Grubu adına söz alan **İhsan Ataöv**, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu'nun Türk içtimai hayatında oynayacağı rol üzerinde durmuş ve demokratik batı ülkelerinden verdiği örneklerle din eğitimi konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır:

"... Kanunlar meclislerden çıktıktan sonra şayet gerektiği gibi tatbik edilmezse; o kanunlardan bir fayda beklememek lâzımdır... Türkiye'nin ana meselesi, bugün memleketi kulkındırmağa daâvasının temeli, evvelâ mânevî cephede kuvvetlenme ile mümkün olur. Mânevi cephesi yıkılmış bir cemiyet, mânevi cephesi ele alınmamış bir cemiyet, hiçbir surette maddeten kalkınamaz. Türk'ün geçmiş devirlerdeki ahlâkı, iki temele dayanır; bunun birisi millî, birisi de dinîdir. Bugün cemiyetimizde yeni hamleler yapmayı arzu ediyorsak, yapacağımız bir tek reform vardır. Bu reform da bir ahlâk reformu olmalıdır... Eğer insanlar vicdanlarında bir reformla mânen kalkınmak isterlerse bunu kanun yolu ile temin edemezler. Kanun insanları Allah korkusu ile mücehhez kılabilecek olan vicdanlarıdır. Vicdan hürriyetine saygı göstermek onun, Anayasanın gösterdiği maddeler içerisinde, dinî eğitime, inançlarına, örf ve âdetlerine saygılı bulunmak her insanın dîğeri için, en kutsal vazifesidir. Fakat biz bu büyük vazifeyi bırakarak din adamlarımızın kisveleri ile, din adamlarımızın hareketleri ile, cemiyetimizin örf ve âdetleri ile alay etmek yoluna sapmış ve bu yönden de mânen büyük yaralar almış bir topluluğuz."

Türkiye'nin örnek aldığı İngiltere, Almanya ve Amerika'da dinin bir tehlike unsuru olarak görülmediğini, Meclisler, okullar ve toplumda dinin büyük bir saygı gördüğünü verdiği örneklerle belirten Ataöv, öğretmen-imam ilişkileri ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın istikbali açısından çok önemli gördüğü İmam-Hatip Okulları üzerinde şöyle durmuştur:

"Köyde kalkınmayı sağlayacak olan öğretmenle hocadır. Niçin Türk Devletinde öğretmenle imam arasındaki irtibatın yalnız sathî cephesi üzerinde dururuz? Neden onun derinliklerine inmeyiz? Neden köydeki imam, köylünün ianesi ile geçinir. Büyük Devletimiz, anadan doğduğundan

731- M.M.T.D., D:I, Y:4, C:39, s. 80-81.

musallâ taşında namaz kılınıncaya kadar, hattâ mezar taşı dikilinceye kadar karşı karşıya bulunduğu din adamının, neden iane ile yaşamasına müsaade eder? Bizim en çok üzerinde durduğumuz cemiyeti münevver din adamlarının eline teslim etmek ve iyi yetiştirmek görevlilerden kurtarmaktır. Eğer biz münevver din adamı yetiştiremezsek, İmam-Hatip Okullarımızı Türk Millî Eğitiminin içerisinde bir üvey evlât gibi bir tarafa iter bunun tehlikeli unsurlar yetiştirdiğini arız ve amik beyan edersek kendi kendimizi katletmiş oluruz... Türkiye'nin kalkınmasını mânevi cephede buluyoruz. Türkiye'nin kalkınmasını ahlâkî ve ilahî kanunların mutlak surette tatbik edilmesinde buluyoruz... Türk Milletinin mânevi cephesine yapılan saldırılara bir son vermek mecburiyetindeyiz. Dinde reform iddiasıyla Kur'anı Kerim-i dahi değiştirmeye kalkan sözde münevver, aslında cahil, yobaz art niyetli insanlara Hükümetin müsaade etmemesini talep ediyoruz..."732

Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı Kanun Tasarısı'yla ilgili iki önemli tartışmayı da ele alıp, kabul edilen Kanun'la Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtında hangi değişikliklerin meydana geldiğini incelemek istiyorum.

Eskişehir milletvekili Aziz Zeytinoglu tarafından verilen bir önergede, Tasarı'nın, 1 inci maddesinde yer alan "Başbakanlığa bağlı..." ibaresi yerine " Başbakana bağlı..." ibaresine yer verilmesi şu gerekçeye dayanılarak önerilmiştir:

"... Diyanet İşleri Riyaseti Başbakanlığa bağlı olursa; yarın Başbakanlık'ta her hangi bir şube müdürü dahi Diyanet İşleri Riyasetine bir tezkere yazabilir, bir emir verebilir. Başbakana bağlı olduğu takdirde bu mahzurun önüne geçilmiş olacaktır. Ben müstakil olsun demiyorum. Üniversiteler muhtardır; ama Millî Eğitim Bakanlığına bağlı değildir, Millî Eğitim Bakanına bağlıdır..."733

Komisyon, Zeytinoglu'nun önergesine katılmamış, yapılan oylama sonucunda önerge reddedilmiştir. Tasarı'nın 2 nci maddesinde yer alan " Din ve Dinî Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" tartışma konusu olmuş ve bu konuda verilen önergelerde komisyonun değil, hükümetin tasarısında yer alan maddenin kabul edilmesi önerilmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü dinî hizmetlerin yaygın din eğitimi kavramıyla bağlantısını görmezden gelip, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı'nda bir din eğitim dairesi kurulmasını Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı bulan C.H.P. Burdur Milletvekili Fethi Çelikbaş'ın eleştirileri şöyledir:

"...Komisyon her nedense bu ikinci maddede merkez kuruluş teşkilâtı içerisinde din ve dinî eğitim ve öğretim işleri dairesi diye Hükümet tasarısında yer almayan ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı, hepimizin korumakla mükellef olduğumuz Anayasa hükmü gereğince Devrim Kanununa aykırı bir hükmü buraya ilâve etmiş. Bunun bir esbabı mucibesi olması lâzımgelirdi. Burada arkadaşlarımız Millî Savunma Bakanlığı'nın çalışma tarzından ilham aldıklarını söylemişler, fa-

732 *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s. 82-84. D.İ.B. teşkilât kanunu tasarısının müzakeresinde kendi adına söz alan milletvekilleri de Cumhuriyet dönemi din eğitiminin çeşitli sorunlarını ele almışlardır. Bu konuşmalar içinde İhsan Kabadayı ve genel öğretim kurumlarında din derslerinin zorunlu olmasını öneren Mehmet Geçioğlu'nun yaklaşımları ilmi değere sahiptir. Bkz. *M.M.T.D.*, C:39, s. 85-88; Bu müzakerelerde Atatöv'ün sert bir şekilde eleştirdiği kişi dinî reform iddiasıyla ortaya çıkan Osman Nuri Çerman'dır. Bu zatın dinde reform iddiası Meclis'te tartışmalara konu olmuştur. Bu zat görüşlerini 27 Mayıs yönetimine sunacak kadar cesurdur. Çalışması için bkz. Osman Nuri Çerman, *Türkiye için Dinde Reform*, İstanbul, 1956; Herhangi bir toplumsal tabana sahip olmayan dinde reformcuların sosyolojik ve psikolojik bir tahlili için bkz. Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken yay., İstanbul, 1993, s. 167-197.

733- *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s. 585.

kat konu ile uzaktan yakından ilgili bir husus yoktur. Arkadaşlar gayet iyi bilirler ki, Millî Müdafaa, Ordu Türkiye'de devrim mevzularında daima pişttir. Bu itibarla, Ordu içerisindeki dini eğitim devrim esasları içerisinde yürütölmektedir..." 734

Ordu teşkilâtında Amerikan örgütlenme sisteminden yararlanılarak oluşturulan örgütlenme yönteminden bile Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtının yararlanmasına izin vermeyecek kadar konuya ideolojik yaklaşan ve bu ifadeleri ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü din eğitimi faaliyetlerine güvenmediğini açık bir şekilde hissettiren Fethi Çelikbaş'a, Devlet Bakanı **Mehmet Altınsoy** şu cevabı vermiştir:

"..Millî Müdafaa'dan ilham alınarak yapılmış ibaresi tamamiyle başka bir yerden gelmektedir. Burada beş esas iki yan kuruluş şeklinde yapılan bir kuruluş düzeni Amerika'da gerek sivil, gerekse ordu müesseselerinde tatbik edilen ayrımlardır... Bu bir metoddur. Bu metod Türkiye'de şimdiye kadar ordu kuruluşlarında, Amerika'dan aynen kopya edilerek kullanılmış çok iyi netice alınmıştır. 1965 yılında tedvin edilen bir teşkilât kanununda en ileri bir metot olarak bu metot alınmıştır. Katiyen Millî Müdafada okutulan din dersleriyle, din eğitimi ile alâkalı değildir. Buradaki zikrediliş sebebi budur. Burada ismini " Din ve Dinî Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" olması dolayısıyla Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na aykırı olarak zikredilen husus ise Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile uzak yakın alâkası olmayan bir husustur. Bu dairenin 7 nci maddede vazifeleri sayılmıştır. Vazifeleri içerisinde mektep açma yoktur...." 735

Yaygın eğitim kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde önemli bir sorun olarak gözükmeyen " Din ve Dinî Eğitim ve Öğretim İşleri Dairesi" nin kurulması, uzun tartışmalara neden olmuş ve C.H.P. Grubu bu dairenin kurulmasını Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Anayasaya aykırı bulmuştur. C.H.P. Grup Başkanvekili **Kemalî Bayazıt** verdiği bir önergede, " Anayasanın 19, 153 ve 154 nci maddelerinin ışığı altında Komisyonca yapılmış olan tadillerin parti grupları arasında bir mutabakata varılmak suretiyle, tasarı müzakeresinin geri bırakılmasını önermiştir. Çankırı milletvekili **Kâzım Arar**'ın sert tepki gösterdiği bu öneri Meclis'te yapılan oylama ile kabul edilmiştir. 736 Meclis'teki parti gruplarının uzlaşması ile 2 nci madde de yer alan Din ve Dinî Eğitim ve öğretim işleri Dairesinin adı " Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi" olarak değiştirilmiş ve tasarı nihayet 22 Haziran 1965 tarihinde yapılan Meclis oturumunda yapılan oylamda kabul edilerek kanunlaşmıştır. 2 Temmuz 1965 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan ve 15 Ağustos 1965 tarihinde yürürlüğe giren **633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun**'la 737 teşkilâtlanma bakımından getirilen yeniliklerin başında bir başkan ile on üyeden teşekkül eden ve üyelerinin atanması yöntemi 21 nci maddenin (b) bendinde belirlenmiş olan " Din İşleri Yüksek Kurulu" gelmektedir. 738 Zikredilen madde hükmüne göre, Kurul üyeleri aday tesbit kurulunun gizli oy ve salt çoğunlukla, açık kadronun üç katı olarak, seçecekleri adaylar arasından, Diyanet İşleri Başkanı'nın teklifi, Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanır; böylelikle Kurul üyeliği, Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı içindeki kadrolar arasında, atanma sürecinde

734- *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:39, s. 590-591

735- *A.g.e.*, s. 591-592.

736- Bayazıt'ın önergesi ve tartışmalar için bkz. *M.M.T.D.*, D:I, Y:4, C:40, s. 82-85 (20.5.1965).

737- Kanun metni için bkz. *Düstur*, V, 4, 2911; *R.G.* 2.7.1965-12038.

738- Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Toplantı ve Çalışma Usulleri ile, Kurul Başkan, Üye, Raportör ve Mütercimlerin Nitelikleri ve Görevleri Hakkında Yönetmelik 1966'da hazırlanmış ve yayınlanmıştır. Bkz. *R.G.* 1.9.1966-12389.

seçime yer verilen tek mevkii olarak belirlenmiştir. Ancak uygulamada aday tesbit kurulunun işlemesi bakımından görülen hukukî engeller sonucu, Din İşleri Yüksek Kurulu uzun yıllar fonksiyonunu yerine getiremedi. ⁷³⁹ Bu sorun, çeşitli dönemlerde T.B.M.M.'nde de önemli bir tartışma konusu olmuştur. Bir daha görüşülmek üzere Cumhurbaşkanlığı'nca Millet Meclisi'ne geri gönderilen Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu değişikliği ile ilgili 1893 sayılı Kanun'a ilişkin tartışmalar sırasında C.H.P. Grubu adına konuşan Ankara Milletvekili İbrahim Saffet Onay, teori ve pratik arasındaki çelişkileri şöyle belirtmiştir:

" ... 10 yıl içinde ancak iki kez seçim yapılabildiği halde, bugün Din İşleri Yüksek Kurulu'nda dikkatinize arz ediyorum, atanması seçime dayalı tek üye yoktur. Demek oluyor, Danıştay'da davalar açılıyor ve sonuç olarak da Kurulun feshi kaçınılmaz bir zorunluk halini alıyor." ⁷⁴⁰

633 sayılı Kanun'la Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilâtı'nda meydana gelen değişiklikler şöylece özetlenebilir:

Kuruluşun çeşitli kademelerine nitelikli yetkili elemanlar temin etmek amacıyla yurt içi ve dışında burslar tahsis etmek, ⁷⁴¹ kuruluş personelinin meslekî bilgilerini artırmak, ibadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak, " Müslüman vatandaşların millî ülküleri bağlılıklarını sağlayan koruyucu tedbirler almak, Kur'an Kurslarının yönetim, eğitim ve öğretim işlerini yürütmek, Din İşleri Yüksek Kurulu'nca alınıp bu daireye tevdi olunan kararları yürütmek" le görevli " Dinî Hizmetler ve Din Görvelilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı" kuruldu.

Bunlar dışında teşkilâtta bir diğer yenilik de "Teftiş Kurulu" nun ihdas edilmesiydi. Çalışma esasları bir tüzükle ⁷⁴² belirlenen bu Kurul tarafından, personelin genel durumu, kadro fazlalıkları ve ihtiyacıyla ilgili hususlarda " Personel Dairesi Başkanlığı"na; sorulan sorular, mezhep, tarikat ve inanç bütünlüğünü zedeleyici ve parçalayıcı faaliyetleri, misyonerlik ve diğer yıkıcı akımlarla ilgili olarak " Din İşleri Yüksek Kurul"na; Kur'an Kursları ve hizmetiçi eğitim programlarında " Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı" na; Başkanlık yayınları, Gazete ve Dergi, Diyanet İşleri Başkanlığı dışında yapılan dinî yayınlar, bunların faydalı ve zararlı olanları, bölgelerde aranan ve en çok okunan kitaplar, müftülük kütüphaneleri, cami kitaplıkları, eski ve el yazması kitaplarla ilgili olarak " Derleme ve Yayın Müdürlüğü"ne; müftülüklerdeki demirbaş, mefruşat, kira, telefon, ısıtma ve aydınlatma giderleri, camilerin tanzim ve tefrişi, camilerde bulunan halı, şamdanlık, rahle ve benzeri nadide malzemelerle ilgili olarak da " Donatım Müdürlüğü" ne almak üzere merkez kuruluşundaki beş birim için ayrı raporlar hazırlanıp, sunulmaktaydı. Ayrıca, yeni bir kurul olarak " Din Şûrası" ve " Hukuk Müşavirliği" ihdas olundu; "Başkan Yardımcıları"nın sayısı ikiye çıkarıldı.

739- İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 50-51.

740- M.M.T.D., D:IV, Y:3, C:13, s. 422.

741-Daha önceki yıllarda da nitelikli din eğitimi elemanı yetiştirilmesine katkıda bulunmak için Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde okuyan öğrencilere Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından burs tahsis edilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı 1964 yılı bütçesinde İlahiyat Fakültesi öğrencilerine 43 adet burs tahsis edildiği görülmektedir. Bkz. M.M.T.D., D:I, Y:3, C:27, s. 647.

742- Tüm Bakanlıkların teftiş kurulları olmasına rağmen, DİB Teşkilâtı 1965 yılına kadar bu birimden mahrum bırakılmıştır. Bu durum, bazı dönemlerde keyfi siyasî uygulamalara neden olmuş ve bu alanda uzman olmayan kaymakam ve valilerin kararlarıyla din görevlileri mağdur edilmiştir. Bkz. M.M.T.D., D:I, Y:4, C:34/2, s. 798-88; 25 Mayıs 1971 tarih ve 7/2346 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle yürürlüğe konulan Diyanet İşleri Başkanlığı Teftiş Kurulu Tüzüğü için bkz. Düstur, V, 10, 2316; R.G. 21.5.1971-13842

633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu örgütün tüm çalışmalarını düzenlemeye yetmediği için kanun dışındaki yasal işlemlerle teşkilâtın geliştirilmesine çalışılmıştır. 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2511 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle ⁷⁴³ Diyanet İşleri Başkanlığı'nda yeni bir birim olarak "Araştırma Plan ve Program Bütçe Başmüsavirliği" kuruldu ve bünyesinde " Organizasyon ve Metod Müşavirliği", "Plan Müşavirliği ve Program - Bütçe Müşavirliği"ne yer verildi. ayrıca, 22 Mayıs 1971 tarih ve 7/2486 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle ⁷⁴⁴ de ilk defa " Dış Hizmetler Müdürlüğü" kurularak, " Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi"ne bağlandı.

Maliye Bakanlığı'nın 10 Ekim 1973 tarih ve 26018 sayılı yazısı ⁷⁴⁵ ile, 1973 yılı Bütçe Kanunu'nun ⁷⁴⁶ 22 nci maddesinin birinci fıkrası hükmü gereğince kadrolarda değişiklik yapıldı ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na ilk kez "eğitim ve öğretim hizmetleri" sınıfından kadrolar tahsis edilerek "Bolu Eğitim Merkezi" kuruldu. 26 Şubat 1975 tarih ve 7/9619 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle ⁷⁴⁷ de kadrolarda bazı değişiklikler yapılarak " Ankara ve İstanbul Eğitim Merkezleri" için iki adet eğitim merkezi müdürü kadrosu tahsis edilmiş ve böylece din görevlilerinin hizmet içi eğitimini gerçekleştirmek amacıyla kurulan " Eğitim Merkezi" sayısı üçe yükselmiştir.

13 Nisan 1976 tarih ve 7/11680 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle ⁷⁴⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı'na 3 üncü ve 4 üncü derecelerden 40 adet kadro tahsis edildi ve bu kadrolar içinde Dış Münasebetler Müdürü ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadrolar içinde Dış Münasebetler Müdürü ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları da yer aldı. Bu düzenleme ile Araştırma Plan ve Program Bütçe Müşavirliği bünyesinde " Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği"; Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi bünyesinde de " Dış Münasebetler Müdürlüğü" kuruldu.

10 Aralık 1976 tarih ve 7/12998 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle ⁷⁴⁹ getirilen bir düzenleme sonucunda, 22 Mayıs 1971'de ihdas edilmiş olan Dış Hizmetler Müdürü kadrosu bir başkasıyla değiştirildi; böylelikle bu müdürlük kaldırıldı. Aynı Karar'la Başkanlığın merkez teşkilâtı için üç Başkan Yardımcısı kadrosu ve bir Hac İşleri Müdürü Kadrosu tesbit edildi. Bu kadro düzenlemeleriyle merkez teşkilâtındaki Başkan Yardımcısı sayısı üçe çıkarıldı ve Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi Başkanlığı bünyesinde " Hac İşleri Müdürlüğü" kuruldu. Yukarıda zikredilen Bakanlar Kurulu kararnameleriyle gelişimini sürdüren Diyanet İşleri Başkanlığının 633 sayılı Teşkilât Kanununu zamanın şartlarına uygun olarak değiştirmeye yönelik ilk çalışmalar 1975 yılında başlatılmıştır. 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un bazı madde ve bağlı cetvellerin değiştirilmesi, kaldırılması, birtakım ek ve geçici maddeler ilâve edilmesi hakkın da Cumhuriyet Senatosu Tabii üyesi Mehmet Özgüneş'in; ⁷⁵⁰ Aydın Milletvekili Nahit Menteşe ve yedi arkada-

743- Bu kararname Resmi Gazete'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk, Y. Çelik, E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi* (1924-1987), s. 129-130

744- Bu kararname de R.G. de yayınlanmamıştır. Bkz. A.g.e., s. 131-133. Yayınlanmayan bu iki Başbakanlık Kararı 12 Mart 1971 döneminde oluşturulan koalisyon hükümeti tarafından alınmıştır.

745- Maliye Bakanlığı işleminin metni için bkz. A.g.e., s. 158-159.

746- 1973 yılı Bütçe Kanunu metni için bkz. *Düstur*, V, 12/1, 947-950; R.G. 1.3.1973-14463.

747- Bu kararname Resmi Gazete'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N.Aytürk, Y. Çelik, E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi* (1924-1987), s. 134-137.

748- Bu kararname metni için bkz. R.G. 30.4.1976-15574.

749- Bkz. R.G. 25.1.1977-15830.

750- Mehmet Özgüneş, Askerî yönetimler döneminde Diyanet İşleri Başkanlığı'ndan sorumlu Devlet Başkanlığı görevini yürütmüştür. Özgüneş, 12 Mart 1971 Askerî Muhtırası ve 12 Eylül 1980 Askerî Darbesi dönemlerinde oluşturulan hükümetlerde görev yapmıştır.

şının; Kastamonu Milletvekili Hasan Tosyalı'nın; Antalya Milletvekili İhsan Ataöv'ün; Samsun Milletvekili Hilmi Türkmen ve dört arkadaşının; Yozgat Milletvekili Ömer Lütfi Zarrasız'ın ayrı ayrı vermiş oldukları kanun teklifleri de gözönüne alınarak CHP - MSP Koolisyon Hükümeti döneminde hazırlanan "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 5 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanun Tasarısı", Millet Meclisinin 16 Ocak 1975 tarihli oturumunda müzakere edilmeye başlandı. ⁷⁵¹ Zikredilen Kanun Tasarısı 1893 sayılı Kanun olarak T.B.M.M.'nce kabul edildikten sonra, yayınlanmak üzere 16 Mayıs 1975 tarihli bir yazıyla Cumhurbaşkanlığı'nın onayına sunulmuştur. Ancak, 1961 Anayasası'nın 93 üncü maddesi gerekçe gösterilerek, Kanun bir daha görüşülmek üzere 16 Mayıs 1975 tarihinde Millet Meclisi Başkanlığı'na geri gönderilmiştir. ⁷⁵² Diyanet İşleri Başkanı'nın daha katılımcı bir seçim ve atama yöntemi ile belirlenmesini önlemeye yönelik geri gönderme tezkeresinde gerekçe olarak şu hususlara yer verilmiştir:

"a) 20 nci maddesinde görevleri belirtilen " Aday Tespit Kurulu"na Başkan yardımcılarının dahil edilmesi uygun mütalaa edilmekle beraber (f) fıkrasında belirtildiği gibi " Her il çevresi müftüleri veya vekilleri ile vaizlerin il'de toplanıp seçecekleri birer il temsilcilerinin" kurula katılmasının Devlete büyük mali külfet yüklemesi,

b) Türkiye Cumhuriyeti anayasası'nın 154 üncü maddesi gereğince, genel idare hizmetleri içinde yer alan (Diyanet İşleri Başkanı'nın, 51 yıldır devam eden ve herhangi bir sakıncası da görülmeyen atama usulünün 21 nci madde (a) fıkrasıyla değiştirilerek, Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği üç aday arasından seçilmesi,

c) Niteliklerden bahseden 22 nci maddede de, (itikadı, ibadeti, tavır ve hareketlerinin islâm törelerine uygunluğu çevresinde bilinir olduğu) şeklinde kabul edilen (ortak nitelik)in sadece Diyanet İşleri Başkanı ve diğer din görevlilerinde aranması ve Devlet Memurları Kanunu'nun 36 ncı maddesinde sayılan diğer hizmet sınıflarına (Teknik, sağlık, avukatlık vb.) mensup memurlar için Devlet Memurları Kanun'unun aradığı genel niteliklerin mevcudiyeti yeterli sayılması gerekirken Kanunda (ortak nitelik) olarak tanımlanan nitelikleri, kuruluşun bütün görevlilerinde aranması bakımından uygun bulunmamış..."

Geri gönderme gerekçesini daha iyi yorumlamak için T.B.M.M.'nde Kanunun yeniden görüşülmesinde siyasî partilerin temsilcileri tarafından öne sürülen görüşlere kısaca gözatmak gerekmektedir. 1893 sayılı Kanun'un Millet Meclisi'nde müzakereleri sırasında, Kanun'un bütünü üzerinde grupları ve şahısları adına söz alan milletvekilleri tarafından, ağırlıklı olarak, Diyanet İşleri Başkanı ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğine seçimle aday tespit edilmesi yöntemi üzerinde duruldu.

C.H.P. Grubu adına söz alan Ankara Milletvekili İ.Saffet Omay, konuşmasında, mevzuattaki haliyle seçimlerin o güne kadar yapılamamış olduğunu, devlet personel rejiminde seçim yer verilmemiş bulunduğunu ve 1935-1950 mevzuatında müftülerin atanması sürecinde yer verilmiş olan seçim yönteminin daha sonra çıkarılmış olan kanunla terkedilmiş olduğunu gerekçe göstererek Kanun'un kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Omay'a göre, seçim sisteminde,

751- Görüşme tutanakları için bkz. *M.M.T.D.*, D:IV, Y:3, C:14, s.13 vd. Kanun Teklifleri ve Tasarı metinlerini içeren 99 s. Sayılı basmayazı, bu cildin sonundaki tutanağın sonuna eklenmiştir.

752- Kanun'la ilgili Geri Gönderme Tezkeresi ve Plan Komisyonu Raporu 195 S. Sayılı basmayazı, 1 Temmuz 1975 tarihli oturuma ait tutanağın sonuna eklenmiştir. Bkz. *M.M.T.D.*, D:IV, Y:3, C:14, s. 418 vd.

İslâm'da yeri olmayan bir ruhban sınıfı ihdas edebilme ihtimali bulunmaktadır. ⁷⁵³ C.H.P. İstanbul Milletvekili **Reşit Ülker** de, seçim sistemiyle Diyanet İşleri Başkanı ve Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi seçmenin bir tür cemaat esasını getireceği, ancak bunun gerek mevzuat ve Atatürk ilkelerine, gerekse geleneğe aykırı düşeceğini iddia edip, ⁷⁵⁴ Kanun'un kabul edilmesine karşı çıkmıştır. Görüldüğü gibi, Kanun'a karşı çıkanların görüşleri Cumhurbaşkanlığı'nın Kanun'u geri gönderme gerekçesiyle örtüşmekteydi. Öte yandan, karşıt kanaatte olanlardan, Devlet Bakanı **Hasan Aksay**, o güne dek uygulamada görülen aksaklıkların farklı nedenleri bulunduğunu; ⁷⁵⁵ A.P. Grubu adına söz alan **Feyzullah Değerli** ve M.S.P. Grubu adına söz alan **Mehmet Hulusi Özkul** ise Cumhurbaşkanlığı geri gönderme tezkeresinde ileri sürülen gerekçelerden biri olan, " aday tespit kurulu toplanma yönteminin devlete ağır malî külfet getireceği" endişesinin yersiz olduğunu; seçimin demokratik bir müessese olup, Devletin Danıştay, Anayasa Mahkemesi, Sayıştay ve Üniversiteler gibi çeşitli kurumlarında uygulandığını ⁷⁵⁶ ileri sürmüşler ve Kanun'un kabul edilmesini istemişlerdir.

Maddenin yeniden müzakeresi sonucunda, "**Aday Tespit Kurulu**"nu düzenleyen 20 nci madde metinden çıkartıldı. "**Atamalar**" başlıklı maddenin (a) ve (b) bentlerinde yapılan değişiklikle " Diyanet İşleri Başkanı"nın Başbakan'ın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı'nın da imzalanacağı bir Bakanlar Kurulu kararıyla; " Din İşleri Yüksek Kurulu" üyelerinin de, Diyanet İşleri Başkanı'nın teklifi ve Başbakan'ın inhası üzerine Bakanlar Kurulu kararıyla atanacağı yöntemi benimsendi. Bu görevlere atanacak kişilerin nitelikleri hususundaki maddede ise öze ilişkin bir değişiklik yapılmadı.

Sadece bu düzeltme değişiklikleri ile yetinilmemiş, Cumhurbaşkanlığı'nın yeniden görüşülme talebinde bulunmasına gerekçe gösterilen maddeler kapsamı dışında kalan maddelerde de birtakım değişikliklere gidildi. **Din İşleri Yüksek Kurulu**'nu düzenleyen 5 inci madde yapılan bir değişiklikle seçim sonucu belirlenen adaylar arasından atama yerine salt merkezî atama yöntemi kabul edildi; üyelerin 6 senelik görev süreleri de 3 seneye indirildi. " Dinî Hizmetler Dairesine Bağlı Müdürlüklerin Görevleri" başlıklı 7 nci maddenin, Dinî Hizmetler Müdürlüğü'nün görevlerinin sayıldığı (A) bendi içindeki (a) alt-bendinde yapılan bir değişiklikle, " ibadethanelerde ve toplumu aydınlatmaya elverişli her yerde din konusunda irşadedici çalışmalar yapmak" yerine " İbadethanelerin içinde ve dışında toplumu din konusunda aydınlatmak için gerekli işleri yapmak " ifadesine yer verildi. " Döner Sermaye İşletmesi"ne ilişkin 31 inci maddede düzenlenmiş, kârların sermayeye katılması hususundaki sermaye haddi 20 milyondan 50 milyona yükseltildi.

Kanun'un, Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin seçimine ve atanmasına dair hükümler içeren 11 inci maddesinin de, reddedilmek suretiyle kaldırılmış olan 20 nci madde doğrultusunda tasarından çıkarılmasıyla dört geçici madde eklenmiş olan haliyle Millet Meclisi tarafından kabul olunan metni 26 Ocak 1976 tarihinde Cumhuriyet Senatosu'na gönderildi ve ilgili komisyona sevk edildi. ⁷⁵⁷ 21 Nisan 1976 tarihli gündeme alınmış olmasına rağmen, düzenle-

753- M.M.T.D., D:IV, Y:3, C:14, s. 422-424

754- A.g.e., s. 430

755- A.g.e., s. 431

756- A.g.e., s. 419,427-429.

757- Bkz. Cumhuriyet Senatosu 21 Nisan 1976 tarihli oturum tutanağının sonuna ekli basmayazı, S. Sayısı: 592 "633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici Madde Eklenmesine Dair Kanunun Millet Meclisi'nce Kabul Olunan Metni ve Cumhuriyet Senatosu Millî Eğitim, Gençlik ve Spor ve Kültür Komisyonu Raporu ile Bütçe ve Plan Komisyonu Başkanlığı Tezkeresi (M.Meclisi: 1/290; C. Senatosu: 1/399), *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi* (C.S.T.D.), D:XV, Y:3, C:27, s. 570.

me, Hükümet temsilcisinin Senato'da olmamasından dolayı görüşülemedi.⁷⁵⁸ 1961 Anayasası'nın 82 nci maddesi gereğince tanınmış " üç aylık sürenin tamamlanması" nedeniyle de, Millet Meclisi tarafından kabul edilen metniyle 26 Nisan 1976 tarihli ve 1982 sayılı 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna 4 Geçici madde Eklenmesine Dair Kanun⁷⁵⁹ olarak T.B.M.M'nde kabul edildi ve yayınlamak üzere 30 Nisan 1976 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderildi. 1893 sayılı Kanun'un akıbetine uğrayan bu Kanun da 1893 sayılı Kanun'un geri gönderme gerekçesinin kapsamı dışında kalan değişiklikler yapılarak kabul edilmiş olması sebebiyle Cumhurbaşkanlığı'na " yeni bir kanun olarak telakki edilerek" bir daha görüşülmek üzere Millet Meclisi Başkanlığı'na 7 Mayıs 1976 tarihinde geri gönderildi.⁷⁶⁰ Buna karşılık 1779 sayılı kanun sebebiyle, T.B.M.M.'nin 18 Nisan 1979 tarihli kararına dayanılarak, ⁷⁶¹ ay-nen yayınlanması için 30 Nisan 1979 tarihinde Cumhurbaşkanlığı'na gönderilmesi üzerine, 11 Mayıs 1979 tarihli Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında yayınlandı ve böylelikle yürürlüğe girdi. Zikredilen Kanun'la, 633 sayılı Kanun'un 2 ve 5 inci maddelerinin birinci fıkrası, 6,7,8,11, 12, 13,15,21,22,23 ve 24 üncü maddeleriyle 31 inci maddenin ikinci fıkrası değiştirilmiş; ayrıca bu Kanun'a dört geçici madde eklenmiştir.⁷⁶²

Henüz 1982 sayılı Kanun Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmeden önce, 24 Şubat 1978 tarih ve 7/14656 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle, ⁷⁶³ zikredilen Kanun'la öngörülen teşkilât yapısı gözözüne alınarak, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilâtında yeni daire başkanlıkları ve müdürlükler kuruldu; Eğitim Merkezi Müdürlüğü kadrosu üçten beşe çıkarıldı ve ilk defa on adet " Yurt Dışı Din Hizmetleri Müşavirliği" kadrosu ihdas edilerek, yurt dışındaki Türkiye vatandaşlarına daha iyi din hizmetleri vermek amacıyla, Başkanlığın yurt dışında da örgütlenmesi sağlandı. Bu Karar gereğince, Araştırma Plan ve Program-Bütçe Başmüsavirliği, "Araştırma ve Planlama Dairesi" oldu; Dinî Hizmetler ve Din Görevlilerini Olgunlaştırma Dairesi de " Dinî Hizmetler Dairesi" ve " Olgunlaştırma Dairesi" olarak ikiye ayrıldı. Ayrıca, yeni bir birim olarak, " Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi" kuruldu.

24 Nisan 1978 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren bir yönetmelikle,⁷⁶⁴ Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez ve taşra kuruluşlarında görevli personelin görevlerinin ve görev yerlerinin değiştirilmesi sırasında işlemlerin adil ve hizmetin gereklerine uygun bir şekilde gerçekleşmesinde; ayrıca Başkanlık hizmetleriyle ilgili diğer işlerde doğru kararlar alınabilmesinde Başkan'a yardımcı olmak amacıyla, Dinî Hizmetler Dairesi Başkanı, Olgunlaştırma Dairesi Başkanı, Teftiş Kurulu başkanı, 1. Hukuk Müşaviri, Personel Dairesi Başkanı, Araştırma ve Planlama Dairesi Başkanı, Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanı'ndan oluşan " Daire başkanları Kurulu" kuruldu.

758- Bkz. C.S.T.D., D:XV, Y:3, C:27, s. 570,893-598.

759- *Düstur*, V, 18, 4-10.

760- *M.M.T.D.*, D:IV, C:19, s. 361-362.

761- *M.M.T.D.*, D:V, C:12/1, s.299.

762. *R.G.* 11.5.1979-Mükerrer

763- Bakanlar Kurulu Kararnamesi için bkz. *R.G.* 28.2.1977-16214 mükerrer.

764- Diyanet İşleri Başkanlığı Daire Başkanları Kurulu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Yönetmelik. Bkz. *R.G.* 24.4.1978-16268.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nca ilk defa 1978 yılı hac mevsiminde deneme niteliğinde olmak üzere, Başkanlığın onayıyla düzenlenen hac seferleri tecrübesinden yararlanarak, 4 ocak 1979 tarih ve Ö.2.79/2 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı işlemi ile, ⁷⁶⁵ Başkanlık merkez teşkilâtında "**Hac Dairesi Başkanlığı**" kuruldu ve Dinî Hizmetler Dairesi Başkanlığı bünyesinde yer alan Hac İşleri Müdürlüğü de bu yeni daireye bağlandı.

6 Ağustos 1979 tarih ve 7/17989 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle⁷⁶⁶ merkez teşkilâtına "Koordinasyon ve Değerlendirme Dairesi Başkanlığı" ile "Koordinasyon ve Değerlendirme Müdürlüğü" ve "Döner Sermaye Müdürlüğü" kadroları tahsis edilmiş ve "Program-Bütçe Müşavirliği" kadrosu iptal edilmiştir.

Bakanlar Kurulu kararlarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilâtında bu icraatlar gerçekleştirilirken, 1982 sayılı Kanun'un iptali için Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk tarafından Anayasa Mahkemesi'ne başvurulmuş ve zikredilen Kanun, Anayasa Mahkemesi'nin 18 Aralık 1979 tarih ve 46 sayılı kararıyla "biçim yönünden Anayasa'ya aykırı" bulunmuştur. Anayasa mahkemesi'nin bu kararı, yayınından bir yıl sonra yürürlüğe girmek üzere, 11 Mayıs 1980 tarihli Resmî Gazete'de yayınlandı; böylece, iptal hükmü 11 Mayıs 1981'den itibaren geçerlik kazanmış oldu.. Mahkeme'nin hukukî bir boşluk oluşmasının önlenmesi amacıyla yeni bir kanun hazırlanması için tanıdığı bir yıllık sürenin bitiminden itibaren on beş yılı aşkın bir zaman geçmesine rağmen, bu alanda bir yasama işlemi hâlâ mevcut değildir.⁷⁶⁷ Din eğitiminin anayasal dayanakları incelenirken üzerinde durulduğu gibi, 1982 Anayasası'nın 136 ncı maddesinde, "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek özel kanunda gösterilen görevleri yerine getirir." ⁷⁶⁸ hükmüne yer verilmesine rağmen, ne 12 Eylül dönemi hükümeti, ne de daha sonra toplanan T.B.M.M. ve kurulan hükümetler tarafından Anyasa'da belirtilen Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunu yeniden gözden geçirilerek çıkarılmamıştır. 1982-1990 yılları arasında da Diyanet İşleri Başkanlığı, yarıya yakını iptal edilmiş 633 sayılı Kanun, Bakanlar Kurulu Kararnameleri ve Kanun Hükmünde kararnamelerle çalışmalarını sürdürmüştür.

2 Ağustos 1983 gün ve 83/6925 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle ⁷⁶⁹ bütün kuruluşlardaki, Hukuk Müşaviri ile Basın ve Halkla İlişkiler Müşaviri kadroları hariç, başmüşavir, müşavir kadro ve ünvanları iptal edilerek, yerine "uzman" kadroları tahsis edilmesi üzerine, Diyanet İşleri Başkanlığı merkez teşkilâtı Araştırma ve Planlama biriminde başmüşavir ve müşavir kadrolarında görev yapan personel, Başkanlık uzmanlığı kadrolarına atandı. Ayrıca, 11 Mart 1980 tarihli ve 16926 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiş olan Diyanet İşleri Başkanlığı Görev ve Çalışma Yönetmeliği'nin 58 nci maddesinde yer alan Araştırma ve Planlama Başmüşavirliği'nin görevlerinin yürütülmesi için, 7 Ekim 1983 tarih ve 209

765- Zikredilen işlem için bkz. N.Aytürk, Y. Çelik, E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, s.160.

766- Zikredilen Bakanlar Kurulu Kararnamesi için bkz. R.G. 7.9.1979-16747 mükerrer.

767- İhtar B. Tarhanlı, A.g.e., s.57.

768- 2709 sayılı ve 7 Kasım 1982 tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Tartışmalar için bkz. D.M.T.D., Y:1, C:10, s.72-76.

769- Zikredilen Bakanlar Kurulu Kararnamesi için bkz. R.G. 8.9.1979-18159 mükerrer.

sayılı Başkanlık onayıyla birimin adı "Araştırma ve Planlama Uzmanlığı" oldu.

14 Aralık 1983 tarihli Resmi Gazete'nin mükerrer sayısında yayınlanan 190 sayılı Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'de kamu kurum ve kuruluşlarına ait kadroların ihdası, iptali ve kullanılmasıyla ilgili konularda genel ilke ve yöntemler getirildi. Bu Kanun Hükmünde Kararname'nin Geçici 2 nci maddesi hükmü gereğince, 18 Temmuz 1984 tarihli ve 84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi'nin⁷⁷⁰ eki olarak yayınlanan ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararname'nin eki sayılan cetvellerde, Bakanlıklar ve bağlı kuruluşların kadrolarına yer verildi. Böylece, 27 Eylül 1984 tarihli ve 3046 sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görevleri Hakkında 174 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile 13.12.1983 Gün ve 174 Sayılı Bakanlıkların Kuruluş ve Görev Esasları Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Kaldırılması ve Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında 202 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun⁷⁷¹ hükümleri gereğince, bakanlıkların ve bağlı kuruluşların teşkilât yapıları ve kadro ünvanları standardize ve reorganize edildi.

84/8360 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi eki cetvellerde yer alan ve Diyanet İşleri Başkanlığı'na tahsis edilen kadrolarla Başkanlık merkez teşkilâtı, 3046 sayılı Kanun hükümlerine uygun olarak yeniden teşkilâtlandı. Bu düzenlemeye göre, Diyanet İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı ve Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı; "danışma ve denetim birimleri" olarak Teftiş Kurulu Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, Araştırma Planlama ve Koordinasyon Dairesi Başkanlığı; "ana hizmet birimleri" olarak Din Hizmetleri Dairesi Başkanlığı; Hac Dairesi Başkanlığı, Dinî Yayınlar Dairesi Başkanlığı, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı; "yardımcı birimler" olarak da Personel Dairesi Başkanlığı, İdarî ve Malî İşler Dairesi Başkanlığı, Savunma Uzmanlığı ve ayrıca doğrudan Başkanlığa bağlı Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü kuruldu. Bu düzenlemeye göre, taşra teşkilâtında adet olarak İl Müftülüğü 67, İlçe Müftülüğü 582, Eğitim Merkezi Müdürlüğü 7; yurt dışı teşkilâtı olarak da Din Hizmetleri Müşavirliği 16, Din Hizmetleri Ataşeliği 17'ye ulaştı. Daha sonra kurulan il ve ilçelere verilen Müftü kadrolarıyla taşra teşkilâtının kadro sayısı artmıştır.⁷⁷²

18 Ekim 1984 tarihli ve A1/134/173 sayılı Başkanlık İşlemi⁷⁷³ ile adlandırılmış olan Yatırım ve İnşaat Mühendisliği, 7 Ocak 1986 tarih ve M6/170/109 sayılı Başkanlık işlemi⁷⁷⁴ ile "Daire Mühendisliği" olarak değiştirildi. 28 Mayıs 1987 tarih ve A1/154/23 sayılı Başkanlık İşlemiyle de⁷⁷⁵ Araştırma Planlama Koordinasyon Dairesi Başkanlığı bünyesinde bulunan şube müdürlüklerinin adı yeniden tespit edilerek Organizasyon ve Metod Şubesi Müdürlüğü "Yönetim Geliştirme Şubesi Müdürlüğü", Bütçe-Plan ve Koordinasyon Şubesi Müdürlüğü de "Plan ve Bütçe Şubesi Müdürlüğü" olarak değiştirildi.

28 Nisan 1989 tarihli ve 89/14086 sayılı Bakanlar Kurulu Kararnamesi⁷⁷⁶ ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın taşra teşkilâtını oluşturan İl Müftülüklerinde birer Şube Müdürlüğü'nün kurulması kararlaştırıldı. Ayrıca, Bakanlar Kurulu 9 Nisan 1990 tarihinde, 12 Mart

770- Bu Kararname Resmi Gazete'de yayınlanmamıştır. Kararname'nin metni için bkz. N. Aytürk, Y. Çelik, E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, s.100-110.

771- Zikredilen Kanun'un metni için bkz. R.G. 9.10.1984-18540.

772-3391, 3392 ve 3399 sayılı Kanun'larla 111 yeni ilçe kurulması üzerine ilçe müftülüğü sayısı 693'e ulaştı. Yeni illerin kurulması ile il müftülüğü sayısı da 67'nin üzerine çıkmıştır.

773. Zikredilen işlemin metni için bkz. N.Aytürk, Y. Çelik, E. Şahinarslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Tarihçesi (1924-1987)*, s. 162-163

774- A.g.e., s. 164.

775- A.g.e., s. 165.

776- Zikredilen düzenlemenin metni için bkz. R.G. 16.10.1989-20314.

sayılı, 1 Haziran 1989 tarih ve 3569 sayılı Kanun'ların verdiği yetkiye dayanarak 633 Sayılı Kanun'da değişiklik yapılmasına karar verdi. Böylece, 416 sayılı 633 Sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Din İşleri Yüksek Kurulu üyelerinin sayısı 16 ve görev süreleri 7 yıl olarak belirlendi. Bu düzenlemeyle, üyelerin bir kısmının Aday Tespit Kurulu'nun seçeceği iki misli aday arasından Diyanet İşleri Başkanı tarafından tespit edileceği esası benimsendi.⁷⁷⁷

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kurucu Meclis, Temsilciler Meclisi, Danışma Meclisi ve Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergileri'nde yer alan örgün ve yaygın din eğitiminin hukukî dayanaklarıyla ilgili Anayasa maddeleri ve Kanunların müzakerelerinde öne sürülen görüşler, din eğitiminin bu iki hukukî dayanağı ile bağlantılı olarak çıkarılan Kanun Hükmünde Kararnameler, Bakanlar Kurulu Kararnameleri, Tüzükler, Yönetmelikler ve İşlemleri esas alarak yaptığımız inceleme, tartışmalardan da anlaşılacağı gibi, Türkiye'de örgün ve yaygın din eğitimi sistemlerinin hukukî dayanaklarını oluşturan Anayasal ve yasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde toplumun din eğitimi ihtiyacından çok siyasî ve ideolojik gerekçelerin belirleyici olduğunu göstermektedir.

777. İştar B. Tarhanlı, A.g.e., s. 60.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmanın iki ana bölümünden ilkinde 1921, 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında din ve din eğitimi konusuyla ilgili maddelerin müzakereleri sırasında görüşler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1) 1921 Anayasası'nın hakimiyet şer'i hükümlerin tenfizi, hilâfet, devletin dini ile ilgili maddelerinin müzakereleri incelenirken bunlardan kısmen din eğitimi uygulamalarının arkasındaki zihniyet farklılıkları ayırddedilmeye çalışılmıştır.

İnkılap kanunlarıyla toplumun çağdaşlaşması yönünde önemli adımların atıldığı bir dönemde çıkarılan 1924 Anayasası, bihassa laik bir hüviyet kazanma yönünde 1928, 1931, 1934, 1934 senelerinde değişikliğe uğramıştır. Çıktığı sırada yer alan devletin dininin İslâm olduğu, Meclis'in şer'i hükümleri infaz edeceği gibi laik devlet anlayışına ters düşen maddeler daha sonrdan Anayasa'dan çıkarılmış, din, vicdan ve eğitimi hürriyetleriyle ilgili maddeler bazı sınırlayıcı kayıtlarla Anayasa'ya dahil edilmiştir. Çok partili dönemde Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi politikalarının bu Anayasa'ya aykırı olduğu tezini işlemiştir.

Askeri bir yönetim döneminde olunmasına rağmen 1961 Anayasası müzakerelerinde din ve din eğitimi konusunda çok farklı görüşler dile getirilmiştir. Din, İnanç ve ibadet hürriyeti, din eğitimi ve din istismarı konularıyla ilgili 19. maddenin müzakerelerinde, özellikle laiklik anlayışının belirlenmesinde, din hizmeti ve din eğitiminin devletin görevi olup olmadığı, devletin böyle bir görevi varsa laiklikle bu anlayışın uyuşup uyuşmayacağı konularında uzun tartışmalar cereyan etmiştir.

Tartışmalardan laikliğin bir yönüyle devletin din kuraları ile değil, akılla yönetileceği, diğer yönüyle Türkiye'nin özel şartları sebebiyle din hizmet ve eğitiminin devletin görevi (bazılarına göre kontrolü) şeklinde anlaşılması gerektiği görüşünün Anayasa düzenlemesinde etkili olduğu görülüyor.

Yine askerî bir yönetim döneminde hazırlanan 1982 Anayasası'nın din hürriyeti, din eğitimi ve din istismarıyla ilgili 24. maddesinin müzakerelerinde okullardaki din eğitiminin zorunlu hale getirilmesi konusu, karşı, görüşler de dile getirilmiş olmakla beraber yoğun bir şekilde savunulmuş, dinin sosyal entegrasyon ve iyi insan yetiştirmede önemli bir kültür unsuru olduğu, Devletin denetim ve gözetimi altında verilecek din hizmet ve eğitiminin dinin siyasete alet edilmesini önleyeceği vurgulanmıştır.

2) Çalışmanın ikinci ana bölümünde örgün ve yaygın din eğitiminin yasal dayanakları ve bu resmî ifadelerin arkasında yatan dünya görüşü bu yasalar çıkarılırken yapılan Meclis müzakerelerinden verilen örneklerle tesbit edilmeye çalışılmıştır.

I. T.B.M.M. Hükümetleri dönemi, zabıtlarda, toplumun din eğitimi ve hizmetine olan ihtiyacı ile medreseli ve mektepli tefrikası konuları, askerlik tecil konunu ve Şer'îye ve Evkaf Vekaleti bütçe kanunları müzakereleri sırasında ele alınmıştır. Bir önergede ifade edildiği üzere medreseliler mekteplileri ecnebi fikirili ve itikatsız; mekteplilerde de medreselileri mutaassıp, işe yaramaz kimseler olarak görmektedir. Bu ikiliğin, Maarif Vekaleti'ne bağlı okulların, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'ne bağlanması yani bir çeşit İslâmî dünya görüşü çerçevesinde bir tevhid-i tedrisat ile giderilmesi teklif edilmiş, fakat bu yolda bir düzenlemeye gidilmemiştir.

Bu dönemde kabul edilen konulardan biri, 100 sayılı Talebe ve Muallimlerin Askerlikten Tecilleri Hakkında Kanundur. Bu kanuna, din hizmetlerinin ve din eğitiminin savaş sebebiyle kötü bir durumda olduğu; namaz, cenaze gibi zarurî din görevlerini yerine getirecek ve halka gerekli dinî bilgileri öğretecek kimselerin bulunamaz hale geldiği gerekçe olarak gösterilmiş, ayrıca yeni medreseler açılması, medrece

programlarının geliştirilmesi, muallim ve müderrislerin ekonomik durumlarının iyileştirilmesi istenmiştir.

Cumhuriyet kurulduktan sonra çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu din eğitimi temellendiren ve Türk modernleşmesinde dinin yerini belirleyen maddeler içermesi bakımında önemlidir. Bu kanunla bütün okullar Maarif Vekâleti'ne bağlanmış, böylece kapanmış olan medreseler yerine İmam ve Hatip Mektepleri ve Üniversitede bir İlâhiyat Fakültesi açılması kararlaştırılmıştır. Bu dönmed Kanunla ilgili olarak daha ziyade kanuna gerekçe sayılabilecek görüşler ortaya konulmuştur. Buna göre Tanzimat'tan beri toplumda vahdet-i his, fikri ve dayanışmayı engelleyen eğitimde iki tip insan yetiştirme politikasına son verilmeye çalışılmıştır.

Çok partili döneme geçişle birlikte yeniden Meclis gündemine giren din eğitimiyle ilgili yasal düzenlemeler Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanılarak yapılmıştır.

1946- 1973 yılları arasında din eğitimi konusunda önemli siyasî tartışmalar cereyan etmesine rağmen din eğitimi alt sistemiyle ilgili köklü bir yasa çıkarılamamıştır. Türk Millî Eğitiminin yasal dayanağıyla ilgili derli toplu bir kanun 1973 yılında çıkarılabilmektedir. 1961 Anayasası, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Medenî Kanun, Atatürk ilke ve inkılaplarına dayanılarak çıkarılan 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu ile Türk Millî Eğitimi bir sistem bütünlüğüne kavuşturulmuş, 8 yıllık ilköğretim sistemine (5+3) modeli geçilerek İmam–Hatip okulları hem mesleğe hem yüksek öğrenime öğrenci hazırlayan liseler haline dönüştürülmüştür. Aynı Kanun'da 1961 Anayasa'sının 19 maddesine dayanılarak genel eğitim kurumları programlarında yer alan ihtiyarî din dersleriyle ilgili bir maddeye de yer verilmiştir. Söz konusu kanunda, 1982 Anayasası'nda yer alan maddeler doğrultusunda 1983 yılında bazı değişiklikler yapılmıştır. 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nun kabul edildiği 1973 yılı Meclis zabıtlarında din eğitimiyle ilgili maddeler konusunda tüm siyasî partilerin uzlaştığı görülmektedir. 1983 yılında Askerî yönetim döneminde yüzeysel değişikliğe uğrayan Millî Eğitim Temel Kanunu ile ilgili Meclis zabıtlarında önemli bir tartışma yer almamaktadır. 8 yıllık eğitim sistemi içinde İmam–Hatip Lisesi orta kısımlarına yer veren Millî Eğitim Temel Kanunu ile ilgili siyasî tartışmalar günümüzde yoğun olarak sürmektedir.

Örgün din eğitimi ile ilgili son yasal düzenlemelerden biri de 1982 Anayasası'na dayanılarak kabul edilen Yüksek Öğretim Kanunu ile gerçekleştirilmiş ve Yüksek Öğretim Kurumları Teşkilatı Hakkında 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'la Yüksek İslam Enstitüleri İlâhiyat Fakültelerine dönüştürülmüştür.

Bu bölümün ikinci kısmında yaygın din eğitimi ile ilgili kanunlar ve bunların müzakereleri incelenmiş, ilk olarak Şer'îye ve Evkaf Vekâleti görevleri kapsamında ele alınan düzenlemeler üzerinde durulmuştur. Kısaca bunlar; Vekâlet bünyesinde bir İrşad Encümeni, Şûra-yı İfta ve Tetkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye Heyeti kurulması, Müftülerin Tekâütlükten istisnaları ile ilgili hukukî düzenlemelerdir. Men'-i Müskirat Kanunu ve Frenginin Men'-i ve Tahdid-i Sirayeti Hakkındaki Kanun müzakerelerinde dinin toplumsal işlevleri ve yaygın din eğitimi sorunları üzerinde durulmuştur. Yukarıdaki kanunların müzakerelerinde, genel olarak, hükümetin hilâfeti cami olması sebebiyle yapılacak kanunların fikhî esaslara uygun olacağı; İfta ve Tetkikat ve Te'lifat-ı İslâmiye Heyetlerinin gerileyen ve çağdaş gelişmeler karşısında yok olmayayüz tutan İslâmî ilimlerin, özellikle Fıkıh ve Kelam'ın zamanın icaplarına göre tecelli ve inkişafını sağlayacağı gibi görüşler öne sürülmüş ve bu konuda T.B.M.M. üyeleri arasında bir konsesüs oluşmuştur.

İkinci olarak Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin ilgasından sonra kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı döneminde çıkarılan yaygın din eğitimi ilgilendiren kanunlar ve bunlarla

ilgili Meclis görüşmeleri ele alınmıştır. Burda üzerinde durulan esas konuyu, Türkiye'de başlıca yaygın din eğitimi kurumu olan Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilât Kanunun ile ilgili değişiklikler teşkil etmiştir. Ayrıca Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesi ve bu madde dolayısıyla laiklik ve dinin kötüye kullanılması konularının ele alındığı uzun tartışmalara yer verilmiştir.

Bu çalışmadaki belgelerden Türkiye'de din eğitiminin kronolojik olarak şöyle bir seyir izlediği görülmektedir:

1) Çok sesli I.T.B.M.M. döneminde devlet dini bir nitelik taşır ve görüşmelerde kullanılan dil, islamî dünya görüşü ile bağlantılıdır. İslâm, akıl ve mantığa uygun, ilimle çatışmayan ilkelere sahip olduğu için mükemmel ve son dindir. Özü itibariyle sağlam bir yapıya sahip olduğu halde tarih içinde bu özün etrafını geri toplamların adet ve gelenekleri sarmıştır. Din, özüne uygun olmayan yorumlardan arındırılarak özündeki safiyeti ile mekteplerde öğretilmelidir. Bu anlayış İslâm dinini özü itibariyle bir problem olarak görmemekle beraber, bazı aydın, bürokrat ve siyasi liderlerin dinin o günlerdeki şekliyle tarihten getirdiği geleneklerini, yeni bir toplum kurulmasında yeterli bulmadığı açıktır. Bu anlayış nitekim 1924'te daha çok akıl ve bilime dayandığını öne süren yeni zihniyetle uyuşmadığı için medreselerin kapatılmasını sağlamıştır. Ancak kanunla toplumun din eğitimi ihtiyacını karşılamak üzere üniversitede bir ilâhiyat Fakültesi ve medreselerin yerine İmam-Hatip Mektepleri açılması hükmüne bağlanmıştır.

2) Ancak bu dönemi takip eden tek parti rejimi döneminde oluşturulan yeni toplum projesinde dinin bir müddet eğitim dışı kalması uygun görülmüştür. önemli inkılâp kanunu Tevhid-i Tedrisat'a rağmen İlâhiyat Fakültesi ve İmam Hatip Mektepleri kapın, genel öğretim kurumları programlarından Hatip Mektepleri kapanır, genel öğretim kurumları programlarından din dersleri kaldırılır ve çok partili döneme kadar din eğitime ara verilir. Bu uygulamanın arka planında bugün çok da iyi ifade edilemeyen bazı çelişkili gerekçeler bulunmaktadır. Bir açıklamaya göre Batı laiklik uygulamasında Devlet din eğitimi vermez; binaenaleyh din eğitimi ailelerin işidir. Ancak o dönemdeki laiklik anlayışı – belki de ailenin veya cahil, gerici olduğu öne sürülen insanların vereceği din eğitimi de sakıncalı gördüğü için – özel olarak din eğitimi verilmesine de izin vermemiş, her türlü din eğitimi faaliyetleri takibata uğramıştır. Din eğitime ara verilmesi, ister yeni toplum projesinde dinin yeri olmadığı düşüncesine, ister gerçek manada bir din eğitime geçmeden eski zihniyetin tasfiyesi için bir müddet geçmesi gerektiği düşüncesine dayansın, sonuç itibariyle toplumda din eğitimi siyasi bir sorun haline getirmiştir. Dinin eğitim bakımından siyasallaşması sorunu, toplumun oy verirken din eğitimi talebine karşılık verecek siyasileri araması ve partilerin oy almak için din eğitimiyle ilgili vaatlerde bulunması, bu karşılıklı ilişkinin çok kere duygusal bir tondaki cerayanını ifade eder.

3) Çok partili dönemde siyasî partiler bu ihtiyaca cevap vermek zorunda kalmış, dinin siyasal davranışı etkileyen önemli bir etken olmuştur. Bu dönemde Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ortaya koyduğu din eğitimi sistemine tekrar dönüldüğü görülüyor ki, buna göre Devlet din eğitimi bir kamu görevi olarak kabul ettiğinden tekrar İlâhiyat Fakültesi ve İmam-Hatip Okulları açılması yoluna gidiliyor.

4) Meclis zabıtları gösteriyor ki, çok partili dönemde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bir kamu kuruluşu oluşu ve kamu maliyesine bağlı bulunuşu; hem mesleğe hem yükseköğretime açık olmaları, okullardaki din kültürü ve ahlâk bilgisi derslerinin zorunlu oluşu gibi konular çok kere ideolojik bir tarzda hala tartışılmakta, din ve din eğitimiyle ilgili konular siyasî davranış üzerinde etkili ve ideolojik gerginlikleri besleyen bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Miclis zabıtlarında ortaya konan görüşlerden genel manada din eğitimiyle ilgili iki zihniyet tipini ayırdetmek mümkündür:

1) Daha bilimsel bir tavır sergileyen birinci zihniyet tipi dini ferdî bir ihtiyaç, sosyal bir kurum olarak görür. Bunlara göre din ve vicdan hürriyeti temel insan haklarıdır, bu ihtiyacın giderilmesine engel olunmamalıdır. Bu anlayışın klişe ifadelerinden biri şudur: İnsan madde ve manadan beden ve ruhtan ibarettir. Din insanın ruhî ve manevî tarafını geliştirir. Bir kanatlı kuşun uçamaması gibi manevî yönü ihmal edilen insan da gerçek manada insan olamaz. Manevî gelişmesi sağlanan insandır ki yüksek değerleri benimser, sosyal bir varlık olur, vatanın ve milletin kalkınması için çalışır. Bunlara göre din eğitimi şahsî mutluluk, sosyal barış ve ilerlemenin kaynağıdır.

2) Daha ideolojik olan diğer zihniyet tipinde din eğitimi gerekli değildir. Laiklik gereği Devletin Diyanet İşleri Teşkilâtına bütçeden para ayırmaması, İmam–Hatip Liseleri ve dinî öğretim yapan fakülteler açmaması, din derslerinin ihtiyarî olması gerekir. Din eğitiminin faydasızlığı gösterilmek istenirken din görevlilerinin cahilliği öne sürülür, aynı zamanda eğitilmelerine de karşı çıkılır. Bu anlayışa göre din eğitimi alanların diğer mesleklere ve alanları dışındaki yükseköğretim kurumlarına girmelerine izin verilmesi doğru değildir.

Bu iki zihniyetin daha bir müddet süreceği görülmektedir. Sonuç olarak denebilir ki, din eğitiminin zararlı sonuçları olacağı hakkındaki beyanlar, dine karşı saygılı olanları duygusal bir savunmaya itmektedir. Dinin sağlıklı siyasallaşmasının önlenmesi, dinin psikolojik ve sosyal gerçekliğinin kabul edilmesi ve din eğitiminin ilmî bir tutumla düzenlenmesiyle mümkün olabilir. Doğası itibarıyla bir toplum ve eğitim sorunu olması gereken din eğitiminin siyasî ve ideolojik kutuplaşmanın konusu olmaktan çıkarılması için toplumun ve siyasî sistemin din eğitime bakış açıları arasındaki 2 farklılaşmanın İslâm dininin temel ilkeleri, Türkiye toplumunun din eğitimi ihtiyacı demokrasi ve insan haklarının ayrılmaz parçası olan din ve vicdan hürriyeti doğrultusunda giderilmesi gerekmektedir.

Türk siyasî tarihinin ve günümüz siyasetinin önemli, sıcak ve canlı bir konusu olan ve Türkiye’de din ve din eğitim konularında yeterli derecede ilmî araştırma yapılamadığı ve mevcut din eğitimi kurumları arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir koordinasyon sağlanamadığından dolayı her geçen gün daha da siyasileşmeye başlayan din eğitimi sorunun çözülebilmesi için bazı tedbirlerin alınması gerekmektedir. Bu çalışmanın sınırları çerçevesinde şu öneriler öne sürülebilir:

1982 Anayasası’nın 24. maddesinde yer alan zorunlu din kültürü ve ahlâk eğitimi ile ilgili hüküm uygulamaya dönüştürülmesine rağmen aynı maddede zikredilen ihtiyari din eğitimi konusundaki hüküm henüz uygulamaya dönüştürülememiştir. Anayasa’nın açık hükmüne rağmen din ve ahlâk eğitimi dışında çocuklarına din eğitimi aldırma ihtiyacı içerisindedir olan vatandaşların bu temel hak ve hürriyetini örgün ve yaygın eğitim kurumlarında nasıl kullanabileceği henüz özel bir yasa ile düzenlenmemiştir. Bu sorunun çözülebilmesi için ihtiyarî din eğitimi kavramının ne anlama geldiği ilmî veriler, Anayasa, yasalar, insan hakları sözleşmeleri ve demokratik batılı ülkelerdeki din eğitimi uygulamaları çerçevesinde ortaya konulmalı ve çocuklarına din eğitimi aldırma talebinde bulunan velilerin Anayasal haklarını kullanmalarını sağ-

layacak yasal düzenleme ve uygulama gerçekleştirilmelidir.

Siyasî kutuplaşmaya neden olan 8 yıllık temel eğitim uygulamasına geçişi sağlayacak 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nda yapılacak değişiklikler öncesinde,

1971-1972 öğretim yılında uygulamaya konulan ortaokula dayalı İmam–Hatip Lisesi modeliyle ilgili tecrübeler ve 1974 yılından sonra meydana gelen değişiklikler bir bütünlük içerisinde objektif olarak incelenmeli ve İmam–Hatip Liselerindeki öğrenci sayılarındaki artışın nedenleri ilmî araştırma projeleriyle tespit edilmeli, alternatif projeler üretilerek 8 yıllık eğitim uygulamasına geçilmelidir.

1920–1990 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hukukî statüsü, yani siyasi–idarî sistem içerisindeki yeri ve toplumun dinî ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir örgütlenme biçimine sahip olup olmadığı tartışma konularından birini oluşturmuştur. 70 yıllık tecrübe toplumun din eğitimi ihtiyaçları nazarı itibara alınarak ilmin ışığında değerlendirilmeli ve siyasî iktidarların en az müdahale edebileceği bir Diyanet İşleri Başkanlığı örgütü oluşturulmalıdır.

Çalışma ile bağlantılı olarak öne sürülen üç önerinin gerçekleştirilebilmesi için daha somut bir öneriye ihtiyaç vardır. Din eğitimi ve siyaset ilişkilerinin sağlıklı bir zemine oturtulabilmesi ve millî bir uzlaşmanın sağlanabilmesi için hemen harekete geçilerek Diyanet İşleri Başkanlığı'na, İlâhiyat Fakültelerine ve Sosyal Bilimlerle ilgili diğer fakültelere lâiklik ve din eğitimi konularında araştırmalar yaptırılmalı ve bu araştırmalar raporlar haline getirilmelidir. Sonra alanın uzmanlarından oluşturulacak bir komite, raporları gözden geçirip Türkiye'nin lâiklik ve din eğitimi politikasını belirlemelidir. Önümüzdeki yıllar, Türkiye'nin böyle bir politikaya ihtiyacının olacağını göstermektedir. Bu nedenle bu politikanın belirlenmesi sancısını en fazla İlâhiyat Fakültesi akademisyenleri çekmeli, Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğü ile işbirliği yaparak din eğitimin daha fazla siyasîleşmesini önleyebilecek projeleri üretebilmeli ve cesaretle bu bilgi birikimini siyasî partilere, hükümete sunarak toplumsal gerilimi azaltmak için tüm imkânlar kullanılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

TEMEL BAŞVURU KAYNAKLARI

- Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*
Danışma Meclisi Tutanak Dergisi
Düstur, Üçüncü Tertip
Genya, Veysel (yay.). *T.B.M.M.isim Defteri*, Devre I.
Genya, Veysel (yay.) *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 25. Yıldönümünü Anış*, Ankara, 1945
Kurucu Meclis Tutanak Dergisi
Millî Birlik Komitesi Tutanak Dergisi
Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi
Öztürk, Kazım, (yay.), *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü*, 1920-1973, önder Matb. Ankara, 1973
Resmi Gazete.
Tebliğler Dergisi
Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi
Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bir Tarihçe ile Meclis Aza-yı Kiramının Tasvirlerini Muhtevi Albüm, Yeni Gün Matb., Ankara, 1923
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (1920-1990), Muhtelif baskılar
T.B.M.M.Gizli Celse Zabıtları, Cilt I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985

GAZETELER VE DERGİLER

Cumhuriyet
Hakimet-i Milliye
Sebilürreşad
Selamet Mecmuası
Tanin
Tasvir
Türkiye Günlüğü
Yeni Asır

KİTAP VE MAKALELER

- A- Armstrong, H.C., Gray Wolf: *The life of Kemal Atatürk*, New York, 1965
ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah Yay., İstanbul, 1983
AĞAOĞLU, Samet, *Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri*, Bir soru, Baha Matbaası, İstanbul, 1972
AKAD, M., *Teori ve Uygulama Açısından 1961 Anayasasının 10. Maddesi*, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984
AKÇAM, Taner, *Türkiyeyi Yeniden Düşünmek*, Birikim Yayınevi, İstanbul 1995
AKÇURA Yusuf, *Üç Tarzı Siyadet*, (Haz. R.Duymaz), Boğaz içi yay., İstanbul, 1995.
AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cem Yay., İstanbul, 1976
AKŞİN, Sina, *"Atatürk Döneminde Demokrasi"*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1-2
AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yay., Ankara, 1981

- ALBAYRAK, Sadık, *Türkiye'de İslâmcılığın Doğuşu*, Risale Yayınları, İstanbul, 1989
- ALDIKAÇTI, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 4. Baskı, İ.Ü.H.F. Yay., İstanbul, 1982
- ALTINDAL, Aytunç, *Laiklik*, Süreç Yayınları, İstanbul, 1986
- ALTUĞ, Yılmaz, *Türk Devrim Tarihi Dersleri (1919-1938)*, İstanbul, 1978
- ARAR, İsmail, *Atatürk'ün Halkçılık Programı*, Baha Matbaası, Ankara, 1963
- ARCAYÜREK, Cüneyt, *C. Arcayürek Anlatıyor/6*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985
- ARI, İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, T.T.K. Yay., Ankara, 1982
- ATATÜRK'ÜN 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981, İ.V. Yay., Ankara, 1982
- ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 1938
- " *Nutuk*, 6. Baskı, İstanbul, 1963
- " *Nutuk*, 10. Baskı, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yay., İstanbul, 1970
- " *Atatürk'ün, Millî Eğitimimizle İlgili Düşünce ve Buyrukları*, T.D.K. Yay., Ankara, 1970
- ATAY, F.Rıfki, *Çankaya, Doğan Kardeş Matb.* İstanbul, 1968.
- ATEŞ, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, Sarmal Yay., İstanbul, 1994
- AYBARS, Ergun, *İstiklâl Mahkemeleri 1920-1924*, Bilgi Yay., Ankara, 1975
- AYTÜRK, Nihat-ÇELİK, Yaşar: *Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Tarihçesi (1924-1987)*, D.İ.B. Yay., Ankara, 1987
- BAŞGİL, A. Fuat, *A.Fuat Başgil'in Hatıraları*, 2. Baskı, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1990
- BATUR, Muhsin, *Anılar ve Görüşler*, Milliyet Yay, İstanbul, 1985
- BAYAR, Celal, *Atatürk'ün Metadolijisi ve Günümüz* (derl. İsmet Bozdağ) Kervan Yay, İstanbul, 1978
- " *Başvekilim Menderes* (derl. İsmet Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul, 1978.
- BIYIKOĞLU, Tevfik, *Trakya'da Millî Mücadele*, T.Tarih Kurumu Yay, Ankara 1987
- " *"Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî yapısı ve İhtilâlcî Karakteri"* Belleten, C: XXIV, sayı:95, 1960
- BİLGİN, Beyza, *Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri*, Ankara, 1980
- BİRAND, M. Ali, *12 Eylül Saat: 04:00*, Karacan Yay, İstanbul, 1984
- BÖLÜĞİRAY, *Nevzat, Sokaktaki Asker*, Milliyet Yay, İstanbul, 1989
- BULUT, Mehmet, *Birinci ve İkinci Dönem T.B.M.M.'nde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dinî Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Li-

- sans çalışması, A.Ü.S.B.E., Ankara, 1991.
- BULUT, Faik: *Ordu ve Din*, Tüm Zamanlar Yay, İstanbul, 1995
- BOLAY, S.H, TÜRKÖNE M., *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Merkez İmam-HatipLisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı, Ankara, 1995
- BOLAY S.H, TÜRÖNE, M.v.d., *Türk Eğitim Sistemi Alternatif Perspektif*, T.D.V. Yay., Ankara, 1996
- CİN, Halil, *"Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri"*, 150. Yılında Tanzimat, (Haz. H.Dursun Yıldız), T.T.K. Yay., Ankara, 1992
- CEBESÖY, A. Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953
- , A. Fuat Cebesoy'un Siyasî Hatıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1957
- CEM, İsmail, *Tarih Açısından 12 Mart*, Cem Yay, İstanbul, 1993
- CEYLAN, H. Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*, 3 Cilt, Rehber Yay, Ankara, 1991
- COĞİTO, *Lâiklik Özel Sayısı*, Sayı 1, Yaz 1994
- C.H.P. *Yedinci Büyük Kurultay Tutanağı*, Ankara, 1948.
- ÇAĞLAR, Bakır, *"Anayasa Mahkemesi Kararlarında Demokrasi"*, Anayasa Yargısı, 7, Ankara, 1990, s. 57-127.
- ÇAĞATAY, Neşet, *Türkiye'de Gerici Eylemler (1923'den bu yana)*, A.Ü.İ.F. Yay., Ankara, 1972.
- DAL, Kemal, *Türk Esas Teşkilât Hukuku*, Bilim Yay, Ankara, 1986
- DEMİREL, Ahmet, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Muhalefet, İkinci Grup*, İletişim Yay, İstanbul, 1994
- DİLİPAK, Abdurrahman, *Bir Başka Açidan Kemalizm*, Beyan Yay, İstanbul, 1988
- DİNÇER, Nahit: *1913'ten Bugüne İmam-Hatip Okulları*, İstanbul, 1974.
- DİN Öğretimi Genel Müdürlüğü Birifingi*, Ankara, 1990.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *"Yarınki Türk Sosyalizmi'nin Potansiyeli"* (Aktaran: Tanör B.), Ant Yay, Sayı: 146
- DURSUN, Davut, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve din*, 2. Baskı, İşaret Yay, İstanbul, 1992
- DURUKAN, Hüseyin, *Türkiye Nasıl Lâikleştirildi*, Çıdam Yay, İstanbul, 1991
- EDİP, Kemal, *Kanunlarımız*, 3. Baskı, Necmi İstiklâl Matbası, İstanbul, 1929
- EMİNİ, E., *"1924 Anayasasında Yargı Organının Yeri"*, Ata Dergisi, Selçuk Üniversitesi Yay, Sayı:2, 1992
- ERGİN, OSMAN: *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matb., İstanbul, 1977
- EROĞLU, Cem, *Demokrat Parti*, A.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Yay, Ankara, 1970
- EROĞLU, Hamz, *Türk İnkılâp Tarihi*, M. Eğitim Basımevi, İstanbul, 1982
- ERSOY, M. Akif, *Safahat*, (Yay. Düzdağ Ertuğrul), 12. Baskı, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1979
- ESEN, B. Nuri, *La Turquie*, Lgdj, Paris 1969
- EVREN, Kenan, *Evren'in Anıları*, 6 Cilt, Milliyet Yay, İstanbul, 1990

- EZHERLİ, İhsan, *T.C. Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in Söylev ve Demeçleri*, 4 Cilt, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1984
- ERYILMAZ, Bilal, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)*. Ankara, 1992
- FAZLURRAHMAN, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yay., İstanbul, 1992
- FERİDUN, S., *İslâm*, (Çev. M. Aydın-M. Dağ), Selçuk Yay., Ankara, 1992
- FEROZ, Ahmed, *Anayasalar ve Siyasal Belgeler*, Ankara, 1974
- FEYZİOĞLU, O. Feyzi-OKUTAN A.-Durukan T., *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, (Çev. A. Fethi), HİL Yay, İst. 1994
- FEYZİOĞLU, O. Feyzi-OKUTAN A.-Durukan T., *Askerin Din Bilgisi, Genelkurmay Başkanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı* Basımevi, Ankara, 1981
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, *"Nutuk'ta İslâm Tarihi İle İlgili Motifler"*, Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu, T.T.K. Yay. Ankara, 1992
- FREDERİCK W. Frey: *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass. MIT. Press, 1965
- FREUND, Julien, *Beşerî Bilim Teorileri*, (Çev. Bahaeddin Yediyıldız), T.T.K. Bas., Ankara, 1991
- GEVGİLLİ, Ali, *Türkiye'de 1971 Rejimi*, Milliyet Yay, İstanbul, 1973
- GİRİTLİOĞLU, F., *Türkiye'nin Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, Ankara, 1969.
- GELLNER. E., *Postmodernism, Reason and Religion*, London, 1992
- GOLOĞLU, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, 1920, Başnur Matb., 1970
- " *Cumhuriyet'e Doğru*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971
- " *Tek Partili Cumhuriyet*, Ankara, 1974
- GÖK, D., *İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (1923-1927)*, Konya, 1995
- GÖZÜBÜYÜK- ABDULLAH Pulat, *Alman, Fransız, İsviçre ve İtalyan Ceza Kanunlarıyla Mukayeseli Türk Ceza Kanunu Açıklaması*, Kazancı Hukuk Yay., İstanbul, ts.
- GÖZÜBÜYÜK A.Ş.- SEZGİN Z., *1924 Anayasası Hakkındaki Meclis Görüşmeleri*, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1957.
- GÖKMEDİR, ORHAN, *"Avrupa'da İslam Genelkurmay'ın Tekelinde"*, Nokta, 15-21 Mayıs 1994
- GÜLTEKİN, M. Bedri, *Lâikliğin Neresindeyiz*, Kaynak Yay, İstanbul, 1995
- GÜNEŞ, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Anadolu Üniversitesi Yay, Eskişehir, 1985
- GÜNEŞ, Turan, *Araba Devrilmeden Önce*, Kaynak Yay, İstanbul, 1983
- GÜNGÖR, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yay, İstanbul, 1983
- GÜRKAN, Celil, *12 Mart'a Beş Kala*, Tekin Yay, İstanbul, 1986
- HEPER, Metin, *Bürokratik Yönetim Geleneği*, ODTÜ Yay, Ankara, 1974
- HOCAGÖZ, Durmuş, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, Selçuk Yay, Ankara, 1995
- ILGAZ, Hasena, *"Millî Mücadele'de Varlığı Gizli Kalan Bir Cemiyet:*

- KARA-KOL Cemiyeti", *Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, Yıl: XVII, Sayı: 193
- JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprü lü) TTK Basımevi, Ankara, 1991
- : *Yeni Türkiye'de İslâmcılık*, (Çev. Hayrullah Örs), Ankara, 1970
- KAHRAMAN, Ethem, *Kenan Evren ve Kenanizm*, İstanbul, 1984
- KARA, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yay, İstanbul, 1986
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Merkez Yay, İstanbul, 1988
- " *Paşaların Kavgası: Atatürk-Karabekir*, Emre Yay, İstanbul, 1991
- KARAİBRAHİMOĞLU, Sacit, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ege Matbaası, Ankara, 1968
- KARATEPE, Şükrü, *Tek Parti Dönemi*, Ağaç Yay, İstanbul, 1993
- " *Darbeler, Anayasalar ve Modernleşme*, İz Yay, İstanbul, 1993
- KARPAT, Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul, 1967
- " *"Ideology in Turkey After The Revolution of 1960", Social Change and Politics in Turkey*, Leiden 1973
- KIRBOĞA, A. Rıza, *İmam-Hatip Okulları Davası*, İstanbul, 1975
- KIRÇAK, Çağlar, *Türkiye'de Gericilik*, İmge Kit., Ankara, 1993
- KİLİ, Suna, *Türk Devrim Tarihi*, Boğaziçi Üniv. Yay., İstanbul, 1980
- " *Gözübüyük Ş., Türk Anayasa Metinleri*, T. İş Bankası Kültür Yay, Ank. 1985
- KOÇAŞ, Sadi, *12 Mart Anıları*, İstanbul 1978
- KÜÇÜKÖMÜR, İdris, *Düzenin Yabancılaşması*, Ant Yay, İstanbul 1969
- KURULUŞUNUN 43. Yılında İmam-Hatip Liseleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1995
- KAHVECİ, Mustafa, *T.B.M.M. Tutanaklarına Göre Din Eğitimi (1946-1957)*, U.Ü.S.B.E., Bursa, 1990
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, T.T.K. Yay., Ankara, 1991
- KUTAY, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyet'in Manevî Mimarları*, D.İ.B. Yay., Ankara, ts.
- LANDAU, J.M., *Türkiye'de Aşırı Akımlar*, Ankara 1978
- MANAZ, Abdullah, *Atatürk Reformları ve İslam*, Akademi Kitabevi, İzmir 1995
- MARDİN, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, İletişim Yay, İstanbul 1996
- " *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay, İstanbul 1995
- " *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, 3. Baskı, İletişim Yay, İstanbul 1989
- " *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 1993
- " *Türkiye'de Din ve İdeoloji*, İletişim Yay., İstanbul, 1983
- " *"Türk Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Mer-*

- MUMCU, Ahmet, *kez-Çevre İlişkileri", Türkiye'de Toplum ve Siyaset (makalelerI), İletişim Yay., İstanbul, 1990, s. 30-66.*
- MUMCU, Ahmet, *Tarih Açısından Türk Devriminin Gelişimi ve temelleri, Ankara, 1979*
- MÜFTÜLER, Lütfullah, *Millî Mücadelede Aydın Cephesinin Kurucusu Denizli Heyet-i Milliyesi, Balıkesir 1947*
- Millî Eğitim ve Din Eğitim-İlmi Seminer, Ankara 9-10 Mayıs 1981, Tebliğler, Müzakereler, Sonuçlar, Aydınlar Ocağı Yay., İstanbul, 1981
- NEBİLER, Halil: *Türkiye'de Şeriatın Kısa Tarihi, Ütay Yay., İstanbul, 1994*
- ÖCAL, Mustafa, *İmam-Hatip Liseleri ve İlköğretim Okulları, Ensar Neş: İst. 1994*
- ÖLÇEN, ALİ Nejat, *İslâm'da Karanlığın Başlangıcı ve Türk-İslâm Sentezi, Ekin Yay., Ankara, 1991*
- ÖZBUDUN, Ergun, *1921 Anayasası, Atatürk Araştırma Merkezi Yay, Ankara, 1992*
- " *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı, Bilgi Yay, Ankara, 1993*
- " *Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yay, Ankara, 1988*
- ÖZEK, Çetin, *Din ve Devlet, Ada Yay, İstanbul, ts.*
- ÖZTÜRK, Kâzım, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü 1920-1973, Önder Matb. Ankara 1973*
- " *Türkiye Cumhuriyeti'ni Anayasası, 3 Cilt, T.İş Bankası Yay, Ankara, 1966*
- " *1961 Anayasası ve Tartışmaları, 3 Cilt, Ankara, 1966*
- ÖZTÜRK, Osman Metin, *Ordu ve Politika, Gündoğan Yay., Ankara, 1993*
- ÖZALP Reşat-AYDOĞAN *Ataünal: Türk Millî Eğitim Teşkilâtında Düzenleme Teşkilâtı, M.E.B. Yay., İstanbul, 1977*
- ÖZÇELİK, Selçuk, *Esas Teşkilât Hukuku Dersleri, Birinci Cilt, Umumî Esaslar, İ.Ü. Yay., İstanbul, 1982*
- ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi, T.D.V. Yay., Ankara, 1995*
- ÖZTÜRK, Veli, *Cumhuriyet Dönemi Millî Eğitim Şûralarında Din Eğitimi İle İlgili Olarak Alınan Kararlar ve Değerlendirilmesi, D.E.Ü.S.B.E., İzmir, 1990*
- PARLA, Taha, *Türkiye'nin Siyasal Rejimi, İletişim Yay., İstanbul, 1993*
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Türkiye'de Din Eğitimi, M.E. Bas. Ankara, 1979*
- PEKER, Nurettin, *İstiklâl Savaşı, İstanbul, 1953*
- PERİNÇEK, Doğu, *Kemalist Devrim, Aydınlık Yay., İstanbul, 1979*
- PARLADİR, Selahattin, *Din Eğitim Bilimine Giriş, Anadolu Matb., 1990*
- SAKALLIOĞLU, Ü. *Cizre, AP-Ordu İlişkileri: Bir İkileminin Anotomisi, İletişim Yay., İstanbul, 1993*
- SARIBAY, A. Yaşar, *Türkiye'de Modernleşme Din ve Parti Politikası "MSP Örnek Olayı" Alan Yay, İstanbul, 1985*
- SAVCI, Bahri, *"27 Mayıs Dinamiğinden Yönelimler", Siyasal Bilimler*

- SELEK, Sabahattin, *Fak. Dergisi, CİLT: XXV, Haziran 1970, Sayı: 2*
SERTEL, Yıldız, *Anadolu İhtilali, 5. Basım, Örgün Yay., İstanbul, 1981*
SEZGİN, Ömür, *Türkiye'de İlerici Akımlar, Ant Yay, İstanbul, 1978*
Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu, Birey ve Toplum Yay., Ankara, 1984
SOFUOĞLU, Cemal, *Hadislerin Anlaşılmasındaki Güçlükler ve Bazı Problemler", Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu (16-18 Eylül 1985), D.E.Ü.İ.F. Yay. t.s.*
SOYSAL, Mümtaz, *Anayasaya Giriş, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1969*
" *100 Soruda Anayasanın Anlamı, Gerçek Yay., İstanbul, 1986*
" *Dinamik Anayasa Anlayışı, A.Ü.S.B.F. Yay., Ankara, 1969*
SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, T. Tarih Kurumu Yay, Ank. 1989*
STEINHAUS, Kurt, *Atatürk Devrimi SOSYOLOJİSİ, Sander Yay., İstanbul, 1973.*
SUNGU, İhsan: *"Tevhid-i Tedrisat" Belleten (Aynı Basım), Ankara, 1938*
SCNAPPER, Dominique, *Yurttaşlar ve Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair, (çev. Özlem Okur), Kesit Yay., İstanbul, 1995*
SİTEMBÖLÜKBAŞI, Şaban, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960), T.D.V. Yay., Ankara, 1995*
ŞANVER, Mehmet, *T.B.M.M. Tutanaklarına Göre Din Eğitim (1946-1957), U.Ü.S.B.E., Bursa, 1990*
T.C. 1982 Anayasası, İstanbul, 1983
ŞAPOLYA E. Behnan, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi, Rafet Zaimler Yay., İstanbul, 1958*
" *Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi, İn-kılâp ve Aka Kit., İstanbul, 1967*
ŞENGÜL, M. Karaçam, *Birinci Dönem T.B.M.M.'nde Düşünce Akımları, Cem Yay, İstanbul, 1996*
ŞİMŞİR, Bilâl, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, T.T.K. Yay, Ankara, 1973*
T.C. Gerekçeli Anayasa, May Yay., İstanbul, 1971
TÜRKİYE Eğitim Millî Komisyonu Raporu, Viyana, 1959.
TOYNBEE, Arnold J.- Kirkwood Kenety, *Turkey, New York, 1927*
T.C. M.E.B. *Din Eğitimi Çalışma Grubu Raporu, 6 Şubat 1981, Ankara*
TANRIOVER, H. Suphi, *Güne Bakan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, İzmir, 1987*
TARHANLI, İftar B., *Müslüman Toplum, "Laik" Devlet Türkiye'de Diyanet İş-*

- leri
Başkanlığı, Afa Yay, İstanbul, 1993
- TEKELİ, İlhan-İLKİN Selim, *Ege'de Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey, T.Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989*
- TEVETOĞLU, Fethi, *Millî Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, T.T.K. Bas., Ankara, 1991*
- TİKVEŞ, Ö., *"Anayasada yapılan Değişiklikler ve Ekler Konusunda Bir Araştırma" Berki'ye Armağan, A.Ü .Hukuk Fakültesi Yay, Ankara, 1977*
- TİKUR, Taner: *Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş, İletişim Yay, İstanbul, 1991*
- TUNAYA, T. Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler 1859-1952, Doğan Kardeş Yay., İstanbul, 1952*
- " *Atatürk ve Atatürkçülük, Baha Matbaası, İstanbul, 1964*
- " *"İkinci Meşrutiyet Rejimi ve Atatürk", İdare Hukuku İlimleri Dergisi, Yıl:2, Sayı: 3, Aralık 1981*
- " *"Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri", İ.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt:23, Sayı:3-4, 1957*
- " *Devrim Hareketleri İçinide Atatürk ve Atatürkçülük, Turhan Kit., Ankara, 1981*
- TUNCAY, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek PartiYönetiminin Kurulması (1923-1931), Yurt Yay, Ankara, 1981*
- TURAN, Osman, *Türkiye'de Manevî Buhran Din ve Lâiklik, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1993*
- " *Türkiye'de Sol Akımlar, BSD Yay, İstanbul, 1991*
- TÜRKÖNE, Mümtaz'er, *Modernleşme, Lâiklik ve Demokrasi, Ark Yay, Ankara, 1994*
- " *"Tanzimat'ta Millet Fikrinin Doğuşu", Türkiye Günlüğü, Sayı: 8, Kasım 1989*
- " *Siyasi Bir İdeoloji olarak İslamcılığın Doğuşu, , İletişim Yay., İstanbul, 1992*
- " *"Siyasî Bir Sorun Olarak Din Eğitimi", Yeni Türkiye Dergisi Eğitim Özel Sayısı, Yıl2, Sayı 7, Ocak-Şubat 1996*
- TÜTENK, A.A., *Millî Mücadelede Denizli, İzmir, 1949*
- UĞUR, Necdet, *İsmet İnönü, Yapı Kredi Yay, İstanbul, 1995*
- ULUÇ, Naşit: *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı, Milliyet Yay, İstanbul, 1973*
- VELİDEDEOĞLU, H. Veldet, *İlk Meclis, Millî Mücadelede Anadolu, Çağdaş Yay,*

- İstanbul, 1990
12 Mart: Faşizmin Felsefesi, Evrim Yay, İstanbul, 1991
YALMAN, A. Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Rey Yay, İstanbul, 1958
YAZICIOĞLU, Hulusi, *Bir Din Politikası Lâiklik*, M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yay, İstanbul 1993
YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye’de Ortaöğretim*, Devlet Bas., İstanbul, 1938
ZÜRCHER, E. Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Bağlam Yay., İstanbul, 1987
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, (Çev. Gül Çağalı Güven), Bağlam Yay, İstanbul, 1992
WEİKER W., *1960 İhtilâli*, (Çev. M. Ergin), Cem Yay, İstanbul, 1967
WİDMANN H., *Atatürk Üniversitesi Reformu*, (Çev. A. Kazancıgil-S. Bozkurt), İstanbul, 1981.